

Émile Zola

Germinal

s francuskog preveo

Iso Velikanović

eLektire.skole.hr

Sadržaj

PRVI DIO _____	3
DRUGI DIO _____	37
TREĆI DIO _____	67
ČETVRTI DIO _____	97
PETI DIO _____	143
ŠESTI DIO _____	180
SEDMI DIO _____	210
Rječnik _____	253

PRVI DIO

I.

Pustom ravnicom, po noći bez zvijezda, mračnoj i gustoj kao tinta, koraca čovjek sâm samcat cestom iz Marchiennesa u Montsou, udarajući deset kilometara sve pravcem, preko repišta. Pred sobom ne razabire ni crne zemlje, a beskrajnoga ravnoga obzorja ne osjeća ni po čem nego po puhanju ožujškoga vjetra, po jakim vjetrovim mahovima kao na moru, što se slediše, dok su meli močvarne krajeve i gole zemlje. Ni jedna sjena od drveta ne vidi se spram neba, a cesta se oteгла ravna kao lukobran, usred zasljepljive zamaglice ove pomrčine.

Krenuo je iz Marchiennesa oko dva sata. Pruža valjano noge i sve cvokoće zubima u svojem tankom pamučnom kaputiću i baršunastim hlačama. Malen svežanj, svezan u kockast rubac, silno mu smeta; on ga pritišće uz bokove, čas jednim laktom, čas drugim, da bi mogao gurnuti u isti mah na dno svojih džepova obje ruke, ukočene ruke, išibane vjetrom, da ih je probila krv. Jedna jedincata misao zaokuplja tu pustu glavu radnika bez posla i bez noćišta, nada, da će studen jenjati kad se razdani. Jedan sat već koraca on tako, kada zapazi s lijeve strane, dva kilometra od Montsoua, crvene ognjeve, tri žeravice u samom zraku, kao da tamo vise. Isprva se uzme skanjivati, zahvaćen strahom; onda se ne mogne oduprijeti bolnoj potrebi da si časkom ogrije ruke.

Put se spuštao u udolinu. Svega nestade. S desne je strane ograda, kao neki zid od debela prošća, što zatvara željezničku prugu, a s lijeve strane travni pristranak i na njem nejasni zabati, kao neka prikaza sela s niskim i jednoličnim krovovima. Pođe kojih dvjesta koraka. Odjednom na okuci iskrсну opet ognjevi pred njim samim, te nije više mogao razumjeti otkuda gòrê tako visoko na mračnom nebu kao neki dimljivi mjeseci. Ali na ravnoj ga zemlji drugi prizor zaokupi. Bila je to silna masa, gomiletina zgrâdâ, iz koje se diže sjena tvorničkoga dimnjaka; rijetka svjetlašca padaju iz kaljavih prozora, pet šest mutnih svjetiljaka visi izvana na gredama, a pocrnjelo drvo tih greda riše kao neku nejasnu sliku golemih čudovišta; iz te fantastične prikaze, prekrivene noću i dimom, samo se jedan glas ori, teški i dugi dah parne struje, koje ne vidiš.

Sada on raspozna rudnik. Opet ga spopade stid: čemu? Teško da ima posla. Umjesto da pođe k zgradama, odvaži se napokon popeti na ugljaru, na kojoj gore ona tri ugljenova

ognja u košarama od lijevanog željeza, da osvjetljaju i griju ljude. Zemljokopci, što su morali do kasno u noći raditi, sada sklanjaju nepotrebnu zemlju. U to začuje ugljenare, gdje guraju kolica na lazila, te je razabirao žive sjene, što izvrću vozove kod svakoga ognja.

– Dobar dan – reče on pristupljajući k jednoj košari.

Leđima okrenut k živom ugljenu stajao je vozač, starac u ljubičastu vunenu odijelu, s kačketom od kunićeve kože na glavi; dotle mu konj, riđa kljusina, mirno čeka, kao da je od kamena, dok se ne isprazni onih šest vozova, što ih je on dovukao.

Radnik izvrtlač, riđast iznuren momak, nije se osobito žurio, nego je pritiskivao polugu mlitavom rukom. Gore se je vjetar udvajao, leden sjevernjak, čiji su snažni redoviti dahovi bili takvi kao da kosa kosi.

– Dobar dan, odvrati starac.

Nastade šutnja. Pridošlica opazi, da ga onaj motri nepovjerljivo, pa odmah reče svoje ime.

– Ja sam Étienne Lantier, strojovođa sam... Nema li ovdje posla?

Plamenovi su ga obasjavali, bila mu je dvadesetprva godina, crnomanjast je, lijep čovjek, krepka lika, iako je sitna tijela.

Vozač se zadovolji i digne glavu.

– Posla za strojovođu, nema, nema... Jučer su se još dvojica javila. Nema ništa.

Vjetar zapuhne i prekine im razgovor. Onda zapita Étienne, pokazujući mračnu gomilu zgrada podno ugljare:

– To je rudnik, je li?

Starac mu na to ne mogne odgovoriti. Žestok nastup kašlja stade ga gušiti. Naposljetku on ispljune i od njegove pljuvačke ostade na rumenoj zemlji crna mrlja.

– Jest, rudnik, Voreux... Eno, i selo je na domaku.

Sada on ispruži ruku i pokaže u noći selo, kojemu je mladić kroz mrak vidio krovove. Ali šest se je vozova ispraznilo i on pođe za njima ne pucketajući bičem, ukočenih nogu od reumatizma, a riđa se je kljusina vraćala i sama i mučno vukla među tračnicama pod novim vjetrenim udarcem, koji joj je kostrušio dlaku.

Voreux se je sada budio iza sna. Étienne je na žeravici stao grijati svoje jadne okrvavljene ruke, pa razgledava i nalazi svaki dio u rudarskom oknu, okatranjeno spremište za rešetanje, kulu nad rudarskim oknom, prostranu odaju za stroj što vadi rudu, četvorni tornjić za crpku. Rudnik, stisnut na dnu udoline, sa svojim zdepastim zidanim zgradama, sa svojim dimnjakom kao rogom kojim se prijeti, činio mu se kao da nosi opaki lik proždrljive zvijeri, koja se je tu šćućurila, da ždere ljude. Razgledavajući je mislio je na sebe, na svoj skitnički život za ovih osam dana, kako traži mjesto; viđao je sebe opet u svojoj željezničkoj radionici, gdje šamara svoga starješinu, pa kako ga tjeraju iz Lillea, tjeraju odat svuda; u subotu je došao u Marchiennes, gdje je čuo da ima posla u željezari, pa ništa, ni u željezari ni kod Sonnevilleda. Nedjelju je morao provesti sakriven pod građom na kolarском gradilištu, odakle ga je nadglednik u dva sata u noći istjerao. Nije imao ni pare, pa ni kore kruha; što dakle da učini ovako na putu, bez svrhe, ne znajući ni kuda bi od vjetra da se zakloni? Jest, to je rudarsko okno; rijetke svjetiljke osvjetljaju pod; jedna se vrata naglo otvorila i on smotrio ognjišta generatora u jasnom svjetlu. Objašnjavao si je sve, čak i crpku, sve to teško i otegnuto disanje, što huče neprestano kao zagušen dah neke nemani.

Radnik izvrtič zgrbio leđa i nije Étiennea ni pogledao; Étienne baš htjede odignuti svoj svežnjić, što mu je pao na zemlju, kada mu nastup kašlja navijesti vozačev povratak. Polako on iziđe iz mraka i za njim riđan, koji je vukao šest novih punih vozova.

– Ima li tvornicâ u Montsou? – zapita mladić.

Starac ispljune crnu pljuvačku, a onda odgovori u vjetar:

– Oh! Neka vas ne brine, da ne bi tvornicâ bilo. Da ste samo vidjeli pred tri četiri godine! Sve je brujilo i nisu se mogli naći ljudi, nikada se nije toliko zarađivalo... A sada se opet stežu trbusi. Prava je to nevolja u našem kraju, svijet se otpušta, radionica se jedna za drugom zatvara... Tomu možda nije car kriv; ali zašto je on stao vojevati u Americi? Da se ni ne spomene da životinje umiru od kolere, pa i ljudi.

Onda se obojica stadoše jadati u kratkim rečenicama, zastajući u disanju. Étienne je pripovijedao o svojem uzaludnom cjelotjednom putovanju: zar da dakle skapa od glada? Putovi će uskoro biti puni prosjaka. Jest, govorio je starac, zlo će to naposljetku biti, jer ne može Bog tolike kršćane na ulicu baciti.

– Ne jede se meso svaki dan.

– Da samo ima kruha!

– Istina je, da samo ima kruha!

Glasovi su im se gubili, vjetar im je nosio riječi u melankoličnu hujanju.

– Eno! – prihvati opet sasvim glasno vozač okrećući se k jugu – tamo je Montsou...

I opet ispruži ruku te uze pokazivati u mraku neke nevidljive točke, kako ih je redom nabrajao. Tamo dolje, u Montsou, šećerana Fauvelle još radi, ali šećerana Hoton upravo je smanjila broj svojega radništva, samo tvornica brašna Dutilleul i tvornica rudarske užarije Bleuze, jedine se još održavaju. Onda razmahne rukom i pokaže na sjeveru čitavu polovicu obzorja: građevne radionice Sonnevile nisu dobile ni dvije trećine svojih običnih narudžbi; a od triju talionica marchienneskih željezara lože se samo dvije; najzad, u staklani Gagebois prijeti štrajk, jer se govori da će se plaće sniziti.

– Znam, znam, ponavljao je mladić uz svaku obavijest. Dolazim odande.

– Kod nas je do sada išlo – dometne vozač. – Ali ipak su rudnici smanjili vađenje. A pogledajte ravno pred sobom rudnik Victoire, ni tamo ne lože više od samo dviju koksovih peći.

Ispljune i vrati se za svojim dremljivim konjem, pošto ga je upregnuo pred prazne vozove.

Sada je Étienne razaznavao sav kraj. Pomrčina je i dalje bila gusta, ali starčeva ruka kao da je ispunila tu pomrčinu velikim nevoljama i mladić ih je u taj čas nesvjesno osjećao oko sebe, svagdje, u prostranstvu bez međa. Zar to nije krik glada, što ga raznosi ožujski vjetar preko te gole ravnice? Vjetrovi se razbješnjeli i kao da nose smrt posla, glad što ubija silesiju ljudi. Oči mu blude i on bi svom silom da prodre mrak, mučen i željom i strahom da gleda. Sve je nestajalo u neznanom kraju crne noći, te u dalekoj daljini nije ništa viđao nego samo talionice i koksove peći. Koksovi zavodi sa sto kosih dimnjaka rišu rampe crvenih plamenova, a dvije kule dalje lijevo plamte sasvim plave spram širokoga neba, kao dvije orijaške buktinje. Tužan je taj požar, a nikakve druge zvijezde ne iskakuju na tmurnom obzorju osim ta dva noćna ognja, što gore u krajolicima ugljena i željeza.

– Vi ste valjda iz Belgije? – prihvati iza Étiennea starac, koji se je vratio.

Sada je vozio samo tri voza. To se je još moglo isprazniti: u vadilištu se desila nezgoda, slomio se vijak, te se obustavlja posao za valjana četvrt sata. Na dnu ugljare nastao je

muk, ugljari ne drmusaju više lazila neprestanim kotrljanjem. Samo iz rudnika čuje se daleka lupa čekića kako udara po limu.

– Nisam, ja sam s juga – odgovori mladić.

Radnik ispraznio vozove i sjeo na zemlju, sretan, što se je tako desilo; mrko je šutio i dalje i samo je svoje krupne oči digao ka vozaču, kao da ga smeta toliki razgovor. I uistinu, vozač nije obično toliko govorio. Valjda mu se svidjelo neznančevo lice i valjda ga je pošakljala ona povjerljivost, od koje se katkad stari ljudi stanu sami glasno razgovarati.

– Ja sam – reći će on – iz Montsoua, a ime mi je Bonnemort.¹

– Je li to nadimak? – zapita Étienne začuđen.

Starac se zadovoljno osmjehne i pokaže Voreux.

– Jest, jest... Triput me otuda izvukoše raskomadana, jednom s opaljenom dlakom, drugi put sa zemljom do želuca, a treći put napuhnuta od vode kao žabu... Onda, kada vidješe da nikako neću crknuti, prozvali su me za šalu Bonnemort.

Dobra mu se volja podvostruči, kao škripa zlo namazana vitla, te se naposljetku izvrne u strašan nastup kašlja. Ognjena je košara dotle osvijetljivala jasno njegovu glavurdu s bijelom rijetkom kosom, s plosnatim licem, podbulo blijedim, i s modrikastim pjegama po licu. Nizak je, vrat mu je krepak, listovi i pete gole, ruke dugačke, te mu ručetine vise do koljena. Nego, kao što njegov konj stoji nepomičan na nogama, kao da ga ni ne smeta vjetar, tako se čini da je i on od kamena i kao da ne zna ni za studen, niti za vjetrove, što mu zvižduču oko ušiju. Kada se nakašlje i grlo mu se čupa od duboka struganja po njem, pljune on na dno košare i zemlja pocrni.

Étienne ga je gledao i gledao zemlju, što je on tako kalja.

– Radite li vi dugo u tom rudniku? – zapita ga.

Bonnemort raširi obje ruke u svu šir.

– Dugo, ah! da!... Nije mi bilo ni osam godina kada sam sišao eto baš u Voreux, a sada mi je pedeset osma godina. Računajte malko... Sve sam tamo unutra radio, dok sam imao snage, gurao sam, a osamnaest sam godina kopao. Zatim me, zbog mojih prokletih nogu, maknuše od kopanja, te sam nasipavao i udešavao, sve dok me ne moraše otpraviti odatle, jer je liječnik rekao da ću tamo i ostati. Onda, pred pet godina, načiniše me vozačem... A? lijepo je to, pedeset godina u rudniku i od toga četrdeset i pet u podzemlju!

Dok je govorio, padali su katkad zapaljeni komadi ugljena iz košare i osvijetljivali krvavim odsjevom njegovo blijedo lice.

– Vele mi neka otpočinem – nastavi on. – Ja neću, nisam se najeo ludih gljiva!... Još ću dvije godine raditi, do šezdesete godine, da dobijem mirovinu od sto osamdeset franaka. Kada bih im danas rekao: s Bogom, odmah bi mi dali samo sto pedeset. Lukavi su oni, lupeži!... Uostalom, ja sam krepak, jedino te noge. To mi je, da znate, voda ušla pod kožu, jer sam si premočio struk. Ima dana kada ne mogu ni maknuti nogom a da ne viknem.

Kašalj ga opet prekine.

– Od toga i kašljete? – zapita Étienne.

Ali on mahne žestoko glavom, da ne. Onda, kada je mogao govoriti, reče:

– Ne, ne, ja sam se prehladio prošloga mjeseca. Nikada nisam kašljao, a sada se ne mogu otresti kašlja... A smiješno je kako pljujem, kako pljujem...

---

¹ Bonnemort – dobra smrt.

U grlu mu zastruže, on ispljunu crnu pljuvačku.

– Je li to krv? – zapita Étienne, koji se je najzad usudio ispitivati ga.

Bonnemort si je polako brisao usta rukom.

– To je ugljen... Imam ga u kosturu, da se mogu grijati, dokle god sam živ. A eto ima već pet godina što ne silazim u rudnik. Imao sam toga, čini mi se, na skladištu, a nisam ni sanjao. Neka! To čuva!

Nastade šutnja, daleki je čekić u rudniku udarao pravilnim udarcima, vjetar je puhao svoju tužaljku, kao krik glada i umora, što se ori iz duboke noći. Plamenovi bukne, a starac nastavlja življe, preživavajući svoje uspomene. Ah! Zna se, nisu tek jučer on i njegovi stali rovati u toj žili! Njegova porodica radi za rudnike u Montsou otkada su rudnici osnovani, a to je bilo davno, ima već sto šest godina. Njegov djed, Guillaume Maheu, u ono doba deran od petnaest godina, otkrio je svijetli ugljen u Réquillartu, u prvom rudniku, u starom rudniku koji je danas napušten, tamo dolje, uz šećeranu Fauvelle. Sav je kraj to znao i zbog toga je ta otkrivena žila prozvana Guillaumeovom žilom, po imenu njegova djeda. On ga nije znao, ali, kako pričaju, bješe to ljudima, krepak čovjek, a umro je u starosti od šezdeset godina. Onda otac, Nicolas Maheu, s nadimkom: Crvenko, tek mu je bilo četrdeset godina kad je zaglavio u Voreuxu, u kojem se je onda započelo raditi: stijene se srušile, sasvim ga zgnječile, krv mu ispile i kosti mu progutale. Dva su strica i tri brata kasnije također tamo dušu istresla. On, Vincent Maheu, koji se je odande izvukao skoro sasvim čitav, jedino što su mu noge stradale, slovi među svijetom kao prefriganac. Pa i što će? Raditi se mora. Rade to i otac i sin, kao što bi i drugi posao radili. Sin njegov, Toussaint Maheu, skapava sada tamo, i unuci njegovi i sva njegova svojta što tamo prije-ko u selu stanuje. Sto šest godina teška rada, starci i za njima djeca, sve za istoga gospodara: a? Mnoga gospoda ne bi mogla ovako lijepo pričati svoju povijest!

– Samo da se prehranjujete! – opet šapne Étienne.

– To i ja velim, samo kada ima kruha za hranu, može se živjeti.

Bonnemort zašuti i zagleda se u selo, gdje se je palilo svjetlo za svjetlom. Četiri sata izbiju na montsouskom tornju, studen je jačala.

– A je li bogato vaše društvo? – opet će Étienne.

Starac slegne ramenima, onda ih spusti, kao da je na njega pao teret te silne novčine.

– Ah! Jest, ah, jest... Nije možda tako bogato kao njegov susjed, anzinsko društvo. Ali ipak milijuni i milijuni. Ko bi i da broji... Devetnaest rudnika, a u trinaest se vadi: Voreux, Victoire, Crèvecoeur, Mirou, Saint-Thomas, Madeleine, Feutry-Cantel, i još drugi, a šest se crpi i zrači, kao Réquillart... Deset tisuća radnika, koncesije što se protežu na šezdeset i sedam općina, dnevno se vadi pet tisuća tona, željeznica što spaja sve rudnike, tu su i brojne radionice i tvornice!... Ah! Da, ah! Da, ima tu novčine!

Vozovi zatutnje na lazilima i riđan načuli uši. Dolje je kućica bila jamačno popravljena i ugljari se opet latili posla. Vozač je uprezao svojeg konja, da siđe, i tiho mu govorio:

– Ne smiješ se naučiti da dangubiš, gade lijeni!... Da zna gospodin Hennebeau, čim ti tratiš vrijeme!

Étienne se sanjarski zagledao u noć. Onda zapita:

– Rudnik dakle pripada gospodinu Hennebeauu?

– Nije – objasni mu starac – gospodin je Hennebeau samo glavni upravitelj. On je plaćen, kao i mi.

Mladić pokaže rukom u beskrajnu pomrčinu.

– Čije je dakle sve to?

Ali Bonnemorta stao opet gušiti kašalj, i tako žestoko, da nije mogao ni odahnuti. Najzad, kada je ispljunuo i obrisao crnu pjenu sa svojih usnica, odgovori u vjetar, što je sve jačao:

– A? Čije je sve to?... Ne zna se ništa. Ljudima pripada.

I on označi rukom u pomrčini neku nejasnu točku, neko nepoznato i daleko mjesto, gdje žive ljudi, za koje Maheuovi ruju po žili više od stotinu godina. U glasu kao da mu je neki pobožni strah, kao da on govori o nekom nepristupnom svetištu, u kojem se skriva šćućureni siti Bog, kojemu svi oni daju svoje meso i koga nisu nikada vidjeli.

– Kada bi bilo uvijek barem kruha dosta – ponovi Étienne po treći put, bez jasna prijelaza.

– I zbilja! Kada bi uvijek kruha bilo, bilo bi prelijepo!

Konj je bio otišao, i vozač nestane za njim nemoćnim korakom iznemogla čovjeka. Radnik, što prevrće vozove, nije se ni ganuo, nego se smotao u klupko, gurnuo bradu među koljena i upiljio svoje krupne ugasle oči u prazninu.

Étienne je bio opet uzeo svoj svežnjić, ali još ne odlazi. Osjeća, kako mu vjetar leđi leđa, a prsa mu bukne od velike vatre. Možda bi ipak bilo dobro, da se obrati nekome u rudarskom oknu; starac možda i ne zna; napokon, svejedno mu je, svaki bi on posao primio. Kuda da krene i što da bude s njim u ovom kraju koji je zbog nezaposlenosti izmoren glađu? Da za kakvim zidom skapa kao pas? Nego ipak ga buni neka neodlučnost, neki strah od Voreuxa, što je usred te ravnice zapao u crnoj noći. Vjetar, kadgod puhne, kao da jača, kao da puše iz obzorja, što se neprestano proširuje. Ni od kuda se zora ne bijeli na tmurnom nebu, samo talionice i koksove peći bukne, okrvavljujući mrak, ali ne osvjetljuje njegovu neznanu daljinu. A Voreux, na dnu svoje rupe, stisnut kao ljuta zvijer, sve raste i diše sve jačim i duljim dahom, mrka vida od teške probave ljudskoga mesa.

II.

Usred žitnih njiva i repišta naselje Deux-Cent-Quarante spava u crnoj noći. Nejasno se razaznaju četiri ogromne hrpe malih zbijenih kućica, kao vojarne ili bolnice, u redu i paralelne, a dijele ih tri široke ceste, razdijeljene u jednake vrtove. A na pustoj ravnici čuje se jedino tužno zavijanje vjetra u istrgnutim rešetkama ogradâ.

Kod Maheuovih, na broju 16 u drugoj hrpi, ništa se ne miče. Crna je pomrčina u jedinoj sobi prvoga kata, i kao da svojom težinom gnječi san bićima, što ih osjećaš tu, na gomili, otvorenih ustiju, bićima ubijenima umorom. Usprkos jakoj studeni vani, teški se zrak u sobi sav žari onom toplom zagušljivošću svojte zbijene u jednoj sobi, kao da osjećaš ljudsku stoku.

Četiri sata izbiju na kukavičjem satu u prizemnoj velikoj odaji, ali ništa se još ne miče, a sitno disanje zuji, praćeno glasnim hrkanjem. Odjednom se digne Catherine. U svojoj umornosti ona je po običaju izbrojila četiri kucaja, kroz pod, ali nije smogla snage da se sasvim razbudi. Onda izbacila noge ispod pokrivača i stane pipati, strugne napokon šibicom i zapali lojanicu. Ali ipak ostane sjediti, a glava joj je bila tako teška da joj se je obarala među ramenima; tako ne mogne svladati sna, nego se opet svali na uzglavlje.

Lojanica je sada osvjetljivala sobu, četvornu, s dva prozora, natrpanu trima posteljama. U sobi stoji ormar, stol i dvije stare orahove stolice, koje se svojom dimnom bojom oštro

odrazuju od zidova, oslikanih svijetlo žuto. I ničega više, samo odjeća povješana o čavlima i vrč na podu uz crvenu zdjelu, u kojoj se umivaju. U postelji s lijeve strane leži Zacharie, momak od dvadeset i jednu godinu, sa svojim bratom Jeanlinom, koji tek navršava jedanaestu godinu; u postelji s desne strane dva djeteta, šestogodišnja Lénora i četverogodišnji Henri, spavaju zagrljeni; treću postelju dijeli Catherine sa svojom sestrom Alzirom, tako kržljivom sa svojih devet godina da je Catherine ne bi ni osjećala uza se kada je grba male bogaljke ne bi bola u rebra. Staklena su vrata otvorena i vidi se hodnik, kao tijesan trijem, gdje otac i mati leže u četvrtoj postelji, kraj koje moraše smjestiti kolicjku najmlađega djeteta, tek tromjesečne Estelle.

Nego sada se Catherine iza sve sile trgne. Uzme se protezati i objema rukama čerupati svoju crvenu kosu, što joj se je raskosala po čelu i po zatiljku. Slabačka je ona za svojih petnaest godina, te se izvan tijesne košulje, što je na njoj, vide samo modre noge, kao išarane ugljenom, i nejake ruke, bijele kao mlijeko, da se ta bjelina zrcali od bljedolikih obraza, već iskvarenih od neprestana pranja crnim sapunom. U posljednjem zijeku otvori ona svoja nešto ovelika usta, s divnim zubima u dësnama slabokrvne bljedoće; sive joj oči suze od svladanoga sna, s bolnim i izmučenim izražajem, što nekako zadahnjuje umornošću svu njezinu golotinju.

Ali iz hodnika se začuje mrmljanje, a zaslinjen glas Maheuov stane mucati:

– Zakona mu! Vrijeme je... Pališ li ti to, Catherine?

– Palim, oče... Baš je izbilo dolje.

– Žuri se dakle, dangubo! Da si jučer u nedjelju manje plesala, bila bi nas ranije probudila... Lijen mi je to život!

On nastavi gundati, ali ga opet san svlada, a prigovori mu se spletu i utrnu u novom hrcanju.

Djevojka je hodala amo-tamo po sobi, u košulji, golih nogu. Prolazeći pokraj Henrijeve i Lenorine postelje, povuče na njih pokrivač, koji je bio spuzio; oni se ni ne probudiše, omamljeni krepkim djetinjim snom. Alzira se je otvorenih očiju prevrnula, da zauzme toplo mjesto starije sestre, ali ne reče ni riječi.

– No, Zacharie! I ti, Jeanlin, hajde! – uvijek će Catherine stojeći pred braćom, no oni se izvalili i zaboli nosove u uzglavlje.

Ona je starijega morala zgrabiti za rame i prodrmati ga; dok je on izgovarao neke pogrede, ona smisli da ih otkrije i da strgne s njih pokrivač. To joj se učini smiješnim i ona prasne u smijeh kada ih je vidjela kako se golokraki otimaju.

– To je glupo, okani me se! – progundā Zacharie zlovoljan, pošto je sjeo. Ne volim šale... Kada samo pomisliš, Bože mili, da treba ustati!

Mršav je on, gegav, dugajlija, po bradi mu se osule rijetke dlake, kosa mu je žuta, a blijed je i slabokrvan kao cijela obitelj. Košulja mu se zadigla do trbuha i on je potegnue dolje, ne od stida, nego što mu nije toplo.

– Izbilo je već dolje, opet će Catherine. Hajde, hej! Otac se ljuti.

Jeanlin se sklopčao, opet sklopio oči, pa će reći:

– Pusti me s mirom, ja spavam!

Djevojka se opet dobrodušno nasmije. Tako je on malen, a uda su mu tako sitna, jedino su zglobovi golemi i nabubreni od guke. Ona ga uze u naručaj, ali on se je koprcio, i njegov lik blijeda i kudrava majmuna, probijen zelenim očima i proširen velikim ušima, trnuo je od bijesa što je on slab. Ne reče ništa, nego je samo ugrize za desnu sisu.

– Huljo nevaljana! – šapne ona suzdržavajući krik i spuštajući brata na zemlju.

Alzira nije nanovo zaspala, nego je šutila pokrivena pokrivačem sve do brade. Pametnim bogaljskim očima šiba ona za sestrom i za obojicom braće, što se sada oblače. Druga se svađa zametne oko zdjele, i momci uzmu gurati djevojku jer se predugo umiva. Košulje lete, i oni se, još zaneseni snom, skidaju bez stida, mirno i lako, kao leglo mladih pasa, što su zajedno odrasli. Catherine se prva opremi. Obuče rudarske hlače, navuče platnen kaput, sveže plavu kapu oko kose; u toj zgodnoj ponedjeljnoj odjeći sličići ona momku i ničega nema na njoj od njena ženskoga roda osim lakoga njihanja u bokovima.

– Kad se starac vrati – pakosno će Zacharie – uživati će on, kada nađe razmetnut krevet... Znaš, ja ću mu reći da si ti to učinila.

Starac je djed Bonnemort, koji radi po noći i spava po danu, tako se postelja ne hladi, jer uvijek ima tkogod da hrče u njoj.

Catherine ne odgovori, nego stane vući pokrivač i namještavati. Ali časak već čuje se buka za zidom, u susjednoj kući. Ove ciglene zgrade, što ih je društvo štedljivo izgradilo, tako su tanke, da se svaki dah čuje. Tu žive ljudi jedno uz drugo, od jednoga kraja do drugoga, i ništa od privatnoga života ne ostaje tajnom, pa čak ni dječurliji. Težak korak uzdrmao stepenice, onda se začuje kao mekan pad i za njim prijatan uzdah.

– Lijepo! – reći će Catherine – Levaque odlazi, a Bouteloup eto ide k Levaquovici.

Jeanlin se nakesi, čak i Alzirene oči zablistaju. Svakoga jutra uživaju oni u tom susjedskom braku u troje, kod rudara stanuje zemljokopac, tako te žena ima dva muža, jednoga po noći, drugoga po danu.

– Philomene kašlje – opet će Catherine, pošto je malco poslušala.

Govorila je o starijoj Levaquovoj kćerci. Velika je to djevojka od devetnaest godina, Zacharijina ljubavnica, s kojim ima već dvoje djece, ali tako je slabih prsiju, da je u rudniku stalno rešetarica, jer nikada nije mogla u rovu raditi.

– Taman Philomene! – odgovori Zacharie, briga nju, ona spava!... Svinjarija je spavati sve do šest sati!

Baš je oblačio hlače, kada mu naglo padne nešto na pamet, te on otvori prozor. Napolju se u mraku budilo selo, svjetlo se za svjetlom budilo između daščica od žaluzina. I opet nastane prepirka; on se nagnuo, da uvreba, hoće li od Pierronovih, preko puta, izići nadglednik Voreuxa, o kojem vele, da se drži s Pierronovicom; a sestra mu dovikuje da je njezin muž od jučer stao opet danju ići na rad, te da Dansaert nikako nije mogao noćas biti kod nje. Leden zrak ulazi, a njih se dvoje žeste i svako tvrdi da zna pouzdano, kada se zaori krika i plač. To je Estella, koju je u njenoj kolijevci zima uzbunila.

Odjednom se probudi Maheu. Što li mu je da je eto opet zaspao kao mrtvo puhalo! I stane psovati tako jako da se djeca kraj njega ne smjedoše ni disati. Zacharie i Jeanlin završiše umivanje, no već tromo i umorno. Alzira razdrila oči i samo gleda. Dva djeteta, Lenora i Henri, kako su se zagrlili, ni ne makoše se, nego dišu sve svojim sitnim dahom, uza svu halabuku.

– Catherine, daj mi lojanicu – vikne Maheu.

Baš je dokapčala kaput, no odnese odmah lojanicu u sobicu, a braća neka traže svoju odjeću uz ono malo svjetla, što pada kroz vrata. Otac skoči iz postelje. Ali ona ne zastane, nego siđe u debelim vunanim čarapama u veliku odaju, pipajući rukama, i zapali tamo drugu lojanicu, da skuha kavu. Sve cokule čitave obitelji tu su pod ormarom za suđe.

– Hoćeš li šutjeti, gade! – opet će Maheu, ražešćen neprestanom Estelinom vikom.

I on je nizak kao i starac Bonnemort, a sliči mu po krupnoći, sa svojom jakim glavom, s plosnatim blijedim licem, sa žutom kosom, sasvim kratko ošišanom. Dijete je urlikalo i dalje, poplašeno tim kvrgavim ručetinama, što se razmahuju nad njim.

– Pusti je, ti znaš dobro da neće zašutjeti, reče Maheuovica, pa se ispruži posred postelje.

I ona se je baš probudila, te uze jadikovati, kakva je to nevolja što nikada ne možeš prespavati cijelu noć. Zar oni dakle ne mogu polagano otići? Zamotala se u pokrivač te joj se vidi samo duga figura s krupnim crtama, od neke nezgrapne ljepote, već izobličene u trideset i devetoj godini jadnim životom i dječom, što ih je ona sedmero izrodila. Uprla oči u strop i govori sporo, dok joj se muž odijeva. Ni on ni ona ne sluša više dijete, što se guši vikom.

– A? Ti znaš da nemam ni pare, a danas je tek ponedjeljak: još šest dana do pola mjesečne plaće... Ne može se dulje ovako. Svi vi skupa zarađujete devet franaka. Kako bi ti da ja sastavim kraj s krajem, kada nas ima desetero u kući?

– Oh! Devet franaka! – opet se uzviče Maheu. Ja i Zacharie po tri: to je šest... Catherine i otac po dva: to su četiri; četiri i šest je deset... A Jeanlin jedan, to je jedanaest.

– Jest jedanaest, ali ima nedjelja i svetaca... Nikada nema više od devet, čuješ li!

On joj ne odgovori, nego stao tražiti po zemlji svoj remen. Onda se digne i reče:

– Ne treba jadikovati, ja sam ipak čvrst. Koliko ih ima koji s četrdeset dvije godine nisu ni za što.

– Može da bude, stari, ali od toga nema nama kruha... Što ću ja sada, reci? Ti nemaš ništa?

– Imam dva sua.

– Zadrži ih i ispij čašu piva... Bože moj! Što da učinim? Šest dana, tomu nikada nema kraja. Dužni smo Maigratu šezdeset franaka, a prekjučer me je izjurio na vrata. To me opet neće smetati, da ne odem k njemu. Ali ako se ustvrdoglati, da ne da...

I Maheuovica nastavi sumornim glasom, ne mičući glavom, zaklapajući gdjekad oči od tužnoga svjetla lojanica. Pričala je kako je ormar prazan, a mališani ištu kruha, kako nema ni kave, kako od vode zavija u tijelu i kolike su duge dane proveli zavaravajući glad kuhanim kupusnim lišćem. Malo po malo morala je ona dignuti glas, jer je Estellino urlanje zaglušivalo njene riječi. Vika se ta nije mogla više podnositi. Odjednom kao da ju je i Maheu začuo, pa se ražestio, zgrabio malu iz kolijevke i bacio je na postelju k materi, mucajući od bijesa:

– Na! Eto ti je, jer ću je satrti... Vraško dijete! Njemu bar ništa ne manjka, siše, pa opet više jadikuje nego svi drugi.

Estella je zbiljski počela sisati. Kada je nestala pod pokrivačem i smirila se u toploj postelji, samo se je čulo tiho pomamno srkanje.

– Zar te nisu gospoda iz Piolaine pozvala, da ih pohodiš? – zapita otac nakon šutnje.

Mati naprći usne, kao da je klonula od sumnje.

– Jesu, sreli su me, nose odjeću siromašnoj djeci... No, odvest ću jutros k njima Lenoru i Henrija. Da mi dadnu samo sto sua!

Opet zašute. Maheu se je opremio. Neko on vrijeme postoji mirno, onda dokrajči svojim potmulim glasom:

– Što bi ti? Tako je to, pobrini se za juhu... Ne koristi ništa o tom govoriti, bolje je dolje biti i raditi.

– Istina je, odgovori Maheuovica. Utrni lojanicu. Ne trebam je, da gledam svoje misli.

On utrne lojanicu. Zacharie i Jeanlin već su silazili; on pođe za njima; drvene su stube škripitale pod njihovim teškim nogama, obuvenima u vunene čarape. Za njima kabinet i soba zapadoše opet u mrak. Djeca spavaju, a i Alzirine su se vjeđe sklopile. Ali mati ostade otvorenih očiju u pomrčini, a Estella je sisala ovješenu sisu te iznurene žene i prela kao mačkica.

Dolje se Catherine najprije zabavila oko vatre, oko livena kamina, s rešetkom po sredini, s peći s jedne i s druge strane, gdje neprestano gori ugljen. Društvo razdaje mjesečno svakoj porodici po osam hektolitara tvrda ugljena, što na putovima bude na hrpu smeten. Teško se taj ugljen pali, te djevojka, koja ga svake večeri zapreće, treba ujutro samo da ga pročarka i da dometne još malko sitna ugljena, brižno prebrana. Onda postavi posudu s vodom na rešetku i čučne kraj ormara.

Odaja je prilično prostrana i zaprema cijelo prizemlje. Oslikana je jabučastom zelenom bojom, a čista, kao da je flamanska soba, sa svojim opranim pločama, posutima bijelim pijeskom. Osim ormara od pokoštene jelovine tu je još i stol i stolice od toga istoga drva. Na zidu vise, oslikane jarkim bojama, careva i caričina slika, što ih je poklonilo društvo, onda vojnici i sveci, išarani zlatom, i sve to oštro odudara od svijetle golotinje te sobe; nema tu nikakvoga drugoga ukrasa nego samo kutija od ružičasta kartona na ormaru i sat s kukavicom sa strahovito išaranim licem, a njegovo teško tikatakanje kao da ispunjava svu prazninu toga stropa. Uz vrata k stubama druga vrata vode u podrum. Uza svu čistoću, miris pržena crvena luka, što je zatvoren od jučerašnjega dana, kvvari topli zrak, taj oteščali zrak, stalno pun oštra ugljenova zadaha.

Pred otvorenim ormarom stane Catherine misliti. Nije ništa ostalo nego okrajak kruha, dosta bijela sira, ali samo malko maslaca; a treba za njih četvero namazati četiri komada kruha. Naposljetku se odluči, odreže četiri kriške, uzme jednu i pokrije je sirom, na drugu nastrože maslaca, onda ih slijepi i eto "briquet", dvostruk kruh s maslacem, što ga svaki dan nose sa sobom u rudnik. Za čas se poredala na stolu četiri briqueta, razdijeljena s najstrožom pravednošću, od velikoga za oca sve do maloga za Jeanlina.

Činilo se kao da je Catherine sasvim zabavljena kućnim poslom, no ipak nije mogla smetnuti s uma što joj je Zacharie pripovijedao o nadgledniku i Pierronovici, te odškrine ulazna vrata i poviri malko napolje. Vjetar još uvijek puše, sve brojnija svjetla skakuću po niskim pročeljima u naselju, iz koga se diže neki nejasni trepet buđenja. Vrata se već zatvaraju, crne povorke radnika udaljuju se u noći. Ala je ona luda, što zebe, kada utovari vač iz njihova reda sigurno još spava, dok mu ne bude vrijeme, da pođe u službu, u šest sati! Tako ona stoji i gleda kuću s one strane vrtova. Vrata se otvore, njena se radoznalost raspali. Ta to ne može biti nitko drugi, nego mala Pierronova kćerka, Lydie, koja ide u rudnik.

Začuje da je zapištala para, te se okrene. Zatvori vrata i potrči brže: voda kipi i prevrije, pa gasi vatru. Nema više kave, te je morala, hoćeš nećeš, na talog od jučerašnje kave naliti vode te to zasladiti u kavenom lončiću nepročišćenim šećerom. U taj mah baš siđoše otac i oba brata.

– Sto mu jada! – reći će Zacharie, kada je zabo nos u svoju šalicu – od toga nam se bogme neće zavrtjeti glava!

Maheu rezignirano slegne ramenima.

– Eh! Toplo je, pa je ipak dobro.

Jeanlin je skupljao mrvice od kruha i namakao u juhu. Kada je i Catherine ispila, prelila je iz kavenoga lončića u limene boce. Sve četvero je stajalo, slabo osvijetljeno dimljivom lojanicom i brže bolje gutalo.

– Jesmo li napokon dotle dospjeli! – reče otac. – Rekao bi ko da imam rente.

Ali sa stuba, gdje su ostavili otvorena vrata, dopre glas. Mahueovica se uzvikala:

– Uzmite sav kruh, ja imam malko rezanaca za djecu!

– Dobro, dobro! – odgovori Catherine.

Dotle je zapretala vatru i pogrijala na kraju rešetke nešto preostale juhe, da je djed nađe toplu dok se vrati u šest sati. Svako uzme svoje cokule, prebaci preko ramena uzicu s bocom i spremi svoj kruh na leđa, među košuljom i kaputom. I oni pođu, muškarci naprijed, djevojke za njima. Ona još utrne lojanicu i jednom okrene ključ u ključanici. Kuća se opet smrači.

– Gle! Mi ćemo zajedno – reče neki čovjek, koji je zatvarao vrata susjedne kuće.

Bio je to Levaque sa svojim sinom Bébertom, dvanaestogodišnjim dječakom, velikim Jeanlinovim prijateljem. Catherine sva začuđena priguši smijeh i šapne Zachariji u uho: kako to? Bouteloup ni ne čeka više da muž otiđe.

U naselju su se sada svjetla gasila. Još jedna se vrata zaklope i sve je iznova pozaspalo, žene su i djeca opet zapadale u san usred postelja, sada prostranijih. Voreux huče, a iz ugasla sela kraj njega stupa polagana povorka sjenâ, ugljenari što idu na rad, dižući ramena; smetale su im vlastite ruke, koje skrštavaju na prsima; na leđima je svakom grba od kruha. Odjeveni su u tanko platno i cvokoću od zime, ali se ne žure dalje, nego su se raštrkali po svem putu i topoću kao stado.

III.

Étienne napokon siđe s ugljare i samo što je ušao u Voreux; ljudi, kojima se je obraćao i pitao ih ima li posla, klimaju glavom i sve mu vele neka pričeka nadglednika. Puštaju ga sama među tim slabo osvijetljenim zgradama, punima crnih rupa, što ga zbunjuju tom zbrkom svojih odaja i katova. Popne se po nekim napola razrušenim stubama i dospije na klimav mostić, onda prijeđe sušu za rešetanje, zastrtu takvim gustim mrakom, te je stupao naprijed ispruženih ruku, da se ne udari. Odjednom pred njim dva žuta golema oka prodru pomrčinu. Bio je pod stražarnicom, u blagajničkoj odaji, kod samoga rudarskoga okna.

Rudarski vođa, čiča Richomme, debeljko dobroćudna žandarskoga lika, sa sijedim brkovima, upravo se zaputio u blagajnički ured.

– Treba li ovdje radnik makar za kakav posao? – zapita Étienne iznova.

Richomme htjede baš reći da ne treba; ali se predomisli, te kao i drugi odgovori odlazeći:

– Pričekajte gospodina Dansaerta, rudarskoga nadglednika.

Četiri fenjera stoje ondje, a reflektori, koji sve svjetlo bacaju na rudarsko okno, jarko osvijetljuju željezne ograde, poluge za signale i za zavore, te hrastove grede s užetima, na kojima se spuštaju dva voza. Sve drugo, prostrana odaja nalik na crkvenu lađu, tone u mraku, po kojem lepršaju goleme sjene. Samo se lamparnica blista dolje, a u blagajničkoj sobi nujna svjetiljka svijetli kao zvijezda, što će odmah ugasnuti. Vađenje se je baš obnovilo; po livenim se pločama ori neprekidna grmljavina od vozova s ugljenom, što se gu-

raju neprestano, i od trke tih rudara, kojima nazireš dugačka prignuta leđa, pa kao da su se uzbunile sve te crne i bučne stvari, što se kreću.

Étienne zastane časkom zaglušen i zaslijepljen, da se ni maknuo nije. Sledio se je, kako odasvuda vjetar propuhuje. Onda počne nekoliko koračaja, jer je opazio, kako se na stroju blista čelik i bakar, pa se zainteresirao. Stroj je stajao dvadeset i pet metara iza rudarskoga okna, u višoj dvorani, tako čvrsto posađen na svoj temelj od opeka, da je radio svom parom, svom svojom snagom od četiri stotine konjskih sila, a ipak od gibanja njene goleme poluge, što iskrsava i tone s dobro mazanom lakoćom, ni ne dršću zidovi. Strojovođa stoji kod pokretne prečke, sluša zvonjavu signalâ i ne skida očiju s kazala, na kojem je prikazan rudnik, sa svim svojim katovima, okomitim žljebićem, po kojem idu olovne kuglice na uzicama, čime se prikazuju vozovi. Kadgod stroj stane raditi i vozovi se krenu, dva se ogromna kotača od pet metara promjera, po kojima se obadva čelična užeta motaju i odmotavaju uvijek jednako, okreću tako brzo, da još jedino sličje sivu pijesku.

– Pazi, hej! – viču tri rudara, što vuku ogromne ljestve.

Umalo da ne satrše Étiennea. Oči mu se priučavaju i on gleda kako u zraku jure užeta, više od trideset metara čelične vrpce, što se u jednom skoku penju u stražarnicu i tamo se motaju oko valjaka, pa onda silaze ravno u okno te se hvataju vozova. Željezna skela, kao skela kojega zvonika, nosi te valjke. To je kao ptičji let, bez buke, bez udaranja, naglo brzanje, neprestano kretanje ovamo i onamo toga užeta ogromne težine, što može da digne do dvanaest tisuća kilograma brzinom od deset metara u sekundi.

– Pazi, zakona ti! – opet se uzviču rudari, koji su gurali ljestve na drugu stranu, da pregledaju valjak slijeva.

Étienne se polagano vrati u blagajničku sobu. To ga je orijaško lijetanje nad glavom zbušnjivalo. Propuhan vjetrom i cvokoćući zubima pogleda rãd s vozovima, a u ušima mu je zujila tutnjava od kolica. Kod rudarskoga je okna signal radio, težak čekić, pa kada se iz dubine povuče uže, čekić pada na panj. Jedan udarac za zadržavanje, dva za silaženje, tri za penjanje: to su bez prestanka kao udarci toljagom, što nadglasavaju halabuku, praćeni jasnim zvonjenjem zvona bez klatna; dotle radnik, što upravlja tim poslom, još i jača graju, dovikujući strojovođi kroz trublju glasonošu zapovijedi. Vozovi su se u svoj toj halabuci javljali i tonuli, praznili se i punili se, a Étienne od svih tih zamršenih radnji ništa nije razumijevao.

Razumijevao je samo jedno: okno guta ljude u zalogajima od dvadeset i trideset njih, i takvim gutljajima, kao da ni ne osjeća da se kreću. Od četiri sata započese silaziti radnici. Dolaze oni iz daščare bosi, s fenjerom u ruci, te u malim hrpama čekaju, dok ih ne bude dosta. Bez buke, tiho se šuljajući kao noćna zvijer, željezni voz iskrsava iz crne dubine i zastaje na zavorima, sa svoja četiri kata, a u svakom katu po dvojica kolica puna ugljena. Na svakom stupnju za istovarivanje radnici izvlače kolica i mjesto njih turaju druga, prazna ili unaprijed natovarena tesanim drvetom. A u prazna se kolica trpaju radnici, pet po pet, sve do četrdeset odjednom, dokle god se ne zapreme sve pregrade. Zapovijed se zori iz trublje glasonoše, potmulo i nejasno mukanje, pa se četiri puta povuče uže za signal onamo dolje, "zvoni na meso", da se dojadi taj tovar ljudskoga mesa. Onda lak trzaj i voz tiho zaranja, pada kao kamen, i za njim samo titra uže.

– Je li to duboko? – zapita Étienne rudara, koji je sanjiva lika pokraj njega čekao.

– Pet stotina pedeset i četiri metra, odgovori čovjek. Ali nad tim ima četiri kata, prvi je kod tri stotine dvadeset metara.

Obojica zašute, a oči uprljane u uže, što se opet penje. Étienne iznova zapita:

– A kada se to otrgne?

– Eh! kada se to otrgne...

Rudar dovrši mahnuv rukom. Došao je njegov red, voz se je opet pojavio svojom lakom kretnjom bez napora. On se u vozu šćućuri s drugovima, voz utone i nakon samo nekoliko minuta iskoči, da proguta i drugi tovar ljudi. Pola je sata rudnik tako proždriao svojim ždrijelom, čas jače čas slabije proždrljivim, kakva je već dubina kata, u koji ljudi silaze, ali bez prestanka, uvijek lakom, s orijaškim crijevima, koja bi mogla probaviti čitav narod. Puni se to i sve puni, a mrak ostaje mrtav i voz se penje iz praznine s uvijek jednakim proždrljivim mirom.

Étiennea spopade napokon ista onakva mrzovolja što ga je bila snašla i na ugljari. Čemu da se joguni? Taj bi ga nadglednik otjerao kao i drugi. Neki nejasni strah odjednom ga skloni: on pođe i ne stade sve do zgrade, gdje su parni kotlovi. Vrata su bila širom otvorena, te se je vidjelo sedam kotlova na dva ognjišta. Usred bijele pare, što pišteći izvire, ložac je zaposlen loženjem jednoga ognjišta, od kojega se čak do praga osjeća žestoki žar: a mladić se, sav sretan, što mu je toplo, uzme približavati, kada susretne novu četu ugljenara, što je stigla u rudnik. Bili su to Maheuovi i Levaqueovi. Kada opazi pred njima Catherinu s njenim blagim momačkim likom, spopade ga praznovjerna misao, da se još jednom odvaži i da zapita.

– Recite, družo, trebaju li ovdje radnika makar za koji posao?

Ona ga iznenada pogleda, malko i uplašena tim nenadanim glasom iz pomrčine. Ali Maheu iza nje čuo je, pa odgovori i časkom počne razgovarati. Ne, ne treba nikoga. Taj jadni radnik što gazi putove, zainteresirao ga je. Kada se rastadoše, reći će on drugima:

– He! Moglo bi se i nama tako desiti... Ne treba jadikovati, nema svako posla, da svisne.

Četa uđe i krene ravno k daščari, prostranoj odaji, prosto ožbukanoj, okruženoj ormarićima s lokotima. U sredini stoji željezni kamin kao neka peć bez vrátâ, pa se ražario, kako je zatrpan usijanim ugljenom, da sve praskaju komadići i padaju na utrvjeni pod. Odaja je osvjetljena samo tom žeravicom od koje krvavi odsjevi skakuću po prljavim drvenim pločama na zidu, sve do tavanica, uprljanih crnom prašinom.

Kako dođoše Maheuovi, zaori se smijeh u sav glas. Stoji tu tridesetak radnika, okrenuli leđa ognju i uživaju kako se peku. Prije silaska svi tako dolaze, da se valjano podgriju i sa sobom ponesu toplote, kako bi bolje prkosili vlazi u rovu. Ali danas se još više vesele, jer im se nudila šala s Mouquettom, vozačicom od osamnaest godina, dobroćudnom djevojkom sa silnim grudima i zadnjicom, da puca i kaput i hlače. Ona živi u Réquillartu sa starim ocem Mouquom, konjušarom, i s bratom Mouquettom, rudarom; ali radni im satovi nisu isti, te ona sama ide u rudnik; ljeti u žitu, a zimi uz koji zid sladi se ona u društvu svojega ljubavnika, koji već bude te nedjelje. Sav se rudnik tu izredao, prava drugarska rednja bez ikakve posljedice. Jednom je prekoriše zbog nekoga čavlara iz Marchienesa, a ona skoro da je pukla od jada, vičući da suviše štuje sebe i da bi si ruku odrezala, kada bi se itko mogao pohvaliti da ju je vidio s kim god drugim nego s ugljenarom.

– Dakle nije više veliki Chaval? – reče cereći se neki rudar. Zar si uzela toga kepeca? Ali njemu će trebati ljestve!... Ja sam vas vidio iza Réquillarta. Zna se da se je on popeo na kamen.

– Pa onda? – odgovori Mouquette dobre volje. Što se to tebe tiče? Nitko te nije zvao u pomoć.

Od te dobrodušne surovosti još su jače ljudi pucali od smijeha i sve dizali ramena, napola ispečena na vatri; a i ona se je sama tresla od smijeha i šetala se između njih u svojoj nepristojnoj odjeći, i smiješnoj i zamamnoj, s onom svojom mesetinom, kao da je od bo-ljetice nabubrila.

Ali veselje se stiša, kada Mouquette stade Maheuu pripovijedati da Fleurance, velika Fleurance neće više doći; sinoć su je našli ukočenu na postelji, pa neki vele da joj je puklo srce, a drugi da je prebrzo ispila litru rakije borovice. Maheua spopade očajanje: eto i opet nedaće, gdje on gubi jednu od svojih vozačica i ne može odmah da je nadomjesti! On radi po pogodbi i četiri su se rudara združila u njegovu družbu, on, Zacharie, Levaque i Chaval. Ako im bude sama Catherine gurala kolica, posao će zapeti. Odjednom zavikne:

– Hej! A onaj čovjek, što je tražio posla!

U taj je mah baš prolazio Dansaert kraj daščare. Maheu mu pripovjedi zgodu i zamoli ga za dopuštenje da uposli onoga čovjeka, a isticao je želju društva da vozačice budu zamijenjene momcima, kao i u Anzinu. Nadglednik se najprije nasmiješi, jer su se namjere da se izbace žene iz rovova ponajviše suprotstavljali rudari, koji su brinuli gdje zaposliti svoje kćeri, slabo mareći za pitanje moralnosti i higijene. Nakon kratkog oklijevanja dopusti on napokon, ali uz tu pogodbu, ako uz njegovu odluku pristane gospodin Négrel, inženjer.

– Eh dakako! – primijeti Zacharie – gdje li je taj čovjek, ako još uvijek juri!

– Nije daleko – odgovori Catherine – vidjela sam gdje je stao kod kotlova.

– Onda skokni, dangubo! – zavikne Maheu.

Djevojka poleti, a rudari su kao rijeka odlazili u rudnik i ustupljivali oganj drugima. Jeanlin ni ne pričekava oca, nego i on uzme svoju svjetiljku, s Bébertom, krupnim naivnim dječakom, i s Lydie, slabašnom djevojčicom od deset godina. Mouquette je pošla pred njima, pa je na mračnim stubama vikala, krsteći ih gadovima dječurlijskim i prijeteći im ćušnama, ako je budu štivali.

Étienne je i zbilja u kotlovnici razgovarao s ložačem, koji je trpao ugljen u ognjišta. Studen ga je probijala kada samo pomisli na noć, što će opet da ga zastigne. Nakanjivao je ipak, krenuti, no u to osjeti, gdje mu se je nečija ruka na rame položila.

– Hodite – reći će mu Catherine – ima nešto za vas.

Nije je odmah ni razumio. Onda ga okupi radost, te on čvrsto stisne djevojčine ruke.

– Hvala, družo... Ah! Vi ste zbilja momčina.

Catherine prasne u smijeh, gledajući ga obasjana rumenim svjetlom iz ognjišta. Zabavljalo ju je što on nju smatra momkom, onako nježnu, s kosom sakrivenom pod kapu. I on se je smijao od zadovoljstva; tako oni ostadoše ćaskom smijući se licem u lice, ražarenih ob-
raza.

Maheu ćučnuo u daščari pred svoj sanduk, pa skida svoje cokule i debele vunene čarape. Kada je Étienne došao, sve oni dogovore u nekoliko riječi: trideset sua dnevno; posao je mućan, ali brzo će ga on naućiti. Rudar ga posavjetuje neka zadrži svoje cipele, pa mu posudi staru kapu, koćni šešir što ćuva lubanju, no otac i sinovi prezirali su tu opreznost. Oruđe bude izvađeno iz sanduka, gdje je bila baš i Flerancina lopata. Onda Maheu zaključa u sanduk njihove cokule, čarape, a i Étienneov svećnjić, pa odjednom postane nes-
trpljiv.

– Gdje li je ona mrcina Chaval? Opet je valjda povalio kakvu curu na hrpu kamenja!... Danas smo zakasnili pola sata.

Zacharie i Levaque mirno si peku pleća. Napokon će Zacharie reći:

– Chavala ti ćekaš!... Došao je on prije nas i odmah je sišao.

– Što! Ti to znaš i ništa mi ne veliš!... Hajdemo! Hajdemo! Źurimo se.

Catherine, koja si je grijala ruke morala je poći za četom. Étienne je pusti preda se i krene za njom. Opet je prolazio zbrku mračnih stuba i hodnika, po kojima su im noge meko tapkale kao stara pustena obuća. Ali lamparnica je svijetlila, soba u staklu, puna zubaca u nekoliko redova, na kojima su Davyjevi² fenjeri pregledani i oprani jučer, upaljeni kao voštanice u pozadini mrtvačke odaje. Tu kroz okno uzima svaki radnik svoj fenjer, označen njegovim brojem; onda ga pregledava i sâm ga zatvara; dotle pisar sjedi za stolom i zapisuje u protokolu, kada je ko sišao. Maheu je morao zaiskati fenjer za svoga novoga vozača. I još je tu jedna opreznost: radnici prolaze redom ispred kontrolora, da se on uvjeri jesu li svi fenjeri dobro zatvoreni.

– Sto mu jada! Ovdje baš nije toplo, šapne Catherine cvokoćući zubima.

Étienne samo uzmahne glavom. Opet je pred rudarskim oknom, usred prostrane odaje, na propuhu. On se smatra, istinabog, junakom, ali ipak mu neprijatno uzbuđenje steže grlo, uza tu tutnjavu kolicâ, potmule udare signala i prigušeno mukanje trublje glasonoške, pred neprestanim lijetom tih željeznih konopa, što se odmataju i omataju svom parom oko valjaka na stroju. Vozovi se penju i spuštaju, šuljajući se kao noćna zvijer, i vuku svejednako ljude u ponor, kao da ih rudnik svojim raljama upija. Na njemu je sada red, ali ga probija studen i on uzbuđen šuti, tako da se Zacharie i Levaque stadoše ceriti; jer obojica zamjeravaju što je taj neznanac zaposlen, pogotovo Levaque, koga je uvrijedilo što nije pitan za savjet. Zato se Catherine porađuje, kada je njen otac stao sve tumačiti mladiću.

– Gledajte, nad vozom ima padobran, željezne spone, što se hvataju, ako se uže otrgne. Na žalost, ne funkcionira to svagda... Jest, rov je razdijeljen u tri odjela, zagrađena das-kama odozgor do dolje: u sredini su vozovi, lijevo ljestve...

On prestane i stane mrmljati, ali se nije usuđivao suviše glasno:

– Koga vruga tu stojimo, za Boga miloga! Kako smiju puštati da se ovako smrzavamo!

Rudarski vođa Richomme, koji i sâm silazi, s otvorenim fenjerom, pričvršćenim o kožnu kapu, začuje kako Maheu jadikuje.

– Pazi se, da ti ne iščupam uši! – promrmlja očinski, kao stari rudar, koji je ostao prijateljem svojih drugova. – Mora se posao završiti... Eto! gotovo je, penji se sa svojim društvom.

I zbilja, voz s rubom od željezna lima i s željeznom rešetkom sitnih očica čekao ih je, spreman na zavorima. Maheu, Zacharie, Levaque i Catherine uskoče u kolica u pozadinu, a kako bješe mjesta za petero, uđe i Étienne; ali dobra su mjesta bila zauzeta i on se morao stisnuti kraj djevojke, tako da ga je ona jednim laktom bola u trbuh. Fenjer mu je smetao, te mu reknu neka ga zakvači za zapučak na svojem kaputu. On ih ne poslušao, nego ga zadrži nespretno u ruci. Ljudi su neprestano odlazili, i gore i dolje, kao kada se stoka bez reda trpa. Zar se još ne može krenuti, što je to? Činilo mu se da već dugo nestrpljivo čeka. Naposljetku tres ga prodrma, sve potone, sve uz njega prohuji: uhvati ga strah i vrtoglavica od padanja, da je kroza sve tijelo protrnuo. To potraje, dok je bio u svjetlu, prolazeći dva kata, a grede su samo letjele i vitlale. Onda, kada je zapao u mračni rov, omami se i nije više ni za što imao jasna osjećaja.

– Eto, krenusmo – reče Maheu mirno.

Svi su bili veseli. On se katkad pitao da li se spuštaju ili se penju. Kao da voz juri ravno i nigdje ne pristaje; i onda bi nastajalo nenadano treptanje, kao da skakuću daščurine, pa bi ga spopao strah od katastrofe. Uostalom, on iza rešetke, uz koju je pritiskao lice, nije

---

² Humphry Davy, engleski kemičar; njegov izum su sigurnosni rudarski fenjeri. (Prim. prev.)

razaznavao zida od rova. Svjetiljke su slabo obasjavale stisnuta tjelesa ispod njega. Samo otvoreni fenjer rudarskoga vođe u susjednim kolicima blistao je kao svjetionik.

– Ovaj ima četiri metra u promjeru – nastavljao je Maheu poučavati ga. Trebalo bi ga iznova daskama obložiti, jer voda probija sa sviju strana... Eto nas na ravnom, čujete li?

Étienne se baš stao pitati što li to pljušti. Najprije zatutnije krupne kaplje na krovu njihova voza, kao preteče pljuska; sada kiša jača, curi i prevraća se u pravi potop. Bez sumnje je krov prodrta, jer mu mlaz vode curi na rame i svega ga je promoćio. Nastade ledena studen i oni stanu padati u crnu vlagu; odjednom se nešto zablista i pojavi se špilja, u kojoj se ljudi komešaju u sjajnu svjetlu. Onda opet padoše u prazninu.

Maheu će reći:

– To je prvo pristanište. Tri stotine i dvadeset smo metara duboko... Eto, kako je to brzo. On digne svoj fenjer i osvijetli daščetinu u rovu, koja je projurivala kao tračnica pod željeznicom što leti svom parom; dalje od nje još uvijek se ništa ne vidi. Još tri pristaništa prodoše, časkom viđena u svjetlu. Zaglušna je kiša šibala u pomrčini.

– Kako je to duboko! – šapne Étienne.

To padanje kao da već traje nekoliko sati. Smeta mu položaj, u kojem se je namjestio, a nije se usudio ni malo pomaknuti, najviše mučen Catherininim laktom. Ona ne govori ni riječi, ali je on osjeća kraj sebe, kako ga zagrijava. Kada naposljetku voz stane na dnu, u dubini od pet stotina pedeset i četiri metra, začudi se on, gdje vele, da je silazak trajao upravo jedan časak. Ali buka zavora što se pričvršćuju, pa osjećaj da je na čvrstom tlu, odjednom ga razveseli, te on stane u šali tikati Catherinu.

– Što ti je to pod kožom, da si tako vruć?... Tvoji mi je lakat uvijek u trbuhu, Boga mi.

Sada i ona prasne u smijeh. Alaj je zvekast, da je još smatra momkom! Gdje su mu oči?

– U očima ti je moj lakat, odgovori ona, a svi udare u gromki smijeh, koji mladić nije mogao razumjeti.

Voz se isprazni, te radnici prođu pristanište, odaju izdubenu u stijeni, presvođenu zidom, a osvijetljenu trima velikim otvorenim svjetiljkama. Po livenim pločama žestoko guraju utovarivači puna kolica. Podrumski zadah prokapava iz zidova, salitrom prožeta svježina, s toplim pirkanjem iz susjedne štale. Četiri se hodnika odavde razjapila.

– Ovuda – reče Maheu Étienneu. Niste još tamo, moramo još dva dobra kilometra proći.

Radnici se rastaju i gube se u hrpama u dubini tih crnih rupa. Petnaestak ih je krenulo u hodnik lijevo; Étienne stupa posljednji, iza Maheua, pred kojim idu Catherine, Zacharie i Levaque. Lijep je to hodnik, po kojem se guraju kolica, ide preko zemljanog sloja, a u takvoj je čvrstoj stijeni da je samo ponegdje morao biti ozidan. Jedan po jedan idu oni, idu uvijek bez ijedne riječi, sa sitnim svjetlima svojih fenjera. Mladić se na svakom koraku udara i zapinje nogama o tračnice. Časak već buni ga neka potmula buka, daleka huka oluje, pa kao da se ta oluja sve ražešćuje da se ori iz utrobe zemaljske. Tutnji li to odron što nad njihovim glavama mrvi onu silnu masu, koja ih rastavlja s bijelim danom? Svjetlo prosine u noći i on osjeti da se stijena trese: a kada je, kao i drugovi, stao uza zid, smotri, gdje ispred njega prolazi krupan konj bijelac, upregnut u red kolica. Na prvim kolicima sjedi Bébert i drži uzde, a Jeanlin je pritisnuo pesnice na rub posljednjih kolica i trči bosonog.

Opet pođu. Podalje se raskršće rašlja, dva se nova hodnika otvaraju, te se skupina opet podijeli, i radnici se pomalo razmiliše po svim radilištima. Hodnik, po kojem guraju kolica, sada je drvom izgrađen, hrastovi stupovi nose krov, stvarajući toj ruševnoj stijeni

kao prevlaku od građe, za kojom se vide listovi škrljevca, blistavi od tinjca, i golema masa tamna hrapava pješčanika. Redovi punih i praznih kolica prolaze neprestano, sastaju se s tutnjavom što je odnose u mrak te nejasne životinje, utvare što kasaju. Na tračničkoj raskrsnici stoji red kolicâ, kao da spava neka crna zmija, a konj pred njima dahće, sav nestao u mraku te mu se nejasne sapi pričinjaju kao panj što je spao sa svoda. Oduške lupkaju i tiho se zatvaraju. Što dalje, hodnik je sve uži, sve niži, neravna krova, te se leđa moraju neprestano previjati.

Étienne se ljuto lupi glavom. Da nema kožne kape, razbio bi lubanju. Ipak i dalje pazi on pozorno pred sobom na svaku kretnju Maheuovu, čija se tamna sjena nazire u svjetlu njihovih svjetiljaka. Nijedan se radnik ne udara, jamačno poznaju svaku guru, svaku kvrgu na drvu i svaki kuk u stijeni. Mladiću je na muku i klizavo tlo što je bivalo sve mokrije. Katkad gazi on prave bare, što se otkrivaju samo po blatu i glibu na nogama. Ali najviše se čudi naglim promjenama u temperaturi. Na dnu rova veoma je hladno, a u hodniku, po kojem se voze kolica i kuda propuhuje sav zrak u rudniku, brije studen vjetar, tako žestok, da se prevraća u oluju između tih tijesnih zidova. Onda, kako dublje stadoše zalaziti na staze, do kojih dopire jedva dašak propuha, vjetar jenjava, a vrućina raste, zagušljiva vrućina, teška kao olovo.

Maheu nije više ni riječi progovorio. Sada pođe desno novim hodnikom, pa samo reče Étienneu, ni ne okrećući se:

– Guillaumeova žila.

U toj žili oni su radili. Tek što je Étienne nekoliko puta zakoračio, tresne glavom i laktovima. Nagnuti je krov tu tako nizak, da je on dvadesetak-tridesetak metara morao ići sklopljen kao britva. Voda je do članaka. Prijeđu tako dvjesta metara; odjednom nestadoše Levaque, Zacharie i Catherine, kao da odletješe kroz sitnu pukotinu, što se je otvorila pred njim.

– Moramo se penjati, opet će Maheu. Objesite fenjer u zapučak, pa se kvačite za grede.

I on nestane. Étienne je morao za njim. Taj kamin, ostavljen u žili, služi samo rudarima i vodi na sporedne staze. Širok je, koliko i ugljenov sloj, jedva šezdeset centimetara. Sva sreća, što je mladić vitak, jer kako je još nespretan, premara on mišice plošteći ramena i bokove, pa se šakama pomiče i uz gredu priljepljuje. U visini od petnaest metara prva je sporedna staza; ali treba dalje ići, jer Maheu i njegovi drugovi rade na šestoj stazi, u paklu, kako oni vele; petnaest po petnaest metara staza stajale su jedne nad drugima, i nikada kraja penjanju kroz tu pukotinu, što struže i leđa i prsa. Étiennea spopade hropac, kao da su mu te teške stijene smrvile uda, istrgnute ruke i zgnječene noge, a zraka ni od kuda, tako te mu se je činilo da će mu krv provaliti kroz kožu. Na jednoj stazi nazre on dva šćućurena jadona stvora, jedan sitan a jedan krupan, gdje guraju kolica: to su Lydie i Mouquette, već u poslu. A on se još mora dva reda u vis penjati! Znoj ga osljepljuje, te on stane očajavati, da neće stići one druge, što ih čuje, kako okretnim udima uvijek stružu i oklizuju se po stijeni.

– Ne bojte se, odmah ćemo! reče Catherinin glas.

Ali kada on zbilja stigne, drugi glas zavikne iz dna otkopa:

– Što je to? Zar se vi sa mnom sprdate?... Ja imam dva kilometra puta do Mantsua, pa sam ovdje prvi!

To je Chaval, veliki mršavko od dvadeset i pet godina, koščat, snažnih crta; srdi se što je čekao. Kada smotri Étiennea, zapita s nenadanim prijezirom:

– Što je to?

Kada mu Maheu ispriča zgodu, promumlja on između zubi:

– Dakle, momci otimaju djevojkama kruh!

Ta se dva čovjeka pogledaju pogledom, raspaljenim instinktivnom mržnjom, što odmah zna planuti. Étienne je osjetio uvredu, iako je još nije razumijevao. Svi šute, te pođu na posao. Tu su dakle žile, što se malo po malo pune, otkopi u jeku rada, na svakom katu, na kraju svake staze. Proždrljivi je rov progutao svoj svagdanji ljudski obrok, skoro sedam stotina radnika, što rade u ovaj čas u tom orijaškom mravinjaku, dubeci zemlju sa sviju strana, bušeci je kao staro drvo, rastočeno od crvi. A usred gluha mira, usred mrvljenja dubokih slojeva, da prisloniš uho o stijenu, čuo bi hod tih ljudskih kukaca, od lijeta željeznog konopa, što diže i spušta vozove, sve do struganja oruđa, što para ugljen na dnu rudokopa.

Étienne se okrene, i eto je opet pritisnut uz Catherinu. Ali sada on osjeti da se ta mlada prsa zaokružuju, te odjednom razumije svu onu toplinu, što ga je prožela.

– Ti si dakle djevojka? – zapita on zapanjen.

Ona odgovori vesela lica, ne rumeneći se:

– Nego da sam... Baš ti je trebalo da pogodiš!

IV.

Četiri se rudara pruže jedan iznad drugoga, cijelom visinom pročelja njihova otkopa. Rastavljeni su daskama s kukama, da se zadrži ugljen, što se svaljuje. Svaki je zauzeo neka četiri metra u nalazištu žile, a žila je tako tanka i na tom je mjestu jedva pedeset centimetara široka, te su oni tu zgnječeni između krova i zida, pa se vuku na koljenima i na laktovima i ne mogu se ni okrenuti, da si ne izubijaju pleća. Da dohvate ugljen, moraju polijegati na bok, pa onda iskrenuti vrat, dignuti ruke i zamahnuti koso svojom cepinom s kratkim drškom.

Dolje je prvo bio Zacharie; Levaque i Chaval su po kat nad njim; najgornji je napokon Maheu. Svak otkapa sloj škriljevca i dubi ga cepinom: onda zarezuje dva okomita zarez u otkopu i odvaljuje stijenu, zabijajući željezni klin u gornji dio. Ugljen je sjajan, a stijena se razbija te svaljuje u komadima uz trbuh i uz bedra. Ti komadi zapadaju na dasku i gomilaju se pod rudarima, tako da oni iščezavaju, zazidani u toj uskoj pukotini.

Najgore je Maheuu. Temperatura se tamo gore diže sve do trideset i pet stupnjeva, zrak ne kola, od omare možeš najzad i poginuti. Da bi mogao jasno vidjeti, morao je fenjer objesiti na čavao blizu glave, pa mu taj fenjer grije lubanju, tako da mu se je na koncu razgorjela krv. Ali još gora je nevolja od vlage. Iz stijene nad njim, nekoliko centimetara od njegova lica, prokapava voda, krupne kapi, što neprestano i brzo padaju s nekim tvrdoglavim ritmom i sve na isto mjesto. Zalud on krivi vrat i okreće šiju: kapi mu udaraju u lice, raspadaju se i puckaju bez prestanka. Za četvrt sata bio je namočen i probio ga je znoj, da se puši kao rublje u vrućem lugu. Jutros se zainatila jedna kap, koja mu stalno pada u oko, što ga tjera da psuje. Neće da se okani kopanja, nego udara, da se i sâm tresе između tih dviju stijena, kao mušica iznad dvaju listova u knjizi, u opasnosti, da ne bude sasvim zgnječen.

Nijedna se riječ nije progovorila. Svi udaraju, te se ne čuje ništa osim tih urednih udarača, prigušenih i kao dalekih. Buka zvuči hrapavo, bez ikakve jeke u tom mrtvom zraku. A čini se, kao da je mrak od neke neznane crnoće, zgusnute od ugljenove prašine što leti, i oteščale plinovima što tište oči. Stijenjci u svjetiljkama pod zaklopcima od metalizirana

platna, sada su samo kao crvenkaste točke. Ništa se ne razaznaje, rov se otvara i penje kao širok dimnjak, ravan i kos, u kojem je čađ od deset zima zgrnula gustu noć. Spektralni likovi ovdje titraju, u polumraku se nazire koje okruglo bedro, koja kvrgava ruka ili divlja glava, zamaskirana kao za zločin. Katkad, kako se odvaljuju, zablistaju ugljenvi komadi, krajevi i uglovi, iznenada osvijetljeni odsjevom sa stakla. Onda opet sve zapada u noć, cepini udaraju jakim muklim udarima i samo se čuje, kako prsa dahću, čuje se mrmljanje od nezgode i umornosti, u tom teškom zraku i kiši iz izvora.

Zachariji omlitavile ruke od jučerašnje terevenke, pa se on brzo okani posla, pod izlikom da će podbočiti drvetom, jer kraj toga može oči upiljiti u mrak i malko odahnuti. Iza rudarâ su ostala u žili skoro tri metra prazna i još oni nisu za sigurnost podbočili stijenu, bezbrižni na opasnost i lakomi za vremenom.

– Ej! Momče! – vikne mladić Étienneu, dodavaj mi drva.

Étienne, koji je upravo učio od Catherine, kako baratati lopatom, morao je dodavati gore u rov drva. Bilo ih je još nešto od jučer preostalo. Svakoga se jutra, po običaju, spuštaju drva, izrezana po mjeri otkopa.

– Žuri se, mlitonjo prokleti! – opet će Zacharie, kada je smotrio, kako se novi vozač digao nespretno usred ugljena, držeći na rukama četiri grede.

Pijukom svojom zarezje on jedan zarez u krovu, a jedan u zidu, pa turi onamo oba kraja od grede i tako podboči stijenu. Poslijepodne onda radnici zemljokopci skupljaju zemlju, što je rudari ostave na dnu hodnika, zasipavaju obrađene komade u žili, podmeću grede i udešavaju samo donji i gornji put za kolica.

Maheu prestade stenjati. Napokon je odvalio svoju stijenu. Obriše rukavom svoje mokro lice, pa se stade brinuti što je to Zacharie iza njega stao raditi.

– Okani se toga – reče mu. Vidjet ćemo iza doručka. Bolje je, da odvaljujemo, da zaslužimo kolicâ, koliko hoćemo.

– Ali to se spušta – odgovori mladić. Pogledaj, ima tu pukotina. Bojim se da se ne sruši.

No otac slegne ramenima. Ah! Taman će se srušiti! Pa onda, ni ne bi bilo prvi put, a oni bi ipak iznijeli živu glavu. Naposljedku se rasrdi i zovne sina natrag na prednju stranu otkopa.

Svi se stadoše protezati. Levaque sve još leži na leđima, promatra svoj lijevi palac i kune, kako se je baš odvalio pješčanik i oderao ga do krvi. Chaval se razbjesnio, pa skida košulju, da mu onako golih prsiju ne bude više toplo. Već su pocrnjeli od ugljena, premazani finom prašinom, koju znoj rastvara, tako da teče s njih u potocima i barama. Maheu i opet započne prvi udarati, nešto niže, s glavom uza samu stijenu. Kap mu sada kaplje na čelo, i to tako uporno, da mu se čini kao da mu probija kost na lubanji.

– Ne treba za to mariti – objasni Catherine Étienneu. – Oni se uvijek deru.

Ona se opet lati svoje obuke kao uslužna djevojka. Svaka natovarena kolica stižu gore, kakva su krenula iz rova, a označena su zasebnom znamenkom, da ih primatelj može uračunati društvu. Zato se mora paziti da se kolica napune i da se uzima samo čisti ugljen, jer bi inače kolica bila kod primanja odbijena.

Mladiću se oči priučavaju na mrak i on je gleda onako još uvijek blijedu, slabokrvne boje: on joj ne bi znao pogoditi dob, pa bi rekao, da ima dvanaest godina, tako mu se slabakom čini. A ipak osjeća da je starija, da je slobodna kao momak i naivno bezobrazna, te ga malko spopada neprilika: ona mu se ne sviđa, previše mu je dječaćka njezina blijeda pierrotska glava, stisnuta o sljepočnicama kapom. Ipak čudi se snazi te djevojčice, nervo-

znoj snazi, u kojoj ima mnogo i spretnosti. Ona puni svoja kolica brže nego on, bacajući lopatom redom i naglo; ona ih onda gura sve do strmine, jednako i lagano, bez zapinjaja, lako prolazeći ispod niskih stijena. A on se mrcvari, silazi s tračnica, pa ga muka spopada.

Uistinu, nije to udoban put. Ima šezdesetak metara od otkopa do strmine: zemljokopci nisu još proširili put, pa je to kao pravo crijevo; krov je vrlo neravan i pun puncat neprestanih kvrga, na nekim mjestima napunjena kolica taman što prolaze, a vozač se mora zgrbiti i gurati klečeći, da ne razbije glavu. No grede se već previjaju i lome. Vidi on, kako su po sredini napukle u druge blijede pukotine, kao preslabe štoke. Treba paziti da se ne odereš o tim prijelomima; pod tom polaganom lomljivom, od koje pucaju hrastove oblice, debele kao but, šuljaš se potrbuše, s gluhom brigom, da ne začuješ odjednom kako ti pucaju leđa.

– Opet! – reče Catherine smijući se.

Étienneova kolica iskočila iz tračnica na najgorem mjestu. Nikako ne može gurati ravno po tim tračnicama, što se iskrivljuju u vlažnu zemlju, pa kune, žesti se i bijesno se nateže s kotačima, što ih ne može vratiti u tračnice, mada se iz petnih sila napinje.

– Hej, pričekaj – prihvati djevojka. – Ako se budeš srdio, nikada to neće ići.

Ona se vješto podvuče natraške pod kolica, pa se podmetne, odigne ih i vrati ih na mjesto. Težina je bila sedam stotina kilograma. On se zadivio, zastidio i mucajući stao se ispričavati.

Ona mu je morala pokazati kako će raskrečiti noge, kako će se oduprijeti nogama o grede s obiju strana u hodniku, da uzme čvrsta uporišta. Tijelo se mora nagnuti, a ruke uprijeti, tako da guraju sve mišice, ramena i bedra. Za jedne vožnje on ju je motrio, te je gledao, kako ona prevaljuje put ispruženih sapi i tako spuštenih pesnica, kao da tapa četveronoške, kao koja od onih malih životinjica, što rade u cirkusu. Ona se znoji, zadihava se, zglavci joj pucaju, a sve to bez tužbe, s ravnodušnošću navike, kao da im je svima zajednička nevolja, da tako pognječeni žive. A on nikako ne može raditi tako kao ona, cipele mu smetaju, tijelo mu se krha kada ovako hoda pognute glave. Iza nekoliko časaka taj mu položaj staje bivati mukom, nesnosnim jadom i tako teškim, te je časkom pokleknuo, da se osovi i da odahne.

Onda na strmini eto opet nove muke. Ona ga nauči kako će brzo otpremiti svoja kolica. Na vrhu i na dnu te ravne strmine, što služi svim otkopima, od jedne zastave do druge, ima po jedan radnik, gore kočničar, dolje primatelj. Ti dvanaestogodišnji nevaljalci strahovite si riječi dovikuju; da im dojaviš, moraš im još gore riječi zaurlati. Onda, čim se imaju koja prazna kolica popeti, primatelj daje znak, vozačica otiskuje svoja puna kolica i njihova težina dignu ona druga kolica, čim kočničar pusti kočnicu. Dolje se u hodniku sastavljaju vozovi kolica i konji ih vuku sve do okna.

– Hej! mrcine, proklete! – uzviče se Catherine niz ravnu strminu, svu podgrađenu drvom, dugu kojih sto metara, po kojoj se glas ori kao po ogromnoj trubli.

Spuštači su valjda polijegali, jer ne odgovara ni jedan ni drugi. Na svim katovima zastade vožnja. Naposljetku se začuje tanan glasić neke djevojčice:

– Jamačno se je koji slizao s Mouquettom!

Grdan smijeh zabruji, a vozačice se u cijeloj žili uhvatiše za trbuhe.

– Ko je to? – zapita Étienne Catherinu.

Catherine mu odgovori da je to Lydie, djevojčura koja zna svakoga vruga, a gura kolica hitro kao i žena, iako su joj ruke kao u lutke. A što se tiče Mouquette, ona može u isti mah i s dva spuštača da se drži.

Ali sada se zaori primateljev glas, neka otiskuju kolica. Bez sumnje prolazi tamo dolje koji rudarski vođa. Vožnja se nastavi u devet katova, i samo se čuje, kako se dozivaju spuštači i kako dahću vozačice, kada stignu na ravan, pušeći se kao pretovarene kobile. Bestijalnost puše po tom rudniku, nagla muškarčeva požuda, kada koji rudar uoči koju od tih četveronogih djevojaka, s kukovima uvis, a momačke joj hlače pucaju na bedrima.

Kadgod Étienne uđe u otkop, nalazi tamo omaru, mukli i umorni ritam cepina, glasne bolne uzdisaje rudarâ što se ne daju od svoga posla. Sva se četvorica skidoše gola, pa su se smiješali s ugljenom, poliveni crnim blatom sve do kape. Jednom su morali osloboditi Maheua, koga je spopao hropac, da povuče daske, da ugljen spadne na stazu. Zacharie se i Levaque žeste na žilu, što tvrdne, vele oni, i pogoršava uvjete njihova rada. Chaval se okrene, malko poleži na leđima i stade grditi Étiennea, koga on, vidi se, ne može smisliti.

– Zmijsko mu leglo! Nema taj snage ni kao djevojka!... Hoćeš li ti to napuniti kolica? A? Čuvaš ruke... Zakona ti! Ustegnut ću ti deset sua, ako skriviš da nam samo jedna kolica odbiju!

Mladić se je uklanjao odgovoru, još uvijek presretan što je našao taj robijaški posao, pokoravajući se naprasitomu zapovijedanju. Ali ne može više ni da ide, noge su mu okrvavljene, udovi su mu se iskrivili od strašnih grčeva, a tijelo kao da mu je stegnuo željezni pojas. Na svu sreću deset je sati i društvo namjerava ručati.

Maheu ima sat, ali ga ni ne pogleda. U mraku te noći bez zvijezda nikada se on ni za pet časaka ne buni. Svi opet obuku košulju i kaput. Onda siđu iz otkopa, pa čučnu, s laktom o boku, sa zadnjicom na petama, u onoj pozi na koju su rudari tako navikli, da je i izvan rudnika prakticiraju, te im ne treba ni kamena ni grede, da sjednu. Svak izvadi svoj komad kruha i ozbiljno zagriže u deblji kraj; rijetko se koja riječ govori o jutrošnjem poslu. Catherine ostane stajati, a onda pristupi k Étienneu, koji se podalje izvalio preko tračnica i leđima se naslonio na grede. To je bilo skoro suho mjesto.

– Zar ti ne jedeš? – zapita ga ona punih ustiju i držeći svoj kruh u ruci.

Ona se sjeti toga momka, što lunja po noći, bez pare, možda i bez komada kruha.

– Hoćeš li sa mnom podijeliti?

A kada on ne htjedne zaklinjući se da nije gladan, a glas mu dršće od paranja u njegovu želucu, nastavi ona veselo:

– Ah! Ako si gadljiv!... Ali evo! Ja sam samo odavle odgrizla, pa ću ti dati ovo.

I već je kruh prepolovila. Kada je mladić uzeo svoju polovicu, suzdrži se da je ne proguta u jedan mah, a ruke upre u bedra, da ona ne opazi kako mu dršću. Ona mirno kao dobar drug legne uz njega, potrbuške, podboči bradu jednom rukom, a iz druge ruke uze polako jesti. Svjetiljke im stoje između njih i osvjetljuju ih.

Catherine ga šuteći promotri časkom. Kao da joj se čini lijepim s onim svojim nježnim licem i crnim brkovima.

– Ti si dakle strojovođa, pa su te otpustili s tvoje željeznice... Zašto to?

– Jer sam ošamario starješinu.

Ona se zaprepasti, sva zbunjena u svojim baštinjenim idejama pokornosti, pasivne poslušnosti.

– Moram reći da sam bio pijan – nastavi on – a kada se opijem, onda poludim, pa bih proždri i sebe i druge... Jest, čim iskapim dvije čašice, spopadne me želja da proždrem nekoga čovjeka... A onda dva dana bolujem.

– Ne trebaš piti – primijeti ona ozbiljno.

– Ah! Ne boj se, znam ja sebe!

I on digne glavu; mrzi on rakiju onom mržnjom posljednjega potomka pijane porodice, komu mori tijelo sve to djedovstvo, namočeno i iskvareno alkoholom, tako da bi mu i najsitnija kap bila otrovom.

– Zbog matere žalim, što su me izjurili – reče on, pošto je prezalogajio. Mati mi je siro-tica i ja sam joj slao kojiput po sto sua.

– A gdje ti je mati?

– U Parizu... Pralja je, u Ulici Goutte-d'Or.

Zašute. Kada on misli na svoje prilike, crne mu oči trepću i blijede; kraj njegova lijepoga mladoga zdravlja časovita je to muka zbog uvrede, o kojoj on razmišlja kao o nečem nepoznatom. Časkom je upiljio oči u mrak u rudniku; i u toj dubini, pod teretom i zagušljivošću sve te zemlje, iskrnsne mu pred očima djetinjstvo, mati njegova, još lijepa i srčana, kako ju je ostavio otac njegov i onda je opet uzeo, kada je bila već pošla za drugoga, pa kako je živjela između ta dva čovjeka, što su je izjedali, i valjala se s njima u nevaljaštini, u vinu, u sramoti. Bilo je to tamo, zna on ulicu, sjeća se sitnica: prljavih krpa u ćumezu, pijančevanja, od koga se je smradila sva kuća, i šamara, da pucaju čeljusti.

– Sada – prihvati on polagano – s trideset sua neću joj moći ništa poklanjati... Skapat će od nevolje, znam ja.

On očajno slegne ramenima i opet zagriže u svoj kruh.

– Hoćeš li piti? – zapita Catherine, odčepljujući tikvicu. – O! To je kava, neće ti škoditi... Guši se čovjek, kada ovako guta.

On ne htjede: dosta je što je uzeo polovicu kruha. Ali ona dobrodušno navali, te reče naj-zad:

– Pa neka! Ja ću prva piti kada si ti tako uljudan. No sada ne smiješ se više nečkati, to bi bilo ružno.

Ona mu pruži tikvicu. Klekla je na koljena, i on je vidi sasvim pred sobom, obasjanu dvjema svjetiljkama. Kako mu se ona prije učinila ružnom? Sada ovako crna, s licem poprašenim sitnim ugljenom, čini mu se osobito dražesnom. Na tom pomračenom licu zubi se u prevelikim ustima blistaju od bjeline, a oči se šire i sjaju se zelenkastim odsjevom kao mačje oči. Pramen crvene kose iskočio ispod kape, pa joj golica uho, da se sve smije. Ne čini se više onako mladom, može ipak da joj bude četrnaest godina.

– Tebi za volju – reče on, pa se napije i vrati joj tikvicu.

Ona gutne još jedan gutljaj i nanutka ga da potegne i on još jedan, da dijele, kako ona reče; i taj tanani grlič, što ide od usta do usta, zabavljao ih je. Odjednom ga spopade misao, ne bi li je ogrlio i usta joj poljubio. Usne su joj debele, blijedoružičaste, oživljene ugljenovom prašinom, i sve jače ga mori želja za njima. Ali ne smije se usuditi, zaplašen ovako uz nju, jer u Lilleu je imao same drolje, i to još ponajgore, pa ne zna, kako da se prihvati radnice koja je još u roditelja.

– Tebi dakle ima četrnaest godina? – zapita on, kada se je opet latio svoga kruha.

Ona se začudi i malo da se nije uvrijedila.

– Što! Četrnaest! Ta meni je petnaest!... Nisam doduše krupna. Kod nas djevojke ne rastu brzo.

On je i dalje uze ispitivati, a ona na sve odgovara, bezočno i bez stida. Uostalom, sve ona zna o čovjeku i o ženi, iako se vidi da je po tijelu djevica, i to djevica dijete što je zaostalo u zrelosti svoga spola u tom ružnom zraku i mucu, u kojima živi. Opet se vrati na Mouquettu, da je zbuni, ali ona mu stane pričati strahovite pripovijesti, mirna glasa, sva vesela. Ah! Što li ta svašta ne čini! A kada on zapita nema li i ona ljubavnika, odgovori mu, šaleći se, da neće mater ljutiti, ali i to će jednom morati biti. Pleća joj se zgrbila i ona malko zacvokoće od studeni u svojoj odjeći, pomoćenoj znojem; ponizna je i blaga lica, spremna da podnese i nevolje i ljude.

– Lako je naći ljubavnika kada svi zajedno žive, je li?

– Pa dakako.

– A onda, to nikomu ne škodi... Župniku se ništa ne kazuje.

– Ah! Župnik, baš i marim za njega!... Ali ima crni čovjek.

– Kakav to crni čovjek?

– Stari rudar, koji se vraća u rudnik i zakreće vrat nevaljalim djevojkama.

On je pogleda, da mu se ona ne podruguje.

– Zar ti vjeruješ u te gluparije, zar nisi ništa učila?

– Jesam, čitam ja i pišem... To nam treba, jer za očeva i materina vremena ništa se nije učilo.

Uistinu, veoma je umiljata. Dok ona pojede svoj kruh, zgrabit će je i izljubit će joj debele rumene usnice. To je odluka strašljivca, nasilna misao, koja mu guši glas. Ta momačka odjeća, taj kaput i te hlače na ženskom tijelu draže ga i na nepriliku su mu. Posljednji je zalogaj progutao. Potegne iz tikvice i vrati je njoj, neka je isprazni. Sada je nastao čas da započne, i on svrne nemiran pogled na rudare ostrag, kada odjednom sjena prijeđe preko hodnika.

Chaval je već časak stajao i motrio ih iz daljine. Primakne se i uvjeri se da ga Maheu ne vidi, pa kako je Catherine ostala na zemlji sjedeći, on je zgrabi za ramena, svrati joj glavu i pritisne joj usta surovim poljupcem, mirno, prenavljajući se, kao da se ni ne brine za Étiennea. U tom je poljupcu bilo stupanja u posjed i kao neka ljubomorna odluka.

Međutim djevojka se ražesti.

– Pusti me, jesi li čuo!

Ali on još uvijek drži glavu i gleda joj u oči. Crveni brkovi i njegova crvena bradica bukne na crnu licu s velikim orlovim nosom. Naposljetku je pusti i ode, a ne reče ni riječi.

Étiennea uhvati jeza. Gluparija je bila što je čekao. Sada je izvjesno ne bi poljubio, jer bi ona možda pomislila da on hoće učiniti što i onaj drugi. Povrijeđena mu je taština i on zapadne u pravi očaj.

– Čemu si lagala? – zapita je tiho. On je tvoj ljubavnik.

– Nije, kunem ti se! zavikne ona. Nema toga među nama. Katkad se on hoće šaliti... Ali on nije odavde, tek pred šest je mjeseci došao iz Pas-de-Calaisa.

Oboje ustanu i krenu na posao. Kada ona opazi kako je on hladan, kao da se je ražalostila. On joj je bez sumnje ljepši od onoga drugoga i ona bi ga valjda više voljela nego onoga. Mori je misao da bude ljubazna, da ga utješi, pa kako je mladić začuđen stao tražiti svoju svjetiljku, koja mu gori modrim plamenom sa širokim, blijedim rubom, pokuša ona da ga barem zabavi.

– Hodi, da ti nešto pokažem – šapne kao dobra drugarica.

Odvede ga na kraju otkopa i pokaže mu pukotinu u ugljenu. Lako vrenje odande bruji, tih žamor, kao ptičje šuškanje.

– Metni ruku, osjećaš vjetar... To je zemni plin.

On se prenerazi. Zar samo to da je ona strahota od koje se sve zna razletjeti? A ona se smije i veli da danas ima mnogo plina dok je plamen u svjetiljkama tako modar.

– Kada ćete se izbrbljati, vi dangube! – zavikne hrapavi glas Maheuov.

Catherine i Étienne požure se napuniti svoja kolica, te ih odguraju na strminu, ukočene kralježnice, puzeći po stazi ispod kvrgava krova. Čim pođu drugi put, znoj ih probije i kosti im opet stadoše pucati.

U otkopu se rudari latiše posla. Često oni skraćuju ručak, da se ne rashlade; a njihov kruh, pojedena tako daleko od svjetla sunčanoga, s nijemom proždrljivošću, téži im u želucu kao olovo. Izvaljeni na bok udaraju oni još jače, sasvim opsjednuti mišlju da dovrše velik broj kolica. Sve iščezava u tom bijesu za dobitkom, u kojem se tako surovo natječu. Ne osjećaju više vodu što curi i sve im u tijelo prodire, niti grčeve od nezgodna položaja, niti zagušljivu pomrčinu, u kojoj oni blijede kao biljke metnute u podrum. Ali što se više odmiče dan, zrak se sve jače truje, zagrijava se od dima iz svjetiljaka, od kužnoga daha, od zagušljivoga zemnoga plina, i pada na oči kao paučina; samo noćno zračenje može taj zrak otpuhnuti. A oni na dnu svojega krtičnjaka, pod teretom te zemlje, nemaju više daha u svojim raspaljenim prsima, i samo uvijek udaraju.

V.

Maheu ni ne pogleda na sat, ostavljen u kaputu, nego stane i reče:

– Skoro će biti sat... Zacharie, jesi li gotov?

Zacharie je već neko vrijeme podbočivao drvom. U svojem poslu ostao je on ležati na leđima, pa mu oči blude razmišljajući o partijama što ih je sinoć dobio u loptanju. Razbudi se i odgovori:

– Jesam, bit će dosta, sutra će se vidjeti.

I on se vrati na svoje mjesto u otkopu, Levaque i Chaval puste također cepin. Nastade odmor. Svi si otiru lice mokrim rukama i gledaju stijenu nad sobom, kako joj se je ispucala listasta masa. Ne razgovaraju ni o čem nego o svojem poslu.

– I to mi je sreća, šapne Chaval, da smo naišli na tlo, koje se ruši!... O tom oni nisu vodili računa, kada su se pogađali.

– Lopovi! – promrmlja Levaque. Samo se i brinu da nas prevare.

Zacharie udara u smijeh. Ne mari on ni za posao ni za išta, ali mu godi kada čuje da su ovako šćepali dioničko društvo. Svojim tihim načinom objasni Maheu da se tlo mijenja svakih dvadeset metara. Trebaš biti pravedan, ništa se nije moglo predvidjeti. A kada ona dvojica nisu prestajala grditi starješine, on se uznemiri i ogleda se naokolo.

– Pst! Dosta je već!

– Pravo veliš – odvrati Levaque pa i on stiša glas. – Nije dobro.

Uvijek ih salijeće misao o uhodama, kao da taj dionički ugljen još u žili ima uši.

– Ipak – izazovno dometne Chaval sasvim glasno – ako mi onaj prasac Dansaert bude govorio onako, kao onda, ciglom ću ga u trbuh. Ja ga ne priječim, valjda, da plaća milolike plavojke.

Sada Zacharie prasne u smijeh. Nadglednikovo ljubakanje s Pierronovicom uvijek je šala u rovu. I Catherine se na dnu otkopa naslonila na svoju lopatu, pa nalaktila ruke i s dvije-tri riječi obavijestila Étiennea što je to; samo se Maheu ljuti, zahvaćen strahom, koji više ni ne skriva.

– Što! Hoćeš li šutjeti!... Čekaj, dok budeš sam, ako želiš, da te stigne nevolja.

Još je on govorio, kada se začuju koraci iz gornjega hodnika. Skoro odmah za tim javi se navrh otkopa rudarski inženjer, mali Négrel, kako ga radnici između sebe zovu, a s njim Dansaert, nadglednik.

– Jesam li ja govorio! – šapne Maheu. Uvijek ti tu oni niču iz zemlje.

Paul Négrel, Hennabeauvljev nećak, momak je od dvadeset i šest godina, vitak i ljepuskast, kovrčave kose i smeđih brkova. Po svojem šiljastom nosu i živim očima sliči ljubaznu njuškalu skeptična uma, što se pretvara u osoran autoritet u odnosu prema radnicima. Odjeven je kao i oni, isprljan je kao i oni ugljenom; a da ih natjera na štovanje, junači se u vratolomijama i prolazi po najtežim mjestima, uvijek prvi, kada se stijene ruše i kada plin provaljuje.

– To je tu, je li Dansaert? – zapita on.

Nadglednik, Belgijanac debela lica, s krupnim razbludnim nosom, odgovori s pretjeranom uljudnošću:

– Jest, gospodine Négrel... Evo ovoga smo čovjeka jutros najmili.

Obojica su se spustila u sredinu otkopa. Étienne bude dozvan gore. Inženjer digne svoju svjetiljku i pogleda ga, ali ništa ne zapita.

– Dobro je – reče najzad. Ne volim da se skupljaju s putova nepoznati ljudi... Pogotovo da to opet ne učinite.

On ni ne poslušava objašnjenja da posao to iziskuje i kako se nastoji zamijeniti žene u vožnji momcima. Stao je razgledavati krov, a rudari se opet prihvate svojih cepina. Odjednom on zavikne:

– Što je, Maheu, vi kanda ni za koga ne marite!... Hoćete svi da zaglavite, pasja vas rđa ne ubila!

– O, to je čvrsto – mirno odgovori radnik.

– Što! Čvrsto!... Ta već se je stijena slegla, a vi zabijate grede dalje od dva metra, kao da vam je žao! Ah! vi ste zbilja uvijek isti, vama je milije da vam se zgnječi glava, nego da pustite žilu, pa da podbočite, koliko vremena već treba! Da ste odmah poduprli! Podvos-tručite grede, jeste li čuli!

A kako su se rudari nećkali i prepirali, pa govorili, da oni dobro paze na svoju sigurnost, plane on:

– Tako dakle! Kada vam budu glave zdrobljene, hoćete li vi patiti od posljedica? Boga mi, nećete, nego će patiti dioničko društvo, koje će vam morati plaćati mirovine, vama ili vašim ženama... Opet vam velim da mi vas znamo: da biste navečer napunili dvojica više, nije vam žao ni glave.

Maheu, i ako ga je malo po malo srdžba osvajala, reče još smotreno:

– Da nas valjano plaćaju, mi bismo bolje podgrađivali drvom.

Inženjer slegne ramenima i ne odgovori. Sišao je duž otkopa, pa samo završi odozdo:

– Imate još sat, latite se svi posla; a javljam vam da vaša družba ima tri franka globe.

Rudari dočekaju s muklim gundanjem te riječi. Jakost vlasti jedina ih suzdržava, te vojničke vlasti, što ih sve, od vozača do nadglednika, pokorava jednoga drugomu. Chaval i Levaque ipak bijesno mahnu; Maheu ih miri pogledom, a Zacharie samo podrugljivo slegne ramenima. No najjače je valjda zatreptao Étienne. Otkada je na dnu toga pakla, polako se ozlojeđuje. Gleda Catherinu krotku, zgrbljenu. Zar može biti da ljudi ginu od teška posla, u toj grobnoj pomrčini, pa da ne zarađuju ni nekoliko sua za svagdanji kruh? Dotle je Négrel otišao s Dansaertom, koji samo neprestano klima glavom i odobrava. Njihov govor bude opet glasniji: opet su stali, te pregledavaju u hodniku grede koje rudari moraju uzdržavati na dužini od deset metara, iza otkopa.

– Ja vam velim, da oni ni za koga ne mare! – uzviče se inženjer. – A vi, sto mu jada! Zar vi ne nadgledavate?

– Pa nadgledavam, nadgledavam – zamuca nadglednik. – I dodijalo mi je već koliko im uvijek jedno te isto utuvljujem.

Négrel zovne ljuto:

– Maheu! Maheu!

Svi siđu. On nastavi:

– Gledajte ovo, zar će to držati?... To je do zla Boga rđavo sagrađeno. Jarci ne mogu više toga vijenca nositi, tako se je s tim žurilo... Boga mi! Razumijem da nas dokrpavanje toliko staje. Zar nije istina? Samo da to potraje, dokle god ste vi odgovorni! A onda se sve lomi i naše društvo mora držati čitavu vojsku krpača... Pogledajte malko ovamo dolje, ovo je prava nakarada.

Chaval htjede da progovori, ali mu on ne dade.

– Ne, ja znam, što bi vi još rekli. Da vam se plati, a? No ja vas upozoravam da ćete vi prisiliti društvo na nešto drugo: jest, platit će vam se podbočenje zasebno, pa će vam se razmjerno smanjiti plaća za kolica. Vidjet ćemo hoće li vam to biti na korist... Dotle mi odmah još jednom podbočite. Sutra ću doći da vidim.

U zabuni, što je nastala od te prijetnje, on se udalji. Dansaert, onako ponizan pred njim, zaostane nekoliko časaka i reče surovim glasom radnicima:

– Vi bi, ljudi, da ja vas šakom zgrabim... Neću ja samo tu globu od tri franka na vas navaliti! Pazite se!

Kada on ode, plane i Maheu.

– Sto mu jada, što nije pravo, nije pravo. Ja volim da ljudi miruju, jer samo tako se može složiti; ali naposljetku moraš kraj njih da se razbjesniš... Jeste li čuli? Kolica da se ostave, a podbočenje da se zasebno plaća! Opet novi način da nam manje plate!... Sto mu tisuća jada!

Traži on na kom bi srce iskalio, pa smotri Catherinu i Étiennea prekriženih ruku.

– Hoćete li vi meni dodavati drva! Što se to vas tiče?... Ako vas ja caknem nogom u neku stranu.

Étienne ode po drva, ni ne ljuteći se na tu surovost, jer se je i sam tako rasrdio na starješine, da su mu se rudari činili i suviše dobroćudnima.

Nego Levaque i Chaval dadu se u psovke, da im srcu odlane. Svi oni, čak i Zacharie, bijesno podgrađuju. Skoro pola sata ništa se ne čuje, nego škripa drva, što se zabija maljevima. Ne otvaraju više usta, nego pušu i žeste se na stijenu, koju bi, da mogu, odgurnuli i digli, kako se upiru plećima.

– Dosta je sada! – reče naposljetku Maheu, skrhan srdžbom i umorom. Sat i pol... Ah, na zdravlje nam nadnica, nećemo imati ni pedeset sua! Ja idem, dodijalo mi je.

Iako je trebao još pola sata raditi, odjene se. Drugi se povedu za njim. Sam pogled na otkop razbješnjuje ih. Kako se je vozačica opet bila prihvatila kolica, oni je zovnu, ljuteći se na njenu marljivost: ako ugljen ima noge, sam će otići. I njih šestero krenu, sa svojim spravama pod rukom, jutrošnjim putom k rudarskomu oknu, do kojega imaju prevaliti dva kilometra.

U dimnjaku Catherine i Étienne zaostanu, dok su se rudari spuštali sve do dolje. Sastadoše se oni s malom Lydie, koja je zastala usred jednoga puta, da ih propusti, pa im počela pripovijedati kako je nestala Mouquette, jer joj je udarila krv na nos, te je prije sat vremena otišla nekuda, da si umije lice, ali ne zna se, kuda. Onda, kada je ostaviše, djevojčica stane opet gurati svoja kolica, umorna, musava, natežući svoje ruke i noge kao u kukca, nalik na slaba mrava, što se muči s preteškim teretom. A oni se spuštaju poleduške, pa stišću pleća, bojeći se, da ne oderu kožu s čela; tako ukočeni pužu po stijeni, uglađenoj svima zadnjicama u otkopu, te se katkad moraju prihvaćati za grede, da im se zadnjice ne upale, kako vele u šali.

Kad stigoše dolje, sami su. Crvena svjetla kao zvijezde nestaju u daljini, gdje hodnik zakreće. Veselje im klone, pa oni krenu korakom, teškim od umora, ona naprijed, on za njom. Svjetiljke su im izgarale, i on je jedva i vidi, svu obavijenu kao nekom dimnom maglom; misao da je ona djevojka smeta ga, jer osjeća da je glupan što je nije poljubio, i jer ga spomen o onom drugom priječi da je ne poljubi. Ona ga je izvjesno lagala: onaj drugi njezin je ljubavnik i oni se valjuškaju na svakoj gomili, jer eto kako se ona gegala kao kakva bestidnica. Bez uzroka duri se on na nju, kao da ga je prevarila. A ona se svaki čas okreće, javlja mu svaku smetnju i kao da ga nutka, neka bude ljubazan. Za Božjim su leđima i tako bi se mogli provešeliti kao dobri drugovi! Naposljetku iziđu na hodnik, kuda se guraju kolica, i njemu odlane u neodlučnosti što ga je morila; a Catherine ga još posljednji put žalosno pogleda, žaleći za srećom, koje neće više naći.

Podzemni život oko njih tutnji, neprestano prolaze rudarski vođe, dolaze i odlaze vozovi, što ih konji kasajući vuku. Svjetiljke se kao zvijezde blistaju u noći. Moraše se skloniti k stijeni, da propuste sjene, ljudske i životinjske, što im u lice dahću. Jeanlin, koji bosonog trči za svojim vozom, dovikne im neku bezobraštinu, ali je ne razumješe u tutnjavi kotača. Uvijek idu, ona sada šuti, a on ne razaznaje raskršća ni putova jutrošnjih, nego misli da ga ona sve dublje i dublje pod zemlju zavodi; najgore trpi od studeni, koja ga sve ljuće zahvaća, otkako je krenuo iz otkopa, tako da sve jače cvokoće, što god je bliži oknu. Među tim uskim zidovima opet se zračni propuh raspuhao u buru. Spopao ga i očaj da nikada neće prispjeti, kada odjednom stigoše na pristanište.

Chaval ih pogleda ispod oka, a usta mu se nacerila od sumnje. I drugi su tu, znojni, u studenoj promaji, a šute kao i on, pa samo istiha gundaju od ljutosti. Prerano oni dolaze i neće ih penjati još pola sata, pogotovo što je velik posao spuštati konja. Natovarivači spremavaju još kolica, te željezo zveči, da uši pište, a vozovi odlijeću, nestaju u pljusk, što pljušti iz crnoga okna. Dolje se jama od deset metara napunila od toga potoka, pa i odande isparava blatna vlaga. Ljudi se neprestano vrte oko okna, trgaju za signalne konopce, mjere na rukama poluge, usred te vodene prašine, što im promače odjeću. Crvenkasto svjetlo triju otvorenih svjetiljaka riše velike sjene, koje se miču, tako da ta podzemna dvorana sličić zlikovačkoj špilji, kao nekoj razbojničkoj kovačnici ukraj gorske bujice.

Maheu još posljednji put pokuša sreću. Pristupi k Pierronu, koji je stupio u službu u šest sati.

– Hej, ti bi nas mogao valjda popeti.

Ali natovarivač, zgodan momak čvrsta rasta i blaga lica, poplašeno mahne da neće.

– Ne može se, pitaj vođu... Oglobili bi me.

Opet se gundanje priguši. Catherine se nagne i šapne Étienneu u uho:

– Hodi u konjušnicu. Tamo je lijepo!

Moraše izmaknuti, da ih nitko ne vidi, jer je zabranjeno onamo odlaziti. Konjušnica je s lijeve strane, na kraju kratka hodnika. Duga je dvadeset i pet metara, visoka četiri metra, isklesana u stijeni i presvođena ciglama, a u nju može stati dvadeset konja. Tu je i zbilja lijepo, lijepa toplina od živih životinja, lijep miris svježih čiste stelje. Jedina svjetiljka tiho svijetli kao žižak. Konji, što se odmaraju, okreću glave s onim krupnim djetinjim očima, a onda se opet prihvaćaju svoje zobi, bez žurbe, ti debeli i zdravi radnici, koje svi vole.

Catherine stade glasno čitati imena s cinkovih ploča iznad jasala, no zacikne kada opazi gdje se je odjednom pred njom diglo nečije tijelo. Bila je to Mouquette, koja se je preplašila i izišla iz hrpe slame, gdje je spavala. U ponedjeljak, kada je još umorna od nedjeljnoga lakrdijanja, zna se ona pesnicom ljudski zviznuti po nosu, pa otići iz otkopa pod izlikom da traži vode; onda se skriva ovdje kod životinja u toplu stelju. Otac je jako mazi, pa je pušta, iako bi mogao imati neprilika.

U taj mah uđe čiča Mouquet, nizak, ćelav, iznuren čovjek, ali još uvijek krupan, pravo čudo kod bivšega rudara od pedeset godina. Otkada ga učiniše konjušarom, žvače on duhan toliko da mu desni krvare u crnim ustima. Kada opazi ono dvoje sa svojom kćeri, rasrdi se.

– Koga ćete bijesa svi vi tu? Odlazite, vi nesreće, što muškarca ovamo dovodite!... Na zdravlje, na mojoj bi slami svinjarili.

Mouquetu to razdraga i ona se uhvati za trbuh. Ali Étienne se zastidi i pođe, a Catherine mu se nasmiješi. Kada se vratiše na pristanište, stignu onamo i Bébert i Jeanlin s vozom kolicâ. Tamo je nastao zastoj, jer se je spuštaljka namještavala, pa djevojka pristupi konju, pomiluje ga rukom i stade mu govoriti kao svojem drugu. To je Bojnik, najstariji konj u rudniku, bijelac, koji je već deset godina u podzemlju. Deset godina živi on već u rovu, uvijek u istom kutu u štali, uvijek obavlja isti posao po tim mračnim hodnicima, a nikada nije za to vrijeme vidio bijela dana. Vrlo je debeo, sjajne dlake, dobroćudan, pa kao da u ovom zaklonu iza nevolja na gornjem svijetu provodi mudrački život. Nego u tom se je mraku jako ozlobio. Prolaz na kojem radi, tako mu je poznat da dodiruje glavom oduške, a opet saginje se na preniskim mjestima, da se ne udari. On bez sumnje i sam broji svoje vožnje, jer kada dovrši redovit broj vožnji, neće opet započeti, nego moraju ga odvesti k njegovim jaslama. Ali starost navaljuje, te na njegove bistré oči pada katkad melankolija. Možda mu se nekako prikazuje u mutnim sanjarijama mlin, gdje je stao na svijet, blizu Marchiennesa, mlin na obali Scarpe, okružen bujnim zelenilom, uvijek vjetrom provjetran. Nekakva stvar gori u zraku, neka golema svjetiljka, o kojoj nije jasan spomen u njegovoj životinjskoj pameti. I on stoji oborene glave, dršćući na svojim starim nogama, pa se uzalud napreže da se opet podsjeti sunca.

U oknu se i dalje radi, signalni je bat udario četiri udarca, konj se spušta: to je svaki put uzbuđenje, jer se dešava katkada da životinju spopadne takav strah, te stiže mrtva. Gore se je konj zažvaljen otimao žestoko; onda, čim je osjetio, da mu nema zemlje pod nogama, kao da se je skamenio, te nestaje ni ne dršćući kožom, a oči mu se razvališe i upiljile. Kako je ovaj konj sada prevelik za uzde, morali su ga objesiti ispod voza, pa mu glavu povući i privezati postrance. Spuštanje je potrajalo koje tri minute, a zbog opreznosti su usporili stroj. Zbog toga je dolje uzbuđenje sve više raslo. Neće ga valjda ostaviti na pu-

tu, da visi u mraku? Naposljetku evo ga, kao okamenjena, a oči upiljio i razvalio od užasa. Dorat je, jedva trogodišnjak, a zovu ga Trubač.

– Pozor! – viče čiča Mouquet, kojemu je posao, da primi konja. Dovedite ga, ali ga još ne odvezujte.

Časom bude Trompette (Trubač) kao klada položen na livene ploče. Sve se on još ne miče, kao mora ga valjda davi ova mračna, beskrajna jama, ova prostrana dvorana, što se ori od graje. Stanu konja odvezivati, a u to mu se približi Bojnik, koga su malo čas ispregnuli, pruži vrat i uzme njuškati druga, što je tako pao sa zemlje. Radnici se razmaknu i dadu se u šalu. Kakav li je to lijepi miris on našao? Ali Bojnik postaje življi i ne mari za podrugivanje. Jamačno nalazi na njem lijepi miris svježega zraka, zaboravljeni sunčani miris, što je u biljkama. I on odjednom u sav glas zarže, veselim glasom, u kojem kao da ima i ganuća od jecanja. To je dobrodošlica, radost u nekadašnjosti, od koje mu je zastrujio jedan dah, i još melankolija toga uznika, što će istom mrtav odatle izići.

– Gle ti te mrcine Bojnika! – uzviču se radnici, razveseljeni lakrdijama svojega miljenika. – Eto se razgovara sa svojim drugom.

Trubača su odvezali, ali on se još uvijek ne miče. Sve još izvaljen leži, kao da je još uvijek zažvaljen, pa ga strah zaokupio. Onda ga ošinu bičem, te on ustane sav omamljen, a tijelo mu dršće od silne jeze. Čiča Mouquet odvede oba konja, koji su se već sprijateljili.

– Hoćemo li sada mi? – zapita Maheu.

Vozovi su morali biti istovareni, a i još ima deset minuta do uzlaska. Malo po malo otkopi se prazne, rudari dolaze iz svojih hodnika. Ima tu već pedesetak namočenih ljudi, što cvokoću zubima, a odasvuda sviraju razboljena prsa. Pierron, iako je blaga lika, ispljuska svoju kćerku Lydie, što je prije vremena otišla iz otkopa. Zacharie potajice štipa Mouquetu, da se ugrije. Ali nezadovoljstvo sve raste, a Chaval i Levaque pripovijedaju o inženjerovoj prijatnji, da će se sniziti cijena za kolica, a podbočenje posebice plaćati; ta nakana bude s vikom dočekana, pobuna se stane rađati u tom tijesnom kutu, skoro šest stotina metara ispod zemlje. Ubrzo se glasovi oslobodiše, i ti ljudi, iskaljani ugljenom, prozebli od čekanja, stanu kriviti dioničko društvo, da dolje ubija polovicu svojih radnika, a drugu polovicu pušta, neka skapava od gladi. Étienne sluša i dršće.

– Brže! brže! – neprestano govori utovarivačima rudarski vođa Richomme.

Požuruje on posao za uzlazak, a neće se žestiti, pa se pričinja kao da ništa ne čuje. Ali mrmljanje zabruji tako da se on morao umiješati. Iza njega se uzvikali, da to neće do vijeka potrajati i da će se jednoga lijepog dana sve to razletjeti.

– Ti si razborit, reče on Maheuu, daj ih ušutkaj. Ko nije jači, mora biti pametniji.

Ali Maheu, koji se je smirivao i najzad se i sâm uzbunio, nije dospio posredovati. Odjednom glasovi zašute: Négrel i Dansaert vratili su se s pregledavanja, i izišli su sada iz jednoga hodnika, znojni i oni. Navika discipline stjera ljude u red, a inženjer prođe kroz njihovu gomilu ne govoreći. Sjedne u kolica, rudarski nadglednik u druga; triput bude dan signal i oglašeno "krupno meso", kako govore o starješinama; i voz poleti u vis usred sumorna muka.

VI.

Strpan s četvoricom u vozu, kojim se penje, Étienne odluči da opet krene na gladni put po dalekim cestama. Isto je i odmah skapati, što i sići opet na dno toga pakla, pa tamo ne

zaraditi ni kruha. Catherine se ugurala iznad njega, pa je nema uza nj, da ga lijepo grije i omamljuje. Ali bolje da ni ne misli na ludorije, nego da ode, jer kako ima bolju izobrazbu, ne osjeća on u sebi rezignaciju ovoga stada, pa bi na koncu konca zadavio kojega starješinu.

Odjednom on oslijepi. Ulazak je bio tako nagao, da ga je zbunio bijeli dan, te mu vjeđe zatrepću u svjetlosti, od koje je već odviknuo. Ali ipak mu odlane na duši, kada je osjetio, da se je voz uhvatio za zavore. Jedan rudar otvori vrata i rulja rudarska iskakuje iz kolicca.

– Je li, Mouquett – šapne Zacharie u uho onomu rudaru – hoćemo li večeras u *Vulkan*?

Vulkan je koncertna kavana u Montsou. Mouquett migne lijevim okom i tiho se nasmiješi, da mu se je lice raspuzlo. Malen je i krupan kao i otac, s bezobraznim licem vesela momka, koji zna sve spiskati, ne brinući se za sutrašnji dan. Baš sada iziđe i Mouquet, i on je od bratske ljubavi pošteno lupi u stegna.

Étienne jedva prepozna visoku primaonicu, koju je vidio u škiljavu svjetlu svjetiljaka. Svjetlo zemljane boje pada kroz zaprašene prozore. Samo se stroj tamo dolje blista sa svojim bakrom; omašteni čelični konopci lete kao vrpce, zamočene u tintu; valjci u visu, goleme grede, što ih nose, vozovi, kolica, sav taj razasuti metal potamnjuje dvoranu tmurnom sivom bojom staroga željeza. Kotači neprestano tutnje, da se tresu željezne ploče; tako svuda leprša ugljen u sitnoj prašini i poprašuje crninom pod, zidove, čak i grede u stražarnici.

Chaval baci pogled na ploču, gdje se bilježe kolica, u maloj staklenoj pisarnici, pa se bijesan vrati. Razabrao je da im se odbijaju dvojica kolica, jedna, što u njima nema toliko ugljena, koliko je određeno, a druga, što je ugljen u njima nečist.

– Dan je divan, zavikne on. I opet za dvadeset sua manje!... Tako i jest, kada se uzimaju dangube, kojima ruke vrijede koliko i svinji rep!

Njegov ispod oka pogled na Étiennea nadopuni misao. Étiennea spopadne napast da mu odvrati šakački. Ali onda sam sebe zapita čemu to, kada će i tako otići. To ga sasvim skloni.

– Ne može se prvoga dana valjano raditi – odgovori Maheu, da bude mir. Sutra će bolje raditi.

I drugi se isto onako ražeste, i sve ih spopadne volja da se pravdaju. Kada stadoše u lamparnici vraćati svoje svjetiljke, Levaque se počne rječkati s lampašem i uzme ga kriviti da ne čisti valjano njegovu svjetiljku. Razvadiše se malko tek u daščari, gdje uvijek oganj gori. Valjda su i prenatrpali oganj, jer peć se crveni, a prostrana odaja bez prozora kao da gori, kako žeravica odsjeva po zidovima. Svi oni zamrmljaju od radosti i stanu iz daljine peći leđa, da su se zapušili kao juha. Kada im se ražariše križa, uzmu peći trbuh. Mouquette ni pet ni šest, nego skinula hlače, da osuši košulju. Momci se dadu u šalu i nastane smijeh, jer im ona odjednom okrene zadnjicu, a to je kod nje najveći izraz prijezira.

– Ja idem – reče Chaval, koji je svoje oruđe zatvorio u škrinju.

Nitko se ne makne. Samo Mouquette se požuri i poleti za njim, pod izlikom da će i on i ona u Montsou. A drugi su se i dalje podrugivali, jer znaju da je Chaval više neće.

Catherine se zabrinula, pa stala tiho govoriti s ocem. Otac se najprije začudi, a onda mahne glavom, da pristaje, pa zovne Étiennea, da mu vrati svežanj.

– Čujete li – šapne mu – ako nemate novaca, skapat ćete za tih četrnaest dana. Hoćete li, da vam uznastojim gdje god naći veresiju?

Mladić se časkom zbuni. Upravo je htio da zaište svojih trideset sua i da ode. Ali ga suzdrži stid od mlade djevojke. Ona ga čvrsto gleda i možda misli da mrzi raditi.

– Da znate, ništa vam ne obećavam – nastavi Maheu. – Ako budem odbijen, bilo pa nije.

Étienne ne reče da neće. Odbit će, misli on. A to ga ni na što ne veže, pa može u svako doba otići, kada nešto prezalogaji. Onda, kada opazi Catherininu radost, mio smiješak, prijateljski i sretan pogled, što mu je pomogla, spopadne ga nezadovoljstvo, zašto nije rekao da neće. Čemu sve to?

Kada su pouzimali svoje cokule i pozatvarali sanduke, krenu Maheuovi iz daščare, iza sviju drugova, koji odlaze jedan po jedan, čim su se pogrijali. Étienne pođe za njima, Levaque i njegov deran pridruže se hrpi. Ali kada su prolazili rešetarnicom, žestok ih prizor zadržati.

Bilo je to u prostranoj suši, s gredama crnima od prašine, što tuda leti, s velikim kapcima, otkuda neprestano puše vjetar. Kolica s ugljenom dolaze ravno iz primaonice, pa ih onda izvrtiči izvrticu u lijevke dugačke plazilice od željezna lima; desno se i lijevo rešetarice popele na stepenice, pa s lopatom i grabljama u ruci kupe rudu i odguruju čisti ugljen, što onda kroz lijevak pada u željezničke vagone pod sušom.

Philomene je Levaquova tu, sitna i blijeda, s glupim likom djevojke, koja pljuje krv. Na glavi joj je plava vunena krpa, ruke su joj crne do lakta, pa tako ona prebira ispod stare vješnice, matere Pierronovičine, Bruleice,³ kako je zovu, strašne žene sa sovuljaškim očima i s ustima stisnutima kao tvrđičin novčanik. Njih se dvije zašakale, jer mlada krivi staru, da grabi njen ugljen, tako da ona ne može ni za deset minuta napuniti košaru. Plaćaju ih po košari, pa te prepirke neprestano izbijaju. Kosa leti, a od ruku ostaju crni biljezi na crvenim obrazima.

– Ta gurni je šakom! – zavikne Zacharie odozgor svojoj ljubavnici.

Sve rešetarice prasnu u smijeh. Ali Brule zajedljivo saleti mladića.

– Gle ti toga gada! Bolje da priznaš ono dvoje deriščadi, što si joj načinio!... Takva odrtna od osamnaest godina, što ne može ni na nogama da stoji!

Maheu je morao spriječiti sina, da ne siđe i da je, kao što veli, ne pošaklja malko, tu mrtvušu. Nadglednik dotrči i grablje stadoše opet prevrtati ugljen. Od vrha do dna lijevaka viđaju se samo još zgrbljena leđa tih ženskinja, što se žestoko otimaju za ugljen.

Napolju se je vjetar naglo smirio i vlažna studen pada s tmurna neba. Ugljenari se nabuđili, prekrstili ruke i razilaze se, njišući se u križima, da im iskakuju krupne kosti pod slabom odjećom. Po danu se oni čine kao crnačka četa, što se je po blatu provaljala. Neki nisu ni svoj kruh pojeli, pa od toga komada kruha, što ga nose među košuljom i kaputićem, kao da su oguravili.

– Gle! Evo Bouteloupa – reče Zacharie podrugljivo.

Levaque ne stane, nego samo uz put progovori nekoliko riječi sa svojim stanarom, krupnim crnomanjastim momkom od trideset i pet godina, a blaga i čestita lika.

– Ima li juhe, Louis?

– Mislim, da ima.

---

³ Brule – Opaljenica

– Valja dakle danas žena?

– Jest, valja.

Drugi zemljokopci dolaze, nove gomile, što jedna za drugom propadaju u rov. To je silazak u tri sata, novi ljudi, koje proždire okno, i čija će smjena zamijeniti rudare u podzemlju. Nikada rudnik ne prestaje raditi, po danu i po noći ljudski kukci kopaju po stijeni šest stotina metara ispod repišta.

Derani sada stupaju prvi. Jeanlin povjerava Bébertyu zamršen plan kako će na veresiju dobiti duhana za četiri sua, a Lydie smjerno podalje koraca. Catherine ide iza njih sa Zacharijem i Étienneom. Nitko ne govori. Istom pred krčmom *K sreći* stignu ih Maheu i Levaque.

– Evo nas – reče Maheu Étienneu. – Hoćete li unutra?

Rastanu se. Catherine časkom postoji i još jednom pogleda mladića svojim krupnim očima, jasnima i zelenkastima kao izvor voda, još jasnijima u tom crnom licu. Onda se ona nasmiješi i ode drugima putom, što se penje u selo.

Krčma je između sela i rudnika, na raskrižju dvaju putova. Zidana je dvokatnica, okrečena od gore do dolje, ukrašena oko prozorâ širokim rubom modre boje. Na četvornoj ploči, pribijenoj iznad vratâ, piše žutim slovima: *Rasseneurova krčma K sreći*. Za kućom je kuglana, zagrađena živicom. A dioničko društvo, koje je svom silom nastojalo, kupiti taj komadićak, što se kao klin zabio među njegova prostrana zemljišta, ne može očima gledati tu krčmu usred polja, na samom izlasku iz Voreuxa.

– Uđite – opet će Maheu Étienneu.

Soba je mala, sasvim gola, bijelih zidova, a stoje u njoj tri stola i tuce stolica, pa jelova tezgâ, velika kao kuhinjski stol. Još ima tu desetak pivskih čaša, tri likerske staklenice, jedna bojena staklenica i jedna cinkova posuda s kositrenom slavinom, za pivo; ništa više, ni slika, ni ploča, ni igra. U željeznoj peći, omazanoj i blistavoj, gori tiho nešto ugljena. Ploče na podu posute su malko bijelim pijeskom, koji upija neprestanu vlagu ovoga kraja, promoćenoga vodom.

– Čašu piva, naruči Maheu u krupne plave djevojke, susjedove kćerke, koja katkad dvoiri u sobi, je li tu Rasseneur?

Djevojka odvrne slavinu i odgovori, da će se gospodar odmah vratiti. Polako, na jedan gut, ispije rudar pola čaše, da splahne prašinu, što mu je začepila grlo. Drugu svojemu ne ponudi ništa. Još samo jedan gost, promočen i prljav rudar, sjedi za stolom i pije šuteći svoje pivo, pa kao da je zaronio u misli. Uđe još jedan, bude poslužen odmah, kako je mahnuo, pa plati i ode, a ne rekavši ni riječi.

No sada se javi krupan čovjek od trideset i osam godina, obrijan, okrugla lica, s dobroćudnim smiješkom. To je Rasseneur, bivši rudar, koga je dioničko društvo pred tri godine dana zbog štrajka otpustilo. Bio je vrlo dobar radnik, a valjan govornik, te je stupio na čelo svima tužbama, tako da naposljetku postade vođom nezadovoljnika. Žena je njegova već imala krčmu, kao i mnoge druge žene rudarske; a kada ga otjeraše, bude i on krčmar, pa namakne novaca i smjesti se sa svojom krčmom baš pred sâm Voreux, kao inat dioničkom društvu. Radnja mu sada napreduje, on je postao središtem, pa se stao bogatiti srdžbom, što je malo po malo sadio u srca svojim nekadašnjim drugovima.

– Ovoga sam mladića jutros najmio – odmah objasni Maheu. Je li ti prazna koja od dviju soba, i hoćeš li mu dati veresiju na četrnaest dana?

Na širokom se Rasseneurovu licu odmah pojavi veliko nepovjerenje. Jednim pogledom promotri on Étiennea, pa odgovori, ni ne nastojeći pokazati, kao da žali:

– Obje su sobe zauzete. Ne mogu.

Mladić je i očekivao da bude odbijen, ali ipak zažali, a i začudi se što mu je odjednom teško krenuti na put. Džaba, krenut će čim dobije svojih trideset sua. Rudar koji je pio za drugim stolom otišao je. Drugi uvijek ulaze jedan po jedan, da si isplahnu grlo, a onda opet kreću istim onim gegavim hodom. Pravo pravcato ispiranje, bez veselja i strasti, ni jemo zadovoljstvo jedne potrebe.

– Dakle nema ništa? – zapita Rasseneur osobitim glasom Maheua, koji je ispijao svoje pivo u malim gutljajima.

Maheu okrene glavu i razabere da je samo Étienne tu.

– Opet je bilo svađe... Jest, zbog podbočenja.

On ispriповjedi zgodu. Krčmarevo se lice zacrveni, kako ga je od uzbuđenja podišla krv, pa mu se raspalila i koža i oči. Onda on plane.

– Gle ti to! Ako se usude sniziti cijenu, nastradat će.

Étienne mu smeta. Ali on ipak nastavlja i samo ga ispod oka pogledava. Ima tu prešućenih riječi, prikrivenih misli, govori on o Hennebeauu, o njegovoj ženi, o njegovu nećaku, malom Négrelu, a ne spominje ih po imenu, i uvijek ponavlja da to ovako ne može potrajati, nego se mora skoro raspasti. Nevolja je prevelika, pa on nabroji tvornice koje obustavljaju posao, i radnike koji odlaze. Već je mjesec dana što on razdaje više od šest funti kruha. Jučer mu rekoše da Deneulin, vlasnik susjednoga rudnika, ne zna kako će se oduprijeti. A i dobio je upravo iz Lillea pismo, puno vijesti koje uznemiruju.

– Ti znaš – šapne on – to je od onoga što si ga ovdje vidio neku večer.

Ali tu bude prekinut. Žena mu uđe, visoka, mršava, živa žena, dugačka nosa, a modrih obraza. Ona je u politici mnogo radikalnija od svoga muža.

– Pluchartovo pismo – reče ona. – Ah! Kada bi on zapovijedao, sve bi odmah bolje bilo!

Étienne je časkom slušao, a razumijevao je i raspaljivao se tim mislima o nevolji i odmazdi. Kada je odjednom spomenuto ono ime, zadržće. Kao preko volje reče:

– Poznajem Plucharta.

Pogledaju ga, te je on morao dometnuti:

– Jest, ja sam strojovođa, on mi je bio poslovođa u Lilleu... Sposoban čovjek, često sam govorio s njim.

Rasseneur ga opet promotri, a na njegovu licu nastane nenadana promjena, nagla simpatija. Najzad reče ženi:

– Maheu mi je doveo toga gospodina, svojega vozača, da se raspita imamo li gore sobu i bi li mu mogli dati veresiju na četrnaest dana.

Sve onda bude sređeno u nekoliko riječi. Ima jedna soba, a stanar se je jutros iselio. Krčmar se sav uzbunio i raspalio, a uvijek ponavlja da on ište samo ono što je moguće, a ne iziskuje, kao toliki drugi, što je preteško polučiti. Žena mu sliježe ramenima tražeći da joj svakako bude što je ide.

– Laku noć – prekine ih Maheu. – Bilo kako bilo, u rov se silaziti mora, a dokle god se bude silazilo, bit će svijeta koji skapava... Gle samo, kakva si ti ljudina postao za te tri godine, otkada si otišao.

– Jest, lijepo sam se pomogao – izjavi Rasseneur samoljubivo.

Étienne pođe do vratâ i zahvali rudaru, koji je odlazio; ali on drmne glavom i ne reče ni riječi, pa ga mladić samo još poprati pogledom, gdje se teškom mukom penje putom u

selo. Rasseneurovica, zaposlena dvorenjem gostiju, zamoli ga, neka pričeka časak, da ga odvede u sobu, pa neka se tamo umije. Bi li ostao? Stane se skanjivati, spopadne ga mrzovolja i on požali za slobodom dalekih putova, za gladom na suncu, propaćenim u veselju, što je sâm svoj gospodar. Čini mu se, kao da već godine i godine ovdje živi, otkada je po vjetru došao u ugljaru, pa sve do onih sati, što ih je proveo pod zemljom, ležeći potrbuške u mračnim hodnicima. I mrsko mu je da opet započinje, ta to nije pravo i preteško je, a čovječji mu se ponos buni kada pomisli da je kao životinja, koja bude oslijepljena i smrvljena.

Dok se je Étienne tako krhao, bludile su mu oči po prostranoj ravnici, te je malo po malo stadoše razabirati. Snađe ga čudo, jer mu se obzorje nije takvim prikazivalo, kada mu ga je stari Bonnemort pokazao rukom po crnoj pomrčini. Pred sobom razabire on doduše u prodolici Voreux, s drvenim i zidanim zgradama, s okatranjenom rešetarnicom, sa stražarnicom pokrivenom ljepenkom, sa strojarnicom i s visokim blijedorumenim dimnjakom, sve to zgomilano i žalosna izgleda. Ali oko zgrada prostor se je raširio, i on nije mislio da je tolik taj prostor, prevraćen u jezero od tinte sa silnim valovima nagomilana ugljena, načičkan visokim skelama, po kojima idu tračnice, zakrčen u jednom kutu građom, što sličići žetvi pokošene šume. S desne strane zastire pogled ugljara, ogromna kao orijaška barikada; stariji joj je dio već obrasao travom, a na drugom kraju bukti u njoj već godinu dana oganj i suklja gust dim, od koga se na vanjštini, po blijedosivom škrljencu i pješčaniku, pojavljuju duge pruge krvave rđe. Dalje se šire žitne i repine njive, puste u ovo godišnje doba, bare s jadnom vegetacijom i po njima gdjekoja kržljava vrba, daleke livade, rastavljene rijetkim redovima jablanova. U daljini bijele mrlje kazuju gradove. Marchiennes na sjeveru, Montsou na jugu; vandamska šuma na istoku obrubljuje obzorje ljubičastom crtom svojega gologa drveća. Pod tim tmurnim nebom, u sutonu toga zimskoga popodneva čini se, kao da je sva crnoća iz Voreuxa, sva uzvitlana ugljena prašina pala na ravnici, te poprašila drveće, posula pijeskom putove, a sjemenjem zemlju.

Étienne gleda i najviše se čudi kanalu, prokopu rijeke Scarpe, koji po noći nije opazio. Iz Voreuxa u Marchiennes taj se je prokop pružio dvije milje u pravcu, kao vrpca mutna srebra, kao put obrubljen golemim drvećem, nadvisujući nisko zemljište oko sebe, nestajući u daljinu sa slikom svojih zelenih pristranaka, svoje blijede vode, po kojoj se oklizuju lađice s rumenim krmama. Blizu rudnika ima pristanište i tamo su privezane lađe, koje se ravno pune iz kolica na mostovima. Onda prokop zavija i poprijeko presijeca bare; i kao da se je sva duša te ravnice, ravne kao dlan, sabrala ovdje, u toj ravnoj vodi, što kao velik put teče po njoj, te vozi ugljen i željezo.

Pogled se Étienneov digne s prokopa k selu, sagrađenu na visokoj ravnici; razabirao je od sela samo crvene crjepove. Onda mu opet pogled svrne na Voreux i zastane podno glinaste nizbrdice, na dvjema golemim gomilama opeka, izrađenih i ispečenih tamo. Sporedna pruga društvene željeznice ide iza ograde i služi rudniku. Valjda istovarivaju posljednje rudare zemljokopce. Samo još jedan vagon, koji ljudi guraju, oštro škripi. Nije to više neznana pomrčina, neobjašnjiva tutnjava, blistanje nepoznatih zvijezda. U daljini su talionice i koksove peći u zoru pobljedjele. Tu je samo neprestano strujanje sisaljke, što uvijek puše svojim krupnim i otegnutim dahom, dahom ljudoždera, komu on sada razabire sivu paru i koga ništa ne može zasititi.

Onda se Étienne naglo odluči. Možda se nada opet vidjeti svijetle Catherinine oči, tamo gore, na ulasku u selo. Možda je to više buntovni dah, što je zastrujio iz Voreuxa. Ne zna on, ali hoće opet sići u rudnik, da trpi i da se bori, pa uvijek misli na te ljude o kojima mu je govorio Bonnemort, i na onoga sitoga šćućurenoga Boga, kojemu deset tisuća gladnih ljudi poklanja svoje tijelo, a ni ne zna ga.

DRUGI DIO

I.

Piolaine, posjed Grégoirovih, dva je kilometra istočno od Montsoua, na cesti za Joiselle. Velika je to četvorna kuća, bez ikakvoga stila, građena početkom posljednjega stoljeća. Od prostrane zemlje, što su isprva ovamo spadala, preostalo je samo još tridesetak hektara, opasanih zidom, jeftino rađenim. Na osobitu su glasu voćnjak i povrtnjak, znameniti po svojem voću i povrću, najljepšem u svem kraju. No parka nema, nego je umjesto njega malen gajić. Stara lipova aleja, kao lisnat svod u dužini od tri stotine metara, ide od željezne ograde sve do stuba, pa je rijetkost na svoj dalekoj ravnici, na kojoj možeš izbrojiti sve veliko drveće od Marchiennesa do Beaugniesa.

Jutros su Grégoirovi ustali u osam sati. Obično oni ustaju tek sat kasnije, a spavaju mnogo i rado; ali noćasnja ih je oluja uzbunila. Muž otiđe odmah, da razgleda nije li vjetar počinio štete, a dotle siđe gospođa Grégoire u kuhinju, u papučama i u flannelskoj kućnoj haljini. Mala je, debela, ima joj već pedeset i osam godina, a još uvijek slični na punačku začuđenu lutku, iako joj je kosa bijela kao snijeg.

– Melanie – reče ona kuharici – ispeci odmah kolačiće, kada je tijesto već umiješeno. Gospođica neće ustati još pola sata, pa će ih ona jesti sa svojom čokoladom... Ha! To će joj biti iznenađenje.

Kuharica, mršava baba, koja ih služi već trideset godina, udari u smijeh.

– Jest, istina je, divno će iznenađenje biti... Štednjak je naložen, Peć je valjda već topla; a onda će mi i Honorina malko pomoći.

Honorina je djevojka od kojih dvadeset godina, uzeta kao dijete u kuću i othranjena, te služi sada kao sobarica. Osim tih dviju žena u službi je tu još samo kočijaš Francis, koji radi proste poslove. Vrtlar i vrtlarica bave se povrćem, voćem, cvijećem i živadi. Služba je patrijarhalna, blaga kao u porodici, te sav taj svijet živi u srdačnu prijateljstvu.

Gospođa Grégoire, koja je u krevetu smislila to iznenađenje s kolačićima, pričekala dok ne bude stavljeno tijesto u peć. Kuhinja je golema, a da je to važan prostor, vidi se po krajnjoj čistoći i po silnoj opremi tava, suđa, lonaca, kojih je kuhinja puna. Lijepo tu miriše po dobroj hrani. Police i ormari prepuni su zaliha.

– I da budu lijepo zlačani, čujete li? – naredi gospođa Grégoire odlazeći u blagovaonicu.

Osim grijaćih cijevi, što griju svu kuću, gori u toj odaji još i ugljen. Inače tu nema nikakve raskoši: velik stol, stolice, buffet od mahagonijeva drva: samo dva duboka naslonjača odaju ljubav za lagodnost i dugu zadovoljnu probavu. U salon oni nikada ne odlaze, nego ostaju ovdje, po domaćem.

U to se vrati Grégoire, u debelu parhetnu kaputu, rumen i on, iako mu ima šezdeset godina; lice mu je s poštenim i dobroćudnim krupnim crtama, a kovrčasta kosa bijela kao snijeg. Bio je s kočijašem i s vrtlarom: nema nikakve velike štete, samo je jedna cijev s dimnjaka srušena. Svakoga jutra voli on časkom razgledati Piolainu, koja nije tolika da bi mu zadavala brige, a on u njoj uživa svu sreću kao vlasnik.

– A Cécile? – zapita on – zar neće danas ustati?

– Ne znam, što je – odgovori mu žena. – Kao da sam je čula, gdje se miče.

Stol je prostrt, tri su šalice na bijelom stolnjaku. Pošalju Honorinu, neka pogleda za gospođicom. Ali ona se opet vrati, suzdržavajući se od smijeha i prigušujući glas, kao da govori tamo gore u sobi.

– Oh! Kada bi gospodin i gospođa vidjeli gospođicu!... Spava, oh! Spava kao Isus... Ne možete ni pomisliti, to je slast i pogledati.

Otac se i mati razdragano pogledaju. Onda će otac smiješeći se:

– Hoćeš li k njoj?

– Siroto dijete! – promrmlja ona. Idem.

I oni zajedno pođu gore. To je u kući jedina raskošna soba, obložena plavom svilom, s bijelim lakiranim pokućstvom, protkanim plavom niti, kako su roditelji udesili svojoj mazi. U postelji, u nejasnoj bjelini, u tom polusvjetlu, što pada iza odmaknuta zastora, spava mlada djevojka, podlakćena golom rukom, što je drži na obrazu. Nije ona lijepa, prezdrava je, prejedra, zrela za svojih osamnaest godina; ali koža joj je divna, čista kao mlijeko, kosa kestenjasta, lice puno, prpošni se nosić sav gubi među obrazima. Pokrivač joj se spuzio, a ona diše tako tiho da joj se u disanju ni ne dižu grudi, već poteške.

– Valjda od toga prokletoga vjetra nije mogla zaspati – tiho reče mati.

Otac mahne, neka šuti. Oboje se nagnu, te stanu s obožavanjem gledati u djevojačkoj gototinji tu kćer, koju su toliko vrijeme željeli i kasno je rodili, kada joj se nisu više ni nadali. A ona još uvijek spava i ne osjeća ih uza se, ni njihovih lica uz svoje lice. No sada joj preleti mirnim licem kao laki val. Oni zadržću, da se ne bi probudila, te se udalje na prstima.

– Pst! – reče Grégoire na vratima. – Ako se nije ispravala, moramo je pustiti, neka spava.

– Koliko god čedo hoće – pristane uz njega gospođa Grégoire. – Mi ćemo pričekati.

Siđu i sjednu u naslonjače u blagovaonici; a sluškinje su se smijale, kako gospođica čvrsto spava, i držale čokoladu na ognjištu, ni ne mrmljajući. On uzme novine, a ona stane plesti veliki vuneni pokrivač. Veoma je toplo i ni dašak se ne čuje u tihoj kući.

Imutak obitelji Grégoire, otprilike četrdeset tisuća franaka na godinu, sav je u jednoj dionici montsouskoga ugljениčkoga društva. Rado oni pričaju o postanku svojega imutka, koji se je začeo sa samim osnutkom ugljениčkoga društva.

Oko početka posljednjega stoljeća spopalo je sav svijet od Lillea do Valenciennesa kao neka ludost kovanja ugljena. Uspjeh koncesionara, koji kasnije osnovaše anzinško dru-

tvo, svima je zavrteo glave. U svakoj se je općini ispitivalo tlo; društva su se sastavljala i koncesije su nicali preko noći. Ali između tvrdoglavaca toga doba barun je Desrumaux jamačno ostavio uspomenu najjačega uma. Četrdeset punih godina on se je borio ne slabeći, usprkos neprestanim preprekama: prva su rovanja bila uzaludna, novi su se rovovi napuštali iza dugih mjeseci rada, okna su se rušila i zatrpavala, nenadane su poplave davile radnike, stotine su tisuće franaka propadale u zemlju; a onda neprilike s upravljanjem, dioničarske panike, borba s vlasnicima zemlje, koji neće priznati kraljevske koncesije, ako nisi prvo s njima pregovarao. Naposljetku on osnuje društvo Desrumaux, Fauquenoix i dr. za eksploataciju montsouske koncesije, pa rovovi stadoše davati malen dobitak, kada dvije susjedne koncesije, cougnvjska, vlasništvo grofa Cougnyja, i joiselleska, vlasništvo družbe Cornille i Jenard, skoro smrviše društvo strašnom navalom svoje konkurencije. Na svu sreću bude 25. kolovoza 1760. sklopljen ugovor među tim trima društvima i one budu združene u jednu. Osnovano je društvo montsouskih rudnika, kako još i danas postoji. Zbog razdiobe bude po tadašnjem novcu sva imovina razdijeljena na dvadeset i četiri sua, a svaki se opet dijelio na dvanaest dinara, sve skupa dvije stotine osamdeset i osam dinara; kako je dinar vrijedio deset tisuća franaka, sav je kapital predstavljao svotu od skoro tri milijuna. Desrumaux izdišući pobijedi, te dobije kod razdiobe šest sua i tri dinara.

U to je doba barun držao Piolainu i uz nju tri stotine hektara, a kod njega je služio kao upravitelj Honoré Grégoire, mladić iz Pikardije, pradjed Leona Grégoirea, Cécilijina oca. Honoré, koji je čuvao u čarapi zaštedenih pedesetak tisuća franaka, povede se iza montsouskoga ugovora za tvrdom vjerom svoga gospodara. Izvadi on deset tisuća franaka u bijelim škudama, pa kupi jedan dio, sav u strahu, neće li svoju djecu oštetiti za te novce. Njegov je sin Eugene i zbilja dobivao veoma mršave dividende; pa kako je stao živjeti kao građanin i počinio glupost pa je i onih drugih četrdeset tisuća očinske baštine izgubio u nesretnoj družbi, zapadne on u oskudicu. Ali kamate njegova udjela malo su po malo rasle, a sreća se započne s Felicienom, koji napokon ostvari san, kojim ga je njegov djed, nekadašnji upravitelj, tetošio u djetinjstvu: on kupi za smiješnu cijenu raskomadnu Piolainu, koja je bila postala narodnim dobrom. No godine iza toga bile su loše, trebalo je čekati dok se ne razmrse revolucionarne smutnje, a onda čekati i krvavi Napoleonov pad. Tako se Leon Grégoire stade sve više i više koristiti od strašljivoga i neodlučnoga pradjedova ulaganja. Onih jadnih deset tisuća franaka raslo je i širilo se je s napretkom kompanije. Od godine 1824. nosili su sto po sto, deset tisuća franaka. Godine 1844. dvadeset tisuća; godine 1850. četrdeset. Naposljetku, za dvije je godine skočila dividenda na ogromnu svotu od pedeset tisuća franaka: vrijednost udjela, cijenjena ne lillskoj burzi milijun franaka, za jedno se je stoljeće postostručila.

Kada je tečaj od milijuna postignut, bude Grégoiru posavjetovano neka proda udjel, ali on to odbije, dobroćudno se smješkajući. Šest mjeseci iza toga nastane industrijska kriza i udjel padne na šest stotina tisuća franaka. Ali on se je uvijek smješkao i ništa nije žalio, jer Grégoireovi sada čvrsto vjeruju u svoj rudnik. Skočit će opet cijena, Bog je dobar. A uz tu je pobožnu vjeru bila i velika zahvalnost tomu papiru, što već čitavo stoljeće hrani porodicu, da ne mora ništa raditi. To im je kao neko božanstvo, koje njihova sebičnost okružuje poštivanjem, kao domaća dobrotvorka, koja ih ljulja u njihovoj velikoj postelji lijevnosti i deblja ih za sladokusnim njihovim stolom. Od oca na sina to traje: čemu da se izvrgnu opasnosti i da ozlovolje sudbinu, sumnjajući o nju? A na dnu njihove vjernosti i neka je praznovjerna strava, strah, da se milijun od toga udjela ne bi odjednom rasplinuo, ako bi oni to unovčili i turili u ladicu. Bolje im je on zaklonjen u zemlji, odakle ga za njih izvlači rudarski narod, čitava pokoljenja gladnih ljudi, po malo svaki dan, koliko im treba.

Uostalom, na tu kuću sreća kao da pljušti. Još u ranoj je mladosti Grégoire uzeo kćerku marchienneskoga ljekarnika, ružnu djevojku, bez pare, koju je obožavao i koja mu je sve u sreći uzvraćala. Ona se je zatvorila u svoje kućanstvo, sva zanesena svojim mužem i nemajući druge volje do njegove; nikada ih nisu različni ukusi razdvajali: jedan te isti ideal udobnosti spaja njihove želje; tako oni žive već četrdeset godina u ljubavi i u sitnim uzajamnim uslugama. Uredan je to život, četrdeset se tisuća franaka troši bez buke, a ušteđevina se izdaje za Cécile, čije je kasno rođenje časom poremetilo proračun. I danas još oni udovoljavaju svakomu njenu hiru: uzeše još jednoga konja, dvojica druga kola, naručuju joj haljine iz Pariza. Ali u tom im je samo još jedna sreća, jer ništa im nije prelijepo za kćerku, iako oni sami zaziru od raskoši, te su uščuvali modu svoje mladosti. Svaki trošak, koji ne koristi, čini im se glupim.

Odjednom se otvore vrata i jak glas zavikne:

– Što je to dakle? Zar se doručkuje bez mene?

Bila je to Cécile, koja je skočila iz postelje i još su joj oči snene. Samo je pridigla kosu i obukla bijelu vunenu kućnu haljinu.

– Ta nije – odgovori joj mati – vidiš da te čekamo... Je li, vjetar ti je razbio san, čedo moje?

Mlada je djevojka sva začuđena pogleda.

– Zar je vjetar puhao?... Ne znam ništa, nisam se cijele noći ni maknula.

To im se učini smiješnim i sve troje se nasmiju; a sluškinje, koje su donosile doručak i same udare u smijeh, jer sva se kuća veseli što je gospođica prospavala punih dvanaest sati. Pogled na kolačiće razvedri konačno sva lica.

– Što! Jesu li dakle ispečeni? – ponavlja Cécile. – Baš ste me iznenadili!... To će biti dobro, sasvim toplo u čokoladi!

Sjednu napokon za stol. Čokolada se puši u šalicama, a oni ni o čem ne govore, nego o kolačićima. Melanie i Honorina ostadoše u sobi, objašnjavaju kako su kolačići pečeni i gledaju kako gospoda jedu, da su im se usne omastile; uživanje je to, vele, ispeći kolače, kada vidiš, da gospodari tako jedu.

U to psi žestoko zalaju, te u sobi pomisle da najavljuju učiteljicu glasovira, koja dolazi iz Marchiennesa svakoga ponedjeljka i petka. Dolazi i profesor književnosti. Sva je obuka te mlade djevojke provedena ovako u Piolaini, u sretnu neznanju, u hirovima djeteta koje baca knjigu kroz prozor čim mu koje pitanje dosadi.

– Gospodin Deneulin – javi Honorina vraćajući se.

Iza nje uđe odmah Deneulin, Grégoireov bratić, čovjek glasna govora i živih kretnja, s ponašanjem bivšega konjičkoga časnika. Iako je prešao pedesetu godinu, njegova kratko ošišana kosa i debeli brkovi crni su kao tinta.

– Jest, ja sam, dobar dan... Neka vam ne budem na smetnju.

Sjedne, a sva se porodica uzviče. Naposljetku se vrate k čokoladi.

– Imaš li mi štogod reći? – zapita Grégoire.

– Nemam baš ništa – brže odgovori Deneulin. – Izjahao sam, da se malko rasonodim, pa kako sam prolazio ispred vaših vrata, htjedoh da vas uz put pozdravim.

Cécile ga zapita za njegove kćeri, Jeanni i Lucie.

– Vrlo im je dobro – veli on – jedna neprestano slika, a druga, starija, vježba svoj glas uz glasovir od jutra do mraka.

A malko mu zadržće glas od mrzovolje, koju prikriva svojim glasnim veseljem.

Grégoire prihvati iznova:

– A je li sve u redu u rovu?

– Boga mi, lijepo sam s drugovima nasjeo zbog te proklete krize... Ah! Mi plaćamo dobre godine! Previše je tvornica osnovano, previše željeznica posagrađivano, previše je glavnicâ imobilizirano, u nadi da će biti silne produkcije. A danas novci spavaju i ne možeš ih naći, da sve to tjeraš... Na svu sreću, nije još sve propalo, pa ću se ja ipak izvući.

Kao i njegov bratić, i on je baštinio jedan udjel montsouskih rudnika. Ali on je kao poduzetan inženjer, željan kraljevskoga bogatstva, brže bolje prodao svoj udjel, kada mu je vrijednost skočila na milijun. Nekoliko je već mjeseci premišljao o jednom planu. Žena je njegova od nekoga ujaka dobila vandamsku koncesiju, a u Vandameu su samo dva rova bila otvorena. Jean-Bart i Gaston-Marie, i ti su rovovi bili tako zapušteni i tako oskudno uređeni, da su se vađenjem jedva i troškovi namirivali. Smisli on dakle da popravi Jean-Bart, da obnovi stroj i da proširi okno, tako da bi se više moglo silaziti, a rov Gaston-Marie da bude zadržan samo za odvodnjavanje. Odatle bi se, govorio je, lopatom moglo zgrtati zlato. Misao je bila dobra. Samo je on na tu misao potrošio čitav milijun, a ta je prokleta industrijska kriza nastala baš u onom trenutku kada bi veliki dobitak trebao opravdati misao. Uostalom, loš je on upravitelj, katkad predobar sa radnicima; od ženine smrti pljačkaju ga, a on sve prepušta kćerima, od kojih starija govori da će se posvetiti kazalištu, a mlađoj je već tri slike Salon odbio; obje se smiju propasti, a nevolja što im prijeto otkriva ih kao veoma vješte gospodarice.

– Znaš, Leone, nastavi on oklijevajući, krivo si učinio, što nisi prodao udjel, kada i ja. Sada se sve ruši, pa možeš da sviraš... A da si meni povjerio svoje novce, vidio bi, što bismo mi učinili u Vandameu u svojem rudniku!

Grégoire je polagano dopijao svoju čokoladu. Mirno on odgovori:

– Ni za što!... Ti znaš dobro da ja neću spekulirati. Ja živim mirno, pa bih bio glup kada bih si razbijao glavu poslovnim brigama. A što se tiče Montsoua, neka i dalje pada, pak ćemo uvijek dosta imati. Ne treba biti tako lakom, sto mu jada! A onda, znaš, ti ćeš se na koncu opeći, a Montsou će opet poskočiti, pa će još i djeca Cécilijine djece otuda bijelim kruhom da se hrane.

Deneulin ga je slušao, smeteno se smješkajući.

– Dakle – šapne on – kada bih ti rekao, da uložiš sto tisuća franaka u moj posao, ti bi odbio?

No kada opazi zbunjena lica Grégoireovih, požali što se je tako požurio, pa odgodi svoju misao o zajmu za kasnije vrijeme, za očajnu zgodu.

– Ah! Nisam ja još dotle dotjerao! To je šala... Za Boga miloga! Možda imaš i pravo: od novaca, što ti ih drugi zarađuju, najsigurnije se debljaš.

Prijeđu na drugi razgovor. Cécile se opet vrati k razgovoru o sestričnama, čijeje naklonosti zanimaju, iako je smućuju. Gospođa Grégoire obeća da će ih s kćerkom pohoditi čim bude sunčan dan. Grégoire je bio rastresen i nije se u razgovor miješao. Onda će reći glasno:

– Da sam ja na tvom mjestu, ne bih se više jogunio, nego bih uzeo pregovarati s montsouskim društvom... Oni to žele, i ti bi opet stekao svoje novce.

On natukne malko o staroj mržnji među montsouskom i vandamskom koncesijom. Iako ova zadnja slabo vrijedi, ipak njena moćna susjeda bjesni gledajući je, gdje se je kao klin zabila među njenih šezdeset i sedam općina, bjesni gledajući tu četvornu milju, što nije njena; pošto je uzalud pokušala, da je uništi, spletkari ona sada, kako bi je jeftino kupila,

dok stane izdisati. Borba traje bez primirja, hodnici se u rovovima približuju na dvije stotine metara jedni k drugima, dvoboj je to do posljednje kapi krvi, iako upravitelji i inženjeri uljudno opće.

Deneulinove se oči raspale.

– Nikada! zavikne sada on. Dok ja živim, neće Montsou dobiti Vandame... U četvrtak sam ručao kod Hennebeaua, pa sam vidio kako se oko mene vrzma. Još lanjske jeseni, kada su oni mudrijaši preuzeli upravu, svakako su mi laskali... Da, da, znam ja njih, te markize i vojvode, te generale i ministre! To su razbojnici, koji bi ti kožu zderali!

Sada on ne prestaje. Ali ni Grégoire ne brani montsousku upravu, onih šest upravitelja, što ih određuje ugovor od godine 1760., oni upravljaju samovoljno društvom. Kada god koji umre, ona petorica što su preživjela, izabiru novoga člana između jakih i bogatih diioničara. Mišljenje piolainskoga vlasnika razborito je, te on sudi da ta gospoda katkad pretjeruju u svojoj lakomosti za novcima.

Melanie dođe raskrčiti stol. Napolju opet zalaju psi i Honorina pođe k vratima, no u to ustane od stola Cécile, koja se je gušila od topline i jela.

– Nemoj, to je valjda za moj sat.

I Deneulin ustane. Pogleda za djevojkom, koja je izišla, pa zapita smješkajući se:

– Što je dakle od svatova s malim Négrelom?

– Ništa se još ne zna, odgovori gospođa Grégoire. To je pusta misao... Treba razmisliti.

– Svakako – nastavi on, veselo se smijući. – Čini mi se, da nećak i tetka... Osobito me iznenađuje da se gospođa Hennebeau ovako umiljava Céciliji.

Ali Grégoire se ozlojedi. Takva otmjena dama i četrnaest godina starija od mladića! To je strahovito; on ne voli da se takva šala provodi. Deneulin mu, uvijek se još smijući, stisne ruku i ode.

– Još nije – reče Cécile, koja se je vratila. – Došla je ona žena s dvoje djece, znaš, mama, rudareva žena, što smo je susreli... Da ih ovamo pustim?

Počnu se nećkati. Da nisu jako prljavi? Ne, nisu previše; a cokule će ostaviti na stubama. Otac i mati se opet pruže u duboke velike naslonjače. Tamo oni probavljaju. Unatoč strahu od promjene ipak se odluču.

– Neka uđu, Honorina.

I uđe Maheuovica i njeni mališani, prozebli, gladni, zbunjeni i zaplašeni, kada se nađoše u toj odaji gdje je tako toplo i gdje tako lijepo mirišu kolačići.

II.

U sobu, još zatvorenu, proklizuje kroz kapke tmurno danje svjetlo i kao lepeza se širi po tavanicama: zaprti zrak oteščava i svi još spavaju noćnim snom: Lenore i Henri se zagrlili, Alzira zavrtila glavu i naslonila je na svoju grbu, a stari Bonnemort sâm zapremio Zacharijin i Jeanlinov krevet, pa zinuo i hrče. Ni dah se ne čuje iz sobice, gdje je Maheuovica opet zasnula, pošto je uzela Estellu na sisu, što joj se spuzla postrance; kćerka se nalupala mlijeka, pa se izvalila potrbuške i spava, gušeći se pod mekanim mesom tih grudi.

Kukavičja ura dolje izbila šest sati. S prednje strane naselja začuje se lupa vratima, onda klopotaње cokula po taracanu pločniku: to su rešetarice, koje idu u rov. I opet se sve

smiri sve do sedam sati. Onda se spuste rebrenice, zijevanje i kašalj se zaori kroz zidove. Jedna kavena mlinica oteгла škriputati, a ipak se još nitko u sobi nije probudio.

Odjednom začuje se negdje daleko graja od pljusaka i jaukanja, te se Alzira osovi. Osjeća ona koliko je sati, pa potrči prodrmati mater.

– Mama! mama! Kasno je. Moraš ići... Pazi! Zagušit ćeš Estellu.

I ona izvuče dijete, napola zagušeno pod golemim grudima.

– Sto mu nevolja! – zamuca Maheuovica, tarući oči – tako sam izubijana, da bih cio dan spavala... Odjeni Leonoru i Henrija; ja ću ih povesti, a ti ćeš pripaziti na Estellu, ne mogu je sa sobom vući, da se po tom vraškom vremenu ne razboli.

Brže se umije, te obuče staru plavu suknju, koja joj je najčišća, i sivi vuneni haljetak, koji je jučer pokrpalala dvjema zakrpama.

– Juhe, sto mu nevolja! – promuca ona opet.

Dok je mati silazila i sve gurala, Alzira se vrati u sobu, te uzme na ruke Estellu, koja je počela vikati. Ali ona je navikla na bjesnilo toga djeteta, pa sa svojih osam godina zna kao žena nježna lukavstva, kojima će umiriti i zabaviti dijete. Polako ga položi u svoj krevet, koji je još topao, te ga uspava, dajući mu da sisa prst. Bilo je i vrijeme, jer je nastala druga halabuka, te je morala odmah smirivati Leonoru i Henrija, koji su se napokon probudili. Ta se dva djeteta nikako ne slažu, i samo kad usnu, oni se lijepo zagrle. Djevojčica stara šest godina, čim ustane, napadne dječaka, mlađega dvije godine, pa ga obaspe pljuskama, koje on ne može vraćati. Oboje imaju jednake prevelike glave, kao napuhane, s razbarušenom žutom kosom. Alzira je morala sestru povući za noge i priprijetiti joj da će je isprašiti. Onda nastane tabanje, dok ih je umivala i kad god im je što navlačila. Rebrenice neće otvarati, da ne bude u snu starog Bonnemorta. A on dalje hrče u toj strašnoj dječjoj derači.

– Gotovo je! Jeste li vi gore spremni? – zavikne Maheuovica.

Spustila je rebrenice, razgorjela vatru i bacila ugljena. Sva joj je nada bila da starac nije posrkao svu juhu. Ali kada pogleda, tavica je otrta, te ona skuha šaku rezanaca, spremljenih već tri dana. Smazat će ih i iz vode, bez maslaca; od jučer ga valjda nije ništa preostalo; i ona se začudi kad opazi da je Catherine, mažući kruh učinila čudo i ostavila ga toliko koliki je orah. Ali ormar je sada sasvim prazan: nema u njem ničega, ni komadića kruha, ni traga jelu, ni kosti za glodanje. Što će od njih biti ako se Maigrat uzjoguni te im uskrati veresiju, i ako joj piolainska gospoda ne dadu sto sua? Kada se muškarci i kći vrate iz rova, moraju ipak jesti, jer na nesreću još nije izmudreno kako živjeti bez jela.

– Hoćete li već jednom sići! – zavikne srdito. – Trebala sam već otići.

Kada Alzira i djeca dođoše, razdijeli ona rezance u tri tanjura. Ona sama, veli, nije gladna. Catherine je doduše već jučer nalila vode na kaveni talog, no ona još dolije i ispije dvije velike čaše kave, tako razvodnjene, da je nalik na vodu od hrđe. To će je ipak, misli, okrijepiti.

– Slušaj – ponavlja ona Alziri – pusti djeda, neka spava, a ti pazi da Estella ne razbije glavu, pa ako se probudi i bude se previše derala, evo ti komadić šećera, ti ga rastopi i davaj joj u žlici... Ja znam da si ti pametna i da ga nećeš sama pojesti.

– A škola, mama?

– Škola, no da! Neka bude za koji drugi dan... Ja te trebam.

– A hoćeš li da priredim juhu, ako se ti kasno vratiš?

– Juha, juha... Nemoj, pričekaj mene.

Alzira je kao bogaljka rano došla k pameti i zna sasvim dobro prirediti juhu. Kao da je razumjela, te ne navaljuje. Sve se je naselje već razbudilo, dječje skupine idu u školu, a iza njih još odjekuje njihova drvena obuća. Izbije osam sati, a s lijeve se strane sve glasnije čuje mrmljanje, kako se kod Levaquovice razgovaraju. Ženski dnevni posao započinje oko kavenoga posuđa, pa se žene podbočile i zavitlale jezikom, kao žrvnjevi u mlinu. Neka uvela glava s debelim usnama i zbijenim nosom pritisla se o okno na prozoru, te se začuje glas:

– Ima novosti, slušaj!

– Neću, neću, kasnije! – odgovori Maheuovica. – Moram ići.

I od straha da se ne bi nećkala, kada bi joj se ponudila čaša tople kave, zgrabi Leonoru i Henrija i pođe s njima. Gore još uvijek hrče stari Bonnemort jednakim hrkanjem, od koga se sva kuća ljulja.

Kada Maheuovica iziđe, začudi se da vjetar više ne puše. Naglo okrenula jugovina, nebo je zemljane boje, zidovi se olijepili zelenkastom vlagom, po cestama je blato kao smola, ono osobito blato u kraju ugljena, crno kao razrijeđena čađ, gusta i ljepljiva, da u njoj zapadaju cokule. Odmah je morala ispljuskati Leonoru, što se je počela zabavljati skupljajući blato svojom obućom, kao vrhom kakve lopate. Odlazeći iz naselja prošla je kraj ugljare i udarila uz kanal, prijekim putom po provaljenim ulicama, između prostranih zemljišta, ograđenih plotovima, po kojima je porasla mahovina. Spremišta su se poredala, pa dugačke tvorničke zgrade, visoki dimnjaci, što izbacuju čađ i zagađuju ovo pusto polje pred tvornicom. Iza hrpe jablanova vidi se stari rov Réquillart i njegova ruševna stražarnica, od koje stoje još samo debele grede. Maheuovica skrene na desno i iziđe na cestu.

– Čekaj! Čekaj! Ti prase! – zavikne ona, naučit ću te ja valjati!

Sada opet Henri zahvatio šaku blata, pa ga mijesi. Oba djeteta budu bez odabira ispljuskana, te se smire i samo još škilje za svojim stopama po glibu. Gacaju oni i već se umoriše, mučeći se na svakom koraku da odlijepe svoje potplate.

S marchienneske se strane pravcem oteгла dvije milje zidana cesta, kao vrpca kolomaza u crvenkastom polju. A s druge se strane spušta i krivuda preko Montsoua, sagrađena na nizbrdici prostrane valovite ravnice. Malo po malo grade se te ceste, ceste Sjevera, pravcem potegnute između tvorničkih gradova, polagano krivudajući, polako se uspinjući, s namjerom da sav departman pretvore u radnički grad. Zidane kućice, ispackane, da kraj bude veseliji, neke žute, druge plave, treće crne: očito zato da odmah dospiju do konačne crne boje; spuštaju se s desne i s lijeve strane, vijugajući sve do podnožja nizbrdice. Nekoliko velikih dvokatnih paviljona, stanovi tvorničkih šefova, prekidaju zbijeni red uskih pročelja. Crkva, i ona od opeka, nalikuje novom modelu visoke peći, s onim svojim četvornim zvonikom, već izmrljanim od ugljenove prašine, što leti. A među šećeranama, užarnicama, brašnarama najviše se ističu plesaonice, krčme, pivnice, i toliko ih ima da je od tisuće kuća preko pet stotina tih gostionica.

Kada se Maheuovica približi skladištima ugljениčkoga dioničkog društva, magazinima i radionicama bez kraja, uzme Henrija i Leonoru za ruku, jedno s desne, drugo s lijeve strane. Iza tih je zgrada dom upravitelja Hennebeaua, prostrana vila, odijeljena rešetkom od ceste, a iza nje vrt s kržljivim drvećem. Upravo je pred vratima stala kočija, a u kočiji neki gospodin s ordenom i dama s krznenim ogrtačem, nekakvi posjetioci iz Pariza, koji su na marchienneskoj stanici izišli iz vlaka; a gospođa Hennebeau, koja se je javila u polusvjetlom trijemu, zaciknu od iznenađenja i od radosti.

– Žurite se, lijenčine! – promrmlja Maheuovica, vukući ta dva mališana što se zabavljaju blatom.

Sva uzbuđena dođe k Maigratu. Maigrat stanuje uz samoga upravitelja, i samo zid dijeli vilu od njegove kućice; tu mu je skladište, duga zgrada s dućanom na ulicu, ali bez izloga. Ima tu svega: mirodija, mesa, voća, prodaje se tu kruh, pivo, suđe. Nekada je on bio nadglednik u Voreuxu, te je započeo s malom krčmicom; onda mu se je radnja zahvaljujući protekciji šefova proširila, te je malo po malo pobio malotrgovinu u Montsou. Svakakvu je robu okupio, pa kako su kupci iz naselja brojni, može jeftinije prodavati i davati robu za veću veresiju. Uostalom, ostao je pod vlašću dioničkoga društva, koje mu je sagradilo kućicu i magazin.

– Evo me opet, gospodine Maigrat – reći će Maheuovica ponizno, kada ga je zatekla gdje stoji pred vratima.

On je pogleda i ništa ne odgovori. Krupan je, hladan i uljudan čovjek, a ponosi se što nikada ne mijenja odluke.

– Zbilja, nećete me odbiti kao jučer. Moramo kruha jesti do subote... Istina Bog, dužni smo vam šezdeset franaka već dvije godine dana...

Govori ona kratkim tužnim rečenicama. Stari je to dug, još od posljednjega štrajka. Koliko su puta obećali da će ga platiti, ali ne mogu, nisu kadri plaćati mu po četrdeset sua svakih četrnaest dana. A onda im se je prekjučer još i nevolja desila, te je ona morala platiti dvadeset franaka postolaru, koji je zaprijetio da će ih tužiti. I eto zašto sada nemaju ni prebijene pare. Inače bi im bilo dosta sve do subote, kao i drugovima.

Maigrat se istrbušio, ruke prekrizio, pa na svaku molbu maše glavom, da neće.

– Samo dva kruha, gospodine Maigrat. Ja sam razborita, ja ne ištem kave... Samo po dva kruha od tri funte dnevno.

– Ne dam! – zavikne on naposljetku, što god može jače.

Pojavila se i njegova žena, kržljivo stvorenje, što provodi dane nad upisnikom i ne smije ni glavu dignuti. No kada ta nesretnica svrati k njoj oči sa žarkom molbom, poplaši se ona i pobjegne. Pripovijeda se da ona svoju bračnu postelju prepušta vozačicama između kupaca. To se već i zna: kada koji rudar hoće da mu bude produžena veresija, treba samo poslati svoju kćer ili ženu, bila ružna ili lijepa, samo da je podatljiva.

Maheuovica, koja je još uvijek očima molila Maigrata, zbuni se od blijede jasnoće tih sitnih očiju, što je razodijevaju. To je razbjesni, još bi to ona razumjela dok nije imala sedmororo djece i dok je još bila mlada. Tako ode i ljuto povuče Leonoru i Henrija, koji su baš stali skupljati i razgledavati orahove ljuske, bačene u jarak.

– To vam neće biti na sreću, gospodine Maigrat, zapamtite!

Sada joj nitko više ne preostaje, nego piolainska gospoda. Ako joj oni ne dadu sto sua, mogu svi polijegati i skapati. Ona udari lijevo joiselskim putom. Tu je na zavoju bila uprava, prava palača, izidana od opeka, gdje velika gospoda iz Pariza, prinčevi, generali i vladini ljudi svake jeseni priređuju velike gozbe. Hodajući, već je unaprijed potrošila sto sua: prvo za malo kruha, onda kave; onda četvrt maslaca, mjericu krumpira, za jutarnju juhu i za večernje žderanje; najzad, možda i malko hladetine, jer ocu treba mesa.

Montsouski župnik, Jorie, prođe zadižući svećeničku halju, mazeći se kao ugojen mačak, sve strepeći da ne uprska odjeću. Sladak je i prenavlja se, držeći se nepristrano, da tako ne uvrijedi ni radnike ni gospodare.

– Dobar dan, gospodine župniče.

On ni ne stane, nego se nasmiješi djeci i ostavi je nasred ceste. Nije ona imala vjere, ali je odjednom pomislila da će joj taj svećenik što god dati.

I opet krene po crnom ljepljivom blatu. Ima još dva kilometra, a djeca su već posustala, pa se ni ne igraju više, nego ih ona mora vući. S lijeve i s desne strane uvijek je prostrano zemljište, ograđeno plotom, po kojem je porasla mahovina, iste tvorničke zgrade, zamrmljane dimom, načičkane visokim dimnjacima. A gdje se otvara polje, pukla je beskrajna ravnica, kao pučina mrkih gruda, na kojoj nema jarbola – drveta, pa tako sve do ljubičastoga ruba vandamske šume.

– Nosi me, mama.

Ona ih ponese jedno za drugim. Po cesti su barice, te zadigne halju da se ne isprlja. Triput je skoro pala, tako je ta prokleta kaldrma zablacena. Kada naposljetku iziđoše pred stube, navale na njih dva golema psa, lajući tako ljuto, da su djeca od straha zajaukala. Kočijaš je morao uzeti bič.

– Izujte cokule i uđite – reče im Honorina nekoliko puta.

U blagovaonici mati i djeca zastanu, omamljeni tom nenadanom toplinom, zbunjene pogledima toga staroga gospodina i te stare gospođe, što su se pružili u svojim naslonjačima.

– Kćerko – reći će gospođa – učini svoju dužnost.

Grégoireovi prepuštaju Céciliji da dijeli njihovu milostinju. To je u skladu s njihovom idejom o dobru odgoju. Treba biti milosrdan, a oni sami nazivlju svoju kuću gostoljubivom. Uostalom, oni si umišljaju da dobra djela čine s razborom, a uvijek ih muči neprestani strah da ne bi bili prevareni i da ne bi potaknuli opačinu. Zato nikada ne daju novaca, nikada! Ni deset sua, ni dva sua, jer zna se: čim siromak uzme dva sua, odmah će ih propiti. Njihova je milostinja dakle uvijek bila u stvarima, obično u toploj odjeći, koju za zime dijele siromašnoj djeci.

– Oh! Jadni mališani! – krikne Cécile – kako su prošli od studeni!... Honorina, daj donesi svežanj iz ormara.

I sluškinje gledaju tu jadnu čeljad sa žaljenjem i malom uzbuđenošću, kao djevojke koje ne muči briga za jelo. Sobarica ode gore, a kuharica ništa ne misleći, metne preostale kolačiće na stol, pa stane i spusti ruke.

– Baš je dobro – nastavi Cécile – imam još dvije vunene haljine i rubaca... Vidjet ćete, bit će im toplo, jadnim mališanima!

Onda se Maheuovica snađe u govoru i promuća:

– Hvala vam, gospođice... Vi ste svi vrlo dobri...

Suze joj vrcnu na oči i ona pomisli da je sigurna za svojih sto sua, pa se samo brinula kako bi ih zaiskala, ako joj ne ponude. Sobarica se ne vraća, te nastane neprilična šutnja. Djeca se zavukla materi u suknju, razrogačila oči i gledaju kolače.

– Vi imate samo ta dva djeteta? – zapita gospođa Grégoire, da prekine šutnju.

– Oh, gospođo, imam ih sedmoro!

Grégoire, koji je opet stao čitati svoje novine, trgne se ozlojeđeno.

– Sedmoro djece, ali zašto to, za Boga miloga?

– To je ludo – promrmlja stara gospođa.

Maheuovica samo nekako mahne za ispriku. Što ćete? O tom se ni ne misli, to i samo od naravi niče. A onda, kada odraste, zarađuje i pomaže kuću. Tako bi i oni mogli živjeti da nemaju djeda koji se je sasvim ukočio, te da od sve te rulje nisu jedino njena dva sina i kći dorasli do dobi da mogu silaziti u rov. Hoćeš nećeš, moraš hraniti mališane, koji ništa ne zarađuju.

– Vi dakle već odavno radite u rudniku? – prihvati opet gospođa Grégoire.

Tih smiješak sine blijedim Maheuovičinim licem.

– Ah! Da, ah! Da... Ja sam silazila sve do dvadesete godine. Liječnik je govorio da ću za-
glaviti kada sam drugi put rodila, jer mi je to valjda štogod pokvarilo u kostima. No u to
sam se vrijeme udala, pa mi je dosta posla bilo i kod kuće. A što se tiče porodice mojega
muža, vidite, oni su u rovu već od pamtivijeka. To traje još od pradjedova, ni ne zna se
pravo, od samoga početka, kada su prvi put udarili budakom tamo dolje u Réquillartu.

Grégoire se zamislio, pa gleda tu ženu i tu jadnu djecu s njihovim voštanim mesom, s
blijedom kosom, izrođenu i zakržljalu, iznurenu slabokrvnošću, te žalosne rugobe i glad-
nike. Opet nastane šutnja i samo se čuje, kako plamti ugljen i pušta plinske mlazove. U
toj se vlažnoj odaji osjeća ona tromost blagostanja kojom drijemaju sretni građanski do-
movi.

– Gdje je ona? – zavikne Cécile nestrpljivo. Melanie, otiđi gore i reci joj da je svežanj
dolje u ormaru, s lijeve strane.

Dotle dovrši Grégoire svoja glasna razmišljanja, koja su mu se nametala kada je gledao te
gladiše.

– Ima zla na tom svijetu, sveta je istina; ali, dobra žena, mora se reći da ni radnici nisu
baš razboriti... Umjesto da čuvaju novce kao naši seljaci, rudari piju, zadužuju se i na
koncu nemaju čime prehraniti svoju porodicu.

– Pravo velite, gospodine – odgovori ozbiljno Maheuovica. – Nisu oni uvijek na dob-
roj stazi. To ja uvijek i ponavljam tim nitkovima, kada jadikuju. Ja sam se još dobro nam-
jerila, moj muž ne pije. Jedino u nedjelju, na terevenki, katkad se prepije; ali ni tu nema
većega zla. To je od njega s tim ljepše, što je on dok se nismo uzeli, pio, da prostite, kao
prava svinja. A eto ipak mnogo nam ne pomaže, što je razborit. Ima dana, kao na priliku
danas, gdje biste mogli sve ladice u kući isprevertati i ne biste našli ni prebijene pare.

Hoće da ih navede da se sjete onih sto sua, pa nastavlja svojim mekanim glasom i priča
im o onom nesretnom dugu, isprva strašljiva, a onda razgovorna i ljuta. Redovito su oni
plaćali svakih četrnaest dana, ali jednom zapeše, pa je kraj; to se ne može nikada više do-
stići. Sve dublje zapadaju, a ljudima dodijava posao koji ih ni od duga ne oslobađa. Do
vraga onda kada si u nevolji sve do smrti! Ipak, sve treba razumjeti: ugljenaru treba čaša
piva, da ispere prašinu. S tim se to započinje, a onda on ni ne izlazi više iz krčme, kada
ga okupe nevolje. Neće se ona ni na koga tužiti, ali možda ipak rudari ne zarađuju dosta.

– Ja sam mislila da vam ugljeničko društvo daje stan i ogrjev – reći će gospođa Gré-
goire.

Maheuovica pogleda ispod oka ugljen što gori u kaminu.

– Jest, jest, daju nam ugljena, nije baš osobit, ali ipak gori... Što se tiče stanarine, plaća-
mo samo šesto franaka mjesečno: čini se da to nije ništa, a ipak je to često teško platiti...
Tako da mene danas razrežu na komadiće, ne bi iz mene istisli dva sua. Gdje ničega ne-
ma, nema ničega.

Gospodin se i gospođa udobno pružili i šute; razastiranje te nevolje malo im po malo do-
sađuje i ozlovoljuje ih. Maheuovica se uplaši da ih nije možda uvrijedila, pa dometne lije-
po mirno, kao praktična žena:

– Oh! Ne žalim se ja. Takve su prilike i moramo trpjeti; tim više, što ne bismo mogli neš-
to promijeniti, ma koliko se mi otimali... Zar nije još najbolje, gospodine i gospođo, da
nastojimo pošteno raditi svoj posao tamo kuda nas je Bog metnuo.

Grégoire joj sasvim odobri.

– S takvim osjećajima, čestita ženo, vi ste iznad nesreće.

Honorine i Melanie donesu napokon svežanj. Cécile ga razmota i izvadi dvije haljine. Priloži k njima rupce, pa i čarape i rukavice. Sve će to divno pristajati, a ona se žuri i daje sluškinjama da umotaju haljine koje su odabrane, jer njena će učiteljica glasovira odmah doći; zato stane mater i djecu gurati k vratima.

– Mi smo u velikoj neprilici – promuca Maheuovica – kada bismo imali samo sto sua...

Rečenica joj zapne, jer Maheuovi su ponositi i ne prosjače. Cécile pogleda zbunjeno oca, ali on odbije bez okolišanja, kao po dužnosti.

– Ne, to nam nije običaj. Ne možemo.

Mlada djevojka, ganuta uzrujanim ženinim likom, htjede obdariti djecu. Kako su oni upiljili oči u kolač, odreže im dva komadića i dade im.

– Evo! To je vama.

Onda opet uzme kolače i zaište stare novine.

– Čekajte, to ćete podijeliti sa braćom i sa sestrama.

Roditelji je gledaju ganuto, a ona izgura mater i djecu.

Jadni mališani, koji nemaju kruha, otiđu držeći smjerno kolače u svojim ručicama, ukočenima od studeni.

Maheuovica povuče svoju djecu na kaldrmu i nije više razabirala ni pustih polja, ni crnoga blata, ni prostranoga suroga neba, što se muti. Kada opet uzme prolaziti kroz Montsou, uđe odrešito k Maigratu i tako navali s molbama da je naposljetku odnijela dva kruha, kave, maslaca, pa čak i svojih sto sua, jer on i uzajmljuje novce na nedjelju dana. Ne želi on nju dobiti, nego bi Catherinu: ona ga je razumjela kada joj je rekao neka pošalje kćer po stvari. Vidjet će se. Catherine bi njega ispljuskala, ako bi se stao previše motati oko nje.

III.

Jedanaest sati izbije na crkvisi u naselju Deux-Cent-Quarante, kapelici od opeka, u kojoj župnik Joire čita nedjeljom misu. Uz crkvu je škola, također od opeka, te se otuda kroz prozore, zatvorene zbog studeni, čuju djeca kako sriču. Široki putovi, uz koje se naslanjaju mali vrtovi, pusti su među tim četirima golemim i jednoličnim hrpama zgrada; vrtovi su opustošeni zimom i vidi se po njima jedna laporasta zemlja, pobusana i isprljana posljednjim povrćem. Kuha se juha, dimnjaci se dime; a neka se žena u daljini javila pred pročeljem, otvorila neka vrata i opet nestala. Od jednoga kraja do drugoga po pločniku kaplje iz oluka u burad, iako više ne pada kiša; tako je mutno nebo puno vlage. A to selo, sagrađeno jednim mahom usred puste ravnice, obrubljeno tim crnim putovima kao žalobnim trakom, nema ničega radosnoga osim pravilnih redova crvena crijepa, uvijek ispirana pljuskom.

Na povratku zakrene Maheuovica da kupi krumpira od žene nekoga nadglednika, koja ga ima još iz svojega vrta. Zaklonjena kržljivim topolama, jedinim drvećem na toj ravnicu, ima tu hrpa osamljenih zgrada, sve po četiri kuće, okružene vrtovima. Ugljeničko dioničko društvo dalo je te kuće nadglednicima, a radnici prozvaše taj dio zaselka Svile-

nom čarapom; isto su tako, dobroćudno se podrugujući svojoj nevolji, okrstili svoje nasele: Platidug.

– Uh! Evo nas – reći će Maheuovica, natovarena paketima, gurajući u stan Leonoru i Henrija, blatne i umorne.

Kraj vatre urla Estella, a Alzira je ljulja na rukama. Nema više šećera, te ona ne zna što bi s djetetom, nego joj tobože daje sise. Ta joj varka često polazi za rukom. Ali sada je uzalud razdrljila haljinu i pritisla djetinju glavu na svoja mršava prsa osmogodišnje bogaljke, – dijete se žesti, što grize kožu, a ne isisava ništa.

– Daj mi je – zavikne mati, čim je zbacila što je nosila. – Ni riječi ne možeš od nje progovoriti.

Izvadi iz struka na haljini tešku dojku kao mijeh, vikačica se objesi na bradavicu i odmah zašuti, te su oni mogli napokon govoriti. Ipak, sve je dobro, mala je kućanica pripazila da vatra ne utrne, pomela je i spremila sobu. Tišina je, samo se čuje kako gore hrče djed, uvijek onim ritamskim hrkanjem i ni časkom ne prestaje.

– Gle ti to! – šapne Alzira, smješkajući se jestvinama. – Ako hoćeš, mama, ja ću zgotoviti juhu.

Sav je stol zakrčen: svežanj sa odjećom, dva kruha, krumpir, maslac, kava, cikorija i pola funte hladetina.

– Oh! Juha! – odgovori Maheuovica sva umorna, trebalo bi natrgati kiselicu i izvaditi poriluk... Nemoj, ja ću kasnije prirediti muškarcima... Metni krumpira, neka se skuha, mi ćemo ga jesti s maslacem... A kave, hej, nemoj zaboraviti na kavu!

Sada se ona odjednom sjeti kolačića. Pogleda prazne ruke u Leonore i Henrija, koji se tuku na zemlji, odmoreni već i veseli. Gle ti tih izjelica, kako oni putom izjedoše potajice kolače! Ona ih ispljuska, a Alzira, koja je pristavljala lonac k vatri, uzme je miriti.

– Okani ih se, mama. Što se mene tiče, ti znaš da mi je svejedno, dobila kolača ili ne dobila. Ogladnjeli su kada su tako daleko pješačili.

Otkuca podne i začuju se cokule dječaka koji su se vraćali iz škole. Krumpir je skuhan, kava je zgusnuta dobrom polovicom cikoriije i slita u cjediljku, pa sve pršte krupne kapi. Jedan kraj na stolu bude raskrčen, ali je samo mati jela za stolom, a tri se djeteta zadovolje s njenim koljenima; za sve se je to vrijeme derančić, koji je tih proždrljivac, uvijek šuteći okretao k hladetini; taj ga masni papir mami.

Maheuovica pije svoju kavu u malim gutljajima, a objema je rukama obuhvatila čašu, da ih ugrije. U to siđe stari Bonnemort. Obično on ustaje kasnije, a ručak ga čeka na vatri. Ali danas on stane gundati što nema juhe. A onda, pošto mu je snaha odvratila da ne biva uvijek sve po volji čovjeku, pojede on šuteći svoje krumpire. Katkad ustaje i odlazi ispljunuti u pepeo; tako on čini zbog čistoće; iza toga se skupio na stolici, borene glave i ugaslih očiju, pa prevrće jelo u ustima.

– Ah! Zaboravila sam, mama – reći će Alzira – susjeda je bila tu.

Mati je prekine.

– Ona me gnjavi!

To je podmukla mržnja na Levaquovicu, koja je jučer kukala o svojoj nevolji samo da joj ništa ne pozajmi; a baš je, Maheuovica zna, bila u taj čas pri novcu, jer joj je stanar Boute-loup platio unaprijed za četrnaest dana. U naselju jedna obitelj drugoj ne posuđuje.

– Gle! Sjetila si me – prihvati Maheuovica – daj mi umotaj kave za jedno meljivo. Vra- tit ću Pierronovici, dužna sam joj od prekjučer.

Kćerka joj zamota, a ona još primijeti da će se odmah vratiti i pristaviti juhu za muškarce. Onda otiđe s Estellom na ruci, ostavljajući staroga Bonnemorta, neka polako mrvi krum-pire, a Lenore i Henri neka se tuku tko će od njih prvi pojesti ljuske, što su pale na pod.

Maheuovica ne zakrene okolo, nego ravno, preko vrtova, bojeći se da je ne bi zovnula Levaquovica. Vrt joj baš graniči s Pierronovim vrtom, a među vrtovima se plot razvalio i tuda se susjedi posjećuju. Tu je i zajednički zdenac za četiri porodice. Postrance, iza grma kržljivih jorgovana, nalazi se niska staja, puna stareži, a u toj staji redom othranjuju kunice, koje o svecima jedu. Izbije sat, vrijeme je za kavu, ni žive duše nema ni na vratima, ni na prozorima. Samo jedan radnik zemljokopac, čekajući silazak, kopa svoj komadićak povrtnjaka i ni ne diže glavu. Ali kad je Maheuovica došla pred pročelje, na drugi kraj zgrade, začudi se, kada smotri ispred crkve nekoga gospodina i dvije gospođe. Zastane časkom, a onda ih prepozna: to je gospođa Hennebeau, koja pohađa selo sa svojim zvanicama, gospodinom s ordenom i gospođom s krznenim ogrtačem.

— Oh! Što se trudiš! — zavikne Pierronovica, kada joj je Maheuovica vratila kavu. — Ni je bilo tako hitno.

Dvadeset i osam joj je godina, a smatraju je ljepoticom u selu. Crnomanjasta je, krupnih očiju, uskih usana; koketa je, čista je kao mačka, a grudi su joj ostale lijepe, jer nije rađala djece. Njena mati, Brule, udovica rudara koji je poginuo u rudniku, slala ju je isprva na rad u tvornicu i klela se da joj se kći neće nipošto udati za ugljenara, pa se uvijek ljuti otkada joj se kći, kasno, ipak udala za Pierrona, još i udovca s djevojčicom od osam godina. Ali oni žive vrlo sretno, usprkos brbljarijama i pripovijestima o muževoj pokornosti i o ženinim ljubavnicima: nemaju ni pare duga, dvaput tjedno jedu mesa, a kuća im je tako čista da bi se mogao u suđu zrcaliti. Da im još i bolje bude, ugljeničko joj je društvo po protekciji dopustilo da smije prodavati bombone i dvopek, te ona izlaže stakla s tim proizvodima na dvjema daskama iza okana u prozoru. Zarađuje tako šest-sedam sua dnevno, a katkad u nedjelju i dvanaest. U toj sreći jauče samo stara Brule u svojem bijesu stare buntovnice, koja bi se htjela poslodavcima osvetiti za smrt svojega muža, kao i maloje Lydie, na kojoj se u prečestim pljuskama očituje živahnost te porodice.

— Kako je već narasla! — prihvati Pierronovica, smijuckajući se Estelli.

— Ah! Zlo je s njom, nemoj mi ni govoriti! — odgovori Maheuovica. — Ti si sretna da nemaš djece. Barem može kod tebe biti čisto.

I kod nje je doduše sve u redu i svake subote ona pere, ali ipak pogleda zavidnim kućanskim okom tu svijetlu odaju, u kojoj ima čak i raskoši: pozlaćene vaze na ormaru, ogledalo, tri slike u okvirima.

Pierronovica se uzela spremati, da sama pije kavu, jer su joj svi u rovu.

— Ispij bar čašu sa mnom — ponudi ona.

— Neću, hvala, idem, već sam popila.

— Pa zašto ne bi?

I zbilja, zašto ne bi. Tako njih dvije stanu polagano piti. Između stakala s dvopekom i s bombonima pogledi im se zaustaviše prijeko na kućama, s zastorima u prozorima; po većoj ili manjoj bjelini tih zastora vidi se kakva je gazdarica. Levaquovi su zastori sasvim prljavi, prave krpe, kao da je njima obrisano dno na loncima.

— Kako se može živjeti u takvoj nečistoći! — promrmlja Pierronovica.

Sada progovori Maheuovica bez kraja. Ah, kada bi imala stanara, kao što je taj Bouteloup, kako bi ona uredila svoje kućanstvo! Kada se pravo posreći, stanar je divna stvar.

Samo ne treba ljubav voditi s njim, jer onda se muž propije, tuče ženu i trči za pjevačicama po montsouskim kavanskim koncertnim dvoranama.

Pierronovica se pričini silno zgađenom. Od tih se pjevačica dobivaju sve bolesti. Ima takva pjevačica u Joiselli, pa je otrovala sav rov.

– Ne mogu se načuditi kako si pustila svoga sina da se drži s njihovom kćerkom.

– Eh, da! Daj to i spriječi!... Njihov je vrt nasuprot našem. Ljetos je Zacharie bio uvijek s Philomenom iza jorgovana, nisu se ni u staji stidjeli, a ni vode iz zdenca nisi mogao zagrabiti, da ih ne zatekneš.

To je svagdanja priča, kako se u selu miješaju i kako se kvare momci i djevojke, valjajući se po niskom strmom stajskom krovu, čim se obnoći. Sve su vozačice tu začele svoje prvo dijete, ako se nisu potrudile u Réquillartu ili u žitu. Nikakvih posljedica otuda nema, oni se kasnije uzimaju, i samo se majke srde kada momci prerano započnu, jer momak koji se oženi, ne nosi ništa više u kuću.

– Da sam na tvojem mjestu, najradije bih to završila – prihvati Pierronovica razborito. Tvoj Zacharie ima s njom već dva djeteta, pa će se još i jače slijepiti... Bilo što bilo, novac je propao.

Maheuovica se ražesti i raširi ruke:

– Slušaj: prokleti bili, ako se slijepe... Zar Zacharie nije dužan da nas poštuje? Dosta nas je stajao, zar nije? Treba dakle da nam vrati prije nego što naprti na vrat ženu... Što će s nama biti, je li, ako nam djeca odmah rade za druge? Da skapamo onda!

Međutim ona se ipak smiri.

– Ja govorim uopće, vidjet će se kasnije... Baš je jaka tvoja kava: mećeš što treba.

Još četvrt sata pročavrljaju o drugim stvarima, a onda se ona požuri, vičući da nije gotova juha za muškarce. Napolju su se djeca vraćala iz škole, a neke se žene pojave na vratima i stanu gledati gospođu Hennebeau, koja je prolazila ispred jedne kuće, prstom pokazujući svojim uzvanicima selo. Od toga se pohoda sve naselje uzbunilo. Zemljokopac prestade časkom kopati, dvije se kokoške uznemirile i rasplašile u vrtovima.

Vraćajući se, naiđe Maheuovica na Levaquovicu, koja je bila istrčala da presretne doktora Vanderhaghena, liječnika ugljeničkoga društva, sitna, žustra, poslom izmučena čovjeka, koji svoje savjete daje trčeci.

– Gospodine – reći će mu ona – nemam sna, sve me boli... Morala bih o tom s vama govoriti.

On ih je sve oslovljavao s ti, pa joj odgovori ne zastajući:

– Okani me se! Piješ previše kave.

– A moj muž – sada će i Maheuovica – morali bi ga pohoditi... Ne prolaze mu bolovi u nogama.

– Ti ga umaraš, okani me se!

Žene ostadoše iza leđa doktoru, koji im je izmaknuo.

– Daj uđi – prihvati Levaquovica, pošto su ona i susjeda očajno slegle ramenima. – Ti znaš da ima novosti... A i srknut ćeš malko kave. Baš je skuhana.

Maheuovica se stane otimati, ali to samo tobože. Hajde de, gutnut će ipak koju kap kave, da je ne uvrijedi. Tako i uđe.

Soba je sva crna od nečistoće, pod i zidovi prljavi su i masni, na ormaru i stolu lijepi se blato; smrad zapuštena kućanstva guši grlo. Blizu vatre podlaktio se s oba lakta na stol Bouteloup i zabo nos u tanjur; mladolik je on još za svojih trideset i pet godina, plećata,

dobročudna momčina; baš će pojesti govedinu, a pred njim stoji mali Achylle, Philomenin prvorođenac, kojemu je već treća godina, pa je šuteći molio pogledom kao proždrljiva životinja. Stanar, veoma nježan čovjek s dugom smeđom bradom, tura mu katkad po komad mesa u usta.

– Čekaj da zasladim kavu – reče Maheuovica, mećući unaprijed šećer u posudu s kavom.

Ona je starija od njega šest godina, strahovito ružna, iznurena, grudi joj opale na trbuh, a trbuh na bedra, na spljoštenom su joj licu sivkaste dlake, a uvijek je raščupana. Osvojio ju je sasvim prirodno, ne izabirući je više nego svoju juhu, u kojoj se nalaze dlake, ili svoju postelju, koja se svakoga trećega mjeseca presvlači. Ona spada u opskrbu, a njezin muž govori da bez valjana računa nema valjanih prijatelja.

– Dakle da ti rečem – nastavi ona – sinoć je Pierronovica viđena gdje tumara kraj Svi-lenih čarapa. Gospodin onaj, ti ga znaš, čekao ju je iza Rasseneura, pa su pošli uz kanal. Što veliš! Lijepo od udate žene!

– I zbilja! – odvrati Maheuovica – dok nije Pierron bio oženjen, vukao je nadglednika za nos, a sada mu je i lakše kada mu prepušta svoju ženu.

Bouteloup prasne u glasan smijeh i baci komadić umočena kruha Achylleu u usta. Žene stanu mlatiti jezicima Pierronovicu, namigušu, koja nije ljepša od drugih, ali joj je neprestano briga da se ogledava, da se umiva i da se namiriše. Naposljetku, to se samo njena muža tiče, ako mu je to po volji. Ima takvih častoljubivih ljudi da bi pete poljubili starješinama, samo neka im reknu: hvala. U razgovoru ih prekine tek neka susjeda, koja je došla s djetetom od devet mjeseci na ruci, s Désirée, posljednjim Philomeninim djetetom. Philomene ručava u rešetarnici, pa se je pogodila da joj se kćerka donosi onamo te ona sjedne časkom na ugljen i podoji je.

– Moju malu ne mogu ni za trenutak ostaviti, odmah se dere – reče Maheuovica, gledajući Estellu, koja joj je na ruci zaspala.

Ali u Levaquovičinim očima čita ona, kako je pozivlje da učini dužnost jer nikako ne može tomu izbjeći.

– Je li, zar se ne bi trebali postarati, da tome dođe kraj?

Prvo nisu te dvije matere morale ni govoriti pa su se slagale da im se djeca ne trebaju vjenčati. Kud je Zacharijina mati htjela što dulje zadržati sinovu nadnicu, Philomeninoj je materi bilo krivo da izgubi kćerkinu nadnicu. Nije bilo žurno, te je Philomeninoj majci bilo milije i dijete zadržati, dokle god je samo jedno bilo; ali kada dijete stade rasti i kruha jesti, pa se i još jedno rodilo, sračuna ona da je na gubitku i, kao žena koja neće nadplaćivati od svojega, stane navaljivati neka se uzmu.

– Zachariji je tako suđeno – opet će ona – nema nikakve smetnje... Kada dakle?

– Neka ostane za bolje dane – odgovori Maneuovica smetena. Dosadne su te stvari! Kao da nisu mogli pričekati dok se ne uzmu, pa onda neka se drže!... Boga mi, ja bih Catherinu zagušila kada bih čula da je takvu ludoriju učinila.

Levaquovica slegne ramenima.

– Okani se, i ona će proći kao i druge!

Bouteloup, kao čovjek koji je kod kuće, uzme mirno prekapati po ormaru, da nađe kruh. Povrće za juhu, krumpir i poriluk leži na jednom kraju stola, sve na pola oljušteno, kako je u neprestanom klevetanju deset puta u ruke uzimano i ostavljano. Levaquovica se opet prihvatila posla i opet se okanila, pa stala k prozoru.

– Što je to... Gle! – gospođa Hennebeau sa svojim gostima. Baš ulaze k Pierronovici.

Odmah se vrata na Pierronovicu. Oh! Bez toga ne može; otkada je ugljeničko društvo stalo gostima pokazivati naselje, ravno ih vode k njoj, jer tamo je čisto. Jamačno se gostima ne pripovijeda ništa o nadgledniku. Lako je i za čistoću, kada imaš takvih ljubavnika koji dobivaju plaću od tri tisuće franaka, sa stanom i ogrjevom, pa onda još i poklone. Ako je odozgo čisto, ali odozdo nije. Dokle god su pohodnici bili tamo prijeko, brbljale su o njima.

– Eno idu – napokon će Levaquovica. – Idu redom... Ded pogledaj, draga moja, čini mi se da će k tebi.

Maheuovicu spopadne strah. Ko bi i znao je li Alzira spužvom obrisala stol? A ni njezina juha još nije gotova! Promuca: do viđenja, pa odleti brže i vrati se kući, ne obazirući se ni lijevo ni desno.

Ali tamo se sve blista. Alzira se uozbiljila, privezala si krpu i stala kuhati juhu, kada je vidjela da se mati ne vraća. Išćupala je posljednji poriluk u vrtu, nabrala je kiselice, pa lijepo čisti povrće, a na vatri se u veliku kotlu grije voda, da se ljudi okupaju dok se vrate. Henri i Lenore nekako su se smirili, sasvim zaokupljeni poslom, želeći razderati nekakvi stari kalendar. Stari Bonnemort šuti i puši lulu.

Još nije Maheuovica ni odahnula, a gospođa Hennebeau pokuca na vratima.

– Vi valjda dopuštate, draga?

Velika je plavojka, malko prekrupna u krasnoj zrelosti svojih četrdeset godina, a smješka se s prisiljenom prijaznošću, prikrivajući strah da ne bi uprljala svoju svilenu haljinu mjedene boje s ogrtačem od crna baršuna.

– Izvolite, izvolite – uvijek će ona svojim gostima. – Mi ne smetamo nikomu... Što? Zar nije i to zgodno? A ova čestita žena ima sedmero djece! Sve su porodice kod nas takove... Rekla sam vam, da im ugljeničko društvo iznajmljuje stanove za šest franaka mjesečno. Velika odaja u prizemlju, dvije sobe na prvom katu, podrum i vrt.

Gospodin s ordenom i gospođa s krznenim ogrtačem, što su s jutrošnjim vlakom stigli iz Pariza, razdrliše začuđene oči, a lica im se iznenadila od tih nenadanih stvari, što ih zbunjuju.

– I vrt – ponovi gospođa. – Ta tu se može živjeti, to je divota!

– Mi im dajemo više ugljena, nego što mogu da izgore – nastavi gospođa Hennebeau. Liječnik ih obilazi dvaput tjedno, a kada ostare, dobivaju mirovinu, iako im se ništa ne odbija od plaće.

– To je raj! Prava zemlja Dembelija! – razblaženo šapne gospodin.

Maheuovica pojuri, te im ponudi neka sjednu. Gospođe ne htjednu. Gospođi Hennebeau već to i dodijava; časom joj se u dosadi njene samoće svidjelo da se pozabavi pokazujući ta čudovišta, ali odmah se je trgla od smrada siromaštine, uza svu biranu čistoću tih kuća, u koje se usuđuju ući. Ona je samo ponavljala otrcane fraze, što ih je čula, a dalje se nije brinula za taj radnički svijet, što kraj nje radi i trpi.

– Lijepe li djece! – šapne gospođa, kojoj su se strahovitom učinila ta djeca s prevelikim glavama s razbašurenom kosom slamne boje.

Maheuovica im je morala reći koliko imaju godina, a od uljudnosti je zapitaju i za Estellu. Da iskaže svoje štovanje, stari je Bonnemort izvukao lulu iz ustiju; ali ipak je on tu na smetnju, ovako iznuren zbog onih četrdeset godina što ih je proveo u rovu, ovako ukočenih nogu, izlomljena tijela, zemljana lica; kako ga spopade žestok kašalj, iziđe i isplju-ne vani, da ne bi njegova crna pljuvačka smetala pohodnicima.

Oko Alzire se svi slete. Kakva je ona zgodna mala kućanica sa svojom pregačom! Stanu čestitati materi što ima kćerku tako vještu u tim godinama. A nitko ne spominje guru i pogiedi puni sažaljenja za bijedu svraćaju se uvijek na tu jednu bogaljku.

– Dakle – zaključí gospođa Hennebeau – ako vas u Parizu zapitaju za naselja, moći ćete odgovoriti... Uvijek je tako mirno, patrijarhalne prilike, svi sretni i zdravi, kao što vidite, mjesto gdje biste vi trebali doći da se malko oporavite, zbog dobra zraka i mira.

– Divno je, divno! – klikne gospodin u konačnom poletu oduševljenja.

Otiđu razblaženi kao iz kakve zgrade u kojoj su gledali čudesa, a Maheuovica, koja ih je ispratila, zastane na pragu. Oni pođu polako natrag, na sav se glas razgovarajući. Na ulice je bio nagrnuo svijet, pa su morali prolaziti između hrpa žena, koje su dojurile kada se je pročulo za pohod što se je razglasio od kuće do kuće.

U taj mah zaustavi Levaquovica pred svojim vratima Pierronovicu, koja je radoznala dotrčala. Obje se nezgodno stanu prenavljati, da su se iznenadile. Što! Zar će oni tamo do vijeka ostati, kod Maheuovih? Ali to ipak nije baš tako smiješno.

– Uvijek su bez prebijene pare, koliko god zarađivali! Dakako, kada su puni mana!

– Upravo sam čula da je ona jutros prosjačila kod piolainske gospode, a Maigrat, koji im prvo nije htio da dati kruha, dao im ga je... Zna se kako Maigrat naplaćuje.

– Od nje, oh, ne! Na to se ne bi odlučio... Od Catherine bi si on naplatio.

– Ah! Slušaj; a ona je tako drska pa mi je maločas rekla da bi zagušila Catherinu, kada bi zašla na stranputicu!... Kako da je veliki Chaval nije već odavna svalio na krovu!

– Pst!... Evo idu.

Levaquovica i Pierronovica mirno, bez neuljudne radoznalosti, povire samo ispod oka za pohodnicima što odlaze. Onda živo mahnu Maheuovici, koja još hoda s Estellom na ruci, neka im dođe. Sve tri stanu i zagledaju se u lijepo odjevena leđa gospođe Hennebeau i njenih uzvanika. Kada oni budu udaljeni već nekih tridesetak koraka, opet s dvostrukom žestinom započnu ogovarati.

– Što novaca imaju na sebi, vrjednije je možda nego oni!

– Pa jasno!... Ne znam onu drugu, ali za ovu ovdašnju ne bih dala ni četiri sua, kolika god ona bila. Priča se o njoj...

– Što se priča?

– Da se ona drži s ljudima!... Prvo, s inženjerom...

– S onim malim mršavkom!... Oh! Taj je presitan, izgubila bi ga ona u ponjavama.

– Što to smeta, ako ona uživa?... Ja nikada ne vjerujem kada vidim koju damu, gdje je namjestila gadljivo lice, te joj ništa nije po volji, gdje god bila... Pogledaj samo, kako se vrcaka i kako pokazuje da nas sve prezire. Zar je to pristojno?

Gosti su se prošetali sve istim polaganim korakom, uvijek u razgovoru. U to stane na cesti pred crkvom kočija, te siđe gospodin od kojih četrdeset i osam godina, stegnut u crn kaput, jako crnomanjast, dostojanstvena i ozbiljna lika.

– Muž! – šapne Levaquovica tiše, kao da bi je on mogao čuti, svladana onim strahom od viših, što ga upravitelj udahnjuje u tih deset tisuća radnika. I zbilja je istina da ima pravu rogatu glavu taj čovjek.

Cijelo je naselje sada na ulici. Ženska radoznalost raste, hrpe se sastaju i slijevaju se u svjetinu; a rulja šmrkave dječurlije vuče se po pločniku i razvaljuje usta. Časkom se pojavi i blijedo učiteljevo lice, kada je i on izvirio preko školskoga plotu. Među vrtovima onaj čovjek koji je kopao zastao je, s nogom na ašovu, a oči izbečio. A mrmljanje svega toga

ogovora malo po malo jača, kao kada začegrće čegrtaljka, ili kao kad zapuše vjetar po suhom lišću.

Najveća se rulja skupila pred Levaquovičinim vratima. Prvo su došle dvije žene, onda deset, onda dvadeset. Pierronovica kao pametna žena zašuti, jer tu ima previše ušiju. I Maheuovica, koja je od najpametnijih među njima, samo gleda; a da smiri Estellu, koja se je probudila i zauralala, mirno izvadi po bijelu danu dojku dobre hraniteljice, koja joj se objesila, kao da ju je razvuklo vječito sisanje. Kada je Hennebeau posadio dame u kočiju, te kočija pojurila k Marchiennesu, još se jednom zavitlaju brbljavi jezici, sve se žene uzmašu i stanu jedna drugoj u lice govoriti kao u kakvom uzbunjenom mravinjaku.

Ali izbiju tri sata. Radnici zemljokopci krenuli su, Bouteloup i drugi. Odjednom se na okuci kod crkve pojave prvi ugljenari, što se vraćaju iz rova, crna lica, namočene odjeće, prekrivenih ruku i zgrbljeni. Sada nastade zbrka među ženama, sve se ustrčale, sve se vraćaju kući, zbunjene domaćice koje su od preobilne kave i prevelikog ogovaranja zapale zgriješile. I samo se još čuje zabrinuta vika i jadikovanje:

– Ah, Bože moj, moja juha! Moja juha još nije gotova!

IV.

Kada je Maheu ostavio Étiennea kod Rasseneura i vratio se kući, zatekne Catherinu, Zachariju i Jeanlina za stolom, a juhu su skoro već posrkali. Kada se svijet povrati iz rova, tako je gladan, da se ni ne umiva, nego jede onako u vlažnoj odjeći i nitko se ne čeka, a stol je prostrt od jutra do mraka i uvijek je tu netko, tko guta svoj obrok, kada već može od posla.

Još s vrata spazi Maheu jestvine. Ne reče ništa, ali mu se zabrinuto lice razvedri. Cijeloga jutra mučio ga je taj prazni ormar, kuća bez kave i bez maslaca, i uvijek se je bolno trzao, dok je lomio ugljen u žili, gušeći se na dnu rova. Kako li je to žena udesila? I što bi bilo da se je vratila goloruka? Eto svega sada ima. Ona će mu to kasnije ispriповjediti. On se prijatno smije.

Catherine i Jeanlin odmah ustanu i stanu stoječke piti kavu, a Zacharie, koji se nije zasitio juhom, odreže komadinu kruha i namaže je maslacem. Vidi on na tanjuru hladetinu, ali je ne dira, jer meso je za oca, kada ga ima za samo jedno čeljade. Svi otplaknu svoju juhu velikim gutljajem svježeg vode, dobrim i bistrim napitkom pred kraj radnoga roka.

– Nemam piva, reče Maheuovica, kada je i otac sjeo za stol. Htjedoh da ostane nešto novaca... Ali ako ga želiš, može mala otrčati i može donijeti litru.

On je veseo pogleda. Što, zar i novaca ima!

– Neću, neću – odgovori. – Ispio sam čašu, neka.

Maheu stane polako grabiti žlicom, te gutati poparu, krumpir, poriluk i kiselicu, natrpane u zdjelu, što mu služi kao tanjur. Maheuovica, još uvijek s Estellom na ruci, pomaže Alziri da mu ništa ne uzmanjka, tura pred njega maslac i meso, meće ponovo njegovu kavu na vatru, da se valjano ugrije.

Sada uz vatru započinje kupanje u prepovoljenu buretu, što im služi kao kada. Catherine, koja će se prva kupati, nalila je mlake vode do vrha; polagano se razodijeva, skida kapu, kaput, hlače, sve do košulje, kako je navikla još od osme godine, te je odrasla ne smatrajući to nikakvim zlom. Samo se je okrenula trbuhom k vatri, pa se krepko protrlala crnim sapunom. Nitko je ne gleda, pa ni Lenore i Henri nisu više radoznali da vide kak-

va je u tijelu. Kada se je okupala, siđe gola golcata niza stube, a vlažnu košulju i drugu odjeću ostavi u hrpi na podu. Ali sada se zametne kavga između dva brata: Jeanlin skočio brže u kadu, pod izlikom da Zacharie još jede, a Zacharie ga gura, veli da je na njemu red, i više: ako je on uljudan te pušta Catherinu prvu u vodu, ipak neće prljavu vodu iza derana, pogotovo što bi se, kada se Jeanlin okupa, tintarnice mogle tom vodom puniti. Konačno su se okupali zajedno, i oni okrenuti k vatri, pa jedan drugomu pomogne i protrlja leđa. Onda, kao i njihova sestra siđu goli golcati niz stube.

– Kakvu su kaljužu razlili! – šapne Maheuovica, kupeći s poda odjeću, da je metne neka se suši. – Alzira, daj malko spužvom obriši.

Ali galama za zidom prekine joj razgovor. Začula se muška psovka, ženski plač, topot kao u bitci, muki udarci, kao da gruva šuplja bundeva.

– Levaquovica je izvukla lutriju – konstatira Maheu mirno, zaposlen, struže žlicom dno u zdjeli. To je zgodno, a Bouteloup je rekao da je juha gotova.

– Jest gotova! – odvrati Maheuovica, vidjela sam na stolu povrće koje još nije bilo ni očišćeno.

Vika se podvostruči, nastade strašno guranje, da se je zid stresao, a zatim sve zašuti. Onda rudar, gutajući što je posljednje zahvatio žlicom, završi s mirnom presudom:

– Ako juha nije gotova, onda se to razumijeva.

Ispije punu čašu vode, te se lati hladetina. Reže četvorne komade, nabada ih na vršak svojega noža i jede ih s kruhom, bez viljuške. Kada otac jede, ne razgovaraju. I njegova je glad šutljiva, ali on poznaje da ta hladetina nije od Maigrata, nego od drugud, no ne pita ženu ni za što. Samo zapita da li starac gore spava. Ne spava, starac je već krenuo na svoju običnu šetnju. I opet nastane šutnja.

Ali kada zamiriše meso, odigoše glave Lenora i Henri, koji su se na podu zabavljali, rišujući potoke od razlivenene vode. Oboje stanu pokraj oca, mali sprijeda. Oči im lete za svakim komadom; puni nade gledaju mesni komad, gdje se kreće s tanjura i preneraženo motre kako propada u usta. Napokon im otac opazi proždrljivu želju, kako ginu i kako im za-zubice rastu.

– Jesu li djeca dobila? – zapita.

A kako je žena zatezala s odgovorom, opet će:

– Ti znaš da ja ne volim takvu nepravdu. Prisjeda mi jelo, kada stoje oko mene i prosjače za komadićak.

– Ali jesu dobili! – zavikne ona ljuto. – Bože moj! Da njih slušaš, mogao bi im dati i svoj dio i dio sviju drugih, pa bi se najeli da se raspuknu... Zar nismo, Alzira, svi jeli hladetina?

– Naravno da jesmo, mama – odgovori mala grbavica, koja u takvim prilikama laže drsko kao kakva starka.

Lenora i Henri ukočili su se od čuda, zbunjeni takvom lažju, oni koji dobe batina kada ne govore istinu. Srdašca im zatrepse i silna ih volja snađe da prosvjeduju i da reknu da oni nisu bili tu kada su drugi jeli hladetinu.

– Odlazite! – uvijek će mati, tjerajući ih na drugi kraj odaje. – Sram vas bilo, kako neprestano navaljujete na očev tanjur. Pa sve da on i jedini jede hladetinu, zar on ne radi? A vas je nevaljalaca čitava masa i samo ste na trošak. Jest, bogme, više nego što vrijedite.

Maheu ih dozove. Lenoru posadi na lijevo bedro, a Henrija na desno; onda se lati hladetina i stane jesti s njima. Svakomu dade komad, izrezan u sitne komadićke. Djeca uživaju i gutaju.

Kada je dovršio, reći će ženi:

- Nemoj mi nositi kave. Prvo ću se oprati... Ded mi pomoz da izlijem tu prljavu vodu.
- Uhvate kadu za ručke i isprazne je u jarak pred vratima. Uto siđe Jeanlin u suhoj odjeći, u preširokim hlačama i vunenoj bluzi, što je na bratovim leđima već sve boje izmijenila. Kada ga opazi mati, kako je krišom strugnuo na vrata, zaustavi ga.
- Kuda ćeš?
- Onamo.
- Kuda to: onamo?... Slušaj, otiđi i natrgaj maslačka, da bude salate za večer.
- Što? Zar ne čuješ? Ako ne doneseš salate, imat ćeš sa mnom posla.
- Dobro! dobro!

Jeanlin ode. Kao kakav stari rudar turio ruke u džepove, pa struže cokulama i ljulja se u križima, slabima kao u kržljavca od deset godina. Siđe onda i Zacharie, već uređeniji, a na prsima mu crni vuneni triko s plavim prugama. Otac zavikne za njim, neka se zarana vrati; on samo zamahne glavom i ništa ne odgovori, te ode s lulom u ustima.

Opet je kada puna mlake vode. Maheu uzeo polako skidati kaput. Alzira odmah po mi-gu odvede Leonoru i Henrija, da se vani igraju. Otac se ne voli kupati pred obitelji, kako to biva u mnogim kućama u naselju. Ali on nikoga ne kudi nego samo veli, da je to za djecu, zajedno se brčkati.

- Što ti tamo gore radiš? – vikne Maheuovica preko stuba.
- Krpam haljinu, što sam je jučer poderala – odgovori Catherine.
- Dobro... Ne silazi, otac se kupa.

Tada Maheu i Maheuovica ostadoše sami. Ona se nakani te metne Estellu na stolicu. I za čudo, Estella uz vatru prestade urlati, te samo skreće k roditeljima smetene oči djeteta bez misli. Maheu čučnuo gol golcat pred kadu, pa najprije zagnjuri glavu, nasapunjenu onim crnim sapunom, kojim se oduvijek taj svijet služi, tako da mu je kosa izgubila boju i požutjela. Na kraju stane u vodu, nasapuna prsa, trbuh, ruke, bedra, i protrlja ih objema pesnicama. A žena stoji i gleda ga.

– Je li – započne ona – vidjela sam tvoj pogled, kada si došao... Briga te je morila, a? To te je razvedrilo, to jelo... Pomisli, gospoda mi piolainska nisu dala ni pare. Oh! Ljubazni su oni, odjenuli su mališane, pa sam se stidjela da ih molim, jer mi je neprilično iskati.

Časkom zastane, te posadi Estellu na stolicu, da ne padne. Otac dalje trlja kožu, te nikakvim pitanjem ne požuruje tu stvar, koja ga zanima, nego strpljivo čeka, dok ne razumije.

– Moram ti reći da me je Maigrat odbio, oh! Odmah! Kao što se pas tjera... Vidiš sreće moje! Te su vunene haljine tople, ali otuda nema ničega u želucu, zar ne?

On digne glavu, ali još uvijek šuti. Ništa u Piolaini, ništa od Maigrata, otkuda dakle? Ali ona, kao obično zasukala rukave da mu opere leđa i dijelove koje mu je nezgodno dosegnuti. Nego on i voli da ga žena sapuna, da ga svuda trlja, da sve pucaju zglavci. Uhvati-la ona sapun, pa struže mužu po ramenima, a on se ukočio da može izdržati.

– Ja sam se dakle vratila k Maigratu, pa sam mu rekla, ah! Rekla sam mu... i da on nema valjda srca, i da će ga nesreća stići, ako ima pravde na svijetu... To mu je dodijavalo, pa je odvrtao oči, i samo da je mogao izmaći...

S leđa siđe ona na stegna; kako je započela, ide redom u svaku boru, ne propušta ništa na tijelu, nego tare, da se sjaji, kao što se sjaju tri njene tave kada u subotu bude veliko

ribanje. Ali u tom strahovitom razmahivanju sva se je oznojila i protresla, i tako se zadihala da joj riječi u grlu zapinju.

– Na kraju mi je rekao da sam stara vještica... Imat ćemo kruha sve do subote, a najbolje je što mi je posudio sto sua... Još sam uzela kod njega maslaca, kave, cikoriije, htjedoh uzeti također svinjetine i krumpira, ali sam opazila da gundča... Sedam sua hladetina, osamnaest sua krumpir, ostaju mi tri franka sedamdeset i pet za paprikaš i govedinu... A? Nisam valjda uzalud provela jutro.

Sada ga ona stade brisati i trti krpom po mjestima gdje se ne suši. A on je sretan, te ni ne misli na sutrašnji dug, nego prasnuo u glasan smijeh i objema je rukama ogrlio.

– Pusti me, gade! Mokar si, pa me močiš... Samo me je strah da Maigrat ne smišlja...

Htjede govoriti o Catherini, ali zastane. Čemu da uznemiruje oca? Svašta bi se izleglo, pa nikada kraja.

– Što da ne smišlja? – zapita on.

– Da nas oguli, eto što! Catherine mora dobro pregledati račun.

Opet je zgrabi i sada je više ne ispusti. Uvijek kupanje tako završava. To ga razdragava, kada ga žena valjano trlja, a onda ga svuda briše krpama, koje mu škakljaju dlaku na rukama i na prsima. Ali kod sviju je drugova u naselju to časak za ludorije, kada se više djece stvara, nego što im je po volji. Po noći je za vratom obitelj. On odgura ženu k stolu, šaleći se kao čestit čovjek koji neće propustiti jedini zgodni trenutak u danu, te ovo zove svojim desertom, i još desertom koji ništa ne košta. Njoj se trese struk i prsa, pa se ona malko od šale brani.

– Al si gad, Bože moj, al si gad!... A Estella nas gleda! Pričekaj, dok joj okrenem glavu.

– Koga vraga! Zar ona s tri mjeseca da razumijeva?

Kada je Maheu ustao, obuče samo suhe hlače. Pošto se je oprao i našalio sa ženom, slast mu je ostati časkom golih prsiju. Po njegovoj su koži, bijeloj kao u slabokrvne djevojke, rebotine i rezotine od ugljena išarale šare, "cijepke", kako vele rudari; on se tim ponosi, pa pokazuje svoje krupne ruke i svoja široka prsa, sjajna kao mramor s plavim žilicama. Svi rudari ljeti ovako staju na vrata. I on iziđe časkom, i ako je vlažno vrijeme, pa dovikne masnu riječ drugaru, što stoji s onu stranu vrtova golih prsiju kao i on. I drugi se jave. A djeca, što se vucaraju po pločniku, dižu glave, te se i ona smiju veselju svega toga mesa, što je umorno od posla izišlo na čisti zrak.

Pijući svoju kavu, još uvijek bez košulje, ispriča Maheu ženi kako se inženjer ljuti zbog podbočivanja. Miran je i popustljiv, pa klima glavom mudrim savjetima svoje žene, koja se u te stvari valjano razumije. Uvijek mu ona ponavlja da nema nikakve koristi, ako se joguniš s rudničkim društvom. Onda mu ona pripovjedi o posjeti gospođe Hennebeau. Ništa ne rekoše, ali se oboje tim ponesu.

– Smijem li sići? – zapita Catherine odozgor sa stuba.

– Smiješ, smiješ, otac se suši.

Djevojka je obukla nedjeljnu haljinu, staru plavu haljinu od proste plave polusvile, izbljedjelu i otrcanu već i u borama. Na glavi joj je jednostavna kapa od crna tila.

– Gle! Ti si se obukla... A kamo ćeš?

– Idem u Montsou, da kupim vrpču za kapu... Skinula sam staru, bila je premasna.

– Ti dakle imaš novaca?

– Nemam, nego mi je Mouquette obećala da će mi posuditi deset sua.

Mati je pusti, neka ide. Ali s vrata je zovne.

– Slušaj, ne idi kupovati vrpču k Maigratu... Ogulio bi te i mislio bi da se mi valjamo na novcima.

Otac, koji je čučnuo pred vatru, da brže osuši šiju i pazuh, samo još dometne:

– Pazi, da se ne vucariš cijelu noć po ulici.

Poslije podne se Maheu lati posla u vrtu. Već je posijao krumpir, grah, grašak; od jučer ima u brazdi rasade od kupusa i salate, te ih sada stane presađivati. Taj komadićak vrta hrani ih povrćem, osim krumpira, kojega nikada nemaju dosta. On se vrlo dobro razumije u vrtlarstvo, pa mu rode čak i artičoke, a to susjedi smatraju već i igrarijom. Priređuje on lijehu, a u to iziđe Levaque u svoj vrt, da popuši lulu duhana i da razgleda salatu što ju je Bouteloup jutros posadio; jer da se stanar njegov ne prihvaća kopanja ne bi ovdje ništa raslo, nego same koprive.

Zametne se preko ograde razgovor. Levaque, razonođen i razdražen, što je izudarao ženu, htjede Maheua da odvuče k Rasseneuru, ali uzalud. Ta zar ga je strah čaše piva? Odigrali bi partiju na kuglani, časkom bi se proveli s drugovima, pa onda kući na večeru. Takav je život kada se iziđe iz rova. Nema sumnje da u tom nema nikakvoga zla, ali Maheu se joguni: ako danas ne rasadi svoju salatu, do sutra će ona uvenuti. Za pravo neće on ići, kao pametan čovjek, jer neće ni pare da traži od žene od onoga što je preostalo od sto sua.

Pet sati izbije, a Pierronovica dođe da zapita nije li s Jeanlinom pobjegla njena Lydie. Levaque odgovori da će tako valjda i biti, jer i Béberta je nestalo; a ta deriščad uvijek lunja zajedno. Kada ih je Maheu umirio, pripovijedajući im o salati od maslačka, stanu on i njegov drug s dobroćudnim prostaštvom napastvovati mladu ženu. Ona se rasrđuje, ali ne odlazi, jer za pravo gode joj te proste riječi, pa se uhvatila za trbuh i ciči. U pomoć joj pritrči neka mršava žena, koja muca u ljutini, kao kada kvočka kvoca. Druge se podalje, na vratima, rasplaše od te povjerljivosti. I škola je već završila, dječurlija vrvi; ciče i viču mališani, valjaju se i tuku; a oci, koji nisu u krčmi, stali po trojica – četvorica u hrpe kraj zida, čučnuli na pete kao i na dnu rova, pa puše svoje lule i samo katkad koju riječ reknu. Pierronovica odjuri bijesna, kada je Levaque htjede opipavati da li joj je bedro tvrdo; onda se on nakani ići sâm k Rasseneuru, a Maheu ostane dalje saditi.

Naglo se smrači, te Maheuovica zapali svjetlo, ljuta, što se ne vraća ni kći ni sinovi. Okladila bi se ona: nikada se ne mogu okupiti na ovu jedinu večeru kada bi svi zajedno mogli biti za stolom. A onda ona čeka i salatu od maslačka. Što on i može u ovo doba da natrga, po crnoj noći, deran bezobrazni! Salata bi bila baš zgodna uz ovo mršavo jelo što je metnula na vatru, neka krčka: krumpir, poriluk, kiselica, izrezuckana i skuhana s prženim crnim lukom! Sva kuća miriše od pržena luka, toga lijepoga mirisa, koji se časom pokvari i prodire kroz zidove u naselju s takvom oštrinom, da iz daljine u polju osjećaš taj ljuti vonj sirotinjske kuhinje.

Kada se je smračilo i Maheu krenuo iz vrta, zadrijema on odmah na stolici, a glavu naslonio na zid. Čim na večer sjedne, već i spava. Kukavičja uza izbije sedam sati. Lenora i Henri, koji silom htjedoše pomoći Alziri u prostiranju, razbiju tanjur. Sada se stari Bonnemort vrati kući prvi, jer mu se žuri da povečera i da opet krene u rudnik. Onda Maheuovica probudi Maheua.

– Da jedemo, jada mu!... Dosta su veliki, da znaju kući pogoditi. Ludo je samo zbog salate!

V.

Kada je Étienne kod Rasseneura posrkao juhu, popne se opet u tijesnu svoju sobu pod krovom, prema Voreuxu, te se onako odjeven, satrven umorom, izvali na postelju. Za dva dana nije ni četiri sata prospavao. Kada se o sutonu probudi, časkom se omami i ne poznađe, gdje je; a takva ga mrzovolja podiđe, tako mu glava oteža, da je jedva stajao na nogama, htijući izići na zrak prije večere i lijeganja.

Vani je sve blaže vrijeme, nebo se kao pobakrilo i zagarilo, puno puncato one duge kiše u sjevernom kraju, kojih približavanje osjećaš po vlažnoj mlakosti zraka. Mrak pada kao silan dim i prekriva daleku pustu ravnicu. Po tom beskrajnom moru crvenkaste zemlje kao da se nisko nebo gubi u crnoj prašini, a nema u taj čas ni daha vjetra, da oživi pomrčinu. Blijeda i mrtva tuga kao na sahrani.

Étienne je pošao ravno, nasumce, samo da strese groznicu. Kada je prolazio pokraj Voreuxa, koji se je već smračio na dnu svoje jame, te mu se ni svjetlo više ne blista, zastane časkom da vidi izlazak dnevnih radnika. Izbija valjda šest sati, te izlaze ugljari, utovarivači, konjušari, u hrpama, izmiješani s rešetaricama, nejasnima i nasmijanima u pomrčini.

Evo najprije Brule i njezina zeta Pierrona. Grdi ga ona, što joj nije pomogao u nekoj svađi s nekim nadglednikom zbog računa za ugljen.

– Oh, ti šeprtljo prokleta! Zar si ti čovjek kada ovako ljubiš pete našim krvopijama!

Pierron ide mirno za njom i ništa joj ne odgovara. Naposljetku će joj reći:

– Trebao sam valjda napasti šefa. Hvala lijepa! Da si nevolju na vrat natovarim!

– Naguzi mu se dakle! – zavikne ona. – Sto mu jada! Da me je moja kći poslušala!... Nije dakle dosta da su mi ubili oca, nego bi ti valjda htio da im još rečem: hvala. Neću da znaš; doći ću ja njima glave!

Glasovi se izgube. Étienne je gleda kako nestaje, s onim kukastim nosom, a sijeda joj kosa leti i duge joj se mršave ruke bijesno razmahuju. No u to začuje za sobom razgovor dvoje mladih ljudi, pa stade slušati. Prepoznao je Zachariju, koji ovdje čeka, pa mu baš pristupio prijatelj Mouquett.

– Jesi li došao? – zapita Mouquett. – Dok zagrizemo, malko ćemo u *Vulkan*.

– Odmah, imam posla.

– Što to!

Rudar se okrene i smotri Philomenu, gdje ide iz rešetarnice. Kao da je razumio:

– Ah! Dobro dakle... Ja ću onda prvi ići.

– Dobro je, stići ću te.

Kada Mouquet pođe, sretne se sa svojim ocem, starim Mouquetom, koji je također krenuo iz Voreuxa; njih se dvojica samo pozdrave sa: dobar večer, pa sin krene cestom, a otac uz prokop.

I Zacharie stao odmah gurati Philomenu na taj samotni put, ali ona se brani. Žuri joj se, drugi put će; prepiru se oni kao stari bračni par. Ta ni nije šala, kada se nigdje ne sastaju, nego vani, pogotovo zimi, gdje je zemlja vlažna i nema žita, da u nj legnu.

– Ta ne, nije to – šapne on nestrpljivo. Hoću ti nešto reći.

Uhvatio je oko struka i polako je vodi. A kada budu u sjeni ugljare, zapita je ima li novaca.

– Što će ti? – zapita ona.

Tu se on smete i stane govoriti o dugu od dva franka, zbog kojega će sva obitelj svisnuti.

– Daj šuti!... Vidjela sam Mouqueta, pa ćeš i ti u *Vulkan* gdje su one gadure pjevačice.

On se brani, lupa se u prsa i daje poštenu riječ. A kada Philomene slegne ramenima, otrese se:

– Hodi s nama, ako te veseli... Vidiš da mi ne smetaš. Eto, što će mi pjevačice!... Hoćeš li sa mnom?

– A mali? – zapita ona. Ne možeš se ni maknuti od djeteta, što uvijek više... Pusti me kući, ja bih se okladila da se oni tamo već nešto rječkaju.

Ali Zacharie je ne pušta i moli je. Eto, to je zbog toga da se ne osramoti pred Mouquetom, kojemu je obećao. Ne može valjda muškarac svako večer lijegati s kokoškama. Prevladana, zavrne ona pola svoga kaputa, pretrgne noktom konac i izvuče odnekuda iz poruba nekoliko komada od deset sua. Od straha da je mati ne okrade, skriva ovako zaradu, kada prekovremeno radi u rovu.

– Imam ih pet, evo vidiš – reče mu. – Dat ću ti tri... samo mi se moraš zakleti da ćeš nagovoriti svoju mater da nas vjenčaju. Dodijao mi je taj život u zraku! A i moja mi mati prigovara za svaki zalogaj što pojedem... Zakuni se prvo, zakuni se.

Ona govori svojim mekanim glasom boležljive djevojke, bez strasti, jedino izmorena svojim životarenjem. Zacharie joj se zakune, vičući da je to obećano kao sveto; a kada je dobio novac, poljubi je, pomiluje i nasmiješi je, da svoj naum provede do kraja, u tom ugljarskom kutu, koji je njihovu staromu braku zimska soba, ona mu je uvijek govorila da neće i da joj ne bi bio nikakav užitak. Ona se vrati sama u naselje, a on je krenuo preko polja, da stigne svoga druga.

Étienne ih je nesvjesno motrio iz daljine, ne razumijevajući ih, nego misleći da je to običan sastanak. Djevojke se u rudnicima rano razvijaju, i on se sjeti lilskih radnica, kako ih je čekao iza tvornica, sjeti se hrpe tih djevojaka, iskvarenih već od četrnaeste godine, zapuštenih u bijedi. Ali drugi ga susret još više zadivi, te on zastane.

Na dnu ugljare, u jami, kuda je spuštao krupan ugljen, mali se Jeanlin žestoko okomio na Lydiju i Béberta, što mu sjede jedno s desne, drugo s lijeve strane.

– Što vi to velite?... Svakomu ću ja šamar odvaliti, ako budete iskali... Ko se je tomu dosjetio, a?

I doista, Jeanlin se je dosjetio. Čitav se je sat s njih dvoje vucarao po livadama uz prokop i trgao maslačak, pa onda počeo pokraj hrpe salate razmišljati da se nikada sve to kod kuće neće pojesti. Tako on, mjesto da se vrati u naselje, ode u Montsou, zaduži Béberta da pazi, a Lydiju potjera da kod gospode zvoni i nudi maslačka. Iskusan je on već pa zna da djevojke prodaju sve, što god ih je volja. Kako su navalili, prodali su sve, te djevojka dobije jedanaest sua. Sada je sve bilo riješeno i njih troje dijele zaradu.

– To nije pravo! – odreže Bébert. Treba dijeliti na troje... Ako ti zadržiš sedam sua, mi ćemo svako dobiti samo po dva.

– Zašto ne bi bilo pravo? – odvratila Jeanlin ljuto. Ja sam više natrgao, prije svega!

Bébert se obično pokorava s nekim plašljivim divljenjem, s nekom povjerljivošću, zbog koje on neprestano ostaje žrtvom. Stariji je i jači, a trpi da ga i mlađi ispljuska. Ali sada ga misao o svem tom novcu razdražuje na otpor.

– Zar nije, Lydie, on nas krade... Ako ne razdijeli s nama, reći ćemo njegovoj materi.

Ni pet ni šest, Jeanlin mu sune pesnicu pod nos.

– Izvoli, još jednom reci. Ja ću sâm otići k vašima i reći ću da ste prodali materinu salatu... A onda, ti huljo, zar ja mogu razdijeliti jedanaest sua na troje? Pokušaj, da vidiš, ti zvekane... Evo svakomu njegova dva sua. Uzmite ih brže, ili ću ih opet u džep turiti.

Bébert se ukrotio, te uzme dva sua. Lydie dršće i ništa ne govori, jer uz Jeanlina osjeća ona strah i nježnost ženice koju se tuče. Kada joj on ponudi dva sua, pruži ona ruku s pokornim smiješkom. Ali Jeanlin se odjednom predomisli.

– Što će ti to?... Mati će ti jamačno ukrasti, ako ne budeš znala sakriti... Bolje je da ja sačuvam. Kada ustrebaš novaca, zaiskat ćeš od mene.

I devet sua nestade. Da joj začepi usta, zgrabi je smijući se i povalja se s njom po ugljari. Ona je njegova ženica, te oni u mračnim kutovima pokušavaju ljubav, o kojoj slušaju i koju vide kod kuće, iza pregrada, kroz pukotine u vratima. Sve oni znaju, ali su premladi i ne mogu, nego napipavaju i čitave se sate igraju kao bestidni psići. Jeanlin to zove: igrati se tate i mame, pa kada je zovne, leti ona i prepušta mu se sa slatkim drhtajem nagona; često se srdi, ali uvijek popušta, očekujući nešto što ne dolazi.

Kako Béberta ne puštaju u tu igru, nego on biva čak i pljusnut, čim bi pipnio Lydiju, on je uvijek zbunjen, a muči ga srdžba i zlovolja, dok se njih dvoje zabavljaju, jer oni se nje ga ni najmanje ne stide. Zato on samo i smišlja kako da ih poplaši i smete, vičući im da ih vide.

– Sto mu jada, evo neki čovjek gleda!

Ni ne laže sada. To je Étienne dalje krenuo. Djeca skoče i pobjegnu, a on obiđe ugljaru i udari uz prokop, zabavljen silnim strahom tih nevaljalaca. Bez sumnje je to prerano u njihovoj dobi, ali što ćeš? Toliko oni toga viđaju i tolike sramotne riječi slušaju, da bi ih morao privezati da ih uzdržiš. Ali na dnu se je duše Étienne ipak ražalostio.

Sto koračaja dalje nagazi opet na parove. Hvata se Réqui-Uarta, a tu, oko staroga razrušenoga rudnika, sve montsouske djevojke tumaraju sa svojim ljubavnicima. Ovdje je opći ljubavni sastanak, u tom osamljenom i zapuštenom kutu, gdje vozačice začinju svoje prvo dijete, ako se ne usude otići na sušu. Ograda je razvaljena i svakomu je otvoreno nekadašnje dvorište, prevraćeno sada u pustoš, zakrčenu ruševinama dvaju povaljenih spremišta i gredama velikih skela, što još stoje. Leže tu vozovi, koji se više ne upotrebljavaju, u hrpe je nagomilano staro drvo, napola trulo; a bujna vegetacija osvaja iznovice ovaj komad zemlje: raste gusta trava, a izbilo mlado, već krepko drveće. Tako je svakoj djevojci ovdje kao kod kuće, ima tu osamljenih kutova za sve njih, a ljubavnici ih bacaju na grede, iza skela, u vozove. Smještavaju se uza sve to jedno do drugoga i ne brinu se za susjede. I čini se, kao da je to, uz ovaj ugašeni stroj, uz ovo okno, što se je premorilo ispipavajući ugljen, neka odmazda kreacije, slobodna ljubav, što bičevana instinktom gradi djecu tim djevojkama koje jedva da su i žene.

Međutim, tu stanuje čuvar, stari Mouquet, kojemu je ugljeničko društvo prepustilo gotovo pod samom srušenom stražarom dvije sobe, koje su neprestano u opasnosti da će se i preostala građa srušiti te ih smrviti. Morao je i podbočiti komad tavanica; tu on živi lije po sa svojim, on i Mouquet u jednoj sobi, a Mouquette u drugoj. Kako u prozorima nema ni jednoga jedincatoga stakla, zakovao ih je daskama: ne vidi se jasno, ali je toplo. Uostalom, taj čuvar ne čuva ništa nego odlazi u Voreux i tamo timari konje, a ne tare glavu za razvali ne Réquillarta, gdje je ušćevano samo okno da bude dimnjakom peći što provjetruje susjedni rov.

Tako je stari Mouquet ostario usred same ljubavi. Od desete svoje godine Mouquette se je valjala po svim kutovima između ruševina, ne kao strašljiva curica i još zelena kao Lydie, nego već kao debela djevojka, zgodna za bradate momke. A otac što i da joj reče kada je uvijek smjerna i nikada kući ne dovodi ljubavnika. Pa i naučio se je on već na te zgođe. Kada odlazi u Voreux ili se odande vraća, kad god krene iz svoje rupčage, ne može ni koraknuti a da u travi ne nagazi na koji par; još je gore, kada skuplja suharke da skuha juhu, ili svomu kuniću traži hrane na drugom kraju: onda gleda kako se sve jedan po jedan dižu pohotljivi nosovi svijju montsouskih djevojaka, a on mora dobro paziti, da ne zapne za noge, pružene preko staze. Ali malo po malo, pa ti susreti ne smetaju više nikomu, ni njemu, koji samo pazi da ne padne, niti djevojkama, koje on pušta s njihovim poslom, udaljujući se sitnim, diskretnim koracima, kao čovjek koji se ne buni protiv prirodnih stvari. Ali isto tako, kao što njega poznaju u to doba, i on je najzad stao njih prepoznati, kao što se poznaju bezobrazne svrake, koje se razbluđuju u vrtu na kruški. Ah, ta mlađarija, kako srlja, kako se je pomamila! Katkad on strese bradom, potajice žaleći, pa se odvrća od tih bučnih bezobraznica i zvižduče preglasno po toj pomrčini. Samo jedno mu smeta: dvoje zaljubljenika zavelo zao običaj da se ljube uz zid njegove sobe. To mu ne smeta snu, ali tako jako pritiskuju uza zid da će ga još naposljetku srušiti.

Svake večeri dolazi starcu Mouquetu u posjet njegov prijatelj, stari Bonnemort, koji redovito prije večere odlazi na tu šetnju. Ta se dva starca ni o čem ne razgovaraju, jedva da bude deset riječi među njima za ona pola sata, što zajedno provode. Ali ih veseli da se tako sastaju, te da misle o starim zgodama i još ih jednom ponavljaju, a ne trebaju o njima ni govoriti. Sjednu oni u Réquillartu gdje god na gredu, jedan do drugoga, nabace koju riječ, a onda obore nosove k zemlji i zavezu se u svoje sanjarije. Bez sumnje, pomlađuju se. Oko njih ljubavnici savijaju skute svojim ljubavnicama, šušćaju poljupci i smijuckanje, topao se miris djevojački diže iz svježeg zgnječene trave. Iza toga je rova pred četrdeset godina stari Bonnemort uzeo svoju ženu, vozačicu, a bila je tako sitna, te ju je metnuo na voz, da je mogne po volji zagrliti. Ah! Davno je to bilo! I dva starca klimaju glavom, pa se naposljetku rastaju, a često ni ne reknu: laku noć.

Ali ipak te večere, kada je Étienne došao, stari Bonnemort ustao je s grede, da se vrati u naselje, te reče Mouquetu:

– Laku noć, stari!... Je li, jesi li znao Roussiju?

Mouquet časkom ne odgovori, pa slegne ramenima i onda će, vraćajući se u svoju kuću:

– Laku noć, laku noć, stari!

Sada Étienne sjedne na gredu. Sve je žalosniji, a ni sam ne zna zašto. Starac, što odlazi, te mu se vide samo leđa, sjeća ga, kako je ujutro došao, sjeća ga i mnogih riječi što ih je zamorni vjetar istisnuo iz toga šutljivca. Tolika nevolja! A svima tima djevojkama, izmučenima i izmorenima, još je navečer do ludovanja, da začinju djecu, stvorove za rad i za patnju! Nikada tomu nema kraja, ako one budu rađale gladnike. Zar ne bi bolje bilo da začepi svoju utrobu, da stisnu bedra, kao kada se nevolja približava? Možda mu takve mrzovoljne misli smeteno padaju na pamet samo u nezadovoljstvu, što je sam, dok ovi svi drugi za to vrijeme idu dvoje po dvoje na užitak. Toplo ga vrijeme nešto guši, kišne kapi, još rijetke, padaju mu na grozničave ruke. Jest, sve one srljaju, to je jače od pameti.

Kako Étienne uvijek sjedi i ni ne miče se u mraku, jedan par, koji je došao iz Montsoua, očese se o njega, ni ne videći ga, pa se zaputi na pusto réquillartsko zemljište. Djevojka, bez sumnje djevica, nečka se i brani se, moli tiho i šapćući; a momak šuti i samo je gura u mrak, u kut nekog spremišta, što još stoji, te su pod njom na hrpi stari pljesnivi konopci. To su Catherine i dugački Chaval. Ali Étienne ih nije prepoznao, dok su prolazili, pa gleda za njima, da uvreba svršetak, zahvaćen nekom pomamom, koja mu je sve misli

skrenula. Čemu da se miješa? Kada djevojke govore da neće, one vole da budu natjeravane.

Kada je Catherine krenula iz naselja Deux-Cent-Quarante, uputila se pločnikom u Montsou. Od svoje desete godine, otkada zarađuje svoj kruh u rovu, obilazi ona ovako sama samcata, u potpunoj slobodi ugljarskih obitelji; i ako je nijedan muškarac nije imao, u njenoj petnaestoj godini, to je zato što je kasno dozrela, a ni sada još sasvim. Kada stigne do radionice ugljeničkoga društva, prijeđe cestu i uđe k nekoj pralji, gdje se je pouzdano nadala da će naći Mouquette, jer ona je od jutra do mraka s tim ženama, te one najzmlence plaćaju kavu. Ali, na žalost, baš je bio Mouquettin red i ona je častila, pa joj ne može posuditi onih deset sua, što je obećala. Da je utješe, ponude joj čašu vrele vrelcate kave, ali uzalud. Ne htjede ona ni to da njena drugarica posudi od koje druge žene. Odjednom joj pade na pamet štednja, kao neki praznovjerni strah, da bi joj ta vrpca donijela nesreću, kada bi je sada kupila.

Brže krene natrag putom u naselje i bila je već kod posljednjih montsouskih kuća, kada je zovne neko s vrata Piquettove krčme.

– Ej, Catherine! Kuda brže?

Bio je to dugonja Chaval. Catherine se smete, ne zato što joj je mrzak, nego što nije bila za šalu.

– Uđi i gutni malko... Čašicu slatka likera, hoćeš li?

Ona uljudno odbije; odmah će noć, a kod kuće je čekaju. A on joj pristupi i tihim je glasom moli usred ceste. Odavno je smislio kako bi je nagovorio da mu dođe u sobu u kojoj stanuje, na prvom katu Piquettove krčme, u lijepu sobu s prostranim krevetom za par. Zar se ona njega boji kada se uvijek nečka? Ona se dobroćudno smije i veli da će mu doći one nedjelje kada ne niču djeca. Onda s jednog na drugo, ni ne znajući kako, uzme naposljetku govoriti o plavoj vrpci, što je nije mogla kupiti.

– Ta ja ću ti je kupiti! – klikne on.

Catherine porumeni, osjećajući da bi bilo najbolje i opet odbiti, ali na dnu je duše muči silna želja za vrpcom. Opet joj padne na pamet misao o zajmu, te na kraju primi, ali uz pogodbu da će mu vratiti ono što on potroši za nju. Iz toga opet razvedu šalu, ugovore, da će mu ona vratiti novce, ako ne legne s njim. Ali opet nastane smetnja, kada on predloži da odu k Maigratu.

– Neću k Maigratu, mama mi je zabranila.

– Mani se; zar moraš reći gdje si bila!... Kod njega su najljepše vrpce u Montsouu.

Kada Maigrat smotri gdje mu u dućan ulaze dugački Chaval i Catherine, kao zaljubljenici koji kupuju vjenčani dar, sav pocrveni, te im iznese balu plave vrpce tako bijesan, kao da mu se oni rugaju. A kada ih je poslužio, ustuboči se na vratima, gledajući za njima, gdje nestaju u sumraku; žena ga plašljivim glasom zapita za nešto, a on se zgrane na nju, izgrdi je i izviče se na nju da će se još ljuto pokajati ti gadovi, koji nemaju zahvalnosti, i da će svi plaziti pred njim i noge mu lizati.

Putom isprati dugački Chaval Catherinu. Stupa on sasvim uz nju i maše rukama; ali gura je bokom i vodi je, još uvijek ne napadno. Odjednom ona opazi da ju je skrenuo s pločnika i da su krenuli puteljkom u Réquillart. No nije dospjela ni da se rasrdi: već ju je uhvatio oko pasa, te je zaokupio neprestanim slatkim riječima. Al je luda što ga se boji! Zar on zlo želi takvomu slatkomu čedu kao što je ona, nježna kao svila, a mila da bi je progutao? I on joj šapće iza uha, u vrat, tako da joj po svem tijelu prođoše trnci. Omamila se i ništa nije znala odgovoriti. Zbilja, čini se da je on ljubi. U subotu navečer, nakon što je ugasila lojanicu, baš se je zapitala što bi bilo da je on ovako uhvati; onda, tonući u san, sanjala je

da ne veli više da neće, sasvim svladana slašću. Zašto se dakle danas brani od te iste misli i kao da se kaje? Dok joj je on golicao brkovima potiljak, tako nježno, da joj se od toga sklapaju oči, u mraku ispod sklopljenih vjeđa promine joj sjena drugoga čovjeka, momka koga je tek jutros vidjela.

Odjednom se Catherine ogleda uokolo. Chaval ju je doveo među réquillartske ruševine, i ona se trgne i protrne u mraku ruševnog spremišta.

– Oh! Ne, oh! Ne – uzme šaptati, molim te, pusti me!

Strah od muškarca razbjesnio ju je, onaj strah što kruti mišice u instinktu obrane, čak i onda, kada djevojke pristaju, a osjećaju osvajačko muškarčevo primicanje. I ako ona sve već zna, u svojem se djevičanstvu boji, kao da joj je popriječeno udarcem, ozljedom, te se otuda plaši još neznanoga bola.

– Ne, ne, neće! Ja ti velim, da sam premlada... Da! Kasnije, kad porastem.

Chaval promumlja muklo:

– Ludolo! Što se bojiš... Što mariš?

Ali dalje nije govorio. Krepko je zgrabi, te je baci pod sušu. A ona padne nauznak na stara užeta i prestane se braniti, prije vremena podnoseći muškarca s onom nasljednom pokornošću, što pod vedrim nebom obara djevojke njena soja od samoga njihova djetinjstva. Njezino plašljivo mucanje stišalo se, i samo se čuje žarki muškarčev dah.

Étienne međutim sluša i ne miče se. Opet se jedna osklizla! A sada, pošto je vidio tu lakrdiju, ustane, zaokupljen zovoljom, kao nekim ljubomornim uzbuđenjem, od kojega mu se je srdžba digla. Nije više u neprilici, te koraca preko greda, jer ono dvoje sada je valjda suviše zabavljeno da bi se smeli. I gle čuda, tek što je prošao kojih sto koračaja cestom, te se okrenuo, već oni stoje na nogama i kao da se vraćaju u selo, kao i on. Muškarac uhvatio djevojku oko pasa, privija je k sebi, kao za zahvalu i nešto joj govori za vrat, a ona kao da se žuri i hoće se brže vratiti, sada sva ljuta što je zakasnila.

Étienne sada uhvati želja da im vidi lica. To je glupo, i on ubrza korak, da ne popusti svojoj želji. Ali noge mu i same zastaju, te se najzad kod prve svjetiljke sakrije u mrak. Sav se zaprepasti kada pri prolasku prepozna Catherinu i dugačkoga Chavala. Isprva je sumnjao: je li to zbilja ona, – ova djevojka u prostoj plavoj haljini, s tom kapom na glavi? Je li to ono djevojče koje je vidio u hlačama, s tijesnom platnenom kapom na glavi? Eto zato ga je ona okrznila, a on je nije ni poznao. Ali ne sumnja više, opet vidi njezine oči, jasne i zelenkaste kao izvor vode, i tako bistre i duboke. Takva drolja! I strašna ga volja zaokupi da joj se osveti, bez uzroka, samo što je prezire. A ni nije ona kao djevojka, ona je rugoba.

Catherine i Chaval polako prođoše. Ne znaju da ih netko tako motri, pa je on zadržava da je poljubi iza uha, a ona opet zastaje od njegova milovanja, kojemu se mora smijati. Étienne zaostane za njima a morao je po njihovu tragu, ljut, što su mu zakrčili put, a ipak gledajući sve to, radi čega se žesti. Istina je dakle što mu je ona jutros prisegla da nije još ničija ljubavnica. A on joj nije povjerovao i okanio je se da ne učini kao onaj drugi! On je eto pustio da mu bude ispred nosa oteta, i čak je tako lud bio te se je prostački veselio, što ih gleda! To ga razbješnjuje, pa on stišće pesnice, i proždri bi toga čovjeka, prevladan takvom voljom da ga ubije, da je vidio krv pred očima.

Pola sata potraje taj hod. Kada se Chaval i Catherine približiše k Voreuxu, pođu polaganije, zastanu dvaput uz prokop, triput kraj ugljare, veoma radosni i nježno se igrajući. I Étienne je morao postajkivati i čekati, kada i oni, od straha da ga ne opaze. Iz svih sila nastojao je da surovo samo za jednim požali: to će ga naučiti kako će s djevojkama postupati i na svoje ih navoditi. Kada prođoše Voreux, oslobodi se napokon i mogao je otići

k Rasseneuru na večeru, ali ipak pođe za njima i otprati ih do sela, te proboravi tamo četvrt sata, stojeći u mraku i čekajući dok Chaval ne pusti Catherinu kući. A kada je izvjesno razabrao da nisu više skupa, opet se zaputi i otiđe veoma daleko marchienneskom cestom, tapkajući i ni na što ne misleći, sav zagušen i prežalostan, da bi mogao ostati u sobi.

Istom sat kasnije, oko devet sati, prođe Étienne opet selom; sjetio se da mora jesti i spavati, ako će sutra u jutro u četiri sata ustati. Selo već spava, sasvim crno u noći. Ni jedno se jedincato svjetlo ne sjaji iza zatvorenih kapaka, a druga se pročelja pružila, kao vojarne što u tvrdom snu hrču. Samo što je jedna mačka prejurila preko pustih vrtova. Konac je dana, a radnici iznureni padaju od stola u postelju, ubijeni umorom i hranom.

Kod Rasseneura, u rasvijetljenoj odaji, strojovođa i dva radnika piju pivo. Prije nego što će ući, stane Étienne i još jednom baci pogled u mrak. Opet gleda onu mračnu neizvjesnost, kao i jutros kada je po strahovitom vjetru ovamo stigao. Pred njih se šćućurio Voreux, kao ljuta zvijer, nejasna, poprskana gdjekojim svjetlom svjetiljaka. Tri žeravice na ugljari plamte u zraku kao krvavi mjeseci i uz njih se javljaju katkad orijaške sjene starog Bonnemorta i njegova riđana. A tamo, na ravnoj čistini, sve je zapalo u mrak, Montsou, Marchiennes, vandamska šuma, pusto more repe i žita, gdje se samo još, kao daleki svjetionici, sjaju modri ognjevi visokih peći i crveni ognjevi koksovih peći. Malo po malo spušta se noć, a polagana, neprestana kiša pada i zastire to ništavilo svojim monotonim sipljenjem; samo jedan se glas još čuje, teški, polagani dah crpke za vodu koja puše dan i noć.

TREĆI DIO

I.

Sutradan i idućih dana Étienne se opet prihvati svoga posla u rovu. Privikava se, život mu se snalazi s tim radom i s tim novim običajima, što su mu se isprva tako nemilima učinili. Samo jedna mu nezgoda prekine monotoniju prvih četrnaest dana, jednodnevna groznica, što ga četrdeset i osam sati ne pušta iz postelje: tijelo mu bješe kao izlomljeno, glava mu je gorjela, te je kao u deliriju sanjao da gura svoj voz na dnu pretijesna puta, kuda ne može njegovo tijelo proći. Bila je to samo početnička iznemoglost, strašan umor, od koga se on ubrzo oporavi.

A dani prolaze za danima, tjedni, mjeseci protječu. Ustaje on sada, kao i njegovi drugovi, u tri sata, pije kavu i nosi sa sobom krišku kruha, koju mu je jučer pripremila Rasseneurovica. Svaki put, kada ujutro ide u rov, susreće Bonnemorta, gdje ide spavati, a kada poslijepodne izlazi iz rova, susreće Bouteloupa, koji dolazi na posao. Na Étienneu je kap, hlače, platneni kaput, pa on cvokoće zubima i grije si leđa u daščari kraj goleme vatre. Onda čeka bosonog u primaonici, na propuhu ljutitog vjetra. Ali stroj kojem se tamo gore u mraku sjaju čelični dijelovi s blistavom bakrenim slojem nije mu više na pameti, kao ni konopci što lete crnim šutljivim krilom noćne ptice, niti vozovi što neprestano iskakuju i tonu u toj halabuci signala, dovikivanih zapovijedi i vozova, od kojih se tresu željezne pločice pod njima. Svjetiljka mu slabo gori, valjda je onaj prokleti lampar nije čestito očistio; oživljuje on istom onda kada ih Mouquet sve strpa i od šale potapša djevojke po zadnjicama, da se sve ori. Voz se stlačuje i pada kao kamen na dno jame, a on ni ne okreće glavu da vidi kako nestaje dana.

Nikada ne pomišlja da bi se to moglo strovaliti, i što se dublje spuštao, osjećao se u tami kao pod pljuskom kiše na pomrčini. Dolje na pristraništu, kada ih Pierron, onako licemjerno blago izbacuje iz voza, nastaje tapkanje stada: svaka hrpa ide lijenim korakom u svoj otkop. Zna on sada rudničke hodnike bolje nego montsouse ulice, zna da ovdje mora zavrnuti, tamo se dalje sagnuti, a drugdje se ukloniti bari. Tako je naviknuo na ta dva kilometra pod zemljom, da bi ih prošao i bez svjetiljke, s rukama u džepovima. I svaki se put s jednim te istim licima susreće: jedan rudarski vođa osvjetljuje rudarima lica dok prolaze, stari Mouquet vodi konja, Bébert goni konja, koji frče, a Jeanlin trči za

kolima da opet zatvori oduške, pa onda debela Mouquette i mršava Lydie, koje guraju svoja kolica.

Kako se je Étienne navikao, ni ne smeta mu više toliko vlaga i zagušljivost u otkopu. Dimnjak mu se čini veoma udobnim za penjanje, kao da se je rastopio, te on može prolaziti kroz pukotine, kuda se nekada nije usudio ni rukom. Udiše bez tegobe ugljenu prašinu, jasno vidi u mraku, mirno se znoji, naučen na osjećaj da mu je od jutra do mraka vlažna odjeća na tijelu. Uostalom, svoju snagu ne troši više nespretno, nego se je izvještio tako brzo da mu se sve društvo čudi. Nakon tri tjedna stadoše ga brojati među valjane vozače u rovu: nijedan ne gura svoja kolica sve do strmine tako žurno, niti ih onda tako valjano ne tovari. Sitan mu je rast zgodan da se svuda provuče, a njegove ruke s nježnom kožom, iako su fine i bijele kao u žene, čine se željeznima, tako se čestito laćaju posla. Nikada se ne tuži, bez sumnje zbog ponosa, čak ni onda kada izdiše od umora. Jedino mu zamjeravaju što ne zna za šalu, nego se odmah ljuti, čim ga dirnu. Uostalom, primili su ga i smatraju ga pravim rudarom, u ovoj potištenosti navike koja ga svaki dan po malo pretvara u funkciju stroja.

Osobito se Maheu sprijateljio s Étienneom, jer on poštuje valjan posao. A onda osjeća on, kao i drugi, da taj momak ima veću naobrazbu od njega: vidi ga gdje čita, piše, crta komadiće planova, i čuje ga gdje govori o stvarima o kojima on nije znao ni da ih ima na svijetu. Ne čudi se on tomu jer ugljari su tvrdi ljudi, s tvrdom glavom od strojovođa; ali se je zadivio odvažnosti toga sitnoga čovjeka, kako se je voljno prihvatio da kopa ugljen, samo da ne skapa od gladi. To je prvi radnik došljak koji se je tako brzo udomaćio. Zato, kada je trebalo hitno kopanje, nije htio smetati kopaču ugljena, već je pustio mladića neka podbočuje, jer zna izvjesno da mu je posao valjan i čvrst. Starješine mu uvijek dosađuju s tim prokletim podbočivanjem i uvijek ga je strah da se ne javi inženjer Négrel, s Dansaertom za sobom, pa da više, prepire se i sve iznova naređuje; opazio je da su starješine zadovoljniji s podbočivanjem njegovog vozača, iako se pričinjaju kao da nikada nisu zadovoljni, te uvijek govore da će ugljeničko društvo, prije ili kasnije, oštrije započeti. Uvijek tako traje, potmulo nezadovoljstvo vri u rudniku, pa i Maheu, onako miran, najzad stišće pesnice.

Isprva je bilo suparništva između Zacharija i Étiennea. Neke se večeri priprjetiše jedan drugomu pljuskama. Ali Zacharie, čestit momak, koji ne mari ni za što do svoje zabave, odmah se smiri čim mu je prijateljski ponuđena čaša piva, te se uskoro pokori umnoj došljakovoj prevlasti. I Levaque je sada prijazniji i razgovara se o politici s vozačem, koji ima, kao što on veli, mozga u glavi. Među ljudima svoje smjene osjeća Étienne tajno neprijateljstvo samo još kod dugačkoga Chavala; ne dure se oni doduše, čak su se i sprijateljili, ali kada se počnu šaliti, očima se gutaju. Catherine je među njima opet umorna, krotka djevojka, koja zgrbljenih leđa gura svoja kolica, uvijek umiljata prema svojem drugu vozaču, koji opet i njoj pomaže; istodobno je pokorna volji svojega ljubavnika, kojega pušta, da je javno miluje. To su prihvaćene prilike, priznat brak, pred kojim i obitelj zaklapa oči, tako da Chaval svako večer vodi vozačicu sve do roditeljskih vrata i tamo je posljednji put ljubi pred svim naseljem. Étienne, kojemu se čini da se je s tim snašao, često je bocka zbog njezinih šetnji, te joj od šale govori sirove riječi kakve se već govore među momcima i djevojkama, na dnu otkopa; a ona mu odgovara u istom tom tonu, razmetljivo priča što njen ljubavnik s njom čini, ali se ipak zbunjuje i probljeđuje kada se momkove oči sretnu s njezinima. Oboje onda okreću glavu i katkad po cio sat ne govore, kao da se mrze zbog nečega što je pokopano u njima i o čemu se oni ne objašnjavaju.

Proljeće je svanulo. Izišao Étienne jednoga dana iz rova, a u lice mu puhnuo mlak travanjski vjetrić, miomiris mlade zemlje, nježnoga zelenila, čistoga zraka; i sada svaki put,

kad god izađe, proljeće ljepše miriše i jače ga grije, nakon deset radnih sati u vječitoj zimi dna, u onoj vlažnoj pomrčini, nikada nikakvim ljetom ne razbijenij. Dani su opet dulji, te on naposljetku, u mjesecu svibnju, počne silaziti sa sunčanim rođenjem, kada rumeno nebo obasjava Voreux zorom kao prašinom, u kojoj se bijela para isparavanja pretvarala u ružičastu. Nema više cvokotanja, mlaki dah duha s daleke ravnice, a ševe u visini pjevuckaju. Onda se u tri sata sav iznenadi kako se je sunce ražarilo, upalilo obzorje i zacrvenilo cigle, uprljane ugljenom. U lipnju je žito već visoko, te njegovo plavičasto zelenilo odudara od tamnoga zelenila šećerne repe. Beskrajno je to more, što se zatalasa, čim vjetrović pirne i on ga iz dana u dan gleda, kako se miri i biva, iznenađen katkad kako je uvečer već zelenije nego što je bilo ujutro. Topole uz prokop prolisale. Trava okružila ugljaru, cvijeće prekrilo livade, novi život klija i izbija iz te zemlje, dok on pod njom, tamo dolje, stenje od nevolje i umora.

Kada Étienne krene sada navečer u šetnju, ne plaši više ljubavnike za ugljarom. Ide on po njihovu tragu u žito te po micanju klasja, što se već žuti, i krupnoga crvenoga maka pogađa gdje su gnijezda bludnih ptica. Zacharie i Philomene svraćaju ovamo po navici starog para; majka Brule, koja uvijek vitla za Lydijom, svaki je čas zatekne s Jeanlinom, gdje su se oboje zatrpali zemljom, te tek onda bježe kada već nogom staneš na njih; a što se tiče Mouquette, ona leškari posvuda, te ne možeš nikakvu njivu prijeći da ne vidiš kako joj je glava zaronila, a noge joj se zavitlale, kada se nauznak svali. Ali svi su oni bili slobodni, mladiću to ni nije krivo, nego samo za onih večeri kada susreće Catherinu i Chavala. Dvapat ih je vidio kako se pred njim sakriše u žito, i klasje ostade mirno i mrtvo. Jednom, kada je išao puteljkom, jasne mu se Catherinine oči pojaviše u razini žita, a onda ih u žitu nestade. Onda mu se beskrajna ravnica učini premalenom, te mu najmilije bude provesti večer kod Rasseneura, u krčmi *K sreći*.

– Gospođo Rasseneur, dajte mi čašu piva... Neću večeras nikamo, noge su mi izlomljene.

I on se obrati k drugu, koji obično sjedi za stolom otraga, okrenut k zidu.

– Zar nećeš čašu, Souvarine?

– Hvala, neću.

Étienne se je upoznao sa Souvarinom, živeći tu u kući s njim. On je strojovođa iz Voreuxa, a stanuje gore, u sobi do Étienneove. Bit će mu kojih tridesetak godina, a sitan je, plav, fina lica, okružena dugom kosom i slabom bradom. Po bijelim i šiljastim zubima, sitnim ustima i nosu, po rumenu licu, nalik je na djevojku, s tvrdoglavom blagošću na licu koje mu podivlja, kada kao munje sijevnu njegove oštre sive oči. U svojoj sirotinjskoj radničkoj sobi ima samo sanduk s papirima i s knjigama. Rus o sebi nikada ništa ne govori, pa ne mari što o njemu pričaju legende. Ugljari, koji su veoma nepovjerljivi spram stranaca, razabraše po njegovim sitnim gospodskim rukama da je od drugoga staleža, te prvo pomisliše da je nekakva zgoda, ubojstvo razlog njegova bijega i on se uklanja kazni. Onda se on počeo tako bratski i bez bahatosti ponašati prema njima, dijeleći dječurliji u naselju sav novac iz džepa, te ga oni prime, umireni time što se je pronio glas da je on politički bjegunac, a u toj nejasnoj riječi razabraše oni kao neku ispriku čak i za zločin, i kao neku druževnost patnje.

Prvih je tjedana prema Étienneu bio suzdržljiv i osoran. I njegovu prošlost doznade Étienne tek kasnije. Souvarin bješe najmlađi sin plemićke obitelji u tulskoj guberniji.⁴ U Petrogradu, gdje je učio medicinu, svu je rusku mladež bio zahvatio strastveni socijali-

---

⁴ Grad u Rusiji oko 200 km južno od Moskve; *gubernija* je jedinica lokalne uprave u carskoj Rusiji.

zam, koji je i njega naveo da izuči neki fizički rad, pa da ode među narod, da ga upozna i da ga bratski pomogne. Od toga rada živi on i sada, pošto je pobjegao nakon neuspjela atentata na cara: mjesec je dana proživio u podrumu nekoga vočara, kopajući lagum ispod ulice i puneći bombe, u neprestanoj opasnosti da odleti u zrak skupa s kućom. Obitelj ga se odrekla, ostao je bez prebijene pare, a kao stranac dospio je u crnu knjigu francuskih radionica, koje su ga smatrale uhićenom; tako bi on bio skapao od gladi da ga nije montsousko ugljeničko društvo u času potrebe uzelo u rad. Godinu već dana radi on tu kao valjan radnik, trijezan, miran, tjedan dana danju, a tjedan noću, i radi tako točno da ga starješine spominju drugima za primjer.

– Zar ti nisi nikada žedan? – zapita ga Étienne smijući se.

A Souvarin odgovori svojim blagim glasom, skoro čistom francuštinom:

– Žedan sam kada jedem.

Drug ga njegov pecne s djevojkama i kune se da ga je vidio u žitu s vozačicom, tamo kod Svilene čarape. A Souvarin samo slegne ramenima, sasvim miran i ravnodušan: vozačica, čemu to? Žena je njemu što i muškarac, drug, kada u nje ima čovjekova bratstva i junaštva. Nego i što će ti u srcu kojekakva plašljivost? Ne treba njemu ni žena, ni prijatelj, nikakva veza, slobodan je on i od rođene i od tuđe svojte.

Svako večer oko devet sati, kada se krčma isprazni, ostaje Étienne i razgovara sa Souvarinom. Pije pivo na gutljaje, a strojovođa neprestano puši cigarete, od duhana su mu već i pocrnjeli njegovi sitni prsti. Njegove nestalne sanjarske oči gledaju za dimom kao kroz san i lijeva mu ruka, da joj bude posla, nervozno pipka i traži nešto u praznini; naposljetku obično uzme na koljena pitoma kunića, krupnu ženku, uvijek skotnu, koja živi tu u kući na slobodi. Tu je on zečicu prozvao Poljska, a ona ga obožava, njuška mu oko hlača, grebe ga šapama, dokle god je ne uzme kao dijete. Onda se ona pricvrkli uz njega, obori uši i zaklopi oči; a on je uvijek miluje, pa ni ne znajući prelazi rukom po svoj svili njene dlake, razblažen tom živom milinom.

– Znete li – jedne će večeri Étienne – dobio sam pismo od Plucharta.

U krčmi je bio samo još Rasseneur. Posljednji je gost bio otišao i vratio se u naselje, koje se smiruje.

– Ah! – zavikne krčmar, stojeći pred svojim stanarima. – Gdje li je Pluchart?

Étienne se već dva mjeseca neprestano dopisuje s lilskim strojarom, kojemu je javio da je dobio posao u Montsouu, pa ga on sada uči, sav zanesen, kakva se propaganda može pokrenuti među rudarima.

– Ono dakle udruženje, što rekosmo, veoma lijepo napreduje. Sa sviju strana pristaju uz nju.

– Što ti veliš o njihovu društvu? – zapita Rasseneur Souvarina.

Souvarin grepka glavu zečici Poljskoj, pa sada otpuhne dim i promrmlja svojim tihim načinom:

– Opet gluparije!

Ali Étienne se ražesti. Njegova buntovna ćud baca ga u borbu rada protiv kapitala, u onim prvim iluzijama neznanja. Govore to oni o međunarodnoj radničkoj asocijaciji, o onom čuvenom međunarodnom društvu, što je upravo osnovano u Londonu. Zar to nije divan pokret, zar to nije borba u kojoj će naposljetku pobijediti pravica? Nestat će granica, a radnici će se svega svijeta dići i sjediniti, da zajamče radniku kruh, koga on zarađuje. A organizacija je tako jednostavna i veličanstvena: dolje je ogranak, koji predstavlja komunu; onda savez, koji okuplja ogranke pojedinih pokrajina; onda nacija i nada svim

čovječanstvo, utjelovljeno u "općem vijeću", u kojem svaku narodnost zastupa po jedan tajnik zastupnik. Ne bi potrajalo ni šest mjeseci, a zemlja bi bila osvojena, pa bi se propisivali zakoni gazdama, ako bi oni bili goropadni.

– Gluparije! – opet će Souvarin. – Vaš Karl Marx još bi uvijek da to neke prirodne sile djeluju. Ne treba politike, ne treba konspiracije, je li? Sve se radi po bijelu danu, i jedino zato, da plaće budu više... Manite me se s tom svojom evolucijom! Palite gradove sa sva četiri kraja, kosite narode, smičite sve, pa kada ništa više ne preostane od toga gnjiloga svijeta, možda će niknuti bolji svijet.

Étienne udari u smijeh. Ne razumije on uvijek riječi svoga druga, a ta mu se teorija o rušenju čini pozom. Rasseneur je još praktičniji, pa kao razborit, udomljen čovjek ne htjede se ljutiti. Hoće on samo utvrditi činjenice.

– Što je dakle? Hoćeš li nastojati da u Montsouu osnuješ ogranak?

To je upravo želio Pluchart, koji je tajnik Sjevernog saveza. Osobito on ističe korist što će je radnici imati od udruženja ako jednom stanu štrajkati. A Étienne se skoromu štrajku baš i nada: ona će se stvar s podbočivanjem zlo svršiti, pa neka radničko društvo samo još što god zaište – svi će se rovovi uzbuniti.

– Zlo su ti prinosi – presudi Rasseneur. – Pedeset santima godišnje za zajednički fond, dva franka za ogranak, to nije sitnica, a ja se kladim da mnogi i mnogi neće htjeti to plaćati.

– S tim više – primijeti Étienne – što bi se ovdje prvo morala osnovati štedionica, koja bi nam u zgodi poslužila za štrajk... Nego ipak, vrijeme je da se stane misliti o tim stvarima. Ja sam pripravan, ako su drugi pripravnici.

Zašute. Petrolejska se svjetiljka dimi na tezgji. Kroz širom razjapljena vrata jasno se čuje kako neki ložac u Voreuxu lopatom trpa ugljen u peć.

– Sve je tako skupo – prihvati Rasseneurovica, koja kao da je porasla u svojoj vječitoj crnoj haljini. – Ako vam kažem da sam platila za jaja dvadeset i dva sua... To mora prasnuti.

I njih se trojica slože s njom. Jedan za drugim govore oni tužnim glasom, pa započeše jadikovati. Radnik ne može izdržati, revolucija mu je nevolju samo još pogoršala, od godine 1789. jedino se buržoazija tovi, i to tako proždrljivo, te ne pušta radniku, ni da zdjele poliče. Kažimo pravo: nisu li radnici prilično pomogli da se je za ovih sto godina tako izvanredno umnožilo bogatstvo i blagostanje. Narugaše im se, kada ih proglašiš slobodnima; jest, slobodni su da skapavaju od gladi, a toga se oni ne oslobađaju. Od toga ti nema kruha u načvama ako glasaš za te glavešine, što se onda šepire, i briga ih je za bijednike kao i za lanjski snijeg. Ili ovako ili onako, to se mora dokrajčiti, lijepo, zakonima, u slozi i u dobrom prijateljstvu, ili pak divljački da se sve pali i da jedni druge stanu ubijati. Djeca će to jamačno doživjeti ako ne dožive stariji, jer stoljeće se ne može završiti bez druge revolucije i to sada radničke revolucije prevrata koji će pročistiti ljudstvo od gore do dolje i obnoviti ga većom čistoćom i pravednošću.

– Mora prasnuti – odlučno ponovi Rasseneurovica.

– Jest, jest – zaviknu sva trojica, mora prasnuti.

Souvarin gladi zečici uši, a ona sva uživa. Zagledao se nekamo, pa će reći tiho, kao da govori samomu sebi:

– Povisiti plaću, zar se to može? Plaća je čvrsto određena najmanjom prijeko potrebnom svotom, upravo koliko treba da se radnici hrane suhim kruhom i da rađaju djecu... Ako se plaća snizi, radnici skapavaju te traženje novih radnika opet povisuje plaću. Ako pre-

visoko skoči, veća je ponuda snizuje... To je ravnoteža praznih trbuha, osuda na vječitu robiju gladovanja.

Kada se ovako zanese, te se dotakne stvari kao obrazovan socijalist, Étienne se i Rasseneur uznemiruju, zbunjeni njegovim tužnim tvrdnjama na koje ne znaju odgovora.

– Složite se! – prihvati on opet mirno kao uvijek i gledajući ih – sve treba srušiti, jer inače će opet niknuti glad. Da, anarhija, ništa drugo, zemlja umivena krvlju, očišćena požarom!... Onda će se vidjeti.

– Vi imate pravo – izjavi Rasseurovica, koja je u svojoj revolucionarnoj žestini veoma uljudna.

Étienne, očajan zbog svojega neznanja, ne htjede se dalje prepirati. Ustane i reče:

– Hajdemo spavati. Bilo kako bilo, ja ću ustati u tri sata.

Souvarin ugasi dogarak cigarete, što mu se je prilijepio uz usne, pa uhvati oprezno skotnu zečicu ispod trbuha i spusti je na zemlju. Rasseneur zaključa kuću. Raziđu se šuteći, a uši im zuje i glava im je natrpana teškim pitanjima, koja su pretresali.

Svake večeri ima takvih razgovora u toj pustoj odaji, kraj one jedne čaše piva, što je Étienne čitav sat ispija. Mnoštvo mutnih ideja, uspavanih u njem, budi se i širi se. Nadàsve zaokupljen željom za znanjem, dugo se je nakanjivao posuditi koju knjigu od susjeda, ali on na nesreću ima same njemačke i ruske knjige. Naposljetku posudi neku francusku knjigu o kooperativnim društvima, opet gluparije, kako je govorio Souvarin; a i čita redovito novine, *le Combat* (borba), anarhistički ženevski list. Ali unatoč svakodnevnim sastancima, Souvarin mu je još uvijek mučaljiv, kao da mu je tuđ taj život, te on nema u njem interesa, niti osjećaja, niti ičega dobrog.

Nekako prvih srpanjskih dana Étienneove su se prilike poboljšale. U tom monotonom životu, što uvijek započinje od rova, desila se zgoda: skupine su se tragača u žili Guillaume uskomešale, čitava uzbuna nastala u sloju, mora da je neka mješavina raznih ruda, i zbilja, naiđoše na pukotinu, a inženjeri ga, uza sve svoje valjano poznavanje zemljišta, nisu odgonetnuli. Usplahiri se radništvo u rovu, te ni o čem više nema razgovora, nego samo o žili, što je nestala i prosliznula valjda niže, na drugu stranu praznoga sloja. Stari rudari već su širili nozdrve, kao valjani psi, pušteni u lov za ugljenom. Ali dotle ne moguše rudari koji su plaćeni po učinku čekati prekrštenih ruku, te ugljeničko društvo oglašati da se stavljaju na dražbu novi akordni radovi.⁵

Jednoga se dana na izlasku Maheu pridruži Étienneu i ponudi mu neka stupi kao rudar u njegov akordni rad, mjesto Levaquea, koji je prešao u drugu skupinu. Stvar je već dogovorena s rudarskim nadglednikom i s inženjerom, a oni su veoma zadovoljni s mladićem. I Étienne što će nego prihvatiti to naglo promaknuće, sretan, što ga Maheu sve više poštuje.

Navečer se vrate zajedno k rovu, da vide objave. Otkopi, što su stavljeni na dražbu, leže u žili Filonnière, u sjevernom hodniku Voreaxa. Kao da su slabo izdašni, te Maheu zaklima glavom, kada mu mladić pročita pogodbe. I zbilja, kada sutradan siđoše i Maheu ga povede da razgleda žilu, upozori ga da su uklonjeni štitnici, da se zemlja ruši, a ugljen je pretanak i premalo izdašan. Ali ako hoćeš jesti, moraš i raditi. Tako oni sljedeće nedjelje odu u daščaru na licitaciju, koju je u odsutnosti okružnoga inženjera obavljao rudarski nadglednik. Pet do šest stotina rudara bilo je tu, pred malom estradom u uglju; a licitaci-

---

⁵ *akordni rad* – rad po učinku, količini obavljena posla (ne po vremenu rada ili za točno određenu plaću)

ja je bila tako brza da se čuje samo mukla zbrka glasova i izvikivani brojevi, koje opet drugi brojevi nadvikuju.

Maheu se časkom poboji da neće moći dobiti nijedan od četrdeset akordnih radova, što ih izdaje ugljениčko društvo. Svi natjecatelji obaraju cijenu, uznemireni glasovima o krizi, zahvaćeni strahom od štrajka. Uz tu se žestinu inženjer Négrel ne žuri, nego pušta da rad pada na što nižu cijenu, a Dansaert, koji bi još požurio stvar, lagao je kako su sjajne pogodbe. Maheu se morao da bi dobio svojih pedeset metara, boriti s jednim drugarom, koji se je također junački upro; redom oni popuštaju sve po santim po vozu; a pobjednikom on ostade samo zato jer je tako oborio cijenu da je nadglednik Richomme, koji je iza njega stajao, stiskao zube, gurnao ga laktom i mrmljao da po tu cijenu nikada neće posao izraditi.

Kada pođu, Étienne počne psovati. Sav se razbjesni, kada sretnu Chavala, gdje se s Catherinom vraća iz žita, lunjajući, dok mu se tast bavi ozbiljnim poslom.

– Zakona mu! – zavikne Étienne. – Ta oni kožu deru!... Danas zbilja sile radnika, da radnika proždere!

Chaval se ražesti, da on ne bi nipošto obarao cijene!

A Zacharie, koji je došao zbog radoznalosti, izjavi da je to odurno. Ali Étienne mahne i tom ih šutljivom žestinom ušutka.

– Sve će se to svršiti, mi ćemo jednom biti gospodari.

Maheu, koji iza licitacije nije još ni riječi izgovorio, kao da se je sada probudio, pa ponovi:

– Gospodari... Ah! Prokleta li života! Samo da je što prije!

II.

Posljednja je srpanjska nedjelja montsouska svetkovina. Još u subotu navečer čestite su domaćice u naselju očistile svoje odaje silnom vodom, pravom poplavom, i čitava vedra izlile na kameni pod i na zidove; pod se još nije osušilo, iako je posut bijelim pijeskom, skupom raskošju za ove sirotinjske džepove. A dan će biti veoma vruć, nebo je teško, olujno, kakvo već po ljetu liježe na ta beskrajna ravna i gola polja sjeverne pokrajine.

Nedjeljni dan remeti kod Maheuovih već samo ustajanje. Otac se od pet sati žesti u postelji i uza sve to se oblači, a djeca ljenčare sve do devet sati. Danas Maheu izađe u svoj vrt da popuši lulu, a onda se vrati i pojedje svoj zajutak bez drugih. Tako on provede jutro ni sam ne znajući u čemu: popravi kabao, koji je bio procurio, i prilijepi ispod kukavičjega sata sliku careva sina, što su je dobila djeca. Dotle stanu drugi silaziti jedno po jedno, stari je Bonnemort iznio stolicu, da se prosunča, mati i Alzira odmah se zaputile u kuhinju. Javi se Catherine, gurajući pred sobom Lenoru i Henrija, koje je baš obukla; otkucalo je i jedanaest sati, već je miris od kuničeva mesa, što se kuha s krumpirom, zamirisao kućom, kada Zacharie i Jeanlin siđu posljednji, pospanih očiju, još zijevajući.

Sve je selo pod vedrim nebom, raspaljeno blagdanom, nestrpljivo očekujući, da što brže poručaju i u hrpama krenu u Montsou. Djeca trče u jatima, ljudi u košulji tapkaju lijeno, gegajući se, kako već i priliči u danima odmora. Prozori su i vrata širom otvoreni po lijepu vremenu, pa vidiš redom odaje, kako u njima vrve porodice, mašu i viču. A s prednje strane miriše s jednoga kraja do drugoga kuničevo meso, miris obilne kuhinje, koji danas pobjeđuje ukorijenjeni miris crvenoga luka.

Kako kućne podne, Maheuovi poručaju. Ne halabuče oni mnogo usred tih brbljarija od vrata do vrata, usred tih izmiješanih susjeda, u tom neprestanom vrtlogu dozivanja, odgovora, posuđenih stvari, te djece, otjerivane ili dotjerivane pokojom pljuskom. Uostalom, oni su već tri tjedna u omrazi svojim susjedima, Levaquovima, zbog vjenčanja Philomene i Zacharija. Muškarci se sastaju, ali žene se prave kao da se više ne poznaju. Ova ih je zavada zbližila s Pierronovicom. Ali Pierronovica je Pierrona i Lydiju prepustila svojoj materi, pa u rano jutro otišla u Marchiennes, da tamo provede dan kod svoje sestrice; zbijaju s tim šalu, jer znaju tu njenu sestričnu: brkata je, to je rudarski nadglednik u Voreuxu. Maheuovica izjavi da nije pristojno ostaviti svoju porodicu o godu, na nedjeljni dan.

Osim kunića, koga su mjesec dana u staji hranili, te krumpira, imaju Maheuovi govedu juhu i govedine. Baš su sinoć dobili plaću za četrnaest dana. Takve se gozbe ne sjećaju ni o posljednjoj sv. Barbari, o tom blagdanu rudara kada se tri dana ne radi, nije kunić bio tako debeo i mekan. Tako se ovih deset čeljusti, od male Estelle, kojoj tek probijaju zubi, pa do starca Bonnemorta, koji već gubi zube, prihvatiše posla, da ni kosti ne preostadoše. Dobro je meso; ali ga oni loše probavljaju, jer ga prerijetko jedu. Svega nestade, ostade samo komad govedine za večer. Jest će uza to kruha s maslacem, ako gladne.

Prvi nestane Jeanlin. Bébert ga dočeka iza škole. Dugo su se skitali, dok im ne dođe Lydie, koju je Brule htjela zadržati uza se, ne htijući nikuda odlaziti. Kada ona opazi da je djevojčica pobjegla, zajauče i zalama mršavim rukama, a Pierron, uzburan tom grajom, mirno ode, kao čovjek koji se zabavlja i svijest ga ne peče, jer zna da mu se i žena naslađuje.

Onda otiđe starac Bonnemort, pa i Maheu odluči ići na zrak, pošto je zapitao ženu hoće li za njim doći. Neće ona, veli, ne može, prava je to muka s djecom; možda će ipak, razmisliće, naći će se svakako. Iziđe on, pa se uzme skanjivati, a onda uđe k susjedima da vidi je li Levaque spreman. Ali tamo nađe Zacharija, gdje čeka Philomenu; a Levaquovica započela staru pjesmu o vjenčanju, te se uzvikala da nju nitko ni ne sluša, ali će ona još jednom, i to posljednji put, svojski se porazgovarati s Maheuovicom. Kakav mi je to život, paziti na kćerkinu djecu, koja nemaju oca, a kći se dotle valja sa svojim ljubavnikom? Philomene mirno metne kapu na glavu, a Zacharie je odvede sa sobom, jednako ponavljajući, da on hoće drage volje, samo ako bude htjela njegova mati. Nego Levaque je već bio otišao, te i Maheu uputi susjedu na svoju ženu i brže ode. Bouteloup, koji je baš pojeo komad sira i podlaktio se s oba lakta na stol, ustvrdo gladio se i ne prima prijateljsku ponudu, čašu piva. On ostaje kao dobar muž kod kuće.

Malo se po malo selo prazni, ljudi odlaze jedni za drugima; a djevojke čekaju na vratima i odlaze na suprotnu stranu, rukom o ruku sa svojim ljubavnicima. Kada Maheu zakrene za crkvu, Catherine, koja je opazila Chavala, pođe brže k njemu, da krenu u Montsou. Mati ostade sama među razuzdanom djecom i nije mogla ni sa stolice da se krene, nego si nalije još čašu vruće kave i ispije je u malim gutljajima. U naselju su ostale same žene, pa se časte i ispijaju do dna kavene posude, za stolom još toplim i masnim od ručka.

Maheu naslućuje da je Levaque u krčmi *K sreći*, pa ode k Rasseneuru, ne žureći se. I zbija, za krčmom, u uskom vrtu ograđenu plotom, Levaque se s drugovima kugla. Stari Bonnemort i starac Mouquet stoje, ali ne igraju, nego paze za kuglom tako pozorno, da čak i zaboravljaju gurati se laktovima. Sunce peče ravno odozgor, te ima samo crta sjene uz krčmu; tamo za stolom pije svoju čašu piva Étienne, ljut što ga je Souvarin ostavio i otišao u sobu. Skoro svake se nedjelje strojovođa zaključa, te piše ili čita.

— Igraš li? — zapita Levaque Maheua.

On ne htjede. Pretoplo je, veli i svako već skapava od žeđe.

– Rasseneur! – zovne Étienne. – Daj donesi čašu piva.

Onda se okrene k Maheuu:

– Da znaš, ja plaćam.

Svi se oni tikaju. Rasseneur se ne žuri jako, treba ga triput zovnuti, mjesto njega donese Rasseneurovica mlako pivo. Mladić se tišim glasom potuži na kuću, čestiti su ljudi doduše i dobro misle; ali pivo ne valja ništa, a juha je grozovita. Deset bi već puta bio promijenio stan, da mu nije mrzak put iz Montsoua. Ali naposljetku će se ipak morati nastaniti kod koje porodice u naselju.

– Svakako – Maheu je polako ponavljao, svakako, bolje će ti biti u kojoj obitelji.

Ali zaori grajâ: Levaque je oborio svih devet. Mouquet i Bonnemort spustili nosove, pa u svoj toj galami šute i tako odobravaju. Radost zbog toga pogotka pređe u šalu, pogotovo kada igrači smotre iznad plota nasmiješkanu Mouquettino lice. Tumara ona ovuda već čitav sat, pa kada je čula smijeh, ohrabrila se i došla.

– Što! Ti si sama? – zavikne Levaque. A tvoji ljubavnici?

– Ljubavnike sam sklonila – odgovori ona raskalašeno. – I tražim ljubavnika.

Svi se ponude i navale na nju masnim riječima. Ali ona maše glavom da neće, sve se jače smije, prenemaže se. A njen je otac tu, pa ni ne skida očiju sa srušenih čunjeva.

– Okani se! – nastavi Levaque i pogleda Étiennea – Baš ni ne znamo, na koga si oko bacila, djevojko!... Zgrabi ga silom.

Étienne se nasmije. I zbilja se vozačica oko njega vrti. A on se neće: godi mu doduše, ali je nije ni najmanje željan. Još nekoliko časaka postoji ona kraj plota, gledajući ga krupnim, ukočenim očima; onda krene polako, a lice joj se naglo uozbiljilo, kao satrvono teškom omarom.

Étienne stane opet tihim glasom razlagati Maheuu na široko kako je montsouskim ugljariima potrebno da osnuju štednu zadrugu.

– Kada ugljeničko društvo veli da nam ne brani, ponavlja on, što da se bojimo? Mi imamo samo od društva potpore, a društvo ih dijeli po miloj volji, otkada nam ništa ne odbija od plaće. Bilo bi dakle razborito osnovati izvan njihove mile volje uzajamnu pripomoćnu zadrugu, na koju bi se barem mogli osloniti u prijekoj potrebi.

I on navede pojedinosti, objasni ustrojstvo i obećao je da će u to sav svoj trud uložiti.

– Ja drage volje hoću – odgovori Maheu, koga je uvjerio. – Samo oni drugi... Nastoj da prodobiš druge.

Levaque je dobio partiju, pa se sada okane kuglanja, da istruse pivo. Maheu se časkom ponećka da pije; kasnije će vidjeti, veli: još nije danu kraj. Uzeo on misliti na Pierrona. Gdje li je taj? Sigurno u gostionici *L'enfant*. Nagovori Étiennea i Levaqua, te sva trojica krenu u Montsou, baš kada se je novo društvo počelo kuglati u krčmi *K sreći*.

Uz put moraše skrenuti u krčmu *Casimir* i u gostionicu *K napretku*. Drugovi ih kroz otvorena vrata zovu: ne možeš reći da nećeš. Svaki put je to jedna čaša, a i dvije, ako zbog uljudnosti uzvратиš. Ostaju po deset minuta, malko porazgovaraju, pa onda na drugom mjestu opet započinju, ali su pametni te poznaju pivo i neće da ga se natovare. U gostionici Lenfantovoj odmah naiđu na Pierrona, koji baš ispija drugu čašu pa da se i s njima kucne, istrese on još i treću. Oni naravski ispiju svoje. Sada, kada su već četvorica, otiđu vidjeti nije li Zacharie u Tisonovoj gostionici. Dvorana je prazna i oni zaištu piva, pa ga časkom i dobe. Onda se sjete gostionice sv. Eligija, gdje ih počasti nadglednik Richomme, pa se ustumaraju od krčme do krčme, bez izlike, samo da se provedu.

– Da odemo u *Vulkan*? – Odjednom će Levaque, koga je stalo hvatati.

Drugi udare u smijeh, stanu se skanjivati, a onda krenu za svojim drugom kroz taj sve veći blagdanji metež. U *Vulkanu*, u uskoj i dugoj dvorani, ima na kraju pozornica od dasaka, a na pozornici se ređa pet pjevačica, izmet lilskih drolja, sa strahovitim kretnjama i strahovito razdrljene, a gosti plaćaju po deset sua kad koju hoće odvesti iza estrade. Ima ovdje vozača, ugljara, pa čak i derana od četrnaest godina, sva mlađarija iz rovova, a pije se više rakija nego pivo. I nekoliko se starih rudara odvažilo ovamo, razuzdanci koji žive u gadnom braku.

Čim je društvo posjedalo oko mala stolića, spopadne Étienne Levaqua da mu razloži svoju ideju o štednoj zadruzi.

Tvrdoglav je u propagandi kao nov obraćenik, komu je to sveta zadaća.

– Svaki bi član – ponavlja on – mogao uplaćivati po dvadeset sua mjesečno. Kada se to zgrne, nastala bi za četiri-pet godina lijepa ušteđevina; a kada imaš novaca, onda si jak, zar nije tako?... Desilo se makar što... Ha! Što veliš?

– Ne velim, da nije, odgovori Levaque rastresen. Porazgovarat ćemo se o tom.

Razdražila ga neka velika plavuša i on se ustvrdoglavio, da ostane kada su Maheu i Pierron ispili svoje pivo i htjeli dalje, ne čekajući drugu pjesmu.

Kada Étienne s njima iziđe, ponovo sretne Mouquettu. Kao da ona za njima ide? Uvijek je uz njih, a gleda ga krupnim, ukočenim očima i dobroćudno se smije, kao da veli: "Hoćeš li?" Mladić se našali s njom i slegne ramenima. Ali sada se ona rasrdi, te je nestane među svijetom.

– Gdje li je Chaval? – zapita Pierron.

– Zbilja – odgovori Maheu. – Jamačno je kod Piquete... Hajdemo onamo.

Ali kada stignu k Piquetinoj gostionici, začuju tučnjavu i zastanu na vratima. Zacharie se uzeo prijetiti pesnicom čavlaru Valonu, zdepastu, flegmatičnu čovjeku; a Chaval turio ruke u džep i gleda.

– Evo ga, gledaj, Chavala! – mirno će Maheu. On je s Catherinom.

Čitavih se pet sati vozačica i njezin ljubavnik šetaju već među blagdanjim svijetom.

Po putu u Montsou, po onoj širokoj cesti, s niskim, išaranim kućama, što se krivudajući spušta, vrvi svjetina po suncu, kao mravi što nestaju daleko na goloj ravnici. Vječito crno blato osušilo se je, kao buran oblak. S obiju su strana krčme pune puncate svijeta, pa su produžile svoje stolove na samu cestu, gdje su se smjestili u dva reda prodavači koji trže pod vedrim nebom, tu su: marame i ogledala za djevojke, noževi i kaskete za dječake; da ni ne brojiš slatkiše, kekse ni dvopek. Pred crkvom gađao se lúk. Pred radionicama bile su kuglane. Na zakuci joiselske ceste, uz poreznu upravu, ljudi su navalili na ogradu od dasaka, gdje se bore pijetlovi, dva velika crvena pijetla, oboružana željeznim ostrugama, s razdrtim i iskrvavljenim prsima. Dalje kod Maigrata, dobivaju se na biljaru pregače i hlače. Nastaje duga tišina, svjetina pije, trpa šuteći u sebe, širom se nijemo kvare želuci pivom i krumpirom po toj sparini, potpomognutoj tavama u kojima se peče meso pod vedrim nebom.

Chaval kupi Catherini ogledalo za devetnaest sua i maramu za tri franka. Kud god krenu, susreću Mouqueta i Bonnemorta, koji su došli na svetkovinu, te sada oprezno stupaju jedan uz drugoga svojim teškim nogama. Ali drugi ih susret rasrdi. Opaze oni Jeanlina, gdje nagovara Béberta i Lydiju neka krađu boce od rakije u nekoj točionici, što stoji na rubu prazna zemljišta. Catherine samo što je uspjela da pljusne brata, a djevojčica već odletje s bocom. Ta će prokleta djeca još svršiti u tamnici.

Kada dolazeći pred krčmu *K odsječenoj glavi*, padne Chavalu na pamet da uđe sa svojom ljubavnicom da vide natjecanje među zebama, oglašeno na vratima već osam dana. Petnaest čavlara, iz marchienneske čavlarne, došlo je na poziv, svaki s tucetom krletki; mračne krletkice, u kojima mirno sjede oslijepjene zebe, već su obješene na ogradu u dvorištu kraj krčme. Radi se o tome da se vidi koja će za jedan sat najčešće ponoviti napjev svoje pjesme. Svaki čavlar stoji sa pločicom kraj svojih krletki i bilježi, pazeći na svoje susjede, kao što i oni paze na njega. A zebe započeše, i one s krupnijom pjesmom, i one s jasnom i oštrom, isprva strašljive, odvažujući se samo na koji pjev, a onda se među sobom počnu natjecati, ubrzavajući ritam, a najzad zahvaćene takvim bijesom u utakmici da neke padaju i skapavaju. Čavlati ih žestoko gone glasom, dovikuju im valonskim narječjem neka još pjevaju, još, još malo, a gledaoci, stotinjak ljudi, uzbuđeni stoje i šute usred toga paklenoga pjevanja 180 zeba, što ponavljaju uvijek isti napjev, bilo što bilo. Jedna zeba sa ostrim glasom dobije prvu nagradu, kavenu posudu od željezna lima.

Dok su Catherine i Chaval tu bili, uđu Zacharie i Philomene. Porukuju se i ostanu skupa. Ali odjednom se Zacharie rasrdi kada smotri da neki čavlar, koji je od radoznalosti došao s drugovima, štipa njegovu sestru za bedra; ona se zarumenjela i umiruje ga, dršćući od straha, da ne bi bilo krvi ako svi ti čavlati navale na Zacharija, koji ne pušta da ona bude štipana. Osjetila je onoga što je štipa, ali zbog opreznosti nije ništa rekla. Ljubavnik se njen samo nakesi i sve četvero odu, kao da se je stvar svršila. No tek što su ušli k Piquetteu, da ispiju čašu piva, evo i opet čavlara; ni brige ga za njih, nego im još izazovno puše pod nos. Zacharie, uvrijeđen u svojim bratskim osjećajima, navali na bezobraznika.

– To je moja sestra, svinjo!... Čekaj samo, Boga ti, naučit ću te da je poštivaš!

Razvade njih dvojicu, a Chaval će opet sasvim mirno:

– Okani ga se, to je moja stvar... Ja ti velim da ne hajem za njega!

Maheu stigne sa svojim društvom, te on umiri Catherinu i Philomenu, koje su se već rasplakale. Svi udare u smijeh, a čavlara nestade. Da se sve sasvim zabašuri, Chaval ih, koji je u Piquettinoj krčmi domaći čovjek, ponudi pivom. Étienne se morao kucnuti s Catherinom i svi stanu zajedno piti, otac, kćerka i njezin ljubavnik, sin i njegova ljubavnica, uljudno govoreći: "Za zdravlje svega društva!" Onda se ustvrdoglavi Pierron da i on plati svoju rundu. Lijepo se svi slože, kad odjednom primijeti Zacharie svoga druga Mouqueta i opet ga spopadne bijes. Zovne ga, da svrše, veli, posao s čavlarom.

– Moram im oči iskopati!...

Ded, Chavale, neka Philomene ostane s Catherinom. Odmah ću se vratiti.

Došao je red i na Maheua, te on počasti pivom. Nije naposljetku ni loše ako momak hoće osvetiti svoju sestru. Ali Philomene, čin je opazila Mouqueta, smirila se je i drmnula glavom. Zna ona da su te dvije bekrije šmugnule u *Vulkan*.

Sajamska se večer završava svečano na plesu *Kod veseljaka*. Taj plesni lokal drži udovica Dèsir, krepka žena od pedeset godina, okrugla kao bačva, ali tako živa da još ima šest ljubavnika, za svaki dan u tjednu po jednoga, veli ona, a svih šest zajedno u nedjelju. Sve ugljare zove ona svojom djecom, sva razdragana tom rijekom piva, što im toči već trideset godina; a ponosi se i time da još nijedna vozačica nije zatrudnila dok nije prvo razigrala noge kod nje. *Kod veseljaka* imaju dvije odaje: krčma, gdje je tezga i stolovi, a otuda se kroz široka vrata ulazi u prostranu odaju, popođenu daskama samo po sredini; a uokolo popločenu opekama. Odaja je okićena cvjetnim lancima od papira, koji se križaju iz jednoga kuta pod stropom u drugi, a u sredini su spojeni krunom od istoga takvoga cvijeća; po zidovima se redaju pozlaćene ploče sa svetačkim imenima: sveti Eligije, željezarski

zaštitnik, sveti Krispin, cipelarski zaštitnik, sveta Barbara, rudarska zaštitnica, čitav kalendar raznih družbi. Tavanice su tako niske da ona tri glazbenika na pozornici, tolikoj kolika je propovjedaonica, izubijaše glave. Za osvjetljenje se navečer vješaju četiri petrolejske svjetiljke u četiri kuta plesne odaje.

Ove nedjelje pleše se od pet sati, a prozori su širom otvoreni. Ali oko sedam se sati odaje napune. Napolju se digla bura i uzvitlala silnu crnu prašinu, što zasljepljuje oči i pada kao grad u tave. Maheu, Étienne i Pierron uđu da sjednu i nađu *Kod veseljaka* opet Chavala, gdje pleše s Catherinom, a Philomene stoji sama i gleda ih. Levaqua ni Zacharija nema. Kako oko odaje nema klupa, Catherine je nakon svakog plesa sjedala za stol k ocu. Zovnu Philomenu, ali ona voli stajati. Mrači se, a tri glazbenika sviraju kao bijesni. U dvorani se vidi samo metež bedara i grudi i zbrka ruku. S grajom budu dočekane četiri svjetiljke i odjednom se sve osvijetli, zajapurena lica, raščupana kosa, prilijepljena uz kožu, uzvitlane suknje, što isparava jak zadah znojnih parova. Maheu pokaže Étienneu Mouquettu, kako se okrugla i debela kao mjehur vrti žestoko u rukama nekog mršavoga rudara: valjda se je utješila i našla muškarca.

U osam sati dođe napokon Maheuovica, s Estellom na grudima, a za njom dječurlija: Alzira, Henri i Lenora. Odmah je ovdje našla svoga muža a nije ni sumnjala da će se prevariti. Večerati će se kasnije, nitko nije gladan, kada je želudac poplavljen kavom i nabijen pivom. Druge žene dolaze, te nastane šaptanje, kada iza Maheuovice smotre, gdje ulazi Levaquovica, praćena Bouteloupom, koji vodi za ruku Achyllea i Désiré, Philomenine mališane. Te dvije susjede kao da se sasvim slažu, te se jedna okreće i s drugom se razgovara. Putem je došlo do velikog objašnjenja među njima, te je Maheuovica napokon pristala da se Zacharie oženi, sva tužna što gubi zarađu najstarijega sina, ali svladana razlogom da ne bi bilo pravo dulje mu braniti. Nastojala je biti dobre volje, a srce joj strepi, te se kao domaćica pita kako će sastaviti kraj s krajem kada joj iz džepa ispada gotov novac.

– jedni ovamo, susjedo – reče pokazujući stol kraj onoga za kojim Maheu pije sa Étienneom i Pierronom.

– Zar moj muž nije s vama? – zapita Levaquovica.

Drugovi joj odgovore da će se odmah vratiti. Svi se zguraju, i Bourteloup i djeca, tako se zbiju među pijačima, da od dvaju stolova bude jedan. Naruče piva. Kada Philomene spazi mater i svoju djecu, napokon pristupi. Sjedne, gdje joj ponudiše i kao da je zadovoljna što čuje da će je napokon udati; a onda, kada stadoše tražiti Zacharija, odgovori ona svojim blagim glasom:

– Čekam ga, on je tamo.

Maheu se zagleda sa ženom. Ona je dakle pristala? Uozbilji se te šuteći, puši. I njega muči briga za sutrašnji dan, zbog nezahvalnosti te djece, što se jedno po jedno žene i udavaju, a roditelje puštaju u nevolji.

Još uvijek plešu, a na koncu se četvorke sva plesna dvorana ovije rumenom prašinom; zidovi odjekuju, kako rog pišti, kao lokomotiva u opasnosti; a kada plesači stanu, puše se kao konji.

– Sjećaš li se? – nagne se Levaquovica k Maheuovičinu uhu – rekla si da ćeš ugušiti Catherinu, ako učini ludoriju!

Chaval dovede Catherinu k obiteljskom stolu, te njih dvoje ispiju svoje pivo, stojeći ispred oca.

– Ah, što! – prošapće Maheuovica rezignirana lica, tako se veli... Ali umiruje me što ona ne može roditi, ah, znam pouzdano...! Zar da se i ona još porodi, pa ju moram udati? Što bismo onda mi jeli?

Sada rog zapišti polku, te dok je opet nastajala galama, priopći Maheu ženi sasvim tiho što je mislio. Zašto da ne uzmu stanara, na primjer Étiennea koji traži stan i hranu? Mjesta imaju, jer će Zacharie otići pa bi mogli novac što zato gube, opet s druge strane djelomice dobiti. Maheuovici se razvedri lice: ideja je svakako dobra i treba da se to udesi. Kao da se je opet spasla od gladi i dobra joj se volja vrati, te i ona naruči novu rundu piva.

Dotle se je Étienne mučio da obavijesti Pierrona kojemu objašnjava svoj naum o štednoj zadrugi. Pierron mu je već obećao da će pristati, kada se Étienne prenagli i otkrije pravu svrhu.

– A ako krenemo u štrajk, vidiš, kako je takva zadruga korisna. Što nas briga za ugljeničko društvo, kada imamo tu prvi fond, da se odupremo... Ha? Je li tako? Pristaješ li?

Pierron oborio oči i problijedio, pa promuća:

– Razmislit ću... Kada se dobro vladaš, to ti je najbolja štedna zadruga.

Onda zgrabi Maheu Étiennea i ponudi mu naprečac, kao čestit čovjek, da mu dođe za stanara. Mladić prihvati isto tako, sav željan, da se nastani u naselju, da tako može više bivati s drugovima. U dvije-tri riječi oni se pogode, a Maheuovica još reče da će pričekati dok se djeca ne uzmu.

Uto se napokon vrati Zacharie sa Mouqueteom i Levaquom. Od njih zastruji miris iz *Vulkana*, miris rakije i kiseli zadah nečistih djevojaka. Pijani su kao čepovi, ali opet zadovoljna lica, pa se gurkaju laktovima i cere se. Kada Zacharie dočuje da će se napokon oženiti, skoro da nije pukao od smijeha; Philomene mirno izjavi da više voli kada se on smije nego kada plače. Kako nije bilo stolica, Bouteloup se makne i prepusti pola stolice Levaquu. A Levaque se odjednom sav raznježi kada opazi da su svi tu, kao svojta, pa naručuje još jednom piva.

– Sto mu jada! Ne zabavljamo se mi često ovako! – izdere se on.

Ostanu do deset sati. Neprestano dolaze žene, da nađu i odvedu svoje muževe; djeca u jatima idu za njima; a matere se ne stide više, nego vade duge, blijede sise, kao zobnice, te mrljaju mlijekom bucmastu dječicu, a mališani koji već hodaju, napili se piva i hodaju četveronoške pod stolovima. To je kao uzburkano pivsko more, prazni se burad udovice Désir, pivo napinje trbuhe i odasvud se cijedi, i iz nosa i iz očiju. Zbila se svjetina tako da se svakomu ili rame ili koljeno zabada o susjeda, a svi su veseli i razdragani što se ovako osjećaju jedan uz drugoga. Od neprestana su im smijeha usta razvaljena sve do ušiju. Vručina je kao u krušnoj peći, ljudi se peku, pa razdrljuju odjeću i golo im se tijelo zlatni od gustoga dima iz lula; jedina je nezgoda što se moraš maknuti kada koja djevojka ustane i izlazi. Pod vijencima od šarena papira ne vide se više plesači, tako se znoje; zato se razjunačuju momci, te strovaljuju svoje vozačice, sve da i izubijaju bokove. Neka obješenjakinja pala i muškarac preko nje, a trubač prati njihov pad bijesnim sviranjem, noge ih guraju i kao da se je sviranje strovalilo na njih.

Neki prolaznik javi Pierronu, da mu kći Lydie spava pred vratima, na pločniku. Ispila je svoj dio iz ukradene boce i opila se, te ju je Pierron morao odnijeti na rukama; Bébert i Jeanlin ustrajni su, te pođu daleko za njima, a sve im je to na lakrdiju. To je pokrenulo ljude na odlazak i porodice pođu od "Veseljaka". Maheuovi i Levaquovi krenu u naselje. U taj čas krenuše iz Montsoua također stari Bonnemort i starac Mouquet idući uvijek kao mjesečari, zaneseni u šutnju svojih uspomena. Svi se u jedan mah vrate, prođu još i pos-

ljednji put sajmom, uz smrznute tave, uz krčme, iz kojih posljednje pivo potokom teče sve do sredine puta. Uvijek prijete oluja, a smijeh zaori čim prodoše kraj osvjetljenih kuća, te iščežoše na mračnoj poljani. Žarki dah suklja iz zreloga žita, mnogo će djece začeti se noćas. Kao razbijena vojska stignu u naselje. Ni Levaquovi ni Maheuovi nisu povećerali slatko, a Maheuovi skoro pozaspashe jedući govedinu što im je preostala od podneva. Étienne odvede još Chavala k Rasseneuru, da piju.

– Pristajem! – reče Chaval, kada mu je drugar objasnio stvar o štednoj zadruzi. – Evo ti ruka, ti si valjan čovjek!

Étiennea hvata pijanstvo i oči mu se sjaju. On zavikne:

– Jest, budimo složni... Da znaš, za pravdu bih žrtvovao sve, i piće i djevojke. Samo mi jedna jedina misao razgrijava srce, a to je da ćemo izmesti gospodu.

III.

Oko sredine mjeseca kolovoza nastani se Étienne kod Maheuovih, pošto se je Zacharie oženio i dobio od ugljeničkoga društva praznu kuću u naselju za Philomenu i za svoje dvoje djece; no u prvo vrijeme bude mladiću neprilično kraj Catherine.

Intimnost je to u svakom času, svagdje on zamjenjuje najstarijega brata, spava u postelji s Jeanlinom, pokraj postelje velike sestre. Kada liježe, kada ustaje, mora se skidati i oblačiti blizu nje, a i nju samu vidi kako se svlači i odijeva. Kada spadne s nje posljednja suknja, javlja se ona u onoj blijedoj bjelini, u onoj snježnoj providnosti slabokrvnih plavki; neprestano ga uzrujava kada je gleda ovako bijelu, a ruke i lice već joj je uvelo, kao da je umočena u mlijeko od pete do vrata, obrubljena jasnom opečenom crtom kao jantarovim nizom. On se tobože odvraća, ali malo po malo svu ju je upoznao; najprije noge njene, koje oborenim očima motri; onda koljeno, što bi ga nazrijevao, kada se ona žurno povuče pod pokrivač; onda prsa s krutim sisicama, kada se Catherine ujutro nagne nad zdjelu. Ona ga ne gleda, ali se ipak žuri, te je za nekoliko trenutaka razdjevena i već leži uz Alziru, gipka kao zmija; tek što je on izuo cipele, već je nema, već mu je okrenula leđa, te joj se vidi samo teška kosa.

Uostalom, nikada joj se ne zamjerava. Ako ga spopadne napast, da i ne htijući virka, kada će Catherine leći, ipak se kloni šale i opasnoga diranja. Roditelji su tu, a spram Catherine osjeća i prijateljstvo i zlobu, te ne može biti s njom kao s djevojkom koju želi, u svem tom njihovom zajedničkom kukavnom življenju, kod odijevanja, kod jela, za poslom, od čega nikakve tajne ne može biti među njima. Sav se je stid u obitelji slegao u svagdanje umivanje, pa se sada djevojka umiva sama u gornjoj odaji, a muškarci se kupaju dolje jedan za drugim.

Na koncu prvoga mjeseca Étienne i Catherine kao da se više ni ne vide kada se navečer, prije nego će ugasiti lojanicu, ushodaju razdjevni po sobi. Ona se ne žuri više, nego opet po starom običaju plete kosu, sjedeći na rubu svoje postelje uzdignutih ruku, tako da joj se košulja zadiže sve do bedara; a on, bez hlača, pomaže joj katkada i traži joj izgubljene pribadače. Navika im ubija stid što su goli, te im se čini prirodnim, da su takvi, jer ne čine nikakvo zlo, a nije njihova krivnja što na toliki svijet imaju samo jednu sobu. Ali ipak se katkad iznenada uzbuđuju, u času kada im nikakav grijeh nije na pameti. Kada nekoliko večeri ne vidi njezino blijedo tijelo i onda je odjednom smotri svu bijelu, od takve bjeline, da se sav strese i zadržće, mora da se okrene, od straha, da ne popusti želji i da je ne zgrabi. A ona gdjejoju večer, ni ne znaš zašto, pada u stidljivo uzbuđenje, bježi, sak-

riva se u postelju, kao da je osjetila gdje je grabe mladićeve ruke. A kada se zatim lojanica ugasi, razumiju oni da ih ne hvata san, nego da misle jedno na drugo, iako su umorni. To ih sutradan uznemiruje i oni se mrgode, jer su im milije mirne večeri, kada žive lijepo kao drugovi.

Étienne se žali jedino na Jeanlina, koji spava sav uklopčan. Alzira diše lagano, a Lenoru i Henrija nalaze ujutro zagrljene, kako su u postelju položeni. U mračnom stanu nema drugoga glasa osim hrkanja: Maheua i njegove žene, što grmi u jednakim razmacima, kao mjehovi u željezari. Sve u svemu, Étienneu je ovdje bolje nego kod Rasseneura; postelja nije loša, a posteljina se mijenja jednom u mjesecu. Dobiva i bolju juhu, a nezgodno mu je samo to što rijetko ima mesa. Ali svi oni tako žive, a za četrdeset i pet franaka, što plaća za stan i hranu, ne može iziskivati da dobije svaki dan za ručak kunića. Tih četrdeset i pet franaka pomoć su obitelji, sastavlja se kraj s krajem i samo još uvijek zaostaju sitni dugovi; a Maheuovi su zahvalni svojem stanaru, rublje mu se pere i krpi, dugmad mu se prišiva, sve mu se drži u redu; osjeća on napokon kraj sebe čistoću i žensku brižljivost.

U to se vrijeme Étienne upoznao s idejama što mu sada kopkaju po glavi. Sve dosada bila je u njem samo pobuna nagona, u tom muklom vrenju među drugovima. Svakojaka mu zbrkana pitanja stadoše iskakivati: Zašto siromaština jednima? Zašto bogaština drugima? Zašto su ovi onima pod petama i nema im nade da bi ikada mogli njihovo mjesto zauzeti? Prva mu etapa puta bude spoznaja vlastitog neznanja. Tajni stid, skrivena tuga počne ga otada gristi: ne zna on ništa i ne usuđuje se govoriti o stvarima koje ga oduševljuju, o jednakosti sviju ljudi, o pravednosti, koja zahtijeva da se između njih razdijele dobra na svijetu. Snađe ga volja za učenjem, bez metode, kako to biva s nezalicama kada se zalude naukom. U redovitom je sada dopisivanju s Pluchartom, obrazovanim čovjekom, veoma obaviještenim o socijalističkom pokretu. Naruči si knjiga, pa slabo promozgavši što čita, sasvim se zanese, osobito jednom medicinskom knjigom, rudarskom higijenom, u kojoj neki belgijski liječnik nabraja nevolje od kojih skapava ugljarski narod; k tomu još rasprave o narodnom gospodarstvu, pisane sa stručnjačkom suhoparanošću, da ih ni ne razumiješ, anarhističke brošure, koje mu zavrću mozgom, i stari brojevi novina, koje on čuva kao neoborive argumente, ako bi došlo do diskusije. I od Souvarina dobiva knjiga, te kada je pročitao djelo o kooperativnim društvima, mjesec je dana prosanjao u misli o općoj mjenjačkoj družbi, koja dokida novac i osniva sav socijalni život na radu. Nestaje mu stida zbog neznanja i staje ga podilaziti ponos, čim je osjetio, da misli.

Za prvih mjeseci ostane Étienne u zanosu obraćenika i srce bi mu prevrilo od plemenite ljutine na ugnjetače, puno nade, da će uskoro ugnjeteni slaviti pobjedu. Nije još dotle dopro da si iz svoje nejasne lektire stvori neki sustav. Praktični Rasseneurovi zahtjevi miješaju se u njem s razornom žestinom Souvarinovom; pa kada se vraća iz krčme *K sreći*, gdje skoro svaku večer napada s njima ugljeničko društvo, hoda on kao u san zanesen i pred očima mu je potpuno preporođenje naroda, sve to bez jednoga jedincatoga razbijenoga okna i bez kapi krvi. Uostalom, kako će se to izvesti, uvijek mu se pamet muti, čim bi sastavio program rekonstrukcije. Zapada i u umjerenost i nedosljednost, te govori katkad da treba politiku istjerati iz socijalnoga pitanja; tu je rečenicu negdje čitao i čini mu se zgodnom da je ponovi među ravnodušnim ugljarima, među kojima živi.

Sada kod Maheuovih svaku večer pola sata kasne s lijeganjem. Étienne uvijek započinje jedan te isti razgovor. Otkada mu se je priroda istančala, vrijeđa ga još više ta zloba u naselju. Zar su oni marva, da su ovako stjerani jedni uz druge, usred tih poljana, i tako

strpani te ne možeš ni košulju presvući da ne otkriješ zadnjicu pred susjedom! A kako je to tek za zdravlje i kako se tu djevojke i momci moraju kvariti!

– Jasno! – odgovara Maheu – da ima više novaca, bilo bi bolje... Nego ipak, istina je da to ni za koga ne valja živjeti ovako u gomili. Od toga se uvijek na koncu muškarci opijaju, a djevojke zatrudnjuju.

Sada započne sva obitelj i svak reče koju riječ, a petrolejska lampa smradi zrak u sobi, već zagađen prženim lukom. I zbilja, život nije šala. Kao marva rade oni posao, koji je nekada bio za kaznu robijašima, gube glavu kada ne trebaju, i za sve to nemaju navečer ni mesa na stolu. Imaju doduše svoju jadnu hranu i jedu, ali tako malo da upravo ne skapavaju, a dave se u dugovima i gone ih kao da krađu svoj kruh. Kada dođe nedjelja, spavaju od umora. Jedina ti je zabava da se opijaš ili da sa ženom rađaš djecu; a i kod toga se od piva trbuh deblja, a dijete ni ne mari kasnije za tebe. Ne, ne, nije to šala...

Onda se umiješa Maheuovica.

– Zlo je da se to ne može promijeniti... Dok si mlad umišljaš si da će ti sreća svanuti, svačemu se nadaš; a onda nevolja sve iznova započinje i zauvijek si zatvoren u njoj... Nikomu ja zla ne želim, ali biva katkad da me ta nepravda uzbunjuje.

Nastane šutnja i svi časkom odahnu u toj nejasnoj tegobi uskoga horizonta. Samo stari Bonnemort, ako se tu desi, otvara začuđene oči, jer za njegova se vremena nisu tim morili: u ugljenu si se rodio, u žili radiš i dalje ne pitaš; a sada je pirnuo vjetrić i udahnuo ugljarima ambiciju.

– Ni na što ne pljuj – mrmlija on. – Dobra čaša je dobra čaša... Gospodari su često hulje; ali uvijek će biti gospodara, zar nije tako? Ne vrijedi razbijati glavu i o tom razmišljati.

Ali Étienne se odmah raspali. Što? Zar radnik ne smije razmišljati! Baš zato, jer sada radnik misli prilike će se brzo promijeniti. Za starčeva vremena rudar je živio u rovu kao marvinče, kao stroj koji izvlači ugljen, uvijek pod zemljom, a oči i uši su mu bile začepljene za sve, što vani biva. Zato su se bogataši, koji vladaju, lako slagali, pa ga prodavali i kupovali, da mu kožu odru, a on to nije ni slutio. Ali sada se rudar u dubini budi i klija u zemlji kao pravo sjeme; a jednom će se vidjeti što će izrasti baš nasred polja; jest, izrast će ljudi, vojska ljudi koji će obnoviti pravdu. Zar nisu od vremena revolucije svi građani jednaki? Kada zajedno glasuju, zašto da radnik ostane robom gospodara koji ga plaća? Velika društva sa svojim strojevima mrve sve i nemaš više protiv njih ni obrane starih vremena, kada su se ljudi od jednoga zanata sjedinjavali u družbu, te se znali braniti. Stoga će, sto mu jada, i još za druge stvari jednom prasnuti, zahvaljujući prosvjeti. Treba samo razgledati po naselju, djedovi ne znaju si svoje ime potpisati, oci već znaju, a sinovi čitaju i pišu kao profesori. Oh! dospijeva malo po malo ljuta žetva ljudska, koja zrije na suncu! Od onoga trena, otkada nisi više za sav život prikovan uza svoje mjesto, te možeš imati ambicije, da preotmeš susjedovo mjesto, zašto da ne prioneš pesnicama i ne nadjačavaš?

Maheu se je uskolebao, ali ipak još ne vjeruje.

– Čim se makneš, vrate ti radnu knjižicu – reći će on. Pravo veli stari da će se rudar zauvijek mučiti i da mu nema nade da će barem s vremena na vrijeme jesti ovčji but.

Maheuovica je neko vrijeme šutjela, a sada će kao iz sna:

– Kada bi barem bila istina, što pripovijedaju popovi, da će siromasi ovoga svijeta biti bogataši na drugom svijetu!

Prekine je glasan smijeh, čak i djeca slegnu ramenima; ne vjeruju oni više onomu oko sebe i samo se još potajice boje sablasti u rovu, ali prazno im je nebo po volji.

– Ah! Taman popovi! – vikne Maheu. Kada bi oni u to vjerovali, manje bi jeli i više radili, da si tamo ušćuvaju dobro mjesto... Nije, kada umreš, mrtav si.

Maheuovica stane glasno uzdisati. – Ah! Bože moj! Ah! Bože moj!

Onda spusti ruke na koljena, te će sasvim iznemogla:

– Onda je dakle istina, da smo svi prokleti.

Svi se zagledaju. Stari Bonnemort ispljune u rubac, a Maheu zaboravi u ustima lulu koja mu se je izgasila. Lenora i Henri zaspali za stolom, a Alzira među njima sluša. Catherine pogotovo, kako je naslonila bradu na ruku, ni ne miče sa Étiennea svojih krupnih, jasnih očiju, dok on pripovijeda svoje vjerovanje i raskriva divnu budućnost svoga socijalnoga sna. Oko njih svijet u naselju pobjegao i samo se čuje daleki djetinji plač i svađa pijanca koji je zakasnio. U odaji izbija polako sat s kukavicom, a svjež a se vlaga osjeća od poda, posuta pijeskom iako je zrak zagušljiv.

– I to su mi ideje! – reče mladić. Zar vama treba dobri Bog i njegov raj da budete sretni? Zar si vi ne možete sami stvoriti sreću na zemlji?

Glas mu se ražario i on govori neprestano. Naglo im se raskrilo obzorje, a na mračnom se životu tih siromaha otvorio prozor svjetlu. Vječito ponavljanje jedne te iste nevolje, marvinski rad, sudbina životinje, koju strižu i kolju, svega toga jada nestade, kao da ga je jarko sunce otjeralo, a u čarobnom sjaju silazi pravda s neba. Kada je Bog umro, pravda će zajamčiti sreću ljudima, poklanjajući jednakost i bratstvo. Novo će se društvo stvoriti u jedan dan da, kao u snu, ogroman grad divna sjaja, u kojem svaki građanin živi od svojega posla i sudjeluje u općoj radosti. Stari se je pokvareni svijet srušio u prah, a mlado čovječanstvo s kojega su skinuti njegovi zločini, jedan je jedincati radni narod, kojemu je deviza: svakomu po zasluži, a svakoj zasluži po djelima. A taj se san neprestano proširuje, poljepšava se i sve je zamamniji, što se više zanosi u nemogućnost.

Isprva je Maheuovicu hvatao neki strah i ona ne htjede slušati. Eh, to bi bilo prelijepo; ne bi se čovjek morao zaplesti u misli, jer od njih bude onda život grozovit, nego bi sve gazio i bio sretan. Kada ona opazi, kako je Maheu zbunjen i svladan i kako mu se oči sjaju, uznemiri se i zavikne, prekidajući Étiennea:

– Ne slušaj ga, čovječe! Vidiš i sâm da nam bajke priča... Zar će gospoda ikada htjeti raditi kao mi?

Ali malo po malo omami se i ona. Stane se smješkat i, mašta joj se razbudi i zanese se u taj čarobni svijet nade. Kako je slatko na pola sata zaboraviti tužnu javu! Kada živiš kao životinja, nosa oborena k zemlji, treba ti koji kutić laži, u kojem se zabavljaš, darivajući sebi ono čega nikada nećeš imati. A osobito je raspaljuje misao o pravednosti i u njoj se slaže s mladićem.

– I pravo velite! – vikne ona. Kada je što pravo, ne marim da me sijeku... I zbilja bi bilo pravo da se i mi jednom nasladimo.

Sada se rasrdi i Maheu, te se raspali.

– Grom i pakao! Nisam bogat, ali bih bogme dao sto sua da ne umrem, dok ne vidim sve to... To će biti prevrat. A? Hoće li biti skoro i kako će biti?

Étienne je opet počeo govoriti. Staro se društvo raspada, ne može to potrajati dulje od nekoliko mjeseci, tvrdi on odlučno. O sredstvima, kako da se to izvrši, govori nejasnije i miješa što je čitao; pred ovim ga neukim svijetom nije strah zalaziti u objašnjenja, u kojima se i sâm zapliće. Svi se sustavi tu obredaše, razblaženi izvjesnošću lake pobjede i općim poljupcem, što će dovršiti nesporazum među staležima; bit će dakako među gospodarima i gospodom i tvrdoglavaca, koji će se možda morati silom naučiti na bolju pamet.

A Maheuovi kao da razumiju, te odobravaju i usvajaju čudna rješenja s onom slijepom vjerom novih vjernika, kao za prvih vremena crkvenih kršćana, koji su na smetištu drevnoga svijeta iščekivali dolazak savršena ljudskoga društva. Mala Alzira hvata riječi i zamišlja sreću u prilici vrlo tople kuće, gdje se djeca igraju i jedu, koliko ih volja. Catherine se ne miče, kako je naslonila bradu na ruku, pa upiljila oči u Étiennea, te kada on zašuti, protrne ona malko, a sva je blijeda, kao da joj je zima.

Ali Maheuovica pogleda na sat s kukavicom.

– Devet je sati prošlo, za Boga miloga! Kada ćemo sutra ustati?

Maheuovi ustanu od stola zlovoljni, očajni. Čini mi se, kao da su maločas bili bogati, te odjednom padaju opet u blato. Stari Bonnemort, koji odlazi u rov, gunđa, da od tih priča neće biti juha bolja; a oni se penju jedno za drugim, osjećajući vlagu u zidovima i zagušljivi kužni zrak. Gore, u onom teškom snu u naselju, kada Catherine gasi lojanicu i posljednja legne u postelju, čuje ju Étienne, kako se grozničavo prevrće, prije nego što će zaspati.

Često u tim razgovorima, čim se počne navaljivati na ugljeničko društvo, susjedi se žure. Levaque, koji se raspaljuje mišlju o diobi i Pierron, koji zbog opreznosti odlazi spavati. Katkada zna i Zacharie zaviriti; ali politika mu je dosadna, te mu je milije otići *K sreći* i ispiti čašu piva. Što se tiče Chavala, taj se nadmeće i željan je krvi. Skoro svaku večer provede on po sat kod Maheuovih; u toj točnosti ima nešto tajne ljubomore i straha, da mu Étienne ne otme Catherinu. Djevojke se je već zasitio, ali mu je opet omilila, otkada muškarac spava blizu nje, te bi je po noći mogao osvojiti.

Étienneov upliv raste, te on malo po malo uzbuđuje sve selo. Tiha je to propaganda, a s tim sigurnija što Étiennea svi počinju sve više poštivati. Maheuovica, iako je kao razborita kućanica nepovjerljiva, cijeni ga kao mladića koji redovito plaća, koji ne pije ni ne igra, nego uvijek čita; ona ga je kod susjeda razglasila kao obrazovana momka, a one se okoristile i stale mu dolaziti da im piše pisma. Tako on postane kao nekim poslovnim čovjekom za dopisivanje i savjetnikom za obitelji u delikatnim slučajevima. Mjeseca rujna osnuje napokon svoju čuvenu štednu zadrugu, slabu doduše i samo sa žiteljima u naselju; ali se nada da će pridobiti i ugljare iz svih rovova, pogotovo ako se ugljeničko društvo ne bude miješalo ni smetalo. On bude odabran za tajnika u udruzi i dobio je čak i malu plaću za svoj pisarski posao. To mu je kao malo bogatstvo. Ako oženjen rudar ne može sastaviti kraj s krajem, trijezan momak, koji nema nikoga za vratom, može koju sitnicu i uštedjeti.

Otada se Étienne polako preobrazi. U njem se probudio nagon na cifranje i lijepo življenje, koji mu je u siromaštini bio uspavan, te on kupi suknenu odjeću. Nabavi si i fine cipele, pa za čas bude vođom i čitavo se naselje okupi oko njega. Slatka mu je to zadovoljština samoljublju, te mu se glava vrti od prve slasti popularnosti: da je na čelu drugima, da zapovijeda, on, tako mlad, koji je još jučer bio nadničar, to ga ispunjava ponosom i jača mu san o bliskoj revoluciji, u kojoj će zaigrati ulogu. Lice mu se promijenilo, on se uozbiljio i stao uživati u svojim riječima; a ambicija što se u njem rađa raspaljuje njegove teorije i goni ga na misli o borbi.

U to i jesen poodmakla, a hladni listopad zacrvenio kao hrđom male vrtiće u naselju. Za suhim jorgovanima ne valjaju se više radnici s vozačicama u kuničnjaku; preostalo je još samo zimsko povrće, zelje, na kojem se kao biser cakli bijeli mraz, pa poriluk i zimski salata. Opet se stanu spuštati pljuštavice na crvene crepove i otjecati u burad pod olucima, burno kao bujica. U kućama se ne hlade peći, natrane ugljenom, od koga se zatvorena odaja zasmrađuje. Opet je započelo doba velike nevolje.

U mjesecu listopadu, za jedne od prvih studenih noći, Étienne nije mogao zaspati, sav zažaren od onoga što je dolje govorio. Gledao je Catherinu kako se je podvukla pod pokrivač, a onda ugasila lojanicu. Kao da je i ona sva uzbuđena i kao da je muči onaj stid od kojega se katkad tako nespretno žuri, da se još i više otkriva. U mraku se smiruje kao mrtva; ali Étienne čuje da ni ona ne spava; a osjeća on da ona na njega misli, isto tako kao i on na nju: nikada ih ta nijema izmjena među njihovim bićima nije tako uzburnila. Časovi prolaze, a ne miče se ni on ni ona, samo im dah smeta i uzalud se trude da ga zadrže. Dvaput ga snađe da ustane i da je osvoji. Glupo je to: ovako se žarko željeti, a nikada srcu ne udovoljiti. Čemu se želji odupirati? Djeca spavaju, a ona je hoćka odmah; zna on dobro, da Catherine strepi čekajući ga, da bi ga šuteći ogrlila rukama i stisla zube. Prođe skoro sat. On je ne zgrabi, a ona se ne makne, od straha da ga ne bi dozvala. Što dulje oni žive jedno uz drugo, sve se veća pregrada diže među njima: stid, odbojnost, prijateljska pažnja, što ni oni sami ne bi znali objasniti.

IV.

– Slušaj – reći će Maheuovica mužu, kada već ideš u Montsou na isplatu, donesi mi funtu kave i kilogram šećera.

Maheu baš zašiva cipelu, da ne mora platiti krpanje.

– Dobro je! – promrmlja, ne puštajući posao.

– Morat ćeš otići i k mesaru... Komad teletine, a? Odavna je već nismo vidjeli.

Sada on digne glavu.

– Zar ti misliš da ja dobivam puste tisuće... Zarada je za ovih četrnaest dana prejadna, s tom njihovom prokletom idejom da uvijek obustavljaju posao.

Oboje zašute. To je bilo poslije objeda, u subotu, koncem mjeseca listopada. Ugljениčko je društvo, pod izlikom, da nastaje nered kod isplate, danas opet obustavilo kopanje u svim rovovima. Zahvaćeno strahom od sve gore industrijske krize, neće svoju i onako preveliku zalihu povećavati, te se koristi svakom izlikom da natjera svojih šest tisuća radnika na besposlicu.

– Ti znaš da te Étienne čeka kod Rasseneura – opet će Maheuovica. – Povedi ga, on će se bolje snaći od tebe, ako vam ne budu sate vaše uračunali.

Maheu klimne glavom.

– Pa i govori s gospodom o poslu svojega oca. Liječnik i uprava jedna su duša. Zar nije tako, starče, da se liječnik vara i da vi još možete raditi?

Stari je Bonnemort već deset dana patio zbog ukočenih nogu, kako sam veli, prikovan za stolicu. Ona mu je morala ponoviti pitanje, pa on promumlja:

– Jasno da ću raditi. Nije mi kraj, ako mi je zlo s nogama. Sve su to samo zato izmislili, da mi ne dadu mirovinu od sto i osamdeset franaka.

Maheuovica misli na onih četrdeset starčevih sua, što joj ih možda nikada više neće donijeti, pa zacikne prestravljena.

– Bože moj! Svi ćemo uskoro pomrijeti, ako ovako potraje.

– Kada si mrtav – reče Maheu – nisi gladan.

Pribio je nekoliko čavala u cipele, pa je pošao. U naselju će Deux-Cent-Quarante biti isplata tek u četiri sata. Zato se ljudi ne žure, nego postajkuju i jedan se za drugim vuče, a

žene idu za njima i zaklinju ih neka se odmah vrate. Mnoge im naređuju narudžbe da ih spriječe da zapadnu u krčmama.

Étienne dođe k Rasseneuru, i eto mu novosti. Zli se glasovi pronose, govori se da je ugljениčko društvo sve nezadovoljnije s podbočivanjem. Navaljuje na radnike velike novčane kazne, pa je sukob neizbježan. Ali to je samo javna borba, a pod tim je čitava zbrka tajni i teški uzroci.

Baš kada je stigao Étienne, neki drug, koji se je vratio iz Montsoua te pije svoje pivo, pričaše da je kod blagajnika prilijepljena objava; ali on ne zna što piše na objavi. Uđe drugi, onda treći; a svaki drugačije pripovijeda. Ali ipak se čini izvjesnim da se je ugljениčko društvo na nešto odlučilo.

— Što ti o tom veliš? — zapita Étienne, sjedajući uz Souvarina za stol na kojem je jedini trošak zamotak duhana.

Strojovođa se ne požuri, nego prvo smota cigaretu.

— Velim da se je bilo lako tomu i nadati. Hoće oni da vam strpljenje prevrši mjeru.

On je jedini toliko razborit, da je mogao raščlanjivati položaj. Objašnjava ga svojim mirnim načinom. Ugljениčko društvo, zahvaćeno krizom, mora smanjiti svoje troškove, ako neće da podlegne, pa će naravno radnici biti oni koji će morati stisnuti trbuh; njima će se potkresati plaće, a izlika će se kakvagod smisliti. Već dva mjeseca ugljen ostaje u rovovima, a skoro sve su tvornice obustavile rad. Ugljениčko se društvo, od straha zbog ubitačnoga nerada, ne usuđuje da i samo obustavi rad, pa snuje o nečem srednjem, možda o štrajku, iz kojega bi radnički narod izišao ukroćen i slabije plaćen. Onda, nova ih štedna zadruga uznemiruje i prijeti im u budućnosti, a štrajk bi ih oslobodio od nje, jer je još prilično prazna, te bi se ispraznila.

Rasseneur je bio sjeo uz Étiennea i obojica slušaju preneraženi. Može se glasno govoriti, jer je tu još samo Rasseneurovica, koja sjedi za tezgom.

— Što to veliš! — promumlja krčmar. — Čemu sve to? Ugljениčko društvo nema koristi od štrajka, a radnici još i manje. Najbolje je da se nagode.

To je bilo vrlo pametno. On je uvijek za razborite zahtjeve. A otkada je naglo porasla popularnost njegovu bivšem stanaru, promiče on taj način mogućega napretka, te veli da neće ništa postići ako ushtjednu sve odjednom. U dobroćudnosti toga čovjeka, prehranjena pivom, rađa se tajna zavist, s tim gora što se prazni njegova krčma, u koju voreuxski radnici rjeđe dolaze, piti i slušati; dešava se čak i to, da gdjekada brani ugljениčko društvo, zaboravljajući svoju zlobu otjeranoga bivšega rudara.

— Ti si dakle protiv štrajka? — zavikne Rasseneurovica, ne ostavljajući tezge.

A kada on odrješito odgovori da jest, reče mu ona neka šuti.

— Pusti! Ti nemaš srčanosti, pusti gospodu neka govore.

Étienne se zamislio i oborio oči k čaši piva, što mu je ona donijela. Onda digne glavu.

— Možda je sve tako kao što drug priča, te ćemo se morati odlučiti na taj štrajk, ako nas prisile... Pluchart mi je baš o tom vrlo zgodno pisao. I on se protivi štrajku, jer od štrajka stradava radnik kao i gazda, a ništa se konačno ne odlučuje. Samo on u tom vidi sjajnu priliku, koja navodi ljude na ovu našu stvar... Nego evo pisma.

I zbilja se Pluchart, ražalošćen nepovjerenjem montsouskih rudara prema "međunarodnom savezu", nada da će oni masovno pristajati, ako ih kakav sukob natjera na borbu s rudničkim društvom. Uza sve nastojanje nije Étienne mogao izdati ni jednu jedinu člansku kartu; ali on se svim svojim uplivom trudi oko svoje štedne zadruge, koja je mnogo bolje primljena. No zadruga je još tako siromašna, da bi se brzo iscrpla, kao što veli Sou-

varin; a onda bi se štrajkaši u zao čas priklonili radničkoj asocijaciji, da im braća iz svih zemalja priskoče u pomoć.

– Koliko imate u blagajni? – zapita Rasseneur.

– Jedva tri tisuće franaka – odgovori Étienne. – A vi znate, da su me prekjučer zovnuli u rudničku upravu. Oh, veoma su uljudni i uvijek mi govore da oni ne priječe svoje radnike u stvaranju pripomoćne zaklade. Ali ja sam dobro razabrao da bi oni htjeli imati nadzor... Svakako ćemo s njima imati borbu.

Krčmar se uskoraćao prezirno zviždeći. Tri tisuće franaka! Što bi vi s tim? Ne bi šest dana ni kruha bilo, a da se pouzdaš u strance, u svijet u Engleskoj, mogao bi odmah leći i otegnuti papke. Gluparija je taj štrajk!

Prvi put budu sada progovorene oštre riječi između ta dva čovjeka, koji se obično naposljetku slažu u svojoj zajedničkoj mržnji prema kapitalu.

– No, a što veliš ti? – ponovi Étienne, obraćajući se k Souvarinu.

Souvarin odgovori svojom običnom prezirnom riječju.

– Štrajkovi? Gluparije!

A onda u toj srditoj šutnji, što je nastala, dometne blago:

– Ja za pravo ne velim: ne, ako vam je tako po volji: jednoga to upropašćuje, drugoga ubija, dakle opet raščičuje... Samo tako bi potrajalo tisuću godina, dok se ne obnovi svijet. Dakle bacimo u zrak tu tamnicu u kojoj svi vi skapavate!

Svojom nježnom rukom pokaže Voreux, kojemu se kroz otvorena vrata vide zgrade. Ali ga nagla zgoda prekine: skotna pitoma zečica, koja se je bila išuljala napolje, vratila se skokom, bježeći ispred kamenja radničke rulje; prestrašena oborila je uši, uzvila rep, pa dotrčala Souvarinu među noge, moleći i češući se o njega da je uzme. On je položi na koljena i zakloni je rukama, pa zapadne u misli kao u drijemež, kao uvijek kada gladi tu mekanu, toplu dlaku.

U taj mah uđe Maheu. Ne htjede piti, iako ga je Rasseneurovica uljudno nutkala, koja nudi svoje pivo kao da ga besplatno daje. Étienne ustane i njih dvojica krenu u Montsou.

Na dane isplate u Montsouu je svečanost, kao da je blagdan. Iz svih se naselja slegne rudarska svjetina. Blagajnički je ured premalen, te oni vole čekati pred vratima, pa stoje u hrpama na pločniku i zakrčuju put ruljom koja se neprestano obnavlja. Prodavači se služe prilikom, te se smještavaju sa svojim pokretnim trgovinama, razastirući čak i posuđe i mesnu robu. Ali ponajbolje trguju sitničari i krčmari, jer rudari, dok još nisu plaćeni, idu pred tezgu da steknu strpljivosti, a onda se vraćaju onamo da zaliju svoju plaću čim su je strpali u džep. Još sva sreća ako je ne spiskaju u *Vulkanu*.

Što dalje Maheu i Étienne prolaze između svijeta, osjećaju da se danas diže neko potmullo oćajanje. Nije to obična nebriga za novce koji se u krčmama troše. Pesnice se stišču, žestoke riječi lete od usta do usta.

– Istina je dakle? – zapita Maheu Chavala, kojega je sreo pred Piquettinom krčmom, učinili su svinjariju?

Ali Chaval samo bijesno zamumlja i ispod oka pogleda Étiennea. Otkada je obnovljen akordni ugovor, on se uposlio s drugima, a muči ga sve više zavist prema drugu, tomu došljaku, što se razmeće kao prvi te mu cijelo naselje, kao što veli, liže cipele. To se još pogoršava ljubavničkom razmiricom, te on, kad god vodi Catherinu u Réquillart ili za ugljaru, uvijek je okrivljuje ružnim riječima: da spava sa majčinim stanarom; a onda ga spopada divlja požuda te je guši milovanjem.

Maheu ga zapita opet:

– Je li Voreux na redu?

Chaval klimne glavom: da jest, i okrene leđa, a njih će dvojica ući u poslovnicu.

Blagajnička je soba mala četvorna odaja, razdijeljena rešetkom u dva dijela. Na klupama uz zidove sjedi i čeka pet-šest rudara, a blagajnik stoji kod prozorčića s kačketom u ruci, te s pisarom isplaćuje rudare. Iznad klupe slijeva prilijepljen je žut oglas, sav novcat na sivom zadimljenom zidu; ovuda od rana jutra neprestano prolaze u povorci ljudi. Ulaze po dvojica ili po trojica, staju, a onda odlaze, ne govoreći ni riječi, i samo im se stresu ramena, kao da im je slomljena kralježnica.

Pred oglasom stoje baš dva ugljara, mlađi zatucan glupak, a stariji mršonja, koji je od starosti ishlapio. Ni jedan ni drugi ne znaju čitati, te mlađi sriče mičući usnama, a stariji samo tupo bulji. I mnogi drugi ulaze da vide oglas, a ne razumiju ga.

– Pa daj nam to pročitaj – reći će svom drugu Maheu, koji ni sam nije baš vješt u čitanju.

Sada Étienne počne čitati oglas. Objava je to ugljениčkoga društva rudarima sviju rovova. Objavljuje im da je društvu dosta njihova nemara pri lošem podbočivanju, a dosadilo im je bez koristi ih globama kažnjavati, te je društvo odlučilo uvesti nov način plaćanja za kopanje ugljena. Odsada će plaćati podbočivanje zasebno, po kubičnom metru spuštenoga i upotrijebljenoga drva, ovisno o tome koliko ga treba za valjan rad. Cijena za voz ugljena, naravno, snizit će se u razmjeru od pedeset na četrdeset santima, već prema vrsti i daljini otkopa. Prilično nejasan račun nastojao je dokazati da će se to sniženje za deset santima točno nadoknaditi cijenom za podbočivanje. Uostalom, dodaje ugljениčko društvo, svakomu se daje vremena da se uvjeri u korist toga novoga načina plaćanja, te će se on uvesti od ponedjeljka, prvoga prosinca.

– Vi biste tamo mogli i tiše čitati! – zavikne blagajnik. – Ni sam se ne čujem više.

Étienne čita dalje, ne mareći za primjedbu. Glas mu dršće, a kada je dovršio, svi ostanu još i dalje nepomično gledati u oglas. Stari i mladi rudar kao da još uvijek nešto čekaju: onda pokunjeni odu.

– Sto im jada! – promumlja Maheu.

On i njegov drug sjedoše. Svijet neprestano prolazi ispred žutoga oglasa, a oni se zamislili, oborili glave i računaju.

Sprđaju li se s njima? Nikada oni ne mogu podbočivanjem nadoknaditi onih deset santima, odbijenih od voza. Najviše mogu zaraditi osam santima, ugljениčko im društvo dakle krade dva santima, da ni ne računaš vrijeme što ga trate brižljivim radom. Tuda je dakle društvo namjerilo, da potajice snizi plaću! Iz rudarskih džepova hoće zaštedjeti.

– Sto mu hiljada jada! – opet će Maheu dižući glavu. – Hulje bili, ako na to pristanemo!

Ali kako se je prozorčić ispraznio, pristupi on po plaću. Vođe akordnog rada dolaze sami k blagajni i onda dijele novce svojim ljudima, jer je tako brže.

– Maheu i drugovi, žila Filonnière, otkop broj sedmi... Sto trideset i pet franaka.

Blagajnik mu isplati.

– Oprostite, gospodine, promuca rudar preneražen, jeste li vi sigurni da se ne bunite?

Gleda on to malo novaca i ne uzima ih, a hladna ga jeza prođe sve do srca. Istina je, nadao se je lošoj plaći, ali ne može plaća na ovakvu malenkost spasti; valjda je pogrešno izračunato. Dok Zachariji, Étienneu i drugomu drugu, što zamjenjuje Chavala, dade njihove dijelove, ostat će najviše pedeset franaka njemu, ocu, Catherini i Jeanlinu.

– Ne, ne, nisam se zabunio – prihvati činovnik. – Treba odbiti dvije nedjelje i četiri neradna dana: ima dakle devet radnih dana.

Maheu računa dalje i zbraja u sebi: za devet dana dobiva on po prilici trideset franaka, osamnaest Catherine, devet Jeanlin. Što se tiče starog Bonnemorta, on ima samo tri radna dana. Ali opet, ako se pribroji devedeset Zacharijinih franaka i one dvojice drugara, moralo bi to sigurno biti više.

– Nemojte zaboraviti globe – dometne pisar. – Dvadeset franaka globe za nevaljalo podbočivanje.

Rudar mahne očajno rukom. Dvadeset franaka globe, četiri neradna dana! Onda račun valja. A on je znao za četrnaest dana zarađivati i sto pedeset franaka, dok je još stari Bonnemort radio, a Zacharie se još nije bio oženio!

– Hoćete li već jednom uzeti? – zavikne blagajnik nestrpljivo. – Vidite dobro, da drugi čeka... Ako nećete, recite.

Maheu će napokon svojom krupnom drhtavom rukom zahvati novce, ali ga činovnik zadrži.

– Čekajte, zabilježeno je vaše ime. Toussaint Maheu, je li?... Gospodin glavni tajnik želi s vama govoriti. Uđite, on je sam.

Rudar uđe zbunjen u kabinet, u kojem je staro pokućstvo od mahagonijeva drva prevučeno zelenim izbljedjelim ripsom. Pet minuta poslušao glavnoga tajnika, visoka blijeda gospodina, koji mu govori preko papira na svojem pisaćem stolu, ne ustajući. Ali uši mu zuje, te ne čuje. Samo nejasno razabire da on govori o njegovu ocu, kojega misle umiroviti; pedeset mu je godina, četrdeset godina služi, te mu je mirovina sto pedeset franaka. Onda mu se pričinu da je tajnikov glas sve oštriji. Kori ga i krivi ga, da se bavi politikom, a to je aluzija na njegova stanara i na štednu zadrugu; na koncu ga posavjetuje: neka ne zapada u te ludorije, on koji je od najboljih radnika u rudniku. Htjede se on usprotiviti, ali ne mogne reći ni jedne smislene riječi, pa grozničavo zavrti u ruci svoju kačket i iziđe mucajući:

– Svakako, gospodine tajniče... Velim vam, gospodine tajniče.

Kada vani zatekne Étiennea koji ga čeka, bukne.

– Ja sam hulja, trebao sam mu odgovoriti! Nemam ni kruha za jelo, pa još te gluparije! Na tebe je on namjerio, pa veli da je selo otrovano... I što ćeš? Sto mu jada! Saviti kičmu i reći: hvala. Pravo on veli, to je najpametnije.

Maheu zašuti. U isti ga mah spopala srdžba i strah. Étienne se smrknuo i zamislio. Opet prođu kroz rulju koja zakrčuje put. Ogorčenje raste, ogorčenje tiha svijeta, mrmljanje kao oluja, bez žestokih kretnji, strahovito u toj tromoj masi. Neki, koji znaju računati, izračunaju ta dva santima što ih dobiva ugljeničko društvo kod podbočivanja, obilaze i ražešćuju najtvrđe glave. Ali to je ponajviše bijes zbog te nesretne plaće, pobuna gladi protiv neradnih dana i globa. Ni sada nemaju kruha, a što će tek biti, ako se plaće opet snize? U krčmama se na sav glas srde, a gnjev im tako suši grla da i ono malo novaca što su dobili ostaje na tezgama.

Od Montsoua do naselja ne progovore Étienne i Maheu ni riječi. Kada Maheu uđe, Maheuovica, koja je bila sama s djecom, odmah razabere da je došao praznih ruku.

– Krasan si ti! – reći će ona. – A moja kava i moj šećer i meso? Zbog komada teletine ne bi propao.

Maheu ne odgovori. Davi ga uzrujanost i on bi da je svlada. Onda navali očajanje na to teško lice, otvrdnuto u rudarskom radu, krupne mu suze navru na oči i poteku kao topla kiša. Srušio se na stolicu, te plače kao dijete, a pedeset franaka bacio na stol.

– Eto! – promuca on. – Što sam ti donio... To je zarada svima nama.

Maheuovica pogleda Étiennea, vidi da šuti satrven i on. Onda i ona zaplače. Kako da devet osoba živi s pedeset franaka dva tjedna? Najstariji ih je sin ostavio, starac ne može više noge ni pomaknuti: eto ubrzo i smrti. Alzira poleti i zagrla mater, zbunjena što čuje da plače. Estella zaurla, Lenora i Henri zajecaju.

Za čas zaori po svem naselju isti taj nevoljni vapaj. Muževi su se vratili i u svakoj obitelji kukaju zbog te nesretne loše plaće. Opet se stanu otvarati vrata i jave se žene, vičući vani, kao da im kuknjava ne može stati pod tavanice zaprtih domova. Sitna kiša sipi, ali one je ne osjećaju, nego se dozivaju po pločnicima i pokazuju na dlanu koliko su dobile novaca.

– Gledajte! Ovoliko su mu dali, zar to nije sprdnja sa svijetom?

– Ja eto nisam imala čime platiti ni kruh za dva tjedna.

– A ja tek! Sračunajte samo, morat ću još i košulje prodati.

Maheuovica iziđe kao i druge. Hrpa se sakupi oko Levaquovice, koja najjače viče; njezin se pijani muž nije ni vratio, a ona dobro zna da će se plaća, bila velika ili mala, rastopiti u *Vulkanu*. Philomene čeka Maheua, da ne bi Zacharie načeo novce. Jedina se Pierronovica čini prilično mirnom, jer taj se licemjerac Pierron snalazi svagda, ko bi znao kako, te ima, po nadglednikovoj knjižici, više sati nego njegovi drugovi. Ali Brule veli da je to podlost njezina zeta, pa je i ona s onima što se žeste; onako mršava stoji ona u sredini hrpe i pruža pesnicu prema Montsouu.

– I kada pomislim – zavikne ona, ne spominjući Hennebeauvljeve po imenu – da sam jutros vidjela njihovu sluškinju, gdje se je provezla u kočiji... Jest, kuharica u kočiji s dva konja, valjda se je vozila u Marchiennes po ribu!

Zaori vika, opet stanu padati žestoke riječi. Ta sluškinja s bijelom pregačom, što se na kočiji svojih gospodara vozi u susjedni grad na trg, razbuđuje negodovanje. Radnici skapavaju od gladi, a njima ipak treba ribe? Neće možda ni oni dovijeka jesti ribe: doći će red i na siromašni svijet. Ideje, što ih je Étienne posijao, rastu i šire se u tom kriku pobune. To je nestrpljivost pred obećanim zlatnim vijekom, žurba da ugrabiš svoj dio sreće s one strane toga obzorja nevolje, što je zatvoreno kao grob. Nepravda biva prevelikom, pa će oni najzad tražiti svoje pravo, kada im se otima kruh iz usta. Pogotovo bi žene odmah i na juriš provalile u taj divni grad napretka, gdje nema više bijednika. Već se skoro i zanoćalo, kiša opet počela padati, a naselje još uvijek ori od njihova plaća i djeca cvile sa svih strana.

Te večeri u gostionici *K sreći* bude dogovoren štrajk. Rasseneur mu se više nije opirao, a Souvarin pristaje na nj kao na prvi korak. Étienne objasni položaj jednom riječju: ako ugljeničko društvo doista želi štrajk, onda će štrajk i imati.

V.

Prođe tjedan dana, a radi se dalje, sumnjičavo i zlovoljno, u očekivanju sukoba.

Kod Maheuovih kao da će ova polumjesečna plaća biti još mršavija nego ona prije. Zato se i Maheuovica srđi, uza svu svoju mirnoću i razboritost. Eto i kćerka joj se Catherine

usudila provesti noć izvan kuće. Sutradan se je ujutro vratila tako izmorena, tako bolna od te zgrade da nije mogla ići u rov; a plakala je i pričala da nije ona kriva, nego je Chaval nije pustio, prijetio joj je da će je istući ako pobjegne. On hoće poludjeti od ljubomore, te je nije htio pustiti natrag u postelju k Étienneu, gdje je njezini puštaju da spava, zna on dobro, veli. Maheuovica se razbjesnila, zabranila je kćeri da se više sastaje s tim prostakom, i rekla je da će ga u Montsou ispljuskati. No bilo kako bilo, dan je izgubljen, a djevojka, kada već ima toga ljubavnika, voljela je da ga ne mijenja.

Dva dana kasnije desi se nova zгода. Jeanlin, koji u Voreuxu, mislili su, mirno radi, u ponedjeljak i utorak izbjegne i daje se s Bébertom i Lydijom u skitnju po barama i po vandamskoj šumi. Iskvario ih je, te se sve troje dadoše svakojakim krađama i preranoj raskalašenosti. On bude strogo kažnjen, mati mu ispraši tur na pločniku, pred predstavljenom dječurlijom. Zar to nije strahota, njena djeca, koja troše novaca od svoga rođenja, trebaju sada i zarađivati! A u tom vapaju ima uspomene na njenu tešku mladost, ima nevolje iz koljena na koljeno, u kojoj svaki mališ, što se rodi, mora biti radnom silom za kasnije doba.

Toga se jutro, kada muškarci i djevojka otiđoše u rov, Maheuovica osovi u postelji i reče Jeanlinu:

– Da znaš, ti huljo nevaljala, ako opet učiniš tako, kožu ću ti sa stražnjice oderati!

U novom Maheuvu otkopu posao je mučan. Ovaj se dio žile Filonnière suzuje, tako da rudari, stisnuti među stijenom i krovom, gule laktove kada kopaju ugljen. K tom se i jako vlaži, te ih je neprestano strah da časkom ne provali voda, jedna od onih naglih bujica što lome stijene i nose ljude. Jučer je Étienne dublje udario budak i povukao, pa mu je u lice šiknuo izvor; ali to je samo opomena, otkop se je jedino jače razvlažio, te je nezdraviji. Uostalom, on ni ne misli o tom što se može desiti, zaboravljao je baveći se tu svojim drugovima, ne brinući se za opasnost. Žive oni u zapaljivu plinu i ni ne osjećaju njegovu težinu na vjeđama, onu paučinu što im pada na trepavice. Katkad, kada im svjetlo u svjetiljkama jače probljedi i pomodri, misle oni na plin, te koji rudar prisloni glavu uz žilu, da čuje šuškanje plina, žubor zračnih mjehurića, što vriju u svakoj pukotini. Ali neprestana im opasnost prijeti od odrona, jer ne samo da se ne podbočuje dovoljno i da se na brzu ruku radi, nego je i zemlja razmočena vodom, te se ne drži.

Maheu je toga dana morao triput učvršćivati skele. Bila su dva i pol sata, ljudi će se vratiti gore. Étienne je ležeći na boku baš otkopavao stijenu, kada iz daljine zatutnji kao grmljavina i sav se rov potrese.

– Što je to? – zavikne on, puštajući svoj budak i slušajući.

Pomislio je da mu se je hodnik za leđima provalio.

Ali Maheu je već otpuznuo nizbrdicom u otkopu, te veli:

– To je odron... Brže! Brže!

Svi se trgnu i polete, zahvaćeni čuvstvom bratstva i brige. Svjetiljke im skakuću u šakama, a nastala je grobna tišina; lete oni redom po putovima, zgrbljeni, kao da trče četveronoške; ne zastajući u trci, zapitkuju i kratko odgovaraju: gdje je to? Možda u otkopima? Nije, to je iz dubine! Po svoj prilici iz prevozišta! Kada stignu do dimnjaka, bace se dolje i popadaju jedan na drugoga, ne mareći za modrice.

Jeanlinu je još crvena koža od jučerašnjih batina, pa danas nije pobjegao iz rova. Bosonog je tapkao za vozom i redom je zatvarao otvore za oduške; a katkad, kada ga nije strah da će sresti kojega nadglednika, penje se na zadnji voz; to mu je zabranjeno, da ne bi tamo zaspao. Ali najveća mu je zabava, da svaki put, kada se vozovi sklone s puta i propuštaju druge, ode naprijed k Bébertu, koji drži uzde. Dolazi krišom, bez svjetiljke, štipa svoga

druga do krvi, lakrdijajući kao kakav zlobni majmun, s onom svojom žutom kosom, velikim ušima, mršavim licem, na kojem se svijetle sitne zelene oči, što se blistaju u pomrčini. U svojoj bolesnoj preranoj zrelosti kao da on ima nejasan razum i živu spretnost ljudskoga nedonoščeta koje se vraća iskonskoj životinjskoj naravi.

Poslijepodne dovede Mouquet k vozačima Bojnika, na kojemu je sada bio red da radi; dok je konj uklonjen s puta odisao, strugne Jeanlin k Bébertu i zapita ga:

– Što je toj matoroj mrcini, da naglo zaostaje?... Otpadoše mi noge.

Bébert mu nije mogao odgovoriti, jer je morao zadržati Bojnika, koji se je obradovao dolasku drugoga voza. Konj je iz daljine nanjušio svoga druga Trubača, kojega je jako zavolio od onoga dana, kada je vidio da ga iskrcaše u rov. Kao da je to neko usrdno milosrđe staroga filozofa, koji bi želio olakšati teret mladomu prijatelju, dajući mu svoju rezignaciju i svoju strpljivost; jer Trubač se ne privikava, vuče vozove bez volje i uvijek obara glavu, zaslijepljen noću i neprestano žaleći za suncem. Zato svaki put Bojnik, kada ga sretno, pruža glavu, frče i vlaži ga, milujući ga i hrabreći ga.

– Boga mi! – zakune se Bébert – Evo se opet ližu!

A onda, kada je Trubač prošao, odgovori o Bojniku:

– Ima on svoju volju!... Kada ovako stane, zna on da ima kakva zapreka, kamen ili rupa; a on se pazi, neće da nešto slomi... Ne znam što mu je danas bilo pred oduškom. Odgurnuo je i stoji kao ukopan... Je si li ti što osjetio?

– Nisam, odgovori Jeanlin. Ima tu vode, meni je sve do koljena.

Vozovi opet krenu. Na putu iza toga grune Bojnik glavom u odušak i otvori je, a onda opet ne htjede dalje, nego stade rzati i drhtati. Naposljetku se nakani i trgne dalje.

Jeanlin, zatvarajući odušak, zaostane. Sagne se i pogleda baru po kojoj gazi, onda digne svjetiljku i opazi da su se skele savile od neprestanoga kapanja iz izvora. U taj mah jedan rudar, imenom Berloque, a prozvan Chicot, stigne iz svoga otkopa, žureći se k svojoj ženi koja je u porođaju. I on stane, te istraži skele. A odjednom, baš kada je dječak htio pojuriti za svojim vozom, zaori strahovit prasak i odron proguta čovjeka i derana.

Nastane duga šutnja. Gusta prašina, uzvitlana vjetrom od ruševina, uzdigne se po putovima. Zaslijepljeni i gušeci se, silaze rudari odasvuda iz najdaljih otkopa, a svjetiljke im poskakuju i slabo osvjetljuju tu trku crnih ljudi na dnu tih krtičnjaka. Kada prvi nagaziše na odron, stanu vikati i dozivati drugove. Druga hrpa stigne iz donjega otkopa i stane s druge strane odronjene zemlje, što je svojom masom zakrčila hodnik. Odmah su ustvrdili da je krov provalio najviše na desetak metara. Šteta nije velika. Ali srce im se stisne kada se iz ruševina začuje mrtvački hropac.

Bébert ostavi svoje vozove i dotrči, neprestano vičući:

– Jeanlin je dolje! Jeanlin je dolje!

Baš u taj se časak Maheu stropoštao sa Zacharijom i Étienneom iz kamina. Spopadne ga bijes očajanja, te on navalio kleti.

– Boga mu! Boga mu! Boga mu!

Catherine, Lydie i Mouquette dotrče također i počnu jecati i jaukati od užasa u toj strašnoj zbrci, još goroj po pomrčini. Htjedoše ih ušutkati, ali one, prestravljene, sve jače jauču kad god začuju hropac.

Nadglednik Richomme dotrči, sav očajan, što nema u rovu ni inženjera Négrela ni Dansaerta. Pritisnuo uho uza stijenu i sluša; onda reče da to kukanje nije dječje. Tu je izvjesno čovjek. Maheu je već dvadeseti put dozivao Jeanlina. Ni daha se više ne čuje. Dječak je jamačno zdrobljen.

A hropac se neprestance monotono čuje. Govore tomu, što izdiše, i pitaju ga za ime. Ali samo hropac odgovara.

– Brže! – ponavlja Richomme, koji je već uredio spašavanje. – Kasnije će biti razgovora.

S obiju strana navale rudari na odronjenu zemlju s trnokopom i lopatom. Chaval radi uz Maheua i Étiennea i ne govori ni riječi, a Zacharie upravlja odvozom zemlje. Vrijeme je izlasku, a nitko nije jeo, ali radi juhe oni ne odlaze kada su drugovi u opasnosti. Nego smisle da će se naselje uzbuniti ako se nitko ne vrati, te naume poslati žene. No ni Catherine, ni Mouquette, pa čak ni Lydie nisu se htjele udaljiti; prikovane su voljom da saznaju što je i pomažu u otkapanju. Onda se Levaque prihvati dužnosti da gore javi odron, običnu štetu, koju će popraviti. Skoro su četiri sata, a radnici su za manje od sata završili posao od cijeloga dana: već bi polovica zemlje bila uklonjena da se nisu opet stijene skliznule s krova. Maheu prionuo s tolikim bijesom, da se je strašno okomio na nekoga koji mu bješe pristupio da ga časkom zamijeni.

– Polagano! – reče naposljetku Richomme. – Evo nas... Da ih ne ubijemo.

I zbilja se hropac sve jasnije čuje. To neprestano hropljenje vodi radnike, a sada kao da im huče pod samim trnokopima. Odjednom prestane.

Svi se šuteći zgedaju, dršćući od jeze hladne smrti, što su je u tom mraku osjetili. Kopaju preznojeno, a mišice takve da im popucaju. Naidu na nogu, a onda rukama maknu zemlju, te izvadiše udove. Glava nije ozlijeđena. Svjetiljke je osvjetle, te se pronese Chicotovo ime. Sasvim je topao, stijena mu je prelomila kralježnicu.

– Uvijte ga u pokrivač i metnite ga na voz – zapovjedi nadglednik. – Sada za dječakom, brže!

Maheu zamahne posljednji put, te se stvori otvor među njima i onima što s druge strane krče odronjenu zemlju. Zaviknu kada nađu Jeanlina onesviještena, slomljenih nogu, ali još gdje diše. Otac ponese dječaka na rukama; stisnuo vilice i samo ponavlja: Rože moj! da izreče svoju bol; a Catherine i druge djevojke opet počnu jaukati.

Brže odrede kako će ih ispratiti. Bébert je bio doveo konja kojega upregnu u dva voza; u prvom vozu leži Chicotov trup, a drži ga Étienne; u drugom vozu sjedi Maheu i drži na koljenima onesviještenog Jeanlina, pokrivena vunenom krpom, strgnutom s oduška. Krenuše korakom. Na svakom je vozu svjetiljka kao crvena zvijezda. A za vozovima ide rudarska povorka, pedesetak sjena redom. Sada ih umor ubija, te vuku noge i puze po blatu, žalosni i sumorni kao okruženo stado. Trebaju skoro pola sata do pristaništa. Tomu sprovodu pod zemljom u crnoj pomrčini nema kraja po tim hodnicima, što se rašljaju, zavijaju, vijugaju.

Na pristaništu je Richomme, koji je dospio prije njih onamo, bio naredio da bude pripremljen prazni voz dizalice. Pierron smjesti odmah u njega ona dva voza. U jednom ostane Maheu sa svojim malim ranjenikom na koljenima, a u drugom je Étienne morao zadržati Chicotov trup u rukama da može stati. Radnici se potrpaju u druge katove i voz krene. Put potraje dvije minute. U oknu pada studena kiša, a ljudi se zagledali u zrak, željni danjega svjetla.

Vozač, poslan po liječnika Vanderhaghena, na svu ga sreću nađe i dovede. Jeanlin i mrtvac budu odneseni u nadgledničku sobu, gdje cijele godine neprestano gori veliki oganj. Uklone se kablice s vrelom vodom, spremljene za pranje nogu; dvije strunjače budu prostrte na popločeni pod, te na njih polože čovjeka i dječaka. Maheu i Étienne jedini uđu. Napolju se vozačice, rudari, derani skupe u hrpu i razvedu tihim glasom razgovor.

Čim je liječnik pogledao Chicota, promumlja:

– Gotov je!... Možete ga oprati.

Dva nadglednika razdjenu i onda operu spužvom taj trup, crn od ugljena, još prljav od znoja i rada.

– Glavi nije ništa – opet će liječnik, klečeći na Jeanlinovoj strunjači. Ni prsima... Ah! Noge su izvukle lutriju.

On razdjene dječaka sam, razveže mu kapu, skine mu kaput, hlače i košulju, vješt kao dadilja. Otkrije se jadno sitno tijelo, mršavo kao u kukca, isprljano crnom prašinom i žutom zemljom, išarano krvavim mrljama. Ništa se ne razaznaje, te moraše i njega oprati. Kao da je onda pod spužvom još i smršavio; meso mu je tako blijedo i prozirno, da se vide kosti. Jadan je taj posljednji izrođenik bijedničke porodice, ovaj ništavni patnik, skoro smrvljen stijenom. Kako bude očišćen, opaze se modrice na bedrima, dvije crvene mrlje na bijeloj koži.

Kada se je Jeanlin osvijestio, zajaukne. Maheu mu stoji kod nogu kraj strunjače, objesio ruke i gleda ga, a krupne mu suze navrle iz očiju.

– A? Ti si mu otac? – zapita liječnik dižući glavu. – Ne plači, ta vidiš da nije mrtav... Bolje da mi pomogneš.

Konstatira dva jednostavna prijeloma. Ali desna ga noga uznemiruje: nema sumnje, morat će se odsjeći.

U taj čas stignu s Richommeom Négrel i Dansaert, koji su na koncu obaviješteni. Négrel sasluša ljuta vida nadglednika. Onda plane: uvijek to prokleta podbočivanje! Zar on nije stoput govorio da će tamo ljudi zaglaviti! A ti glupani vele da će štrajkati, ako budu prisiljavani da čvršće podbočuju! Sada neka ugljениčko društvo plaća. Hennebeau će uživati!

– Ko je to? – zapita on Dansuerta, koji šuteći stoji kraj trupa, što ga hoće uviti u ponjavu.

– Chicot, Panj, jedan od naših najboljih radnika – odgovori rudarski nadglednik. Ima troje djece... Jadnik!

Doktor Vanderhaghen zaište da Jeanlina odmah odnesu k roditeljima. Šest sati kuca, već se mračni, bilo bi dobro da se i mrtvac odnese: inženjer naredi da se upregnu konji u terezna kola i da se donesu nosila. Ranjeni dječak bude položen na nosila, a na kola strpaju strunjaču i mrtvaca.

Na vratima neprestano stoje vozačice te se razgovaraju s rudarima, koji zastaju da vide. Kada se opet otvori rudarska soba, zavlada tišina u hrpi. I opet nastane nova povorka, naprijed kola, za njima nosila, a onda povorka. Iziđu iz ugljениčkoga kraja i polako se stanu penjati putom k naselju. Prva studen mjeseca studenoga ogolila je beskrajnu ravnicu, a noć je polako ovija kao mrtvački pokrov, što je spao s blijeda neba.

Onda Étienne sasvim tiho posavjetuje Maheuu, neka pošalje Catherinu, da obavijesti Maheuovicu i olakša joj nesreću. Otac, koji satrven ide za nosilima, mahne da pristaje, te djevojka otrči jer već stižu. Ali već je bilo javljeno da dolaze kola s tom tmurnom škriptom, koju dobro znaju. Žene, koje su bile izvan sebe, istrče na cestu, dvije-tri u strahu lete gologlave. Časom ih bude trideset, onda pedeset, a sve ih mori jedan te isti užas. Ima dakle mrtvac? Ko je? Levaquova ih je pripovijest bila umirila, ali ih sada stane mučiti kao mora: nije to više jedan čovjek poginuo, nego deseterica, te će kola dovoziti ovako jednoga po jednoga.

Catherine zatekne mater uznemirenu slutnjom; čim je promucala prve riječi, mati zavikne:

– Otac je mrtav!

Uzalud veli djevojka da nije, te govori o Jeanlinu. Maheuovica je ne sluša, nego poleti. A kada opazi kola, gdje izlaze ispred crkve, problijedi i klone. Žene na vratima, nijeme od strave, pružaju vratove, a druge motre i dršću misleći pred kojom će se kućom zaustaviti sprovod.

Kola prođu i iza njih Maheuovica opazi Maheua, gdje ide za nosilima. A kada budu ta nosila spuštena pred njenim vratima, te ona ugleda Jeanlina živa, ali slomljenih nogu, naglo se promijeni i promuca sve plaćući, gušeći se od bijesa:

– Uvijek je tako! Sada nam sakate djecu!... Obje noge, Bože moj! Što li ću ja s njim?

– Ta šuti! – odvrati doktor Vanderhaghen, koji je došao da zavije Jeanlina. Zar bi voljela da je tamo dolje zaglavio?

No Maheuovica se sve jače ljuti, uz taj plač: Alzirin, Lenorin i Henrijev. Pomaže, doduše, da skinu ranjenika, i daje doktoru sve što treba, ali proklinje sudbinu i pita odakle da hrani bogalje. Zar nije dosta sa starcem, nego evo i deran gubi noge! Ne prestaje ona, a iz susjedne se kuće čuje druga vika, bolna kuknjava: Chicotova žena i djeca plaču kraj nje-gova trupa. Obnoćilo je, a izmučeni rudari srću napokon svoju juhu u mirnom i sumornom naselju, odakle se samo čuju glasni jauci.

Prođu tri tjedna. Amputacija se je izbjegla, Jeanlin će sačuvati obje noge, ali će ostati hrom. Ugljениčko mu društvo, nakon istrage, dade napokon kao potporu pedeset frana-ka. Osim toga obeća da će za maloga bogalja, čim ozdravi, naći kakav danji posao. Unatoč svemu nevolja se je s tim pogoršala, jer je otac bio tako potresen da je zapao u ljutu groznicu.

Od četvrtka Maheu se je ponovo vraćao u rov, a danas je nedjelja. Navečer povede Étienne razgovor o nadolazećem prvom prosincu, zaokupljen mišlju, da li će ugljениčko društvo učiniti, kako se je zaprijetilo. Bdjeli su sve do deset sati, čekajući Catherinu, koja se je valjda zadržala sa Chavalom. Ali ona se ne vrati. Maheuovica ne reče ni riječi, nego bijesno zatvori vrata zasunom. Étienne dugo nije mogao zaspati, uznemiren tim praznim krevetom, u kojem Alzire jedva da i ima.

Sutradan ujutro još je uvijek nema, i tek poslijepodne, na povratku iz rova, dočuju Maheuovi da je Chaval zadržao Catherinu. Tako ju je strahovito napadao, te je ona odlučila živjeti s njim. A da mu ne prigovaraju, ostavio je naglo Voreux i zaposlio se u Jean-Bartu, Deneulinovu rudniku, a ona otišla za njim kao vozačica. Ali novi par i dalje stanuje u Montsouu, kod Piquettea.

Maheu je prvo rekao da će otići i ispljuskati toga čovjeka, a kćer će nogom dočekati natrag kući. Onda se okani i mahne rukom: Čemu to? Uvijek će tako biti; ko bi spriječio da se djevojke ne lijepe uz muškarce, kada ih je volja. Bolje je mirno čekati da se uzmu. Ali Maheuovica se nije smirila tek tako.

– Jesam li je ja tukla kada se je splela s tim Chavalom? – zavikne ona Étienneu, koji je sav problijedio, te je šuteći sluša. – Hajde, odgovorite! Vi ste barem pametan čovjek... Puštali smo joj slobodu, zar nije tako? Jer, Bože moj, svaka djevojka tako prolazi. I ja sam bila trudna kada me je otac uzeo. Ali ja nisam pobjegla od roditelja, i nikada ja ne bih učinila tu ludoriju, da prije vremena nosim svoju zaradu čovjeku koji je ni ne treba... Ah! To je gadno, vidite. Naposljetku neće više nitko ni htjeti imati djecu.

Étienne ne odgovara ništa, nego samo klima glavom, a ona će opet:

– Svaku je večer išla kamo ju je volja! Što ju je dakle spopalo? Nije mogla dočekati da je udam, pošto nam pomogne da se iz nevolje izvučemo! A? Zar nije prirodno kada imaš

kćer da ti je za posao... Ali mi smo eto bili predobri, nismo joj trebali dopustiti da se bavlja s muškarcem. Pruži im prst, a oni će zgrabiti cijelu ruku.

Alzira klima glavom da je tako. Lenora i Henri uznemirili se od te bune i sasvim tiho plaču, dok je mati stala sada nabrajati svoje nevolje: prvo Zacharie, koga je morala oženiti; onda starac Bonnemort, koji tu sjedi ukočenih nogu na svojoj stolici; pa Jeanlin, koji ne može iz sobe još deset dana, jer su mu kosti zlo namještene; i naposljetku još i ta nesreća, ta curetina Catherine što je odbjeglija k momku! Sva je obitelj propala. Samo je još otac u rovu. Kako da živi šest duša, bez Estelle, od tri očeva franka? Najbolje bi bilo da svi zajedno skoče u vodu.

— Ništa to ne koristi što se ti izjedaš — reći će Maheu muklim glasom. — Nije valjda još svemu kraj.

Étienne se zagledao u popločen pod, pa onda digne glavu i šapne, zagledan u viziju budućnosti:

— Ah! Vrijeme je, vrijeme je!

ČETVRTI DIO

I.

U ponedjeljak budu kod Hennebeauvljevih pozvani na objed Grégoirovi s kćerkom Cécile. Sve je uređeno: kada ustanu od stola, odvest će Paul Négrel dame, da razgledaju rov Saint-Thomas, koji je raskošno obnovljen. Ali to je samo zgodna izlika; taj je izlet smislila gospođa Hennebeau, da požuri Cécilijinu udaju za Paula.

I odjednom, baš toga ponedjeljka, u četiri sata ujutro, bukne štrajk. Kada je prvoga prosinca ugljeničko društvo uvelo svoj novi način plaćanja, rudari ostadoše mirni. Na kraju polovice mjeseca, kada se je isplaćivala zarada, nijedan nije ni u čem prigovorio. Sve osoblje, od upravitelja pa do posljednjega nadglednika, mislilo je da je cjenik primljen, te se ujutro silno iznenadiše toj objavi rata, toj taktici i zajednici, po kojima se vidi da imaju energično vodstvo.

U pet sati Dansaert probudi Hennebeaua, te mu javi da ni živa duša nije sišla u Voreux. Naselje Deux-Cent-Quarante, kojim je prošao, tvrdo spava, a prozori su i vrata pozatvarana. A kada upravitelj skoči iz postelje, sav još snen, zlo odasvud: svakih četvrt sata do-trkuju glasnici, a vijesti mu padaju na pisaći stol kao tuča. Isprva se on ponada da će se buna ograničiti na Voreux, ali svakoga časa glasovi bivaju sve gori: Mirou, Crèvecoeur, Madeleine, svuda se javiše samo konjušari; u najuređenijim rovovima, Victoire i Feutry-Cantel, sišla je samo trećina; u jednom je Saint-Thomasu sve radništvo na okupu i kao da se ne pača u pokret. Sve do devet sati diktira on vijesti, brzojavlja na sve strane, prefektu u Lille, upraviteljima ugljeničkoga društva, obavještava okruge, traži odredbe. Négrela je poslao da obiđe susjedne rudnike i da sve točno razvidi.

Odjednom se Hennebeau sjeti objeda; htjede poslati slugu, neka javi Grégoirovima da je izlet odgođen, ali onda zastane, ne mogavši se odlučiti, on sam koji je maločas u nekoliko kratkih riječi vojnički pripremio svoje bojno polje. Pođe gore k gospođi Hennebeau, koju je sobarica skoro baš očešljala, u njenu odjevaonicu.

– Ah! Štrajkaju – reče ona mirno, kada ju je upitao za savjet. Pa neka! Što se to nas tiče?... Nećemo prestati jesti, zar ne?

Ona je bila tvrdoglava, te uzalud njemu govoriti da će objed biti smeten i da oni ne će moći otići u Saint-Thomas, na sve ona nalazi odgovor: čemu da ne bude objed koji je već spremljen? A što se tiče posjeta u rudniku, to se može i odgoditi za kasnije, ako bi ta šetnja zbilja bila nerazborita.

– Uostalom – prihvati ona opet, kada je sobarica otišla – ti znaš, zašto bih ja baš da dočekam te čestite ljude. Taj bi ti brak morao biti bliži srcu nego li gluparije tvojih radnika... Napokon, ja tako hoću i nemoj prigovarati.

On je pogleda i malko zadržće, a na njegovu strogu i mučaljivu licu čovjeka naučena na red pojavi se tajna bol satrvena srca. Ona je ostala golih ramena, već prezrela, ali bujna i još vrijedna da bude poželjena, s tim širokim plećima u zlatnoj jeseni. Jedan ga časak snađe surova želja da je zgrabi i da pritisne glavu među te otkrivene sise, na to toplo mjesto intimne raskoši u razbludne žene, otkuda se osjeća i draži mošusov parfem; ali se trgne, jer već deset godina žive oni svako za sebe.

– Dobro je – reče on odlazeći. – Ne otkazujemo ništa.

Hennebeau je rodom iz Ardenna. Težak mu je bio početak kao siromašnu dječaku, siročetu, bačenu na pariški pločnik. Kada je s teškom mukom završio nauke na rudarskoj školi, otiđe s dvadeset i četiri godine u Grand Combe i postade inženjerom u rovu Sainte-Barbe. Za tri godine postane odjelni inženjer u Pas-de-Calaisu, u rudniku u Marlesu; tu se i oženi, te po onoj sreći, kakva je obična u rudarskoga osoblja, uzme kćerku bogata vlasnika predionice u Arrasu. Petnaest godina provedu oni u jednom te istom provincijskom gradiću i nikakva zгода nije pretrgla monotonije njihova života, čak ni rođenje kojega djeteta. Gospođa se Hennebeau stane sve jače razdraživati i od njega se odbijati; odgojena u poštivanju bogatstva, prezire ona muža koji s teškom mukom zarađuje plaću srednje ruke i s kojim ne uživa ni jedan od onih taštih užitaka, sanjanih u institutu. Hennebeau je čovjek staroga poštenja, ne špekulira, stoji na svojem mjestu kao vojnik. Nesloga među njima stane sve rasti i još se pogorša po jednom od onih tjelesnih nesklada, koji hlade i najžešće: on obožava svoju ženu, a ona je strastvena, požudna plavuša; tako oni spavaju svako zasebno, ozlovoljeni i uvrijeđeni. Tada ona uzme ljubavnika, da muž ni ne zna. Naposljetku otiđe Hennebeau iz Pas-de-Calaisa i stupi u Parizu u ured, misleći, da će mu žena za to biti zahvalna. Ali Pariz dokonča rastavu među njima, taj Pariz, za kojim je čeznula od prve svoje lutke; za osam dana strese ona sa sebe provincijalnost, stvori se elegantnom damom i pohrli u svu ludu raskoš onoga doba. Deset godina, što ih je tamo provela, bilo je ispunjeno velikom ljubavlju, ljubavnom svezom s čovjekom za kojim je gotovo poginula kada ju je ostavio. Sada je i muž morao doznati, pa se iza strahovitih scena pokori sudbini, razoružan mirnom ženinom nesvjesnošću, koja grabi sreću gdje god je nalazi. Iza toga brodoloma, kada vidje da žena boluje od jada, primi se on uprave montsouskih rudnika, nadajući se da će je tamo u samoći crnoga kraja još popraviti.

Kada se Hennebeauvljevi nastaniše u Montsouu, vrte se k razdraženoj dosadi prvih vremena svoga braka. Isprva se je činilo kao da joj je lakše u toj velikoj spokojnosti i kao da se smiruje u jednoličnosti beskrajne ravnice; kao žena kojoj je kraj, počne se sklanjati i prenavljati se, da joj je srce mrtvo i da se je tako odbila od svijeta, te joj nije ni stalo do toga što se deblja. Onda izbije ispod te ravnodušnosti posljednja groznica, nova želja za životom, zavaravana šest mjeseci, dok je ona uređivala i namještavala pokućstvo po svojem ukusu u maloj direkcijskoj palači. Ta joj je palača, kao što reče, strahovita, i ona je napuni tapiserijama i sitnim predmetima, svakojakom umjetničkom raskoši, o kojoj se je govorilo sve do Lilla. Ali sada joj omrzne kraj, ta glupa polja, što se steru bez konca, te vječite crne ceste, bez ijednog drvceta, po kojima vrvi strahovit svijet, koji joj se gadi i kojega se ona plaši. Započne kukanje da je u progonstvu, te ona okrivi svoga muža da ju

je žrtvovao za plaću od četrdeset tisuća franaka, što dobiva jednu plaću koja jedva pokriva troškove kućanstva. Zar nije i on trebao učiniti kao drugi, inzistirati na tome da bude sudionik, zahtijevati svoj dio dobiti dionica, najzad uspjeti u čemu god? Tako se ona dosljedno inati s okrutnošću bogate baštinice, koja je donijela imetak. A on, uvijek korektan, sakrivajući se u lažnu hladnoću poslana čovjeka, gine od želje za tim stvorom, d jedne od onih kasnih, žestokih želja, što rastu sa starošću. Nikada je nije imao kao ljubavnik i neprestano ga zaokuplja misao da je jednom zadobije onako kako se ona podaje komu drugomu. Svakoga jutra snuje kako da je navečer osvoji; a onda, kada ga ona pogleda s onim svojim hladnim očima, kada osjeti da se sve u njoj suprotstavlja njemu, neće joj ni ruku dirnuti. To je patnja kojoj nema lijeka, skrivena oporim ponašanjem, patnja njezine prirode, koja potajice gine što nije stekla sreće u svojem braku. Nakon šest mjeseci, kada je u domu bilo ponamješteno pokućstvo, te gospođa Hennebeau nije bila više zabavljena tim, zapadne ona u iznemoglost od dosade, kao žrtva, koju to progonstvo ubija, pa kamo sreće da umre.

U to baš stigne u Montsou Paul Négrel. Njegova mati, kapetanska udovica u Provansi, živjela je u Avignonu od male rente, te se je morala zadovoljiti suhim kruhom, samo da sina progura kroz politehniku. Odande dospije on u slabu službu, te mu ujak Hennebeau posavjetuje neka je ostavi, i ponudi mu da ga uzme u Voreux kao inženjera. Otada postupaju s njim kao sa svojim djetetom, te on u kući ima i sobu, tu jede, tu živi, tako može materi slati polovicu svoje plaće od tri tisuće franaka. Da prikrije to dobročinstvo, govori Hennebeau, kakva je neprilika mladu čovjeku kada mora voditi vlastito kućanstvo u kojoj od onih malih vila, određenih za rudničke inženjere. Gospođa Hennebeau odmah preuzme ulogu dobre ujne, pa stane tikati nećaka i paziti da mu bude dobro. Osobito za prvih je mjeseci bila prepuna materinskih savjeta za svaku sitnicu. Ali ipak ostane ženom i brzo dopre do osobne povjerljivosti. Taj mladić, ovako mlad i ovako praktičan, razuman bez skrupula, što o ljubavi govori kao filozof, zabavlja je živošću svoga pesimizma, kojim se razdražuje njegovo sitno lice sa šiljastim nosom. Tako se zbude, da se on jedne večeri nađe u njenu zagrljaju; ona se učini kao da se odaje od dobrote, uvijek mu govoreći da nema više srca i da mu hoće samo biti prijateljicom. I zbilja nije bila ljubomorna, te ga je peckala s vozačicama, koje je on nazivao strahovitima, i skoro se srdila na njega što ne zna pričati momačke vragolije. Onda je raspali misao da ga oženi, te uzme sanjati da se žrtvuje i da ga ona sama oženi s bogatom djevojkom. Odnosaj im je trajao i dalje, kao neka igrarija i zabava, u koju ona ulaže posljednju nježnost dokone žene, koja je pri kraju.

Dvije godine proteku. Jedne noći začuje Hennebeau da su se gole noge dotakle njegovih vrata, te posumnja. Ta ga nova zgoda ozlojedi, u njegovoj kući, među tom babom i tim mladićem! A međutim sutradan mu žena baš stane govoriti kako je Cécile Grégoirovu odabrala nećaku za ženu. Za tu se ženidbu zauzme ona s takvim žarom da se je on zastidio, kakvu li je strahotu pomislio. Mladiću on bude samo zahvalan, što od njegova dolaska nije više u kući onako žalosno.

Kada Hennebeau siđe iz odjevaonice, sretne u predsoblju Paula, koji se je baš vratio. Paulu se lice razblažilo od te zgode, od štrajka.

– No, što je? – zapita ga ujak.

– Pa obišao sam naselja. Čini se da su oni tamo sasvim razboriti... Mislim samo da će poslati k tebi izaslanike.

Ali u taj ga čas zovne iz prvoga kata glas gospođe Hennebeau.

– Jesi li to ti, Paul?... Hodi gore da mi pripovjediš novosti. Al su ljudi što idu u zlo kada im je tako dobro!

Upravitelj se morao odreći nakane da još što dočuje kada mu žena otima glasnika. Vрати se i sjedne opet za pisaci stol, na kojem su se nagomilale nove vijesti.

U jedanaest sati dođu Grégoirovi i začude se, što ih sluga Hippolyte, koji je postavljen za stražara, gura u kuću, pošto se je uzrujano ogledao cestom na obje strane. U salonu su zastori spuštени, a oni budu odvedeni ravno u poslovnu sobu, gdje se Hennebeau ispriča što ih tako dočekuje; ali salon gleda na ulicu, pa se ne treba činiti kao da izazivaju svijet.

– Što! Vi ne znate? – nastavi on, kada je opazio kako su se začudili.

Kada Grégoire dočuje da je naposljetku buknuo štrajk, slegne on mirno ramenima. Ne smeta! Neće ništa biti, svijet je čestit. Gospođa Grégoire klimne glavom i potvrdi njegovo pouzdanje u drevnu rudarsku krotkost; a Cécile, zdrava i lijepa u svojoj tamnosmeđoj opravi, sva je vesela danas te se smješka toj riječi: štrajk, što je prisjeća posjeta i dijeljenja milostinje po naseljima.

U to se javi gospođa Hennebeau, sva u crnoj svili, a za njom Négrel.

– Ha! To je dosadno! – zavikne ona još s vratâ. Kao da ti ljudi nisu mogli još malko pričekati!... Zna li, da nas Paul neće voditi u Saint-Thomas?

– Ostat ćemo ovdje – odvrati uslužno Grégoire. I to će biti prijatno.

Paul samo pozdravi Cécile i njenu mater. Ujni bude krivo, što je tako premalo gorljiv, te ga potakne bacivši pogled na djevojku; a kada ih začuje, kako se zajedno smiju, razblaže joj se oči kao materi.

Dotle Hennebeau pročita vijesti i sastavi nekoliko odgovora. Razgovaraju se pokraj nje, žena njegova tumači, da se nije bavila tom poslovnom sobom, nego su tu ostale prijašnje izbljijedjele crvene tapete, teško mahagonijevo pokućstvo i pisaci stol s istrošenim ladicama. Tri četvrt sata prođu i oni htjedoše sjesti za stol, kada im sluga javi Deneulina. Uzbuđen uđe Deneulin i pokloni se gospođi Hennebeau.

– Gle! Zar vi? – reći će on, kada je smotrio Grégoirove.

Onda se živo obrati upravitelju.

– Dakle je tako? Upravo sam dočuo od mojega inženjera... Kod mene su svi radnici sišli jutros. Ali to ih može pridobiti. Ne mogu mirovati... Što ćete dakle vi?

Dojurio je on na konju, a uzbuđenost mu se odaje po glasnu govoru i ostrim kretnjama, po kojima naliči na bivšega konjaničkoga časnika.

Hennebeau ga stane točno obavještavati o položaju, no u to otvori Hippolyte vrata iz daće sobe. Hennebeau prestane i reče:

– Doručkujte s nama. Ja ću vam to nastaviti za desertom.

– Dobro, kako izvolijevate – odvrati Deneulin, tako zaokupljen svojom mišlju, da se ni ne nećka.

Međutim sjeti se da to nije uljudno, te se okrene gospođi Hennebeau i ispriča se. Ali ona je divna. Dade metnuti na stol još sedmi pribor za jelo i posadi svoje goste: gospodu Grégoirovu i Cécile uz svoga muža, onda Grégoira i Deneulina desno i lijevo uza se; naposljetku smjesti Paula između djevojke i njezina oca. Kada se latiše zakuske, prihvati ona, smješkajući se:

– Oprostite, htjedoh vas počastiti i ostrigama. Zna li, da ponedjeljkom dolaze ostendske ostrige u Marchienes, pa sam kanila poslati kuharicu na kolima. Ali ona se boji da ne poleti kamenje za njom.

Svi je prekinu glasnim veselim smijehom, Zgoda im je smiješna.

– Pst! – reći će Hennebeau ozlovoljen, gledajući u prozore, otkuda se vidi cesta. – Ne trebaju vani znati da mi danas imamo goste.

– Bit će uvijek štogod što nije za njih – izjavi Grégoire.

Opet nastane smijeh, ali tiši. Gosti se razonode u toj odaji, obloženoj hrastovim pokućstvom. Srebrno se suđe blista iza stakla u ormarima; tu visi velika bakrena lampa, u čijim se glatkim okruglinama odsjeva palma i aspidistra, što se zeleni u majolikovu loncu. Prosinac je, te se vani smrzava od oštra sjeveroistočnjaka. Ali ni dašak ne prodire ovamo, nego je tu toplo kao u stakleniku za biljke, te se osjeća fini miris ananasa, rasječena u kristalnoj zdjelici.

– Da se spuste zastori? – predloži Négrel, kojemu godi plašiti Grégoirove.

Sobarica, koja je pomagala sluzi, pomisli da to naređuju i spusti zastore. Sada nastanu šale bez kraja: nitko ne polaže ni čašu ni vilice na stol bez velike opreznosti; svako jelo bude pozdravljeno kao ostaci što su izmakli grabežu u osvojenu gradu; ali iza te usiljene radosti ima potmula straha, koji se odaje time što im se i nehotice skreću oči k cesti, kao da s polja rulja gladnika vreba na stol.

Iza jaja s gljivama budu donesene pastrve. Razgovor se svrati na industrijsku krizu, koja je bila sve gora u posljednjoj polovici godine.

– To je bila nesreća – reći će Deneulin – preveliki uspjeh posljednjih godina morao nas je dotle dovesti... Pomislite samo na ogromne mrtve kapitale, na željeznice, na luke i kanale, na sav onaj novac, što je zakopan u najmahnitije špekulacije. Evo kod nas su samih tolike šećerane osnovane, kao da će šećerna repa triput u godini roditi. Pa eto! Novac je danas rijedak i trebaš čekati da ugrabiš kamate od potrošenih milijuna: odatle nastaje smrtni zastoj i konačna stagnacija u radu.

Hennebeau se usprotivi toj teoriji, ali i on se složi s tvrdnjom da su dobre godine pokvarile radnika.

– Kada pomislim – povikne on – da su ti obješenjaci znali u rudnicima zarađivati čak i šest franaka dnevno, dvaput više nego danas! Dobro su živjeli, te im je raskoš omilila... Danas im se, naravno, čini teškim vratiti se k prijašnjoj umjerenosti.

– Gospodine Grégoire, prekine gospođa Hennebeau, izvolite još malko tih pastrva... Zar nisu ukusne?

Upravitelj nastavi:

– No jesmo li zbilja mi tome krivi? I nas je to ljuto ošinulo... Otkada se jedna tvornica za drugom zatvara, u sto smo muka da svoju zalihu s vrata skinemo; kada potražnja sve više pada, moramo obarati proizvodnu cijenu... A to radnici ne razumiju.

Zašute. Sluga donese pečenih jarebica, a sobarica stane gostima nalijevati chambertinskoga vina.

– Bila je gladna godina u Indiji – prihvati Deneulin u pola glasa kao da govori sâm sebi. – Amerika je prestala naručivati kovano i lijevano željezo i time ljuto naškodila našim visokim pećima. Sve još stoji u međusobnoj je ovisnosti, pa neki daleki potres dostatan je da uzdrma svijet, pa da se sav svijet usklima... A carstvo se je toliko ponosilo tom industrijskom grozničavošću!

Prihvati se jarebičina krila. Onda će glasnije:

– Najgore je to: da se spusti proizvodna cijena, samo se po sebi razumije da se mora dalje proizvoditi, jer sniženje utječe na plaće, te bi radnik imao pravo reći, da on plaća štetu za to.

Ovo iskreno izrečeno priznanje prouzroči raspravu. Damama to bude dosadno. No u žaru prve gladi ipak se svako brine i za jelo. Kada sluga opet uđe, kao da htjede nešto reći, ali se onda stane skanjivati.

– Što je? – zapita Hennebeau. – Ako ima vijesti, dajte mi ih... Očekujem odgovore.

– Nema, gospodine, nego je tu gospodin Dansaert u predsoblju... Ali se boji da ne bi smetao.

Upravitelj se ispriča i pozove nadglednika. Stane on nekoliko koraka od stola, a svi se okrenu k njemu, da ga vide kako se onako golem zadihao od novosti, što ih donosi. Naselja su još uvijek mirna, samo je izvjesno da će izaslanstvo doći. Za nekoliko će časaka možda već biti tu.

– Dobro je, hvala – odvrati Hennebeau. – Hoću izvještaj ujutro i navečer, čujete li?

Čim ode Dansaert, opet se vrata k šalama, te navale na rusku salatu, govoreći da se ne smije gubiti ni trenutak ako je žele pojesti. No dobroj volji ne bude kraja, kada Négrel zaište od sobarice kruha, a ona mu odgovori: "Izvolite, gospodine!" tako tiho i preplašeno, kao da je za njom rulja, spremna na ubijanje i silovanje.

– Možete govoriti – prijazno će gospođa Hennebeau. – Još nisu ovdje.

Upravitelju donesu hrpu pisama i vijesti, i on će jedno pismo glasno pročitati. Pismo piše Pierron i smjernim riječima javlja da je morao s drugovima stupiti u štrajk, da ne bude zlostavljen; dodaje i to da se nije mogao oteti da ne bude u izaslanstvu, iako ne odobrava taj korak.

– Eto slobode rada! – usklikne Hennebeau.

Onda se opet vrata na štrajk, te ga zapitaju za mišljenje.

– Oh! – odgovori on, drugačijih smo štrajkova mi vidjeli... Proljenčarit će tjedan, dva, kao i posljednji put. Obijat će krčme, a kada pregladne, vratit će se u rudnik.

Deneulin zaklima glavom.

– Ja nisam tako miran... Čini se da su sada bolje organizirani. Nemaju li oni štednu zadругu?

– Imaju, jedva neke tri tisuće franaka: što i mogu s tim?... Sumnjam na nekoga Étiennea Lantiera, da im je vođa. Dobar je on radnik, pa bi mi bilo žao kada bih ga morao otpustiti, kao nekada famoznoga Rasseneura, koji i dalje truje Voreux svojim idejama i pivom. Ne smeta, za osam će dana polovica sići, a za četrnaest dana svih će deset tisuća radnika biti u rovu.

U to je uvjeren. Jedino ga uznemiruje što bi mu se moglo u zlo zapisati, ako bi rudnička uprava njega smatrala odgovornim zbog štrajka. Od nekoga vremena nije više u milosti kao prije. On položi žlicu s ruskom salatou, što je bio uzeo, te počne iznova čitati vijesti iz Pariza, odgovore, u kojima je htio proniknuti u svaku riječ. Ne zamjeravaju mu, pa se gozba pretvara u vojnički objed, koji se jede na bojnou polju, prije nego što će vatra planutu.

Sada se dame umiješaju u razgovor. Gospođa Grégoire žali te siromake koji će se patiti gladou, a Cécile je već stvarala plan za podjelu karata za kruh i meso. Gospođa se Hennebeau začudila kada je čula da govore o nevolji montsouskih ugljara. Zar njima nije dobro? Svijet je taj i nastanjen i grijan i zbrinut na trošak ugljeničkoga društva. Ne hajući za tu rulju, znala je gospođa Hennebeau o njoj samo napamet naučenu lekciju, kojom zadivljuje pariške goste; na koncu je i sama u to povjerovala, te se srđi na nezahvalnost toga svijeta.

Négrel je dotle dalje plašio Grégoirove. Cécile mu nije mrska i on je voljan i uzeti je, da ugodu ujni, ali ljubavnoga žara u njem nema, nego je on iskusan momak, koji se ne zaluduje više, kao što veli. Govori da je republikanac, ali mu to ne smeta, da upravlja svojim radnicima vrlo strogo i da im se u ženskom društvu fino izruguje.

– Ni ja nisam optimist, kao što je ujak – prihvati on. Bojim se da ne bi bilo teška nereda... Ja vam dakle, gospodine Grégoire, savjetujem da se zatvorite u Piolaini. Mogli bi vas opljačkati.

Grégoiru je lice uvijek obasjano smiješkom, pa se on natjecao sa svojom ženom tko će imati jače očinske osjećaje prema rudarima.

– Mene opljačkati! – zavikne on zaprepašten. – A zašto da me opljačkaju?

– Zar vi niste montsouski dioničar? Vi ništa ne radite, nego živite od tuđega rada. Ukratko, vi ste nepošten kapital, a to je dovoljno... Da izvjesno znate: ako revolucija pobijedi, prisilit će vas da vratite svoj imutak kao ukraden novac.

U jedan ga mah prođe djetinja mirnoća, zadovoljstvo nesvjesnosti, u kojem je živio. Promuca:

– Ukraden novac – moj imutak! Zar moj pradjed nije stekao, i to teškom mukom, onu svotu koju je nekada uložio? Zar se mi nismo izlagali svakoj opasnosti poduzeća? Zar ja sada zlo upotrebljavam dohodak?

Gospođa se Hennebeau uzbuni kada opazi da su i mati i kći također problijedjele od straha, pa brže priskoči i reče:

– Paul se šali, dragi gospodine.

Ali Grégoire je izvan sebe. U to sluga ponudi rakova, a on uzme tri, ni sam ne znajući što čini, te počne zubima krhati štipaljke.

– Ah! Ne velim ja, ta ima dioničara koji imutak zlo upotrebljavaju. Čuo sam na primjer da su ministri dobili iz Montsoua novac kao mito za usluge ugljениčkomu društvu. To je onaj veliki gospodin, kojemu neću reći ime, vojvoda, najjači naš dioničar, a život mu je strahota od rasipnosti, milijune on baca na ulicu za žene, za gozbe, za nepotrebnu rasakoš... Ali mi, koji živimo mirno, kao čestit svijet, koji ne spekuliramo, koji smo zadovoljni da živimo s ovim što imamo i dijelimo sa siromasima!... Manite se! Vaši bi radnici morali biti strašni razbojnici, kada bi od nas i iglicu ukrali.

Négrel se pozabavi njegovom srdžbom, iako ga je ona i zabavljala. Rakovi se još uvijek nude, čuje se tiho puckanje rakove ljuske, a razgovor se opet svrati na politiku. Grégoire strepi, ali se ipak još uvijek predstavljao kao liberal koji žali za kraljem Louisom Philippeom. Što se tiče Deneulina, on je za jaku vladavinu, te veli da se car skliže nizbrdicom opasnih koncesija.

– Sjetite se godine 1789. – reći će on. – Revoluciju je omogućilo plemstvo svojom sukrišnjom, svojom naklonošću za filozofske novotarije. Pa neka! Građanstvo se je danas bacilo na tu istu glupariju sa svojom žestinom liberalizma, svojim bijesom razaranja, svojim laskanjem narodu. Jest, jest, vi oštrite zube nemani da nas ona proždre. A proždrt će, ne tarite glavu!

Dame ga ušutkaju i htjednu skrenuti na drugačiji razgovor, pitajući ga o njegovim kćerima. Lucie je u Marchiennesu i pjeva tamo s prijateljicom; Jeanne slika glavu nekoga starca prosjaka. Ali o tom on govori rastreseno i ne skida očiju s upravitelja koji se je zadubio u čitanje svojih vijesti, te i zaboravio na svoje goste. U tim tankim listićima osjeća on Pariz, odredbe upravitelja, koji će odlučiti o štrajku. Tako se on nije mogao suspregnuti da se ne oda svojoj brizi.

– Što ćete vi dakle učiniti? – zapita on iznenada.

Hennebeau se strese, a onda se izvuče neodređenom frazom.

– Vidjet ćemo.

– Vi ste, bez sumnje, jake petlje i možete čekati – stane sasvim glasno misliti Deneulin.

– Ali ja sam gotov, ako štrajk zahvati Vandame. Na zdravlje, što sam obnovio Jean-Bart, s tim se jednim radnikom ne mogu izvući, ako ne kopam neprestano... Ah! Loše je meni, velim vam!

To priznanje preko volje kao da je iznenadilo Hennebeaua. Sluša on i u njem se rađa plan: ako štrajk navrne na zlo, zašto ga ne iskoristiti, zašto da ne pusti da se prilike dotle pogoršaju dok ne upropaste susjeda, pa da otkupi od njega koncesiju za jeftine novce? To je najpouzdanije sredstvo, da opet stekne milost upravitelja, koji već toliko godina sanjaju kako bi stekli Vandame.

– Ako vam je Jean-Bart na toliku nepriliku – reče on smijući se – zašto ga nama ne ustupite?

Ali Deneulin je već požalio što se žali, te usklikne:

– Ni za živu glavu!

Nasmiju se njegovoj žestini i zaborave na štrajk kada je donesen desert. Sitni jabukovi kolačići budu obasuti hvalom. Onda dame pretresu recept: kako se priređuju ananasi, pa i njih proglase izvrsnima. Voće, grožđe i kruške dovrše ovaj ukusni i obilati objed. Svi se u isti mah razgovaraju razblaženi, a sluga ulijeva u čaše rajnsko vino, umjesto šampanjca, koji se smatra običnim.

U ovom desertnom skladu i pitanje vjenčanja Paula i Cécile izvjesno je ozbiljno promaknuto. Ujna mu dobacuje poglede i požuruje, a mladić se umiljava, te ulagivanjem opet osvaja Grégoirove, koje je prestravio pričanjem o pljački. Hennebeau opazi taj srdačni sporazum među svojom ženom i nećakom i časkom se u njem razbudi opet ružna sumnja, kao da je u njihovim pogledima zatekao neki dodir. Ali misao o toj ženidbi, što se tu sprema, iznova ga smiri.

Hippolyte donese kavu, no u to dotrči sobarica sva prestravljena.

– Gospodine, gospodine, evo ih!

To su izaslanici. Na vratima stade lupa i kao da je pokrajnim sobama prošao dah strave.

– Neka uđu u salon – reče Hennebeau.

Gosti se oko stola zgledaju i zatrepću od uzrujanosti. Šute. Onda se opet prihvate svojih šala: stanu tobože turati šećer u džepove, a onda reknu da treba sakriti pribor za jelo. No upravitelj ostane ozbiljnim i smijeh prestane, razgovor se pretvori u šaputanje a teški koraci izaslanika, koje vode u salon, ore se po ćilimu u susjednom salonu.

Gospođa će Hennebeau tihim glasom reći mužu:

– Valjda ćeš prvo ispiti kavu.

– Svakako – odgovori on. – Neka pričekaju!

Nervozan je i pazi na ključanicu, tobože sav zaokupljen svojom šalicom.

Paul i Cécile su ustali, pa je on navede neka pogleda kroz ključanicu. Guše se od smijeha i tiho govore.

– Vidite li ih?

– Vidim... Jednoga velikoga i za njim dva mala.

– Što? Jesu li strahoviti?

– Nisu, sasvim su zgodni.

Odjednom Hennebeau ustane sa stolice i reče da je kava prevruća, te će je kasnije ispiti. Na odlasku stavi prst na usta, da im preporuči opreznost. Svi opet posjedaju i ostanu za stolom; šute i ne usuđuju se više ni maknuti, nego u neprilici pozorno slušaju one krupne muške glasove.

II.

Još jučer, na sastanku kod Rasseneura, Étienne i nekoliko drugova odabraše izaslanike koji će sutradan otići k upraviteljstvu. Kada navečer doznade Maheuovica da je među tim izaslanicima i njen muž, rastuži se i zapita ga hoće li on da budu izbačeni na ulicu. Ni sam se Maheu nije toga primio bez opiranja. Unatoč svojoj nevolji, njih dvoje, kada treba uza što prionuti, padaju iznova u rezignaciju svojega plemena, dršću pred sutrašnjim danom i voljni su opet saviti kičmu. Obično se on u brizi za opstanak pokorava ženinu sudu, jer se ona zna snalaziti. Ali sada se on naposljetku rasrdi, tim više što se potajice boji kao i ona.

– Pusti me s mirom! – odgovori joj, pa legne i okrene leđa. – To bi bilo lijepo, da iznevjerim drugove!... Ja vršim svoju dužnost.

Legne i ona. Ni jedno ni drugo ne govori. Onda odgovori ona nakon duge šutnje:

– Pravo veliš, idi onamo. Samo, jadni moj stari, mi propadosmo.

Dvanaest je sati otkucavalo kada su objedovali, sastanak je dogovoren za jedan sat u krčmi *K sreći*, odakle će onda k gospodinu Hennebeauu. Za objed imaju krumpira. Ostao je samo komadićak maslaca i nitko ga ne dira. Navečer će biti kruha s maslacem.

– Ti znaš da se u tebe uzdajemo, da ćeš govoriti – odjednom će Étienne Maheuu.

Maheu se iznenadi i glas mu zamre od uzbuđenja.

– Ah! Ne, to je previše! – zavikne Maheuovica. – Ja pristajem da on ide, ali mu zabranjujem da bude vođom... Zašto baš on, a ne koji drugi?

Onda joj Étienne to objasni sa svojom žarkom rječitošću. Maheu je najbolji radnik u rudniku, najomiljeniji, najštovaniji, i njega uvijek spominju kao razborita čovjeka. Tako će rudarski zahtjevi, kada ih on izreče, snažnije djelovati. Isprva je trebao on, Étienne, govoriti, ali on je u Montsou prekratko vrijeme. Radije će saslušati starosjedioca. Naposljetku, drugovi povjeravaju svoje interese najdostojnijemu: odbiti ne može jer bi to bilo kukavno.

Maheuovica očajno mane rukom.

– Idi, idi, čovječe moj, gini za druge. Ja na koncu pristajem!

– Ali ja to nikako ne umijem – izmuca Maheu. – Ja ću gluparije govoriti.

Étienne, sav sretan što ga je nagovorio, potapše ga po ramenu.

– Reci što ti je na srcu, pa će biti sasvim dobro.

Stari Bonnemort, kojemu su noge splasnule, sluša ih punih usta i klima glavom. Zašute. Kada jedu krumpir, djeca se guše i lijepo miruju. Kada je starac progutao, promrmlja polako.

– Reci što te volja, pa će biti svejedno, kao da nisi ništa ni rekao... Ah, znam ja toliko tih zgoda! Pred četrdeset su nas godina izjurili na vrata iz uprave, i to još sabljama! Danas će

vas možda primiti, ali vam neće ništa više odgovoriti nego li ovaj zid... Zakona im! Imaju oni novaca pa se ni ne brinu!

Opet zašute. Maheu i Étienne ustanu i ostave porodicu tužnu, kraj praznih tanjura. U polasku pozovu Pierrona i Levaqua, a onda sva četvorica otiđu k Rasseneuru, gdje se skupljaju u malim hrpama izaslanici iz susjednih naselja. Kada se sabere dvadeset članova izaslanstva, uglave oni uvjete koje će suprotstaviti uvjetima ugljeničkoga društva, te krenu u Montsou. Oštar sjeveroistočnjak mete cestu. Dva sata kucnuše kada stigoše.

Sluga im prvo reče neka pričekaju i zatvori vrata; onda se vrati, uvede ih u salon i razmakne zastore. Prodre malko svjetla, prosijana kroz čipke. Kada rudari ostadoše sami, ne usude se sjesti, nego se zbunili. Svi su oni čisti, u sukненоj odjeći, jutros obrijani, a kosa im se i brkovi žute. Okreću svoje kačkete u rukama i ispod oka gledaju pokušstvo, jednu od onih zbirka svih stilova, što je ljubav za stare trice uvela u modu: naslonjači Henrija II., stolice Louisa XV., talijanski kabinet iz sedamnaestoga stoljeća, španjolski konkvistador iz petnaestoga, prijevjes s oltara kao ukras na kaminu i optočene starinske misne odjeće, prepravljene za zavjese na vratima. To staro zlato, ta stara svila smeđe boje, sva ta crkvena raskoš ovladala ih smjernom neprijatnošću. Istočnjački ćilimi kao da im drže noge svojim visokim runjama. No najviše ih guši vrućina, jednaka vrućina iz ogrjevnih cijevi; obrazi im se smrзли od vjetra vani, pa se čude kako tu grije. Prođe pet minuta. I sve im je veća nelagoda u toj udobnoj bogatoj odaji, tako ugodno zatvorenoj. Naposljetku uđe Hennebeau, zakopčan kao vojnik, s vrpcom svoga reda na kaputu. On progovori prvi:

– Ah! Eto vas!... Vi se bunite, kao što se čini...

Prestane, a onda dometne s uljudnom strogošću:

– Sjednite, ja baš i želim s vama porazgovarati.

Rudari se okrenu i ogledaju se gdje da sjednu. Neki se usude sjesti na stolice, a druge zbuni izvezena svila, te oni ostanu na nogama.

Nastane šutnja. Hennebeau je odgurao svoj naslonjač pred kamin, pa ih živo motri i nastoji da se sjeti njihova lica. Prepoznao je Pierrona, koji se je sakrio u drugi red, a oči mu zapnu na Étienneu, koji sjedi nasuprot njemu.

– Što bi dakle imate reći? – zapita.

Očekivao je da će mladić prihvatiti riječ, te se vrlo iznenadi kada je vidio gdje Maheu pristupljuje, da se nije mogao suzdržati, nego još dometne:

– Što! Zar vi, stari radnik, koji je uvijek bio razborit, domorodac montsouski, čija porodica radi u rudniku, otkada se kopa!... Ah! To nije lijepo, to me žalosti, da ste vi na čelu nezadovoljnicima!

Maheu oborio oči i sluša. Onda on započne, isprva neodlučnim i nejasnim glasom.

– Gospodine upravitelju, baš zbog toga što sam miran čovjek, kojemu nitko ne može prigovoriti, drugovi su me i izabrali. To vam treba dokazati da se nisu pobunili vikači, nemirnjaci, koji žele prouzročiti nered. Mi hoćemo samo pravicu, nama je dodijalo skapavati od gladi, pa nam se čini: vrijeme je da se nagodimo, da bar imamo kruha svaki dan.

Glas mu je sve čvršći. Digne on oči, pa nastavi, gledajući upravitelja.

– Vi dobro znate da mi ne možemo prihvatiti vaš novi sustav... Krive nas da zlo podbočujemo. Istina je, ne bavimo se koliko treba tim poslom. Ali kada bi se bavili, naša bi zarada bila još manja, pa kako ni sada nije dosta da se prehranimo, bio bi to konac svemu, sve bi nas uništilo. Platite nas bolje pa ćemo bolje i podbočivati, radit ćemo koliko treba,

a nećemo prianjati samo uz kovanje, uz jedini posao koji se isplaćuje. Ne možemo se drugačije pogoditi, posao mora biti plaćen da bude izveden... A što ste vi izmislili umjesto toga? Nešto što nama nikako ne ide u pamet, da znate! Vi snizujete plaću za voz, a onda velite da tu ponižicu nadoknađujete time što podbočivanje zasebno plaćate. Sve da je to i istina, još bismo mi bili okradeni, jer bi s podbočivanjem uvijek više vremena gubili. Ali najviše nas srdi što to ni nije istina; ugljениčko nam društvo ništa ne nadoknađuje, nego samo dva santima za voz tura sebi u džep, eto na!

– Jest, jest, istina je – promrmljaju drugi izaslanici, kada smotriše da je Hennebeau ljuto mahnuo, kao da bi ih prekinuo.

Ali Maheu presiječe riječ upravitelju. Sada se je odvažio, pa mu riječi teku i same. Katkad on sam sebe sluša začuđen, kao da tko drugi iz njega govori. Te su mu se stvari nagomilale u prsima, a on nije ni sam znao da su tamo, i sada mu izlaze iz srca. Priča on o nevolji svih njih, o teškom radu, o pasjem životu, o ženi i djeci, što kod kuće jauču od gladi. Spominje posljednje kukavne plaće, o smiješnoj polumjesečnoj zaradi, koju još umanjuju novčane kazne i neradni dani, te je kući u suzama donosiš. Zar su namjerali da ih utuku?

– Dakle, gospodine upravitelju – zaključi on – mi smo došli da vam kažemo: ako moramo skapati, volimo da skapamo ništa ne radeći. Manja će biti muka... Ostavili smo robove i nećemo više sići ako ugljениčko društvo ne primi naše pogodbe. Ugljениčko društvo hoće sniziti plaće za voz a da podbočivanje plaća posebno. A mi hoćemo da ostane kako je i bilo, i još hoćemo da nam se nadoplati po pet santima za voz... Sada trebate vi pokazati jeste li za pravicu i za rad.

Između rudara se oglase glasovi.

– Tako je... Rekao je što svi mi mislimo... Mi ištemo samo pravicu.

A drugi ne govore, nego klimaju glavom. Nestade im raskošne odaje sa zlatom, vezovima i nagomilanim tajanstvenim starinama; ne osjećaju oni više ni ćilima, što ga gaze svojom teškom obucom.

– Pustite me dakle da odgovorim – zavikne na koncu Hennebeau, koji se je rasrdio. – Prije svega nije istina da ugljениčko društvo dobiva dva santima po vozu... Evo brojaka.

Nastane zbrkano raspravljanje. Upravitelj, da ih podijeli, obratio se k Pierronu, a on se sakrije mucajući. Naprotiv Levaque je na čelu najvećih napadača, te sve brka i tvrdi ono što ne zna. Krupno se mrmljanje gubi među tapetama, u vrućini kao u toplicama.

– Ako vi svi budete odjednom govorili – prihvati Hennebeau – nikada se nećemo sporazumjeti.

Opet mu se vratila mirnoća, stroga uljudnost bez srditosti, kao poslovnu čovjeku koji je dobio nalog, te zna da mu pribavi poštovanje. Od prvih riječi nije micao pogleda s Étiennea, te je nastojao da izvuče mladića iz šutnje u koju se je zavukao. Okani se dakle rasprave o ona dva santima, te odjednom proširi pitanje.

– No, priznajte, dakle istinu, vi se povodite za ružnom pobunom. Kuga je dahnila na sve radnike, te ponajbolje između njih kvari... Oh! Ne trebam ničije ispovijesti, vidim dobro da su prevratili vas koji ste nekada bili tako mirni. Zar nije tako: obećali su vam više maslaca nego kruha, rekli su vam da je sada na vama red da budete gospodari... Ukratko, trpaju vas u onaj famozni međunarodni savez, u onu razbojničku vojsku, kojoj je san razorenje društva...

Sada ga Étienne prekine.

– Varate se, gospodine upravitelju. Još nijedan montsouski ugljar nije onamo pristao. No ako budu onamo tjerani, svi će se rovovi pridružiti. To ovisi o ugljениčkome društvu.

Od toga se časka nastavi borba između Hennebeaua i Étiennea, kao da drugih rudara tu ni nema više.

– Ugljениčko je društvo providnost tim ljudima, te krivo činite što mu se prijetite. Ove je godine potrošilo trista tisuća franaka na gradnju radničkih naselja, koja joj ne nose ni dva posto, a ja ne govorim ni o mirovinama koje plaća, niti o ugljenu, niti o lijekovima, što ih daje... Vi mi se činite inteligentnim čovjekom, za nekoliko ste mjeseci postali jednim od naših najvještijih radnika, pa zar ne biste bolje činili kada bi rasprostirali tu istinu, nego što srljate u propasti, pohađajući ljude loša glasa? Jest, hoću spomenuti Rasseneura, s kojim smo se morali rastati, da očuvamo svoje rovove od socijalističkoga truleža... Uvijek vas viđaju kod njega, pa vas je jamačno on naveo da osnujete tu štednu zadrugu, koju bismo mi drage volje trpjeli, kada bi bila samo za štednju, ali mi u njoj osjećamo oruđe protiv nas, pričuvnu zakladu, iz koje će se platiti ratni trošak. Što se toga tiče, moram primijetiti, da ugljениčko društvo zahtijeva nadzor nad tom štednom zadrugom.

Étienne ga pušta neka govori, pa mu upro oči u oči, a usne mu malko od uzrujanosti podrhtavaju. Posljednjim se riječima nasmiješi i samo odgovori.

– To je dakle novi zahtjev, jer sve do danas niste vi, gospodine upravitelju, tražili taj nadzor... Na žalost, naša je želja da se ugljениčko društvo što manje bavi nama, te umjesto da igra ulogu providnosti da nam se pokaže jednostavno pravednim i da nam daje što nam pripada: našu zaradu, koju nam društvo sada krnji. Zar je to pošteno da kod svake krize puštaju da radnici umiru od gladi, samo da se spase dividende dioničarima?... Govorite vi, gospodine upravitelju, što vam drago, nov je sustav prikrivena ponižica plaće i to nas ozlojeđuje, jer ako ugljениčko društvo mora štedjeti, loše radi zaštedejući jedino od radnikove zasluge.

– Ah! Tu smo dakle! – usklikne Hennebeau. – Očekivao sam tu optužbu, da gladom morimo narod i živimo od njegova znoja? Kako možete takve gluposti govoriti vi koji biste trebali znati za ogromne opasnosti kojima se izlaže kapital u industriji, kao na primjer u rudokopu? Sasvim uređen rov stoji danas milijun i pol do dva milijuna franaka, a kolike muke treba dok se ne izvuku barem srednje kamate iz tolike bačene svote! Skoro polovica rudničkih društava u Francuskoj bankrotira... Uostalom, glupo je kriviti zbog okrutnosti one koji uspijevaju. Kada njihovi radnici stradavaju, stradavaju i oni sami. Zar vi mislite da ugljениčko društvo ne gubi u ovoj krizi isto toliko koliko i vi? Društvo nije gospodar plaći, nego je podvrgnuto utakmici i za vratom mu je propast. Držite se činjenica, a ne društva... Ali vi nećete slušati, vi nećete razumjeti!

– Hoćemo – odvrati mladić – mi jako dobro razumijevamo, da za nas ne može biti poboljšanja dok budu prilike takve kakve su danas, pa baš zato će naposljetku radnici, bilo kada bilo, urediti tako da im bude drugačije.

Ove riječi, umjerene po formi, bijahu izrečene u pola glasa, ali s tolikim uvjerenjem i drščući od prijetnje da je nastala velika šutnja. Neka zabuna i dah straha prođe tim smirenim salonom. Drugi delegati slabo razumijevaju, ali ipak osjećaju da im se drug, usred toga blagostanja, zauzima za njihov interes, te stanu ispod oka gledati sjajne tapete, udobne stolice, svu tu raskoš, od koje je i najmanja sitnica vrijedna koliko njihova hrana za čitav mjesec dana.

Hennebeau, koji se je bio zamislio, ustane napokon da ih otpravi. Za njim ustanu svi. Étienne gurne malko laktom Maheua, te ovaj opet prihvati riječ, ali već smeteno i nespretno:

– Dakle, gospodine, to je sve što vi odgovarate... Mi ćemo reći drugima da vi odbijate naše uvjete.

– Ja, dragi moj – usklikne upravitelj – ta ja ništa ne odbijam!... Ja sam plaćenik kao i vi, ja nemam ovdje više svoje volje nego li posljednji vaš vozač. Meni naređuju, a moj je jedini posao paziti da naredbe budu valjano izvršene. Ja sam vam rekao što sam mislio da vam moram reći, ali nije mi ni na kraj pameti da o čem odlučujem... Vi mi donosite svoje zahtjeve, a ja ću ih javiti upravi, te vam onda predati odgovor.

Govori on s ispravnošću visoka činovnika, kloneći se strasti u tim pitanjima, suho i uljudno kao puko oruđe vlasti. A rudari ga gledaju sada s nepovjerenjem i pitaju se otkuda li je to i kakav mu je interes da laže, koliko li će se nagrabiti kada ovako posreduje između njih i pravih gospodara. Spletkar je on, valjda, taj čovjek koji je plaćen kao i radnik, a tako krasno živi!

Étienne se opet usudi primijetiti.

– Vidite, gospodine upravitelju, kako je žalosno što ne možemo mi sami osobno zastupati svoj interes. Mnoge bi stvari mi objasnili, te bi našli takvih razloga koje vi nikako ne dokučujete... Kada bismo mi samo znali kamo se obratiti!

Hennebeau se ne rasrdi, nego se čak i nasmiješi.

– To se i zbilja zamršuje, čim vi nemate u meni povjerenja... Morat ćete onamo.

Izaslanici krenu očima za njegovom nejasnom kretnjom, za rukom, pruženom spram jednoga prozora. Gdje je to "tamo"? Jamačno Pariz. Ali izvjesno oni ne znaju, nego im se to pričinja u nekoj strahovitoj daljini, u nepristupnu, svetu kraju, gdje stoluje nepoznati Bog, šćućuren u svojem svetištu. Nikada ga oni neće vidjeti i samo ga osjećaju kao neku moć, koja iz daljine pritišće ovih deset tisuća montsouskih ugljara. A kada upravitelj govori, ta je moć iza njega sakrivena i izriče odluke.

Klonu duhom, pa i sam Étienne slegne ramenima, da im reče: najbolje je otići; dotle je Hennebeau prijateljski tapkao Maheua po ruci i pitao ga kako je Jeanlinu.

– Ta to vam je barem strašna pouka, pa vi još branite loše podbočivanje!... Vi ćete, prijatelji moji, razmisliti, te ćete pojmiti da bi štrajk bio nesrećom za sve. Ne bi prošao ni tjedan dana, a vi biste od gladi skapali; što ćete onda?... Nego ja se uzdam u vašu razboritost i uvjeren sam da ćete najkasnije li ponedjeljak opet sići u rov.

Krenu svi i iziđu iz salona, topčući kao stado, zgrbljeni, ne odgovorivši ni riječi na tu pokornost što se očekuje. Upravitelj ih je ispratio i morao je sabrati o čem su govorili: s jedne strane ugljeničko društvo sa svojim novim cjenikom, a s druge strane radnici sa zahtjevom da im se povisi plaća za pet santima po vozu. Da ih ne bi ostavio u iluziji, najbolje je, smisli on, reći im unaprijed da će uprava jamačno odbiti njihove uvjete.

– Razmislite, dok niste učinili koju glupost – ponavlja on, uznemiren njihovom šutnjom.

U predsoblju Pierron pozdravi veoma ponizno, a Levaque će tobože metnuti kačket na glavu. Maheu stane smišljati što da reče pred odlazak, ali u to ga Étienne opet gurne laktom. Odu svi, šuteći kao za prijetnju. Vrata se sama zalupe s velikom lupom.

Kada se Hennebeau vrati u blagovaonicu, nađe svoje goste mirne i šutljive uz likere. U dvije-tri riječi obavijesti Deneulina, kojemu se je lice sasvim smrklo. Onda ispije svoju hladnu kavu, pa htjede govoriti o drugim stvarima. Ali Grégoirovi se sami vrata k štrajku, začuđeni kako nema zakona koji bi branili radnicima ostavljati posao. Paul je umirivao Cécile govoreći da očekuju žandare.

Naposlijetku zovne gospođa Hennebeau slugu.

– Hippolyte, prije nego što uđemo u salon, otvorite prozore i prozračite.

III.

Dva tjedna su prošla, a u ponedjeljak trećeg tjedna po radničkim se listinama, poslanima upraviteljstvu, vidjelo da se je opet smanjio broj radnika koji su sišli u rov. Toga su jutra računali da će se posao prihvatiti, ali uprava je uporna i ne popušta pa se rudari sve više razdražuju. Voreux, Crèvecoeur, Mirou, Madeleine ne štrajkuju više sami; u Victoire i Feutry-Cantelu jedva da je četvrtina sišla; zahvaćen je čak i Saint-Thomas. Malo po malo štrajk biva općenitim.

U Voreuxu je teška tišina na oknu. U zamrloj tvornici, u praznim i zapuštenim velikim radionicama posao miruje. Pod sivim prosinačkim nebom tri ili četiri zaboravljena voza stoje na visokim mostovima u nijemoj žalosti mrtvih stvari. Dolje se među tankim stupovima lazila iscrpljuje ugljenova zaliha, a drvo leži na kiši i gnjije. Na stanici kraj prokopa ostala je lađa, napola natovarena, kao da je zaspala u mutnoj vodi; a na pustoj ugljari, iz koje se i po kiši puši rastvoreni sumpor, ispružila neka kolica melankolično svoje rukunice. Ali najmrtvije su zgrade, rešetarnica sa zatvorenim rebrenicama, stražarnica, u kojoj više ne ori ni ne tutnji od primanja, i ohlađena odaja s parnim kotlovima, i golemi dimnjak, preširok za rijetki dim. Crpeći stroj se loži samo ujutro. Konjušari spuštaju hranu konjima, nadglednici su opet postali radnicima, te jedini rade u rovu, pazeći da ne bi kakva nesreća oštetila putove, kada se ne održavaju; onda se od devet sati ostala služba obavljala ljestvama. A nad tim mrtvim zgradama, pokrivenima kao ponjavom crnom prašinom, samo još struji crpka i diše svojim glasnim i dugim dahom ostatak života u rovu, koji bi vode razorile da taj dah prestane.

S druge strane ravnice leži kao mrtvo i naselje Deux-Cent-Quarante. Okružnik iz Lillea bio je dojurio, žandari dokasali; ali kako su štrajkaši mirni, morali su se i okružnik i žandar vratiti. Nikada nije bilo tako uzorna reda u naselju, na toj dalekoj ravnici. Ljudi, da ne bi išli u krčmu, spavaju cio dan, a žene, kada dijele kavu, opametile se, te ne ginu onoliko za brbljarijama i svađama; kao da i dječje skupine razumiju, te su toliko razborite, da trče bosonoge i bez halabuke se pljuskaju. Takva je odredba, koja se ponavlja i ide od usta do usta: svi hoće biti razboriti.

Međutim u Maheuovu kuću neprestano svijet dolazi i odlazi. Étienne je tu kao tajnik potrebitim obiteljima razdijelio one tri tisuće franaka iz štedne zadruge; onda je s raznih strana stiglo nekoliko stotina franaka, skupljenih od prinosa i milodara. Ali sada presahnjuju sva sredstva, rudari nemaju više novaca, da podrže štrajk, a glad prijeti pred vratima. Maigrat je bio obećao posudbu na dva tjedna, ali se odjednom nakon osam dana predomislio i uskratio živež. Obično on prima naredbe od ugljeničkoga društva; možda društvo hoće da ih zamori gladom da bi se odmah dokončao štrajk. On se uostalom vlada kao ćudljiv nasilnik, te daje ili ne daje kruha, ovisno o izgledu djevojke koju roditelji pošalju po hranu; osobito on zatvara vrata Maheuovici, sav zloban i voljan da joj odmazdi, što nije dobio Catherinu. Da bude nevolja još gora, stalo se smrzavati, te žene gledaju kako im je sve manja hrpa ugljena, a muči ih misao da ga neće više u rudniku dobiti, jer ljudi više ne silaze. Nije dakle dosta što skapavaju od gladi, nego će uskoro skapavati još i od zime.

Kod Maheuovih ponestalo već svega. Levaquovi se još prehranjuju od dvadeset franaka, što im je posudio Bouteloup. Što se tiče Pierronovih, oni imaju uvijek novaca; ali da se pričine gladnima kao i drugi, te od straha da ne bi morali drugima pozajmljivati, kupuju

oni na veresiju kod Maigrata, koji bi sav svoj dućan poklonio Pierronovici kada bi ona zadigla suknju. U subotu mnoge porodice polijegaše bez večere. Ali uoči tih strašnih dana, koji počinju, nijedna se tužaljka ne čuje, nego se svi s mirnom srčanošću pokoravaju odredbi. Bilo što bilo, potpuno je to povjerenje, pobožna vjera, slijepa odanost ljudi vjernika. Obećano im je doba pravde, te su oni spremni trpjeti da bi stekli općenitu sreću. Glad raspaljuje glave, te se kao nikada iz tjesnaca proširilo obzorje ovim nevoljnicima u halucinaciji. Gledaju oni tamo, kada im se oči zamute od nemoći, idealni grad svojega sna, ali u ovom trenutku blizak i skoro zbiljski, s narodom same braće, sa zlatnim vijekom zajedničkoga rada i uživanja. Ništa ih nije kadro pokolebati u uvjerenju da će najzad ući u taj grad. Štedna se je zadruga iscrpla, ugljeničko društvo ne popušta, svaki dan položaj će biti gori, a oni se nadaju uvijek i prezirno se smješkuju zbilji. Da se zemlja provali pod njima, čudo bi ih spaslo. Ta im vjera nadoknađuje kruh i grije želudac. Kada Maheuovi i drugi brže bolje stresu u sebe svoju juhu od bistre vode, zanesu se tako kao u neku vrtoglavicu, u ushit boljega života, u kojem se bacaju mučenici pred divlje zvjeri.

Odsada je Étienne neprijeporni vođa. Na večernjim razgovorima izriče on odluke, ukoliko ga je učenje usposobilo da rješava svako pitanje. Cijele noći provodi čitajući i mnoga mu pisma dolaze: pretplatilo se je čak i na *Osvetnika*, belgijski socijalistički list; te su novine prve u naselju, pa su mu u očima drugova pribavile izvanredno poštovanje. Popularnost mu raste i iz dana ga u dan sve više draži. Podržavati prostrano dopisivanje, raspravljati o radničkom udesu na sve četiri strane u provinciji, davati savjete voreuxskim rudarima, pogotovo postati nekim središtem i osjećati da se svijet vrti oko tebe, ta taština neprestano podjaruje njega, nekadašnjega mehaničara, a sada rudara prljavih crnih ruku. Uspeo se je za jednu stepenicu, ušao u onu prokletu buržoaziju, po tom svojem zadovoljstvu s umom i udobnošću, koje je sam od sebe tajio. Jedino mu je još mrsko što zna da mu je naobrazba nedostatna, pa je zbog toga smeten i plašljiv, kada je s kojim kaputašem. Uči on neprestano i sve guta, ali kako nema metode polagano on prisvaja, te nastaje takva zbrka da na koncu zna same stvari koje nije razumio. Zato mu se katkad zdrav razum budi, pa se on uznemiruje zbog svoje misije i muči ga strah da nije onaj očekivani čovjek. Možda je trebao postati odvjetnikom, ili učenjakom, koji zna govoriti i raditi, a da ne kompromitira drugove? No gnjev ga opet osovljuje. Ne, ne, ne treba odvjetnika! Svi su oni hulje koje se služe svojim znanjem, da se od narodne muke tove! Bilo kako bilo, radnici moraju svoje poslove sami među sobom svršavati. I opet ga ljuljuška san o vođi miljeniku: Montsou pod nogama, a Pariz u maglovitoj daljini. Ko bi i znao? Možda jednom zastupnički mandat, tribina u bogatoj dvorani, otkuda on grmi protiv buržoazije, u prvom govoru, što ga je izrekao radnik u sabornici.

Već nekoliko je dana Étienne zbunjen. Pluchart piše pismo za pismom i nudi se da dođe u Montsou i podjari štrajkašima revnost. Radi se o tom da se upriliči tajna skupština pod predsjedništvom tog mehaničara; tomu je projektu namjera da se izrabi štrajk i da se za međunarodni savez pridobiju rudari, koji su dosada bili još nepovjerljivi. Étiennea je strah graje, ali on bi ipak pustio neka dođe Pluchart, da nije Rasseneur žestoko pokudio to uplitanje. Unatoč svojoj moći mora mladić računati s krčmarom, čije su zasluge starije, a i on ima pristaša među svojim gostima. Tako se on skanjuje i ne zna što odgovoriti.

U to u ponedjeljak, u četiri sata, kad je Étienne bio sam sa Maheuovicom u prizemlju, stigne novo pismo iz Lillea. Maheu je sav klonuo od besposlice, te otišao pecati ribu: ako mu posluži sreća, da ispod brane na prokopu uhvati lijepu ribu, prodat će je te će kupiti kruha. Starac Bonnemort i mali Jeanlin iziđoše, da okušaju svoje oporavljene noge, a djeca su otišla s Alzirom, koja čitave sate provodi kod ugljare i skuplja ugljen. Maheuovica sjedi uz slabu vatru, koju ne smiju više ložiti, raskopčana; jedna joj je sisa izvađena iz haljine i visi joj sve do trbuha, a na sisi joj je Estella.

Kada je mladić opet savio pismo, zapita ga ona:

– Je li dobar glas? Hoće li nam poslati novaca?

On mahne rukom, da neće, a Maheuovica nastavi:

– Ne znam, što ćemo svi, kako ćemo ovog tjedna... Naposljetku, izdurat će se ipak. Zar nije tako: kada je pravica uz nas, to nas junači, pa ćemo uvijek biti na koncu jači.

Sada je ona, naravno, za štrajk. Bilo bi doduše bolje ne puštati posao, nego prisiliti ugljениčko društvo da bude pravedno. Ali, kada je posao već napušten, ne smije se prihvatiti dok se ne postigne pravica. U tom je ona odlučna i nepopustljiva. Bolje je i skapati, nego dopustiti da izgleda da si imao krivo, kada imaš pravo!

– Ah! – usklikne Étienne – Kada bi buknuła valjana kolera, koja bi nas oslobodila tih izrabljivača u ugljениčkom društvu.

– Ne, ne – odgovori Maheuovica – nikomu ne treba željeti smrt. To nam ne bi pomoglo, a druge bi odbilo... Ja bih samo to da oni stanu razboritije misliti, a tomu se i nadam, jer ima svagdje pametna svijeta... Vi znate, da ja nikako ne marim za vašu politiku.

I zbilja, ona obično kudi njegove žestoke riječi i veli da je on svadljivac. Što ljudi hoće da im se posao plati, koliko vrijedi, to je dobro; ali čemu da se bave tolikim stvarima, buržoazijom i vladom? Zašto da se miješaju u tuđe stvari, gdje samo mogu na zlo naići? Ali ona ga uvijek poštuje, jer se ne opija i jer joj uredno plaća četrdeset i pet franaka za stan i za hranu. Kada se čovjek valjano vlada, drugo mu se može oprostiti.

Onda stane Étienne govoriti o republici, koja će svemu svijetu pribaviti kruha. Ali Maheuovica zaklima glavom, jer se sjeća godine 1848., pasje godine, kada ostadoše goli golcati ona i muž, a tek što su se bili uzeli. Zaveze se u misli i uzme mu tužnim glasom pripovijedati o tim nevoljama, zanesenih očiju i golih grudi, a kćerka joj Estella, ne puštajući sisu, zaspala na koljenima. Étienne se i sâm zanio, pa se čvrsto zagledao u tu golemu sisu, kojoj mekana bjelina odudara od izmučena žuta lica.

– Ni pare nemamo – promrmlja ona – ništa da se prehraniš, a svi rovovi obustavljaju posao. Pa što! Crkavica je sirotinjska danas!

No u taj se čas otvore vrata i oni zanieme od iznenađenja kada uđe Catherine. Otkada je pobjegla sa Chavalom nije se više javljala u naselju. Tako je zbunjena da nije za sobom ni vrata zatvorila, nego dršće i šuti. Mislila je da će zateći mater samu, te kada je spazila mladića, smele joj se riječi, pripravljene putom.

– Što si došla ovamo? – zavikne Maheuovica, ni ne ustajući sa stolice. Neću da znam za tebe, odlazi!

Catherine htjedne da se dosjeti riječima.

– Mama, ja sam kave i šećera... Jest, za djecu... Ja sam radila preko vremena, mislila sam na njih...

Izvadi iz džepova funtu kave i funtu šećera, te se nekako usudi da to metne na stol. Ona radi u Jean-Bartu, a ovaj joj štrajk u Voreuxu zadaje brigu, te nije znala drugačije da pomogne malko roditelje, nego pod izlikom da je mislila na mališane. Ali njeno dobro srce ne umiri mater, te ona odvratila:

– Mjesto da nam donosiš slatkiša, trebala si tu ostati i kruha nam zarađivati.

Istrese na nju sve, što joj je na srcu, i dobaci joj u lice sve što je već mjesec dana neprestano govorila o njoj. Pobjeći s čovjekom i sa šesnaest se godina prilijepiti uz njega, a obitelj ti je u nuždi! Tako može učiniti samo najgora i najpokvarenija djevojka. Gluparija se može oprostiti, ali takvu zloću ne može mati zaboraviti. Pa da su je i držali pod paskom! Ali nisu, nego je bila slobodna po volji, i jedino su iziskivali od nje da dolazi kući spavati.

– Je li, koji ti je vrug u toj koži u tvojoj dobi?

Catherine stoji mirno kraj stola i sluša, a glavu je oborila. Drhat prođe mršavim tijelom te zakrčljale djevojke. Ona htjedne isprekidanim riječima odgovoriti.

– Oh! Kada bi meni to bilo veselje!... To je njemu. Kada on hoće, moram i ja htjeti, zar nije tako? Jer on je, vidiš, jači... Ko bi znao kako će što biti? Naposljetku, to je gotovo i ne može se promijeniti, jer da nije on, bio bi netko drugi, svejedno je. On me mora uzeti.

Brani se ona bez žestine, sa strpljivom rezignacijom djevojaka koje prerano potpadnu muškarcu. Zar to nije opći zakon? Nikada se ona nije ničemu drugomu nadala nego nasilju iza ugljare, djetetu sa šesnaest godina, onda nevolji u braku, ako je ljubavnik uzme. Ne crveni se od stida, a dršće samo zato što je uzrujava da mati postupa s njom kao sa zločinkom pred ovim mladićem, koji joj ovdje smeta dovodi je u očaj.

Étienne je međutim ustao pa, da ne smeta njihovu pravdanju, uzeo čarkati vatru, koja se je bila skoro utrnula. No njihovi se pogledi sastanu. Čini mu se da je blijeda, izmučena, ali ipak još lijepa s onim svojim jasnim očima u razjađenu licu. Zaokupi ga neko osobito čuvstvo i prođe ga zloba, pa bi samo želio da ona bude sretna s tim čovjekom, koji joj je miliji od njega. Ima potrebu još se brinuti za nju i želi otići u Montsou te prisiliti onoga neka je bolje pazi. Ali Catherine vidi samo sažaljenje u toj nježnosti, što joj on neprestano iskazuje; jamačno je prezire kada je ovako mjeri očima. Od toga joj se srce tako stegne da joj je zastao dah, te nije ni mogla promucati još koju riječ za ispriku.

– Tako je, bolje da šutiš – odvratila Maheuovica nesmiljeno. Ako si se vratila da ostaneš, uđi; inače odlazi odmah i budi sretna što sam zabavljena, jer bih te inače zveknula nogom negdje.

Kao da se je odjednom ta prijetnja izvršila, Catherine dobije svom silom nogom u zadnjicu, i tako žestoko, da se je omamila od iznenađenja i boli. To je Chaval jednim skokom uletio kroz otvorena vrata i na nju se ritnuo kao bijesna životinja. Časak već vrebao je on na nju vani.

– Ah! Ti droljo – zaurla on – idem ja za tobom i znam da se ti opet ovamo vucariš! I ti ga plaćaš, a? Ti ga za moje novce častiš kavom!

Maheuovica i Étienne zaprepastili su se i ni da se maknu. Chaval se bijesno razmahnuo i tjera Catherinu k vratima.

– Hoćeš li ići, sto ti jada!

Catherine pobjegne u kut, a Chaval sada napadne mater.

– Na zdravlje; ti si kod kuće, a kći tvoja, bludnica, tamo je gore, s nogama u zraku!

Naposljetku zgrabi on Catherinu za zglavak, pa je trese i vuče napolje. Na vratima se opet okrene k Maheuovici, koja sjedi kao prikovana na stolici. Zaboravila je da uvuče sisu. Estella je zaspala i nos joj se spuznuo u vunenu suknju; a ogromna sisa visi, prosta i gola, kao vime u krupne krave.

– Kada kćerka nije tu, onda se mati daje gnječiti – zavikne Chaval. – Daj mu pokaži svoju mesetinu! Nije on izbirač, taj gad, tvoj stanar!

Étienne htjedne u prvi mah ošamariti druga. Ali se poboja da tučnjava ne bi uzbunila naselje, te tako ne iščupa Catherinu iz Chavalovih ruku. Spopao ga je bijes, pa njih dvojica stadoše licem u lice, s krvavim očima. Stara je to mržnja buknila, ljubomornost, dugo pritajivana. Sada mora jedan od njih drugoga smlaviti.

– Pazi se! – promuca Étienne kroz stisnute zube. Dušu ću ti istresti.

– Daj da vidim! – odvratila Chaval.

Još su se nekoliko časaka gledali iz takve blizine da im je dah palio lice. A Catherine, moleći i zaklinjući, uhvati svoga ljubavnika za ruku da ga odvuče. Tako ga ona odvuče za sobom iz sela, bježeći glavom bez obzira.

– To je prostačina! – promrmlja Étienne i žestoko zalupi vrata. Takav ga je bijes spopao da je morao sjesti.

Maheuovica naprotiv nije se ni maknula. Samo se razmahne i nastane šutnja, mučna i teška zbog stvari o kojima ne govore. Iako se Étienne odupire, uvijek mu zirkaju oči za njenim grudima, za tom bijelom mekoćom, što mu sada gola smeta. Ima njoj doduše četrdeset godina, te je izobličena kao valjana ženka koja je prerodila, ali mnogi je još žele, ovakvu snažnu, meku s krupnim dugim licem nekadašnje lijepe djevojke. Polako i mirno uhvati ona objema rukama sisu i utura je. Rumen krajić zapeo i ona ga potisne prstom, onda se zakopča; sva je sada crna i zdepasta u svojoj staroj haljini.

– To je svinja – reče naposljetku. – Samo gad i svinja može onako odurno misliti... Ja ne marim za to! Nije vrijedno ni da govorim.

Onda primijeti iskreno, jednako gledajući mladića:

– I ja doduše imam svojih pogriješaka, ali ono mi nije pogriješka... Samo dva su me muškarca dodirnula, jedan vozač nekada, kada mi je bilo petnaest godina, i onda Maheu. Da me je Maheu ostavio kao onaj, Boga mi, ne znam, što bi bilo, a ja se ponosim da sam bila poštena otkada smo se uzeli, jer ako ne činiš grijeha često je to zbog toga što nije bilo prilike... Ja samo velim što jest, a znam susjede koje to ne bi mogle reći, zar nije tako?

– Istina je – odgovori Étienne ustajući.

On ode, a Maheuovica položi Estellu, koja je zaspala, na dvije stolice i opet čarne vatru. Ako otac uhvati i proda ribu, bit će ipak juhe.

Vani zapada noć, ledena noć. Étienne oborio glavu i stupa, a zaokupila ga crna tuga. Nije to više srdžba na čovjeka, ni sažaljenje za zlostavljanu sirotu djevojku! Surovi mu se prizor briše u pameti i nestaje, te ga svraća na opću patnju, na strahotu nevolje. Opet mu se javlja pred očima naselje bez kruha, one žene i djeca, što te večeri neće večerati, sav taj narod, što se prazna želuca bori. A sumnja, što ga katkad spopada budi se u njem u strašnoj melankoliji sumraka i muči ga žestokom mrzovoljom, kakve još nikada nije osjetio. Kakvu užasnu odgovornost prima na sebe! Hoće li ih još huškati, još ih putiti da se tvrdoglavo odupiru, sada gdje nema više ni novaca ni veresije? A kakav će biti svršetak, ako ne pritekne nikakva pomoć i ako glad prevlada srčanost? Iznenada mu iskočila pred oči sva nesreća, djeca što umiru, matere što jecaju, a muškarci, blijedi i mršavi, kako opet silaze u rovove. Korača on uvijek i noge mu zapinju za kamenje, a misao da će ugljeničko društvo nadjačati i da će on skriviti nevolju svojih drugova mori ga i muči ga da ne može podnijeti.

Kada digne glavu, opazi da je pred Voreuxom. Mračna masa tih zgrada kao da je još i teža sada, gdje se mrači. Na pustom oknu, okruženu golemim nepomičnim sjenama, kao da je komad napuštene tvrđave. Čim je crpeći stroj zastao, nestalo je duše iz tih zidova. U ovo noćno doba nema tu ni žive duše, ni svjetla, ni glasa, a struja se iz sisaljke čuje samo kao dalek hropac, ko bi i znao otkuda u tom mrtvilu cijeloga ugljenika.

Étienne gleda i krv mu zaigra u srcu. Ako radnike mori glad, i ugljeničkomu će se društvu okrnjiti milijuni. Zašto baš da društvo nadjača u ovoj borbi rada protiv kapitala? Bilo kako bilo, pobjeda će ga skupo stajati. Onda će se već prebrojiti, koliki su komu poginuli. Spopao ga bijes borbe, divlje želje da se dokrajči nevolja, pa makar i za cijenu smrti. Bolje da skapa naselje u jedan mah, kada već mora neprestano skapavati malo po malo, od gladi i nepravde. Sjeća se stvari koje je čitao i slabo probavio, sjeća se neredâ, koji su pali-

li svoje gradove da zadrže neprijatelja, i mutnih priča kako su matere spašavale svoju djecu od ropstva, razbijajući im glave o cestu, ili kako su ljudi umirali od iznemoglosti, samo da ne jedu silnikov kruh. To ga oduševljuje, rujna se radost pomalja iz crne tuge, u koju je bio zapao, pa rastjeruje sumnju i zastiđuje ga što je časkom bio klonuo. A kada mu se je razbudila vjera, javlja mu se ponos i uznosi ga u visinu, pa veselje što je vođa i što ga slušaju, ne mareći ni za život, raste mu san o moći, nastaje pobjeda. Sanja on već o prizoru, skromne veličine, kako će odbiti vlast i vratiti je narodu, kada bude gospodarom.

Ali se probudi i strese se kada začuje Maheuov glas. Hvali se on kako je bio sretan te je ulovio divnu pastrvu i za tri je franka prodao. Bit će juhe. Onda pusti druga neka se sâm vrati u naselje i reče mu da će doći za njim, pa uđe u krčmu *K sreći* i sjedne za stol. Pričeka dok nije neki gost otišao, a onda izjavi jasno Rasseneuru da će pisati Pluchartu neka odmah dođe. Odlučio se, hoće upriličiti tajni zbor, jer mu se pobjeda pričinja pouzdanom ako montsouski ugljari u masi prionu uz međunarodni savez.

IV.

U krčmi *K veseljaku*, kod udovice Désir, bude u četvrtak u dva sata sazvan tajni zbor. Udovicu tišti nevolja, koju navaljuju na njenu djecu ugljare, pa se bez prestanka srdi, pogotovo otkada joj je krčma opustjela. Nikada nije za štrajka bilo manje žeđi, nego sada gdje se i pijanci zatvaraju kod kuće, samo da se ne ogriješe o pokornost mudroj naredbi. Tako se Montsouom, koji vrvi svijetom, oteгла široka cesta, nijema i tužna, kao da je opustošena. Ne teče više pivo s tezgi ni iz želudaca, a jarci su suhi. Na pločniku se pred Casimirovim dućanom i pred krčmom *K napretku* vide samo blijeda lica krčmaricâ, koje motre cestu; i u samom je Montsouu sve redom pusto, od Lenfantove do Tisonove krčme, pokraj Piquettine krčme i dućana *K odsječenoj glavi*; jedino u krčmi *K sv. Eligiju*, gdje zalaze nadglednici, još se gdjekoja čaša piva toči; pusto je čak i u *Vulkanu*, u kojem su djevojke besposlene, jer nemaju ljubavnika, iako su zbog rđavih prilika snizile cijenu od deset na pet sua. U pravu je pravcatu tugu zapalo srce svemu tomu kraju.

– Za Boga miloga! – zavikne udovica Désir, udarajući se objema rukama u butove, tomu su krivi žandari. Neka me bace u tamnicu, ako ih je volja, ali ja se moram žaliti na njih!

Za nju su sve oblasti i svi gospodari sami žandari; to joj je riječ općega prezira, u koju je strpala narodne neprijatelje. Molbu je Étienneovu primila sa zanosom; sva je njena kuća na službu rudarima, s drage im volje prepušta besplatno plesnu dvoranu, a ona će sama i pozive razaslati, kada to iziskuje zakon. Nego s tim je i bolje, ako zakon nije zadovoljan! Vidjet će već, dok ona razvali ralje. Odmah sutradan donese joj mladić na potpis pedesetak poziva, koje su mu prepisali pismeni susjedi u naselju, i ti pozivi budu razaslani u rovove, izaslanicima i pouzdanim ljudima. Javni je dnevni red raspravljanje o nastavku štrajka, ali uistinu očekuju Plucharta, te se nadaju njegovu govoru kako bi se svijet naveo da masovno prione uz međunarodni savez.

U četvrtak ujutro zaokupi Étiennea nemir što ne dolazi bivši poslovođa, a obećao mu je brzojavom da će stići ovamo u srijedu navečer. Što se je to dogodilo? Jadi ga što ne može prije skupštine s njim porazgovarati. U devet sati ode u Montsou, misleći da je mehaničar možda krenuo ravno onamo, ne stajući u Voreuxu.

– Nisam vidjela vašega prijatelja – odgovori mu Désirovica. – Ali sve je gotovo, hodi-te da vidite.

Odvede ga u plesnu dvoranu. Dekoracija je ostala ista, vijenci, koji se sastaju pod tavanicama u kruni od šarena papirnata cvijeća, pa na zidovima pozlaćeni kartoni s imenima svetaca i svetica. Jedino je glazbeni podij smijenjen stolom i trima stolicama u kutu i dvorana je puna klûpâ, poredanih poprijeko.

– Jako je dobro – izjavi Étienne.

– A da znate – prihvati udovica – vi ste kod kuće. Vičite koliko vam srce želi... Žandari moraju prijeći preko mojega tijela, ako dođu.

Iako je uzrujan, morao se nasmiješiti, gledajući nju, tako mu se učini golemom s tim sîsama, od kojih svaka treba jednog čovjeka da je obuhvati; zato se i govori da ona od onih šest ljubavnika u tjednu uzima svaku večer po dvojicu, jer imaju zašto.

Étienne se začudi kada uđoše Rasseneur i Souvarin; a kada udovica ostavi njih trojicu u velikoj pustoj dvorani, on usklikne:

– Gle! Već ste došli!

Souvarin, koji je noćas radio u Voreuxu, jer strojovođe ne štrajkaju, samo je zbog radoznalosti došao. Što se tiče Rasseneura, taj je ova dva dana kao zbunjen, te mu je s debela okrugla lica nestalo dobroćudnoga smijeha.

– Pluchart nije došao, to me jako zbuni – dometne Étienne.

Krčmar odvrati oči i odgovori kroz zube:

– Ja se tomu ne čudim, ne očekujem ga više.

– Kako to?

Sada se Rasseneur odluči, pogleda Étiennea u lice, te će mu odrješito:

– I ja sam mu pisao, ako baš hoćeš, da ti rečem; a u tom ga pismu zaklinjem neka ne dolazi... Jest, ja mislim, da mi trebamo svoje poslove sami rješavati, a da se ne obraćamo stranim ljudima.

Étienne plane i zadržće od bijesa; upiljio oči drugu u oči, pa ponavlja mucajući:

– Ti si to učinio! Ti si to učinio!

– Jesam učinio, dakako! Ti barem znaš, da se uzdam u Plucharta. On je lukav i pouzdan čovjek, s njim se može raditi... Ali da znaš, do vaših je ideja meni stalo kao do lanjskoga snijega! Politika, vlada, za sve se to ja ne brinem! Ja želim da s rudarom bolje postupaju. Radio sam dolje dvadeset godina i naznojio sam se toliko od jada i muke da sam se zakleo: moram isposlovati pogodnosti za one siromake što su još tamo; vidim ja da vi s tim svojim poslovima nećete nešto postići, nego ćete radnika još u goru nevolju strpati... Kada ga natjera glad, da i opet siđe u rov, derat će ga još i gore, pa će ga ugljeničko društvo batinati kao psa koji je pobjegao te ga tjeraju natrag u kućicu... To ja hoću spriječiti, da znaš!

Uzvikao se, istrbušio se i ustobočio se na svojim nožurdama. Sva njegova priroda razborita i strpljiva čovjeka iskazuje se u jasnim riječima, što mu obilato i neprisiljeno teku. Zar nije glupo misliti da ćeš u jedan mah izmijeniti svijet, gospodare smijeniti radnicima i razdijeliti novac kao što se dijeli jabuka? Trebalo bi tisuća i tisuća godina da se to možda ostvari. Neka ga se dakle okane s čudesima. Ako nećeš razbiti nos, najpametnije ti je koráčati ravno, iziskivati reforme koje se mogu ostvariti, i poboljšavati radničke prilike u svim zgodama. On dakle prima na sebe da se zauzme da ugljeničko društvo omogući bolje uvjete, jer ako se ustvrdo glave, svi će poskapati.

Étienne ga pušta neka govori, a riječ mu zapela od ogorčenosti. Onda zavikne:

– Što ti jada! Zar ti nemaš krvi u žilama?

U prvi mah umalo da ga nije pljusnuo, a onda, da odoli napasti, pojuri velikim koracima u dvoranu, te iskali bijes na klupama, između kojih si je krčio put.

– Zatvorite barem vrata – primijeti Souvarin. Ne trebaju čuti.

Otiđe sam i zatvori ih, a onda mirno sjedne na jednu od stolica u pročelju. Smotao cigaretu, pa gleda onu drugu dvojicu svojim blagim i finim pogledom, a usnice mu se malko nasmješkale.

– Ako se ti budeš srdio, nema napretka – prihvati razborito Rasseneur. – Ja sam isprva mislio da si ti pametan čovjek. Divno je to bilo: preporučiti drugovima mir, ne dopuštati im da se ikuda maknu od kuće i poslužiti se svojom vlašću da se uzdrži rad. A sada ih eto hoćeš gurnuti u glib!

Étienne trči između klupa, pa se svaki put svraća krčmaru, hvata ga za ramena, trese ga i odgovara mu, vičući u lice.

– Ta grom i bijes, ja i hoću, da budem miran. Jest, ja sam ih obuzdao stegom! Jest, ja ih i sada savjetujem neka se ne miču! Ali nitko se ne smije nama rugati, velim ti!... Blago tebi, što možeš biti miran. Meni katkad glava hoće prekipjeti.

To je bila njegova ispovijest. Sam se ruga svojim novajlijskim iluzijama, svojemu pobožnomu snu o gradu, u kojem će uskoro zavladatai pravda, kada ljudi budu braća. I zbilja, krasne li zgode, prekrižiti ruke i čekati, gledajući kako se ljudi sve do sudnjega dana grizu kao vuci! Ne valja tako, nego se treba umiješati, jer inače će nepravda vjekovati i bogataši će uvijek isisavati krv siromasima. Kaje se što je jednom rekao glupost, da treba politiku istjerati iz socijalnoga pitanja. Onda on nije ništa znao, a otada je čitao i učio. Sada su mu ideje zrele i on se ponosi što ima svoj sustav. Ali ga ipak loše tumači i takvim riječima, u kojima je preostalo ponešto zbrke od sviju teorija, koje je prošao i redom ostavljao. Na koncu ostaje još jedina ideja Karla Marxa: kapital je rezultat grabeža, a rad ima dužnost i pravo da opet osvoji to ukradeno bogatstvo. U praksi ga je isprva, po Proudhonu,⁶ okupila tlapnja o uzajamnom kreditu, o nekoj ogromnoj mjenjačnici, koja satire posrednike; onda se zapali za Lassalova kooperativna društva, što ih podržava država, te ona pretvaraju zemlju malo po malo u jedan jedincati industrijski grad, dok ga i za to ne prođe volja zbog teškoće s kontrolom; tako on stade od nekoga vremena zapadati u kolektivizam i zahtijevati da sve radno oruđe bude predano u zajednicu. No to ostaje nejasnim, te on ne zna kako da se ostvari taj novi san, jer mu još smeta osjetljivost i razbor i ne može se nakaniti na odlučno pristajanje stranačkih sljedbenika. Jedino veli da se prije svega radi o tom: dočepati se vlasti. Iza toga će se dalje vidjeti.

– Ali što je tebi? Zašto pristaješ uz buržoaziju? – nastavi on žestoko, opet stupajući pred krčmara. Ti si sam govorio: to se mora rasprsnuti.

Rasseneur se malko zacrvni.

– Jest, jesam rekao. Pa ako se rasprsne, ti ćeš vidjeti da nisam gora kukavica od drugih... Samo ja neću biti među onima koji povećavaju mutež, da u njem ulove položaj.

Sada pocrvni Étienne. Oštri su i ljuti njih dvojica i kao jeza ih okupilo nadmetanje, ali ne viču više. Ta ih utakmica i tjera u krajnosti u sustavima, te jednoga baca u revolucionarno pretjerivanje, drugoga navodi na tobožnju razboritost, a obojicu i preko volje zanosi

---

⁶ Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) – francuski političar, teoretičar socijalizma; prvi skovao pojam "anarhist".

dalje od pravih njihovih ideja, u one zlokobne uloge, koje ne odabiraš sâm. Souvarin ih sluša i na njegovu se licu, kao u djevojke plavuše, pojavi tih prezir, ubojni prezir čovjeka koji je spreman žrtvovati život skrovito, ne stičući tim ni slavu mučeničku.

– Ti dakle o meni to veliš? – zapita Étienne. – Ti si zavidan?

– Zašto da sam zavidan? – odgovori Rasseneur. Ne igram ulogu velika čovjeka, ne nastojim osnovati u Montsouu ogranak, pa da joj budem tajnik.

Étienne ga htjede prekinuti, ali on nastavi:

– Ta budi iskren! Briga tebe za međunarodni savez; ti čezneš jedino za tim da nam budeš na čelu i da se prikazuješ gospodinom, dopisujući se s čuvenim saveznim vijećem u pokrajini Sjever!

Nastane šutnja. Étienne prihvati drščući:

– Dobro je... Ja mislim, da mi se ništa ne može prigovoriti. Svagda sam se s tobom savjetovao, jer sam znao da si se davno prije mene borio ovdje. Ali kada nećeš nikoga pokraj sebe trpjeti, ja ću odsada raditi sâm... A najprije ti javljam da će se zbor održati, došao Pluchart ili ne došao, i da će se drugovi usprkos tvojoj volji pridružiti međunarodnomu savezu.

– Eh! Pridružiti se – promrmlja krčmar – nije to glavno... Treba ih nagovoriti, da plate prinose.

– Nipošto. Međunarodni savez može malo pričekati štrajkaše. Platit ćemo kasnije, a savez će nam odmah priskočiti u pomoć.

Rasseneur naglo plane.

– Pa dobro! Vidjet ćemo... Ja sam na tvojoj skupštini i govorit ću. Jest, neću pustiti da zavrtiš prijateljima glavu, nego ću im objasniti što su njihovi istinski interesi. Doznat ćemo za kim će htjeti poći, za mnom, koga znaju već trideset godina, ili za tobom, koji si sve kod nas isprevrtao, iako nisi ovdje još ni godinu dana... Ne! Ne! Okani me se! Sada će se vidjeti tko će koga smrviti!

Iziđe i zalupi za sobom vrata. Cvjetni se vijenci stresu pod tavanicama, pozlaćene ploče odskoče od zidova. Onda zavlada u prostranoj dvorani opet težak mir.

Souvarin sjedi za stolom i mirno puši. Étienne se šuteći ushodao časkom, pa se malko primiruje. Je li on kriv što ostavljaju tu debelu lijenčinu i k njemu pristaju? Brani se da nije išao za popularnošću, ta ni ne zna kako je sve to nastalo, prijateljstvo svega naselja, pouzdanje rudarsko, vlast, što je sada ima nad rudarima. Ljuti se, što ga krive, da od ambicije hoće u zlo da ih vodi, pa se lupa u prsa i kune se o svojem bratimstvu.

Odjednom se zaustavi pred Souvarinom i zavikne:

– Da vidiš: kada bih ja znao da će koji prijatelj kap krvi zbog mene proliti, odjurio bih odmah u Ameriku!

Strojovođa slegne ramenima i opet mu fini smiješak zaigra na usnama.

– Oh! Krvi – promrmlja on – što za to? Zemlja treba krvi.

Étienne se smiruje, pa sjedne i podlakti se na drugoj strani na stol. Ovo plavo obličje na kojem se sanjarske oči katkad razbješnjuju rumenim sjajem, uznemiruje ga i nekako se osobito doimlje njegove volje. I Souvarina zahvatila šutnja, te ni on ne govori, a opet se Étienne malo po malo smiruje.

– Što bi ti dakle na mojem mjestu učinio? – zapita. Zar ne činim pravo što sam voljan raditi?... Zar nije najbolje da pristupimo toj asocijaciji?

Souvarin puhne polagano dim i odgovori svojom omiljenom riječju:

– Jest, gluparije! Ali kada se čeka, uvijek je tako... Uostalom, njihov će se međunarodni savez ubrzo krenuti. On o tom radi.

– Ko to radi?

– On!

Tu je riječ izgovorio u pola glasa, kao u vjerskom žaru, i bacio pogled k istoku. O vođi on govori, o Bakunjinu⁷ zatorniku.

– On jedini može toljagom grunuti – nastavi Souvarin, a učenjaci sa svojom evolucijom kukavice su... Neće proći ni tri godine dana, a međunarodni će savez, pod njegovim zapovjedništvom, smrviti stari svijet.

Étienne pažljivo načuli uši. Gine za podukom, za tim da razumije ovaj kult razaranja, o kojem je strojovođa tek koju nejasnu riječ ispuštao, kao da mu u tom čuva neku tajnu.

– No daj mi jednom razjasni... Kakva je vama svrha?

– Sve razoriti... Ne treba ni naroda, ni vlade, ni vlasništva, ni Boga, ni vjere.

– Razumijem. Samo k čemu vas to vodi?

– K prvobitnoj zajednici, bez uredbe, k novomu svijetu, k novomu početku svega.

– A kojim ćete sredstvima to postići? Kako bi se prihvatili toga?

– Ognjem, otrovom, bodežom. Razbojnik je pravi junak, narodni osvjetnik, revolucionar u akciji, bez fraza iz knjiga. Niz užasnih atentata treba prestraviti moćnike i razbuditi narod.

Tako govoreći, Souvarin biva strahovitim. Zanos ga uzdiže na stolici, tajan mu plamen vrca iz blijedih očiju, a nježne mu ruke hvataju za kraj od stola, da puca. Étiennea zahvatio strah, pa gleda Souvarina i misli na ono što mu je povjerio: na barutom nabijene lagumove pod carevim palačama, na policijske šefove koje probadaju noževima kao veprove, na njegovu ljubavnicu, jedinu ženu koju je ljubio, obješenu u Moskvi nekoga kišovitoga dana, i kako je on iz svjetine očima ljubi posljednji put.

– Ne! Ne! – promrmlja Étienne i silno se razmahne, kao da tjera te strašne prikaze, još tomu nije hora kod nas. Ubojstvo, palež, nikada! To je grozovito, to je nepravedno, svi bi drugovi skočili, da zaguše krivca!

A onda, još uvijek on ne razumijeva, krv mu se buni protiv tmurnoga sna o zatiranju svijeta, pokošena kao raž na njivi, do zemlje. Što bi iza toga učinili i kako bi se obnovili narodi? Odgovor on iziskuje.

– Reci mi svoj program. Mi bismo rado znali kuda ćemo.

Onda završi Souvarin mirno, gledajući svojim pogledom, zanesenim u daljinu.

– Svako rasuđivanje o budućnosti je zločin, jer smeta samomu razaranju i priječi napredak revolucije.

Étienne se tomu nasmije, iako ga je prošla jeza od odgovora. Uostalom, drage volje priznaje da ima i dobra u tim idejama, koje ga privlače svojom strašnom jasnoćom. Ali da ovako govori drugovima, samo bi Rasseneuru koristilo. Treba biti praktičnim.

Désirovica im ponudi ručak. Oni prihvate i uđu u krčmu, radnim danima razdijeljenu pomičnom pregradom od plesne dvorane. Kada pojedu pržena jaja i sir, htjedne strojovođa otići, a kada ga Étienne stane zadržavati, odgovori:

---

⁷ Mihail Aleksandrovič Bakunjin (1814-1876) – ruski revolucionar i filozof, glavni teoretičar anarhizma

– Čemu? Da slušam kako govorite beskorisne gluparije!... Vidio sam toga dosta. Laku noć!

Onako blag i tvrdoglav ode, s cigaretom u ustima.

Étienne se sve jače uznemiruje. Jedan je sat, jasno je da Pluchart neće održati riječ. Oko sata i pol stanu dolaziti delegati i on ih je morao dočekati, jer hoće na ulasku pripaziti da ne bi ugljениčko društvo poslalo svoje obične uhode. Pregledava svaku pozivnicu, mjeri očima ljude; međutim mnogi ulaze i bez pozivnice, dosta je, ako ih poznaje, pa im se otvaraju vrata. Kada izbiju dva sata, smotri Rasseneura gdje dolazi: pred tezgom on ispuši lulu, razgovarajući i bez žurbe. Ta ga podrugljiva spokojnost sasvim razdraži, pogotovo što su došli i lakrdijaši, kojima je samo do zabave, Zacharie, Mouquet i još drugi: briga njih za štrajk, zgodno je samo što se ne radi; posjedali oni za stol, pa troše svoje posljednje novce na pivo, cere se i rugaju se drugovima, uvjerenim ljudima, koji zijevaju od dosade.

Opet proteče četvrt sata. U dvorani već postaju nestrpljivi. Onda Étienne u očaju zamahne odrješito rukom. Odlučio se je ući, ali u to zavikne Désirovica, koja je bila ispružila glavu napolje:

– Ta evo ga, gospodina vašega!

Zbilja je to Pluchart. Dovezao se je u kočiji, na sipljivu konju. Skoči odmah na pločnik, sitan, kicoš, glavurdan; pod gornjim mu je kaputom svečano odijelo boljega radnika. Pet godina nije radio, nego se njeguje i osobito se češlja lijepo, ponoseći se svojim govorničkim uspjesima; ali udovi su mu kruti kao i prije, a nokti su mu na širokim rukama oprženi od željeza i ne rastu više. Veoma je agiln i služi svojoj ambiciji, obilazeći bez prestanka pokrajinu i šireći svoje ideje.

– Ah! Nemojte se srditi na mene i pretekne on pitanja i prigovore. Jučer ujutro dogovor u Preuillvu, navečer zbor u Valencayu. Danas ručak sa Sauvagnatom u Marchiennesu. Napokon sam se dovezao. Izmučen sam, čujete kako govorim. Ali nešto ću ipak govoriti. Bio je na pragu *K veseljaku* kada se dosjeti.

– Sto mu jada! A karte sam zaboravio! Na zdravlje!

Vrati se kočiji, koju je kočijaš otjerao u spremište, pa izvadi iz kovčega malu drvenu kutiju i odnese je pod ramenom.

Étienne korača sav blažen za njim, a Rasseneur se zaprepastio i nije se usudio ni pružiti mu ruku. No Pluchart mu odmah stisne ruku, a čim mu je spomenuto pismo, odgovori: smiješno! Zašto da se ne održi taj zbor! Trebao bi se uvijek održavati zbor, kad god se može. Désirovica mu ponudi neka gutne, ali on odbije. Ne treba! On govori ne pijuci. Samo mu se žuri jer večeras mora dospjeti do Joisellea, gdje se mora dogovoriti s Legoujeuxom. Svi onda pojure, na vrat na nos, u plesnu dvoranu. Maheu i Levaque, koji su zakasnili, pođu za njima. Vrata se zaključaju, da budu sami; tomu se još glasnije nacerre podrugljivci, kada je Zacharie doviknuo Mouquetu da će im valjda tu unutra svima sklepati po dijete.

Kojih sto rudara sjedi na klupama i čeka u tom zaprtom zraku u dvorani, u kojoj se iz poda isparuje topli zadah od posljednjeg plesnjaka. Šapću, okreću glave, a novi došljaci sjedaju na prazna mjesta. Gledaju gospodina iz Lillea, a crni ih njegov kaput iznenađuje i ozlovoljava.

Po Étienneovu prijedlogu odmah bude izabrano predsjedništvo. On predlaže imena, a drugi pristaju dižući ruku. Pluchart bude izabran za predsjednika, a za potpredsjednike Maheu i sâm Étienne. Stolice se stanu micati, predsjedništvo zasjedne u pročelje i časnikom se ogledaju za predsjednikom, gdje je, a on nestao za stolom i turnuo pod stol kutiju, ko-

ju nije iz ruku ispuštao. Kada se opet pojavi, lupi malko pesnicom, da ga poslušaju; onda započne promuklim glasom:

– Građani...

Mala se vrata otvore i on morade prestati. To je Désirovica obišla kroz kuhinju i donijela na sluzavniku šest čaša piva.

– Neka vas ne buni – promrmlja ona. – Tko govori, ožedni.

Maheu primi od nje čaše, a Pluchart nastavi. Reče da ga je veoma dirnuo lijepi doček u Montsouu, i ispriča se što je zakasnio, pa spomene svoj umor i bolesno grlo. Onda dade riječ građaninu Rasseneuru, koji ju je zatražio.

Rasseneur odmah stane pokraj stola, blizu čaša. Prevrnuta stolica posluži mu za podij. Čini se da je veoma uzbuđen; zakašlje se i otpočne glasno:

– Drugovi...

Njegova je vlast nad rudničkim radnicima u lakoći njegova govora, u dobroćudnosti, s kojom može govoriti čitave sate, nikada se ne umarajući. Ne troši on nijedne kretnje, nego stoji mirno i smješka se, pa ih zaokuplja i zapanjuje, sve dok ne zaviknu svi: "Jest, jest, istina je, pravo veliš!" No danas je ipak, čim je progovorio, osjetio neku potajnu opoziciju. Zato on oprezno nastavlja. Pretresa samo nastavak štrajka i čeka da mu zaplješću, pa da onda navali na međunarodni savez. Istina je, poštenje im brani da ne popuste zahtjevima ugljeničkoga društva, ali kolike li nevolje, kakve li strašne budućnosti ako se još dugo budu morali opirati. Ne izjašnjavajući se za to da se pokore, slabi im on srčanost, prikazuje im naselja što umiru od gladi, i pita kakvoj se pomoći nadaju pristaše otpora. Tri-četiri prijatelja pokušavali su mu odobriti, ali po tom se još jače zapazi hladan muk velike većine, sve jače razbuđivano nezadovoljstvo njegovim riječima. Onda, kada izgubi nadu da će ih opet pridobiti, ražesti se i proreče im nevolje koje će ih stići ako se budu povodili za provokacijama, što im dolaze iz stranoga svijeta. Dvije trećine ustanu, srditi, i ne žele ga slušati da dalje govori kada ih vrijeđa i postupa s njima kao s djecom koja ne znaju, što čine. A on pije gutljaj za gutljajem piva i usprkos svoj toj halabuci govori i više žestoko, da se bogme još nije rodio taj junak koji bi njega spriječio da ne vrši svoju dužnost!

Pluchart stoji. Nema zvonca, pa lupa pesnicom o stol i ponavlja svojim promuklim glasom:

– Građani... građani...

Naposljedku se malko primire, te zbor koji je bio zapitan za mišljenje, oduzme Rasseneuru riječ. Delegati koji su zastupali robove na sastanku s upraviteljem prednjače pred drugima, svi ražešćeni gladom i zaokupljeni novim idejama. Zaključak je određen unaprijed.

– Briga tebe! Ti imaš što jesti! – zaurla Levaque, prijeteći se Rasseneuru pesnicom.

Étienne se sagnuo iza predsjednikovih leđa, da umiri Maheua, koji se je sav zacrvenio i razbjesnio zbog toga licemjernoga govora.

– Građani, progovori Pluchart – dopustite mi da rečem riječ.

Nastane duboka tišina. Pluchart započne govor. Glas mu je težak i hrapav, ali on je uvijek na putu i naviknuo je na to pa putuje sa svojim programom i upaljenim grlom. Malo mu pp malo glas ojača i on postigne patetičke uspjehe. Raširio ruke i svaku periodu prati ljuljanjem ramena; rječitost mu je kao neka propovijed, kao neki pobožni posao, te mu izreke svršavaju tako da svojim monotonim brujanjem na koncu uvjeravaju.

Govorio je o važnosti i dobročinstvima međunarodnoga saveza; tim govorom on započinje gdje god istupa. Razloži svrhu saveza, radničku emancipaciju; objasni veličanstveni ustroj: dolje – općina, malo iznad – pokrajina, još više – narod, a na samom vrhuncu čovječanstvo. Ruke mu se polagano razmahuju, gomilaju katove, dižu ogromnu katedralu budućega svijeta. Onda unutrašnja uprava: pročita im pravila, progovori im o kongresu, napomene sve veću važnost rada, sve širi program, koji je započeo raspravljanjem o plaćama, a sada se hvata socijalnoga obračuna, da bi završio s plaćenim radom. Nema više nikakvih narodnosti, nego su radnici cijeloga svijeta sjedinjeni u zajedničkoj potrebi pravednosti, pa metu buržujsku trulež i utemeljuju napokon slobodno društvo u kojem onaj koji ne radi neće ni ploda ubirati! Počeo je vikati i od njegova daha podrhtava cvijeće od šarena papira pod tavanicama, o kojima se lomi jeka njegova glasa.

Uzbuniše se glave. Neki zaviknu:

– Tako je!... Slažemo se!

Pluchart nastavlja. Neće proći ni tri godine do osvojenja svijeta. I on nabraja osvojene narode. Sa svih strana pljušte pristaše. Nikada još nije religija, što se rađa, stekla tolikih vjernika. A onda, kada budu gospodarima, propisivat će zakone gazdama, pa će ih sami držati za gušu.

– Tako je! Tako je!... Oni će u rovu raditi.

Pluchart mahne da budu mirni. Sada se prihvati pitanja štrajkova. U načelu ih ne odobrava, jer su prepolagano sredstvo, koje još gore otežava radnikove patnje. Ali dok nema ničega boljega, te kada se štrajku ne može izmaći, treba se odlučiti na njega, jer koristi time što uništava kapital. U takvom je slučaju, dokazuje on, međunarodni savez kao neka providnost za štrajkaše; spominje im i primjere: za štrajka metalčkih radnika u Parizu, kada gospodari odmah na sve pristadoše, jer ih je spopao strah na sam glas da međunarodni savez šalje pomoć; u Londonu je savez spasio rudare u ugljenokopu time što je na svoj trošak vratio u domovinu skupinu Belgijanaca, koje su rudnički vlasnici bili pozvali. Čim prioneš uz savez, rudnička društva dršću jer radnici ulaze u veliku radničku vojsku, spremni da prije poginu jedni za druge, nego da ostanu robovima kapitalističkoga društva.

Pljeskanje ga prekine. On obriše rupcem čelo, uvijek odbijajući čašu s pivom, što mu je Maheu pruža. Htjede nastaviti, ali mu novo pljeskanje prekine riječ.

– Dobro je! – reče naglo Étienneu. – Dosta im je... Brže karte!

Sagne se pod stol i pojavi se s crnom drvenom kutijicom.

– Građani – nadviče on graju – evo članskih karata. Neka pristupe vaši delegati, ja ću im dati karte, pa neka vam ih razdijele... Kasnije će se sve urediti.

Rasseneur poleti i opet se usprotivi. A Étienne se uzvrpoljio, jer mora govoriti. Nastane strahovita zbrka. Levaque ispružio pesnice, kao da bi se tukao. Maheu stoji i govori, a ne razumije se ni riječ. U tom sve većem metežu diže se prašina s poda, uzvitlana prašina od prijašnjih plesova, pa truže zrak oporim zadahom vozačica i vozača.

Odjednom se otvore mala vrata i Désirovica ih ispuni svojim trbuhom i prsima, pa zavikne gromovitim glasom:

– Šutite, sto vam jada!... Evo žandara.

Došao je kotarski povjerenik, malko kasno, da sastavi zapisnik i rastjera skupštinu. Četiri ga žandara prate. Pet ih je minuta udovica zadržavala na vratima i odgovorila im je da je kod svoje kuće, te ima pravo okupiti svoje prijatelje. Ali je odgurnu, te ona otrči da unaprijed obavijesti svoju djecu.

– Bježite ovuda – nastavi ona opet. Jedan je gad žandarski na straži u dvorištu. Ništa za to, iz moje drvarnice ima izlaz na uličicu... Ta žurite se!

Povjerenik već stao lupati pesnicom, a kada mu ne otvoriše, zaprijeti da će provaliti vrata. Izvjesno je da je neki uhoda prijavio, jer povjerenik više da je zbor nezakonit, budući da tu ima mnogo rudara bez pozivnice.

U dvorani je sve veći metež. Ne mogu se ovako razbježati, dok nisu glasovali niti za učlanjenje u međunarodni savez, niti za nastavak štrajka. Svi su nakanili u isti mah govoriti. Naposljetku se predsjednik dosjeti, neka glasuju aklamacijom. Ruke se dignu i delegati brže bolje izjave da u ime odsutnih drugova pristaju uz savez. Tako deset tisuća montsouskih radnika postadoše članovima međunarodnoga saveza.

Sada nastane rasap. Zaštićujući uzmak, poduprla Désirovica vrata, pa ih žandarski kundaci razbijaju na njenim leđima. Rudari prekoračuju klupe i bježe redom kroz kuhinju i kroz drvarnicu. Rasseneur nestane među prvima, a Levaque za njim, zaboravljajući njegove psovke i željan da mu se za okrepu ponudi čašu piva. Étienne zgrabio kutijicu i čeka s Pluchartom i Maheuom, koji smatraju da zbog časti moraju otići posljednji. Oni iziđu, a brava se odvali i povjerenik se sukobi s udovicom, koja sa svojim trbuhom i prsima stoji još kao barikada.

– Mnogo vam i koristi, što mi sve razbijate! – reče ona. – Vidite da tu nema nikoga.

Povjerenik, spor čovjek, koji se ne voli uzrujavati, samo joj zaprijeti da će je odvesti u zatvor. Onda otiđe da sastavi zapisnik, te povede svoja četiri žandara, a Zacharie i Mouquet im se cere, uživajući u zgodnoj šali svojih drugova i ne mareći za oružanu silu.

Vani na ulici Étienne, iako mu kutija smeta, juri, a za njim drugi. Odjednom se sjeti Pierona i zapita kako da ga nije vidio, a Maheu mu, uvijek trčeći, odgovori da je bolestan: zgodna bolest, strah, da ne zapadne u nepriliku. Htjeli su zadržati Plucharta, ali on ni ne stane nego reče da će odmah u Joiselle, gdje Legoujeux iščekuje njegove naloge. Onda mu doviknu: sretan put! ali ne usporiše trku, nego svi podbrusili pete kroz Montsou. Dobacuju si gdjejoju riječ, ispretrganu, kako su se zadihali. Étienne i Maheu smijali su se puni pouzdanja, jer odsad im je pobjeda izvjesna: kada međunarodni savez bude poslao pomoć, ugljeničko će ih društvo moliti neka se opet prihvate posla. A u toj oduševljenoj nadi, u toj trci teških cokula, što oru po drumu, ima još nešto mračnoga i divljega, neka sila, koja će svojim dahom raspaliti naselja na sve četiri strane u zemlji.

V.

Prođe još četrnaest dana. Prvi su siječanjski dani, a hladne magle umrtviše beskrajnu ravnicu. Nevolja se je još i pogoršala, sela skoro da skapavaju od sve ljuće gladi. Četiri tisuće franaka, što ih je iz Londona poslao međunarodni savez, ne istrajaše ni tri dana za hranu. A onda ništa više ne dolazi. Ta im je velika nada ubijena, te klonuše. U što da se uzdaju sada kada ih i sama braća ostavljaju? Osjetiše se izgubljenima usred ljute zime, otrgnutima od svijeta.

U utorak nestane posljednje pare u naselju Deux-Cent-Quarante. Étienne i delegati ljudski se prihvatiše: nanovo se stvaraju supskripcije u susjednim gradovima i čak do Pariza, skupljaju se milodari, priređuju se predavanja. Ali jalova im je muka, javno se je mišljenje isprva uzбудilo, ali sada je postalo ravnodušnim, otkada se je štrajk otegnuo, te je sasvim miran, bez burnih zgoda koje upaljuju strast. Kukavne milostinje jedva dostaju da se pomognu najsiromašnije porodice. Drugi žive, zalažući odjeću, prodajući iz kućan-

stva komad po komad. Sve odlazi staretinarima, vuna iz strunjača, kuhinjsko posuđe, čak i pokućstvo. Časkom se pričini kao da im ima pomoći, jer mali sitničari montsouski, koje je Maigrat utukao, ponudiše veresiju da mu preotmu mušterije; i doista tjedan dana ostadoše otvoreni dućani mirodijara Verdoncka i dvojice pekara: Caroubla i Smeltena, ali im se zaliha iscrpi i njih trojica zastadoše. Ovrhovoditelji se obraduju, jer odatle će navali dugovi na rudare i dugo će ih tištiti. Nigdje više nema veresije, nema ni stare tave, da je prodaš, nego lezi u koji kut i crkni kao šugav pas.

Étienne bi i glavu dao. Odrekao se je svoje plaće, a u Marchiennesu je založio svoje hlače i kaput, sav sretan što će Maheuovima pomoći da im još jedanput u loncu zakuha. Ostadoše mu samo cipele, i on ih čuva da bude valjano obuven, kao što veli. Očajava što je štrajk prerano buknuo, dok štedna zadruga nije još bila dospjela da napuni blagajnu. To mu se čini jedinim uzrokom nesreće, jer bi radnici sigurno pobijedili gospodare kada bi imali zaštedenih novaca, koji su potrebni za otpor. I sjeća se on Souvarinovih riječi, koji krivi ugljeničko društvo da ih goni na štrajk, da se tako raspu prvi novci iz blagajne.

Kada pogleda naselje, tu sirotinju bez kruha i ognja, glava mu se vrti. Najmilije mu je otići i izmoriti se dugom šetnjom. Jedne večeri, vraćajući se i prolazeći kraj Réquillarta, opazi kraj ceste onesviještenu staricu. Vidi da je iznemogla od gladi, pa je digne i stane dozivati neku djevojku, koju je vidio za ogradom.

– Gle, ti si to – prepozna on Mouquettu. – Daj mi pomozi, treba je nečim okrijepiti.

Mouquette se ražali do suza, te brže skoči kući, u trošni kućerak, što si je njen otac uredio među ruševinama. Brzo se otuda vrati s borovičkom i kruhom. Rakija oživi staricu, te ona, šuteći, stane proždrljivo gristi kruh. Mati je to nekoga rudara i stanuje u naselju u blizini Cougnyja; tu se je srušila na povratku iz Joisellea, gdje je htjela od sestre posuditi deset sua, ali uzalud. Kada se je najela, otiđe sva omamljena.

Étienne ostane na pustom réquillartskom polju, gdje razrušena spremišta nestaju među korovom.

– Zar nećeš dakle ući, da ispiješ čašicu? – zapita ga Mouquette veselo.

Étienne se stane skanjivati, pa će ona opet:

– Ti me se dakle bojiš?

Smijeh ga njezin udobrovolji i on pođe. Razblažilo ga je, što je tako drage volje dala kruha. Ona ga ne uvede u očevu sobu, nego u svoju, te tamo odmah natoči dvije čašice rakije. Uostalom, čini se da u kući nije nikakva nestašica; otac je još uvijek u konjušarskoj službi u Voreuxu, a Mouquette, da ne stoji prekriženih ruku, postala je praljom, te zarađuje trideset sua dnevno. Lako se je onda šaliti sa svijetom, kada nisi danguba.

– Je li? – šapne ona odjednom, te ga umiljato uhvati oko pasa, – zašto me nećeš ljubiti?

Étienne se morao i sam nasmijati, kako je ona to mazno izrekla.

– Ta ja te volim – odgovori joj.

– Ne voliš, ne voliš, kako bih ja htjela... Ti znaš da ja ginem od želje. Je li? Tako bih uživala!

Istina je, moli ga ona već šest mjeseci. Gleda je Étienne kako se privija k njemu, kako ga obuhvaća drhtavim rukama, a lice digla s tolikom molbom za ljubav, da se je sav ganuo. Krupna okrugla njena spodoba nije nikako lijepa, lice joj je žuto, izjedeno od ugljena, ali oči joj se blistaju kao oganj, iz nje diše neka čar, neki drhat strasti, te je ona sva rumena i mlada. Takvu poniznu i žarku ponudu nije mogao odbiti.

– Oh! Ti hoćeš – promuca ona sva blažena – Oh! Ti hoćeš!

I ona mu se poda nevjesto i gubeći svijest kao da je djevica, kao da joj je prvi put te još nije upoznala muškarca. A kada Étienne počne, nije ni znala kako da mu zahvali; govorila mu je: hvala, cjelivala mu je ruke.

Étienne se malo zastidi te svoje sreće. Nitko se ne hvali ako je imao Mouquettu. Odlazeći, zakune se da neće više započinjati. A ipak joj ušćuva prijateljsku uspomenu, jer dobra je ona djevojka.

No kada se vrati u naselje i dočuje ozbiljne vijesti, zaboravi on na tu zgodu. Raznio se glas da bi ugljeničko društvo možda pristalo da u čem popusti kada bi delegati još jednom pokušali pregovarati s upraviteljem. Nadglednici su barem širili takve glase. Istina je, da u borbi, što se je zametnula, ugljeničko društvo još više gubi nego rudari. Na objema stranama prkos hara i razara: rad skapava od gladi, a kapital se ništi. Svaki štrajkaški dan guta stotine tisuća franaka. Svaki stroj koji staje, mrtav je stroj. Oruđe i sprave se kvare, uloženi novac počiva kao voda ispijena od pijeska. Slaba se zaliha ugljena na površini okna iscrpljuje, te se kupci kane obratiti u Belgiju, a u tom je opasnost za budućnost. Ali najviše plaše ugljeničko društvo, iako ono brižno krije, sve veći kvarovi u hodnicima i otkopima. Nadglednici ne mogu sve popravljati, drvo se krha na svim stranama, zemlja se roni svaki čas. Uskoro nastadoše tolike nezgode, da bi trebalo nekoliko mjeseci za popravke, prije nego što se stane iznova kopati. Svašta se već pripovijeda po svem kraju: u Crèvecœur se odvalila stijena i put se pod njom ulegnuo na duljini od tri stotine metara, te je zakrčen pristup u žilu Cinq-Paumes; u Madeleini se žila Maugrétout drobi i puni vodom. Upraviteljstvo sve to taji, ali ga onda iznenada dvije nezgode, jedna za drugom, prisile, da prizna. Jednoga jutra spaze blizu Piolaine da se je zemlja raspukla iznad sjevernoga mirouskoga hodnika, koji se je sinoć srušio; a sutradan se slegne Voreux i uzdrma jedan kraj predgrađa, tako da su se dvije kuće srušile.

Étienne i delegati nećkali su se da opet išta poduzmu, dok ne znaju što namjerava rudnička uprava. Zapitaju Dansaerta, ali on se kloni odgovora: uprava bez sumnje žali zbog nesporazuma i sve će učiniti da dođe do sporazuma, no ništa on ne veli jasno. Naposljetku se odluče: otići će k Hennebeauu, pa neka se vidi da oni imaju pravo; neće da budu kasnije optuženi da nisu ugljeničkomu društvu dali prilike da prizna svoju krivicu. No zakunu se da ni u čem neće popustiti, te što bilo da bilo, držat će se svojih pogodaba, koje su jedine pravedne.

Sastanak bude upriličen u utorak ujutro, u dan ljute nevolje za naselje. Nije bio srdačan kao onaj prvi. Maheu je govorio i sada, izjavio je da su ga poslali drugovi, neka zapita imaju li im gospoda štogod novoga poručiti. Hennebeau se isprva pravio kao da je iznenađen: nije mu stigao nikakav nalog i ništa se ne može promijeniti dokle god se rudari jogune i ludo se bune; ta službena krutost urodi najneprijatnijom posljedicom, pa sve da su došli s pomirljivim namjerama, način na koji su dočekani morao bi ih natjerati na dalji otpor. Onda htjedne upravitelj potražiti podlogu za uzajamne ustupke: radnici bi dakle pristali da se podbočivanje zasebno plaća, a ugljeničko bi društvo povisilo tu plaću za dva santima, zbog kojih ga krive da su mu na korist. Uostalom dometne da bi on primio takvu ponudu, a odlučeno nije ništa, međutim ipak misli da bi u Parizu mogli dobiti taj ustupak. No delegati odbiju i ponove svoje zahtjeve: neka se zadrži stari sustav i neka se povisi plaća za pet santima za voz. Onda on prizna da može odmah pregovarati, te ih požuri neka prihvate za volju ženama i mališanima, koji umiru od gladi. A oni uprli oči u zemlju i uzjogunili se, pa osorno drmajuu glavom: neće te neće. Rastanu se srditi. Hennebeau zalupi vrata. Étienne, Maheu i drugi odu, lupajući svojim teškim petama po pločniku u nijemom bijesu pobjeđenika, dotjeranih do krajnosti.

Oko dva sata žene iz naselja pokušaju svoju sreću kod Maigrata. Posljednja im je još nada da ganu toga čovjeka i da izmole još tjedan dana veresije. Smislila je to Maheuovica, koja se često i previše uzdaje u dobro srce čovječje. Nagovori Bruleicu i Levaquovicu da pođu s njom; a Pierronovica se ispriča i reče da ne može ostaviti Pierrona, kojemu nikako bolest ne prolazi. Druge se žene pridruže hrpi i bude ih dvadesetak. Kada ih građani montsouski vide gdje dolaze i kako su zapremile cestu u svu šir, mračne i jadne, zaklimaju uzrujano glavom. Vrata budu pozatvarana, a jedna gospođa sakrije svoju srebrninu. Prvi put ih susreću ovako i nije to dobar znak: obično sve po zlu pođe kada žene po ulici povrve. Kod Maigrata se odigra žestok prizor. Prvo ih on pusti da uđu, pa se stane ceriti, tobože misleći, da su došle plaćati dugove: lijepo je to što su se sjetile i odjednom donose novce. Onda, čim je Maheuovica započela govoriti, on se prenavlja kao da se žestiti. Zar će se one njemu rugati? Zar još veresije da bude, i zar bi ga one otjerale u prosjake? Ne, nema više ni krumpira ni mrve kruha! Neka idu opet k sitničaru Verdoncku, k pekarima Caroubli i Smeltenu, kada one sada kupuju kod njih. Žene ga slušaju s plašljivom poniznošću, ispričavaju se i vrebaju iz njegovih očiju hoće li se smekšati. Opet on stane lakrdijati, te ponudi sav svoj dućan Bruleici ako ga uzme za ljubavnika. Tako su sve zaplašene da se tomu nasmijaše, a Levaquovica, da se nadmetne, reče, da ona pristaje. Ali odmah za tim on se rasprostači i stane ih gurati k vratima. A kako su neprestano još molile, lupi on jednu od njih. Druge mu s ulice doviknu da se je prodao, a Maheuovica, u zanosu osvetničke srdžbe, digla obje ruke u vis i zazivlje smrt, vičući da takav čovjek nije vrijedan kruha jesti.

Žalostan bješe povratak u naselje. Kada se žene praznih ruku vratiše, ljudi ih pogledaju, pa onda obore glave. Gotovo je: dan će se završiti bez žlice juhe, a drugi se dani otegli u ledenu mraku, u kojem ni tračak nade ne blista. Tako oni htjedoše, i ni ne spominju da se predadu. U toj se ljutoj nevolji još i jače tvrdoglave, te šute kao proganjane zvijeri, koje više vole skapati u svojoj duplji, nego da iziđu. Ko bi se prvi usudio predložiti da se pokore? Zakleli su se s drugovima da će biti složni, pa i jesu složni, kao što su složni u rovu kada koga zaroni zemlja. Tako mora biti, jer tamo dolje je dobra škola, u kojoj su se naučili odricanju; lako je stisnuti osam dana trbuh, kada već od dvanaeste godine gutaš oganj i vodu; njihova odanost raste kao kakav ponos u vojnika, u ljudi koji se ohole svojim zanatom, te su u svakidašnjoj borbi sa smrću navikli hvaliti se svojim prijedorom.

Kod Maheuovih bude tu večer strahovito. Svi šute, sjedeći uz vatru koja se gasi, a na njoj se dimi posljednje jelo. Rukovet po rukovet, ispraznile se strunjače, pa se oni preksinoć odlučiše da za tri franka prodaju sat s kukavicom; i kao da je odaja i gola i mrtva otkada u njoj ne ori više ono prijatno tiktakanje. Na ormaru je još jedina kutija od ružičasta kartona, stari Maheuov dar koji je Maheuovici prava dragocjenost. Dvije dobre stolice nestadoše, a stari Bonnemort i djeca stisli se na staroj klupi, obrasloj mahovinom, unesenoj iz vrta. Spušta se blijedi sumrak i kao da je u njem još ljuća studen.

– Što ćemo? – ponavlja Maheuovica, šćućurena u zapećku.

Étienne stoji i gleda sliku: carevu i caričinu, što su prilijepljene na zid. Bio bi ih on odavno strgnuo, ali mu ne daju Maheuovi, jer je to ukras. Tako on promrmlja kroz stisnute zube:

– I kada pomisliš da ne možeš ni dva sua dobiti od tih hulja koje te gledaju kako skapavaš!

– Da odnesem kutiju? – opet će žena, sva blijeda, nakon oklijevanja.

Maheu, koji sjedi kraj stola, a noge mu vise i glava mu pala na prsa, osovi se:

– Ne, ja ne dam!

Maheuovica ustane s teškom mukom i obiđe sobu. Bože moj, u kakvu li su nevolju zapali! U ormaru nema ni mrvice, ničega više nema za prodaju, pa ni da smisliš otkuda smoći kruha! A oganj samo što se nije ugasio! Rasrđi se na Alziru, koju je jutros poslala na ugljaru po ugljen, a ona se vratila praznih ruku i veli da ugljениčko društvo zabranjuje skupljanje. Ko još i mari za ugljениčko društvo! Zar koga krađu ako skupljaju trunje izgubljena ugljena? Djevojčica u očaju pripovijeda kako joj je neki čovjek zaprijetio da će je pljusnuti; onda obeća da će sutradan opet onamo otići, pa makar dobila batina.

– A ona hulja Jeanlin? – zavikne mati – Gdje je on, pitam ja vas... Trebao je donijeti salatu: barem bi je se nabrstili kao životinje! Vidjet ćete, da se on neće ni vratiti. Jučer je već spavao izvan kuće. Ne znam što on radi, ali kao da je mrcina svagda sita.

– Može biti – reći će Étienne – da skuplja milodare na cesti.

Ali ona odmah razmakne objema pesnicama, sva izvan sebe.

– Da sam to znala!... Moja djeca da prose! Voljela bih poubijati njih i onda sebe.

Maheu se opet nasloni na stol. Lenora se i Henri, začuđeni što ne jedu, pa stali jaukati, a starac Bonnemort šuti i filozofski mota jezikom u ustima, da zavara glad. Nitko više ne govori, svi trnu, u sve goroj svojoj nevolji: djed kašlje i pljuje crnu pljuvačku, a opet ga spopali ulozi, koji prelaze u vodenu bolest; otac sipljiv, nabreklih koljena; mati i djeca izmučeni nasljednim gukama i slabokrvnošću. Tako to već zanimanje zahtijeva, pa se oni ni ne žale, dok ne počne nestašica glada moriti svijet; sada već u selu padaju kao muhe. Nego ipak treba što god naći za večeru. Što bi, kamo li bi, Bože mili?

Onda se o sumraku, što sve jače sumornom tugom mrači sobu, odluči teška srca Étienne, koji se je časkom skanjivao.

Pričekajte me – reče im. – Otići ću nekamo.

I on ode. Sjetio se je Mouquette. Ona ima jamačno kruha, pa će drage volje dati. Srđi ga što opet mora u Réquillart: ta će mu djevojka kao zaljubljena robinja cjelivati ruke; ali prijatelje ne smije u nevolji pustiti, pa će biti opet dobar s njom ako ustreba.

– I ja ću ići – reče onda Maheuovica. – To je preglupo.

Otvori vrata za mladićem i žestoko ih zalupi, a drugi ostadoše, mirno šuteći u slabom svjetlu okrajka lojanice koju je Alzira zapalila. Vani zastane Maheuovica i časkom se zamisli. Onda uđe k Levaquovima.

– Je li, ja sam ti jednom posudila kruh. Kada bi mi ga vratila?

Ali zapne, jer to što je spazila nikako je ne ohrabruje, ovdje se nevolja još i jače osjeća nego kod nje.

Levaquovica upiljila oči u ugaslu vatru, a Levaque, kojega su opili čavleri, prazna želuca spava za stolom. Bouteloup se naslonio na zid, te si nesvjesno trlja ramena, u zabuni čovjeka dobričine kojemu su potrošili uštedu, pa se on sada čudi što nema ništa žvakati.

– Kruh, ah, draga moja – odgovori joj Levaquovica. – I sama sam htjela od tebe još jedan posuditi.

Njezin muž stane u snu nešto gundati od boli, a ona mu tresne lice o stol.

– Šuti, svinjo! Tim bolje, ako ti pali crijeva!... Mjesto toga, što su ti plaćali piće, zar nisi mogao od kojega prijatelja zaiskati dvadeset sua?

Neprestano ona kune, da joj odlane u tom prljavom kućanstvu, zapuštenom već odavno, tako da se nesnošljiv smrad isparuje iz poda. Neka sve propadne, što ona mari. Njezin sin, ona vucibatina Jeanlin, i on je nestao još jutros, pa ona više da bi im baš zgodno spao

teret kada se ne bi ni vratio više. Onda reče da će leći. Barem će se ugrijati. Gurne Boute-loupa.

– Hej! Hajdemo u krevet... Vatra se je utrnula, a što da palimo lojanicu, da gledamo prazne tanjure... Hoćeš li već jednom doći, Louis? Velim ti da ćemo leći. Stisnut ćemo se, pa će lakše biti... A ova prokleta pijanica, neka se tu sama i smrzne!

Kada Maheuovica iziđe, pođe odlučno preko vrtova, da ode k Pierronovima. Čuje se smijeh. Ona kucne i odjednom sve zašuti. Prilično vremena potraje, dok joj ne otvoriše.

– Gle, to si ti! – zavikne Pierronovica, kao da se je tobože jako iznenadila. Mislila sam, da je liječnik.

Ne pusti Maheuovicu ni da progovori, nego nastavi i pokaže Pierrona, gdje sjedi kraj ja-ke vatre od ugljena.

– Ah! Zlo, te zlo s njim. U licu nije rđav, ali u trbuhu mu je loše. Treba mu dakle topline, pa ložimo što god imamo.

Uistinu je Pierron na oko zdrav zdravcat, lice mu cvijeta, a sav je punačak. Uzalud on puše, kao da je tobože bolestan. Dapače, Maheuovica je, kada je ulazila, osjetila jak miris kunića: jasno je da su uklonili jelo. Mrvice se rasule po stolu, a opazi ona i zaboravljenu bocu vina.

– Mati je otišla u Montsou da posudi barem kruha – nastavi opet Pierronovica. Pogibo-smo čekajući.

Ali glas joj zapne; prateći susjedin pogled, smotrla je i ona bocu. Odmah se snađe i ras-prede pričati: jest, vino je to, piolainska su joj gospoda donijela tu bocu za njezinoga mu-ža, kojemu je liječnik propisao bordeausko vino. I ne može se nahvaliti te čestite gospo-de, osobito gospođice koja nije nimalo ponosita, nego dolazi k radnicima i sama im dijeli milostinju.

– Znam – odgovori Maheuovica – poznajem ih.

Srce joj protrne kada pomisli da svako dobro zapada uvijek one koji su manji siromasi. Nikada neće toga nestati, a ti ljudi iz Piolaine liju vodu u rijeku. Kako da ih nije vidjela u naselju? Možda bi ipak štogod polučila.

– Došla sam dakle, prizna na koncu, da čujem, je li kod vas veće obilje nego kod nas... Imaš li samo rezanaca? Ja ću ti vratiti.

Pierronovica stane u sav glas očajavati.

– Baš ništa nemam, draga moja. Nemam baš ni trunka... Leći ćemo bez večere.

U taj se mah začuje plač iz smočnice, te se Pierronovica ražesti i lupi pesnicom u vrata. Zatvorila je tamo, veli, onu skitačicu Lydiju, da je kazni što se je vratila tek u pet sati, po-što se je čitav dan klatarila. Ne možeš je više ukrotiti, neprestano nestaje.

Maheuovica je dotle stajala i nije se mogla nakaniti da ode. Ova jaka vatra prožima bol-nom prijatnošću, a misao da su ovdje jeli još joj više rije po želucu. Jasno je da su otpravi-li staricu i zatvorili djevojčicu zato da smažu svojega kunića. Ah, bilo što bilo: kada se žena razuzda, kuća se usreći!

– Laku noć – reče ona naglo.

Vani je zanoćilo, a mjesec iza oblaka obasjava zemlju tmurnim sjajem. Maheuovica ne pođe opet preko vrtova, nego zakrene naokolo, u očajanju, tako da se nije kući ni usudi-la. No uzduž svih mrtvih kućnih pročelja, na svim vratima osjećaš gladovanje i odjekuje praznoća. Čemu da i kuca? Svuda je nevolja. Za ovih tjedana gladovanja nestalo je čak i mirisa crvenoga luka, onoga jakoga mirisa, po kojem se naselje osjeća u polju već iz da-

ljine; sada se osjeća samo kao dah iz starih grobnica, vlaga iz jama u kojima ništa ne živi. Zamire nejasna buka, prigušene suze tihe kletve; u sve težoj tišini osjećaš gdje dolazi gladni san, muka tjelesa, izvaljenih na posteljama poprijeko, morenih morom praznih trbuha.

Prolazeći kraj crkve, opazi Maheuovica neku sjenu, kako je čakskom projurila. Ponada se i pobrza, jer je prepoznala montsouskoga župnika, popa Joira, koji nedjeljom čita misu u kapeli u naselju; jamačno ide iz sakristije gdje je imao nekoga posla. Zgrbio se i trčka kao blag debeljko, koji sa svim svijetom hoće živjeti u miru. Pošao je za svojim poslom po noći valjda zbog toga da ne dospije u nepriliku među rudarima. Govori se, uostalom, da je promaknut. Što više, prošetao se je on već sa svojim nasljednikom, mršavim popom, u koga su oči kao žeravica.

– Gospodine župniče, gospodine župniče – promuca Maheuovica.

Ali on ne stade.

– Laku noć, laku noć, draga ženo.

Dođe pred svoju kuću. Jedva je i noge nose, te uđe.

Nitko se ni ne pomakne. Maheu je još uvijek naslonjen na stol. Starac Bonnemort i mališani stisli se na klupi, da se ugriju. Ni riječi ne govore, a samo još gori lojanica, ali tako kratka, da će im za čas nestati i svjetla. Kada su zaškripila vrata, okrenu djeca glave, no kada smotre da mati ništa ne nosi opet se zagledaju u zemlju, a s teškom se mukom suzdržavaju od plača, jer se boje da ih ne izgrde. Maheuovica se opet svali na svoje mjesto, uz vatru što se gasi. Ne pitaju je ništa, šute dalje. Svi su razumjeli, te smatraju izlišnim da se još umaraju razgovorom i sada još nužno i plašljivo očekuju posljednju pomoć, koju će im možda Étienne gdjegod otkriti. Čas za časom prolazi, a oni ih ni ne broje više.

Kada se Étienne vrati, nosio je u krpi dvanaestak kuhanih, ohlađenih krumpira.

– To je sve što sam našao – reče.

Ni Mouquette nema kruha: to je njena večera i ona mu ju je silom strpala u krp, ljubeći ga od svega srca.

– Hvala – odgovori Étienne Maheuovici, koja mu je ponudila njegov dio. – Ja sam jeo tamo.

Laže on, a mrka pogleda gleda djecu kako su navalila na jelo. Otac i mati također se suzdržavaju da djeci više prepuste, ali starac proždrljivo guta sve. Morali su mu oteti jedan krumpir za Alziru.

Onda ispriča Étienne da je dočuo novosti. Ugljениčko društvo, razdraženo tvrdoglavošću štrajkaša, hoće vratiti radne knjižice rudarima koji su tu upleteni. Vidi se da hoće borbu. I još crnji se glas pronosi: društvo se hvali da se sklonio priličan broj rudara za posao, te će sutra Victoire i Feutry-Cantel opet potpuno raditi, a u Madeleini i Mironu bit će trećina radnika. Maheuovi se razbjesne.

– Sto mu jada! – zavikne otac – ako ima izdajica, treba s njima razračunati!

Ustane, pa se zanese u žestinu svoje patnje:

– Sutra navečer, u šumu!... Kada nam priječe da se dogovorimo kod *Veseljaka*, u šumi ćemo biti bez smetnje.

Taj poklik razbudi starca Bonnemorta kojega je uspavala proždrljivost. Stari je to bojni poklik, zborište, na kojem su nekada rudari sklapali zavjere protiv kraljeve vojske.

– Tako je, tako je, u Vandame! I ja ću, ako ćete onamo!

Maheuovica mahne odrješito.

– Svi ćemo onamo. Završit će se te nepravde i izdajstva.

Étienne odluči, da će se za sutra na večer ureći sastanak svima naseljima. Ali vatra se je ugasla, kao kod Levaquovih, a i lojanica se naglo utrne. Nema više ugljena, nema petroleja, treba leći pipajući i u studeni, što do kostiju prodire. Mališani plaču.

VI.

Jeanlin se je izliječio i hoda, ali noge su mu slabo ozdravile, te on šepa i desnom i lijevom; ide pačjim hodom, no trči isto onako brzo kao i prije, vješt kao pakosna i kradljiva životinja.

Večeras, pred mrak, ostao Jeanlin vrebati na réquillartskoj cesti, praćen svojim nerazdvojnim drugarima Bébertom i Lydijom. Zavukao se na pustom polju u zasjedu za ogradu, nasuprot jednom dućanu, što se prepriječio na zavijutku neke staze. Poluslijepa starica raširila tamo tri-četiri vreće leće i graha, crna od prašine; na vratima visi starodrevan suh bakalar, ispljuvan od muha, i za njim se Jeanlinu otimaju sitne očice. Već je dvaput tjerao Bčberta za bakalarom, neka ga skine. No svaki bi put nailazio svijet s okuke. Uvijek ljudi smetaju i ne možeš svoj posao dovršiti.

Pojavi se gospodin na konju; djeca prepoznaju Hennebeaua i stisnu se pod ogradu. Ot-kada je štrajk često ga tako viđaju na cestama, gdje sâm samcat prolazi pobunjenim selima, s mirnom se srčanošću obavještava osobno o prilikama u kraju. I nikada nije kamen prohujio pokraj njegovih ušiju, nego je susretao same tihe ljude, koji ga polako pozdravljaju, a najčešće je nailazio na zaljubljenike koji ne haju za politiku, nego uživaju po kutovima. Kobila mu kasa, a on gleda ravno da nikomu ne smeta, i srce mu strepi od nezadovoljene želje usred toga užitka slobodnih ljubavi. Vidi on jasno tu deriščad, momčiče s curicama u gomili. I sami mališani uživaju da se jadni protrljaju! Oči mu se ovlaže i on prođe, ukočeno sjedeći na sedlu, u kaputu vojnički zakopčanu.

– Do vraga! – progovori Jeanlin – nikada kraja... Daj otići, Bébert, trgni za rep!

Ali opet dođu dva čovjeka, a dječak iznova opsuje, kada začuje glas brata Zacharieja, gdje baš pripovijeda Mouquetu, kako je našao četrdeset sua, zašivenih u ženinu suknju. Obojica se slatko cere i tapkaju po ramenima. Mouquet predloži za sutradan loptanje: krenut će u dva sata od krčme *K sreći*, pa u Montoire kod Marchiennesa. Zacharie pristane. Što im dosađuju sa štrajkom? Zar da se ne vesele kada ne moraju raditi! Oni zakrenu na okuci, ali ih zaustavi Étienne, koji dolazi od prokopa, te razvede s njima razgovor.

– Zar će oni tu spavati? – ražesti se Jeanlin. – Eto noći, a starica će unijeti svoje vreće.

Drugi neki rudar silazi k Réquillartu. Étienne ode s njim; kada su prolazili kraj ograde, razabere dječak da govore o šumi: morali su sastanak odgoditi za sutrašnji dan, jer se boje da neće moći u jednom danu obavijestiti sva naselja.

– Je li – šapne on svojim drugarima – velika je majstorija sutra. Moramo onamo. A? Otići ćemo poslije podne.

Cesta je naposljetku prazna, te on potjera Béberta.

– Junački! Trgni za rep!... Ali pazi da te baba ne odalami metlom.

Na njihovu sreću tamna je noć. Bébert se u jednom skoku uhvati za bakalar, a uzica se otrgne. Potrči, vitlajući bakalarom kao kakvim rogačem, a za njim ono drugo dvoje, svi u skok. Trgovkinja začuđena iziđe iz dućana, ne znajući što je, niti razaznajući tu rulju, što nestaje u mraku.

Ti će nevaljanci još biti strah i trepet tomu kraju. Kao divlja četa sav su kraj zaokupili. Isprva su se zadovoljavali s Voreuxom, te se prevrtali po ugljenu i izlazili iz njega kao crnci, ili se igrali skrivača u naslaganim drvim, među kojima su nestajali kao u dubokoj prašumi. Onda osvojiše ugljaru, te se s nje sjedečki spuštaju na praznoj strani, još vrućoj od vatre u unutrašnjosti, ili se šuljaju između drača na starom odjeljenju, po cijeli dan sakriveni i zabavljeni igrarijama kao besramni miševi. Sve dalje osvajaju, tuku se do krvi među naslaganim ciglama, trče po livadama i jedu bez kruha svakakve mliječne biljke, švrljaju strmim obalama uz prokop, hvataju iz mulja ribu i prijesnu je gutaju, pa i dalje tjeraju, idu po nekoliko kilometara, sve do vandamske šume, pa se tamo nalupaju u proljeće jagoda, a u ljeto lješnjaka i borovnice. Ubrzo sva ta prostrana ravnica postade njihovom.

Sve veća volja za krađom vitla ih od Montsoua do Marchiennesa, a neprestano po putovima ziraju kao vučići. Jeanlin je uvijek vođa na tim pohodima, te on svoju četvu vodi na svakakav grabež, hara lukove lijehe, pljačka voćnjake, navaljuje na izloge. U okolici okrivljuju rudare štrajkaše, te se govori da ima velika razbojnička četa. Jednoga dana čak i prisili Lydiju, da okrade mater, te mu je ona morala donijeti dva tuceta ječmenih šećerčića, što ih Pierronovica drži u prozoru, u vrču na dasci; djevojčicu je izdevetao, ali ga nije izdala, tako ona dršće od njegove vlasti. Najgore je pak, što on najveći dio preotima. I Bébert mu mora predati plijen, sretan ako ga vođa ne pljuska i sve ne zadržava za sebe.

Od nekoga vremena Jeanlin vara. Lydiju tuče kao zakonitu ženu, a Bébertovom se povjerljivošću koristi, te ga zapleće u neprijatne pustolovine, sav blažen što vuče za nos tu momčinu, jaču od njega, što ga može samom pesnicom ubiti. Prezire ih oboje, postupa s njima kao s robovima i pripovijeda im da ima ljubavnicu princezu, pred kojom oni nisu vrijedni ni da se pokažu. I zbilja, već osam dana naglo nestaje na kraju neke ulice, gdje zakreće staza, pa ma gdje se nalazio, a njima prije toga strahovito zabranjuje da ne smiju natrag u naselje. Ali najprije turi u džep plijen.

Tako se je uostalom desilo i večeras.

– Daj – istragne on bakalar iz drugarovih ruku, kada stadoše sve troje na okuci blizu Réquillarta.

Bébert se usprotivi.

– I ja hoću nešto od njega. Ja sam ga zgrabio.

– Ha? Što? – zavikne Jeanlin. Dobit ćeš ga, ako ti ga ja dam, a nikako nećeš dobiti večeras, nego sutra, ako preostane.

Gurne Lydiju i postavi ih oboje u red kao vojnike pod oružjem. Onda zađe iza njih:

– Vi ćete sada ostati ovako pet časaka i nećete se okretati... Zlo i naopako, ako se okrenete, jer će vas divlja zvijer proždrti... A onda ćete se ravno kući vratiti, ali ako Bébert putem dirne Lydiju, ja ću doznati, pa ću vas ispljuscati.

Nakon toga nestane u mraku tako tiho da se nije čulo ni njegovo tapkanje bosih nogu. Ono dvoje djece pet se minuta ni ne makoše niti se ogledaše, od straha da ne bi od nekoga nevidljivoga ugrabili pljusku. Između njih se je, u zajedničkoj stravi njihovoj, polako zarodila velika ljubav. Neprestano on misli da je zgrabi i krepko je rukama stisne, kao što vidi da drugi čine; a i ona bi to voljela jer bi joj bila promjena da je netko prijatno miluje. Ali ni on se ne bi usudio, a ni ona, da se ne pokore zapovijedi. Kada pođoše, bila je tamna noć, a ipak se ne zagrliše, nego idu jedno uz drugo, ganuti i očajni, pouzdano znajući da bi im vođa odostrag odalamicio koju pljusku, kada bi se dodirnuli.

Istodobno uđe Étienne u Réquillart. Sinoć ga je Mouquette zaklinjala da opet dođe, pa evo ga, ide zastiđen, zahvaćen nekom voljom, koju neće samomu sebi priznati, za tu dje-

vojk, što ga obožava kao Boga. Nego nakana mu je da prekine s njom. Pohodit će je i razjasnit će joj neka ga zbog drugova ne salijeće više. Nije sada vrijeme veselju, a nije ni pošteno podavati se slasti, kada svijet skapava od gladi. Ne zatekne je kod kuće, pa odluči da će je pričekati, gledajući sjene, što prolaze.

Pod ruševnom stražarnicom staro je okno, napola zatvoreno. Ravna greda, na kojoj stoji komad krova, čini se sa strane, kao da su vješala nad tom crnom jamom, a iz raspucanih zidova od građe izrasla dva drveta, oskoruša i platana, kao da rastu iz dna zemlje. U tom je kutu divljaština i zapuštenost, taj ulaz u ponor, obrastao travom, zakrčen starim drvi-
ma, zasađen trnjinom i glogom, u kojima pjenice naseljuju u proljeće svoja gnijezda. Da se ukloni velikim troškovima održavanja, ugljeničko društvo već deset godina namjera-
va zasuti taj mrtvi rov, ali čeka, dok u Voreuxu ne uredi ventilator, jer ognjište za zrače-
nje tih dvaju rovova, što su u svezi, na dnu je Réquillarta, te nekadašnji njegov crpući
prorov služi kao dimnjak. Jedino učvrstiše donje skele poprečnim podupiračima, kojima
je prepriječeno vađenje, te su napušteni gornji hodnici, da se može paziti samo na hod-
nik na dnu, u kojem bukti paklena peć, golemo ugljenovo žarište, s takvim silnim pro-
puhom, da zrak huji kao buran vjetar od jednoga kraja do drugoga u susjednom rovu.
Zbog opreznosti, da se još mogu penjati i silaziti, određeno je, da se uzdržava prorov sa
stepenicama, ali nitko se za to ne brine, te stepenice gnjiju od vlage, a pristaništa su se
već porušila. Gore je veliki kupinov grm zakrčio ulaz u prorov, a kako je na prvim ljes-
tvama nestalo nekih prečaka, moraš se, da dohvatiš, objesiti za oskorušin korijen i odan-
de se na sreću spustiti u mrak.

Étienne se sakrio za grm i strpljivo čeka. Odjednom začuje među granama dugo šuška-
nje. Pomisli da se je poplašila bjelouška i pobjegla. Ali kada naglo zasine šibica, začudi se
i sav se prenerazi prepoznavši Jeanlina, gdje pali lojanicu i spušta se u zemlju. Spopadne
ga silna radoznalost, te on pristupi k oknu: dječaka je nestalo i vidi se samo slabo svjetlo
s drugoga pristaništa. Malko pokrzma, a onda se baci dolje, držeći se za žile; pomisli da
leti onih petsto dvadeset i četiri metara, koliko je rov dubok, ali onda osjeti pod sobom
prečku. Polagano siđe, Jeanlin nije valjda ništa čuo; Étienne gleda uvijek pod sobom svje-
tlo, što tone u dubinu, a dječakova sjena, ogromna i strašna, sve poskakuje, kako mu se
gegaju bogaljske noge. Vješto kao majmun odskakuje i hvata se rukama, nogama, bra-
dom, kada nema prečaka. Ljestve se redaju, svake imaju sedam metara, neke još čvrste,
druge klimave, pa pucaju i samo što se ne slome; tijesna pristaništa prolaze redom, tako
zelena i gnjila, te ti se čini da stupaš po mahovini; što se dublje spuštaš, guši te vrućina iz
peći, iz prorova oduška za prozračivanje, no sva sreća da slabo radi, otkada je štrajk, jer
u radno doba, kada ognjište troši dnevno pet tisuća kilograma ugljena, ne bi se smio
usuditi doći ovamo, ako se ne želiš spržiti.

– Prokleti gad! – opsuje Étienne, gušeći se. – Kamo će do vruga?

Dvaput samo što se nije sunovratio. Noge mu se skližu po vlažnom drvu. Da ima barem
lojanicu, kao dječak, ali ovako se udara svaki čas i jedini mu je vodič nejasno svjetlo, što
bježi pod njim. Jamačno su to već dvadesete ljestve, a uvijek se još spušta. Onda uzme
brojati: dvadeset i jedan, dvadeset i dva, dvadeset i tri, a neprestano silazi te silazi. Glava
mu se sva usijala, te mu se učini da pada u peć. Naposljetku dođe na stanicu i opazi loja-
nicu na kraju hodnika. Trideset ljestava, to je otprilike dvjesto deset metara.

– Hoće li me dugo vodati? – pomisli Étienne. Jamačno se on u staji zariva u zemlju.

No s lijeve strane je put, što vodi u staju, zakrčen odronom. Opet je započelo hodanje, još
teže i opasnije. Preplašeni slijepi miševi lijeću i lijepe se uz svod. Morao se požuriti da ne
izgubi iz vida svjetlo, te pojuri u hodnik za njim; no kuda je dječak udobno prolazio,
provlačeći se kao zmija, on ne može puzati a da se ne ozlijedi. Taj se je hodnik, kao i svi

stari putovi, suzio, pa se još i sada svaki dan sužuje pod neprestanim pritiskom zemlje, te na nekim mjestima ima samo još tjesnac, koji će se na kraju sam zatrpati. Pod tim tereotom drva pucaju i lome se, te su pogibeljne: mogu mu, dok prolazi, razderati tijelo i nabosti ga na svoje šiljke, oštre kao mač. Pozorno napreduje, klečeći ili potrbuške, pipajući po mraku pred sobom. Odjednom zatapka po njem čopor štakora i u divljem mu bijegu pretrči od zatiljka do nogu.

– Grom i pakao! Jesmo li već na kraju? – progunđa on, sav izubijan i zadihan.

Stigli su. Na kraju kilometra tjesnac se proširuje, te dolaziš na dio divno sačuvana puta. To je kraj nekadašnjega vozačkoga puta, izbijena kroz stijenu, nalik na prirodnu špilju. Morao je stati. U daljini vidi dječaka, kako je zataknuo lojanicu među dva kamena i raskomotio se mirno i bezbrižno, kao čovjek koji uživa što se je vratio kući. Taj je kraj hodnika sasvim uređen i pretvoren u udobno obitavalište. Na zemlji u kutu mekan je ležaj na sijenu: stara su drva pozabadana, te je načinjen kao stol, a ima tu svega: kruha, jabuka, načetih boca rakije; prava zločinačka špilja, plijen, gomilan već mnogo tjedana, čak i izlišan plijen, sapun i voštano platno, ukradeno samo da se krade. A on, sam samcat među svim tim što je nakrao, uživa kao razbojnik sebičnjak.

– Je li, zar ti ne mariš ni za koga? – zavikne Étienne, pošto se je časkom ispuhao. Ti ovamo silaziš da bi uživao, a mi tamo gore skapavamo od gladi.

Jeanlin se prestravio i zadržće. Ali kada prepozna mladića, brzo se smiri.

– Hoćeš li sa mnom večerati? – zapita naposljetku. – A? Komadić pečena bakalara?... Da vidiš.

Još mu je bakalar u ruci i on stane grepsti s njega upljuvke lijepim novim nožem, koji je kao mali bodež s koštanim drškom, s napisom na nožu. Piše na njem samo riječ: *Ljubav*.

– Lijep nož imaš – primijeti Étienne.

– To mi je poklon od Lydije – odgovori Jeanlin, ali zataji da ga je Lydie po njegovoj zapovijedi ukrala nekomu montsouskomu prodavaču galanterijske robe pred krčmom *K odsječenoj glavi*.

Struže uvijek, pa onda primijeti ponosito:

– Zar nije lijepo kod mene?... Nešto je toplije nego gore, a to je baš i bolje!

Étienne sjedne, radoznao, da čuje, što govori. Ne ljuti se više, nego ga zanima taj gad deran, ovako srčan i umješan u svojoj opačini. I zbilja, udobno je na dnu toga rova: vrućina nije tu više prežestoka, jednaka je temperatura usprkos vremenu, mlaka kao u kupelji, dok na zemlji ljuti prosinac sirotinji kožu dere. Iz starih su se hodnika izvjetrili štetni plinovi, nestalo je zapaljivoga plina, te se ovdje osjeća samo još miris staroga gnjiloga drva, fin miris etera, kao da je malko izmiješan s karanfilom. Uostalom, zgodno je i vidjeti ta drva, kako su žučkasto pobljedjela kao mramor, a po njima vise bjelkaste čipke, pahuljaste biljke, koje kao da ih kite svilenim i bisernim nakitom. Druga se drva načičkala gljivama. Lijeću ovuda bijeli leptiri, muhe i pauci bijeli kao snijeg, živi stvorovi druge boje, koji nikada nisu upoznali sunca.

– Zar tebe nije strah? – zapita Étienne.

Jeanlin ga začuđeno pogleda.

– Čega da se bojim, kada sam sâm samcat?

Bakalar je naposljetku ostrugan. Jeanlin zapali malu vatru, razgrne žeravicu i stane peći bakalar. Onda raspolovi kruh. Bila je to strašno slana gozba, ali opet divna za valjane želuće.

Étienne primi što mu je ponudio.

– Ne čudim se više što se ti debljaš, dok svi mi mršavimo. Znaš, svinjarija je da se ti nabijaš!... A zar ti na druge ne misliš?

– E pa zašto su drugi glupavi?

– I pravo činiš što se kriješ, jer da tvoj otac dozna da kradeš ljudski bi ti platio.

– Kao da gospoda ne krađu nas! Ti to sâm uvijek govoriš. Kada sam ukrao Maigratu taj kruh, jamačno nam ga je on dugovao.

Mladić zašuti smeten i punih ustiju. Gleda Jeanlina s onom njegovom njuškom, sa zelenim očima, s velikim ušima, odrođeno nedonošće slaba razbora i divlje lukavštine, kojemu se je po malo vratila nekadašnja životinjska priroda. Rudnik ga je stvorio, pa ga je i utukao i noge mu izlomio.

– A Lydie – zapita Étienne – dovodiš li je kada ovamo?

Jeanlin se prezirno nasmije.

– Malu, ah! Ne dovodim, nije još bila! Ženskadija je brbljava.

Neprestano se smije, beskrajno prezirući Lydiju i Béberta. Nikada još nije bilo tako glupe djece. Sav uživa kada pomisli da mu vjeruju svaku laž i da ostaju golih ruku, dok se on na toplu mjestu časti bakalarom. Onda završi ozbiljno kao kakav mali filozof:

– Bolje je biti sâm, barem se uvijek slažeš.

Étienne pojede kruh i gutne rakije. Časkom pomisli: ne bi li se Jeanlinu odužio time da ga za uho izvuče na svjetlo, te mu se zaprijeti da će sve reći njegovu ocu, pa da ga tako odvrati od daljnje krađe. Ali kada razgleda to duboko skrovište, zaokupi ga misao: ko bi znao, da li mu ono neće biti potrebno za drugove ili i za njega samoga, ako tamo gore sve po zlu pođe. Dječak mu se morao zakleti da neće spavati izvan kuće, kao što se je dešavalo, kada zaostane u svojem sijenu; onda uzme komadić lojanice i krene prvi, puštajući Jeanlina, neka mirno uredi svoje kućanstvo.

Mouquette sjela na gredu, iako je ljuta zima, ne može ga dočekati. Kada ga smotri, skoči i zagrlji ga; a njemu bješe, kao da joj zabija nož u srce, dok joj je govorio da se neće više s njom sastajati. Bože moj! Pa zašto? Zar ga ona ne voli dosta? On se i sam poboja da ne bi podlegao želji i ušao k Mouquetti, pa je stane vući na cestu i, što zna slađe, objašnjivati joj da ga ona kompromitira pred drugovima i da kompromitira političko djelo. Mouquette se začudi, što li se to tiče politike. Naposljedku smisli da se on stidi poznanstva s njom; to je uostalom ne vrijeđa, čini joj se sasvim prirodnim; ponudi mu dakle neka je pljusne pred svijetom i neka to bude izlikom za razlaz. Ali neka joj opet dođe, samo jedan jedini put, katkad. Navalila zaklinjati ga, pa se kune da će se kriti, a neće ga ni pet minuta zadržavati. Étienne, iako ganut, svejedno odbija. Mora tako. Onda odlazeći još će je barem poljubiti. Korak za korakom stignu oni do prvih montsouskih kuća, čvrsto zagrljeni. Mjesec je sjao pun i okrugao. U to prođe kraj njih neka žena i odjednom poskoči, kao da se je potepla o kamen.

– Ko je to? – zapita Étienne uznemiren.

– Catherine – odgovori Mouquette. – Vraća se iz Jean-Barta.

Catherine ide oborene glave, slaba koraka, sva umorna. A mladić je gleda, očajan što ga je vidjela, a srce mu puca od boli kojoj ne zna uzroka. Zar ona nije bila s muškarcem? Zar ona nije metnula njega samoga na te iste muke ovdje, na réquillartskom putu, kada se je odala onomu čovjeku? Ali usprkos svemu tomu, jađi ga što joj je vratio milo za drago.

– Hoćeš li da ti nešto kažem? – šapne na odlasku Mouquette kroz suze. – Ti zato nećeš mene jer hoćeš drugu.

Sutradan bude krasno vrijeme, vedrina i mrzavica, jedan od onih lijepih zimskih dana, kada ti kruta zemlja pod nogama zveči kao kristal. Već u jedan sat Jeanlin je izmaknuo; za crkvom morao je pričekati Béberta, te skoro krenuše bez Lydije, koju je mati opet zatvorila u smočnicu. Odande je puste i objese joj o ruku košaru, te joj priprijetu, da će je opet zatvoriti na svu noć sa štakorima, ako ne donese punu košaru maslačka. Tako ona u strahu htjede odmah po salatu. Jeanlin je odvratu: dospjet će se već kasnije. Odavno mu zazubice rastu za *Poljskom*, skotnom Rasseneurovom zečicom. Baš kada je Jeanlin prolazio pokraj krčme *K sreći*, iziđe zečica na cestu. Jeanlin skoči, uhvati je za uši i strpa je djevojčici u košaru; onda sve troje polete. Divno će se zabaviti kada je potjeraju kao ugljarska kolica sve do šume.

Stanu da pogledaju Zacharieja i Mouqueta, koji su ispili čašu piva s dvojicom drugova, te sada počinju igrati klis. Klade se za nov kačket i crven svilen rubac; te su stvari ostavili kod Rasseneura. Četiri se igrača, po dva i dva, razdijele za prvu igru, od Voreuxa do zakupničkoga dobra Paillota, skoro tri kilometra; Zacharie pobijedi, jer se je kladio, da će u sedam puta odbiti, a Mouquet je htio u osam puta. Mali okrugao klis od šimširova drva bude položen na cestu, s vrhom u vis. Svaki drži svoju mâšku, maljicu sa zavnutim željezom i s dugačkim drškom, oko kojega je čvrsto omotana uzica. Kada izbiše dva sata, oni započnu. Zacharie vješto odbije triput uzastopno i potjera klis dalje od četiri stotine metra repištem; zabranjeno je udarati klis po selima i po cestama, jer je već svijet životom platio. Mouquet, jak i on, odbije tako snažno da je jednim udarcem vratio klis za sto pedeset metara. Igra traje, jedna je strana odbacivala, druga je odbijala, a uvijek u trci, te im se noge izubijaše na smrznutom bridu izorane zemlje.

Isprva stanu Jeanlin, Bébert i Lydie trčati za igračima, veseleći se jakim udarcima. Onda se sjete zečice, što se treska u košari, te usred polja odu od igre, pa izvade zečicu, radoznali da vide hoće li dobro trčati. Zečica pojuri, a oni za njom, i tako je vitlaju čitav sat, što ih noge nose, neprestano zakrećući i urlajući, da je poplaše, šireći i sklapajući ruke po zraku. Da zečica nije skotna u početku trudnoće, nikada je ne bi stigli.

Zapuhali se oni, ali u to začuju kletve i okrenu glave. Zatrčali su se u igru, te samo što Zacharie nije bratu rascijepio glavu. Igrači su sada u četvrtoj igri: od zakupničkoga dobra Paillota odjurili su do Quatre-Cheminsa, a otuda do Montoira; sada idu u šest udaraca do Pré-des-Vachesa. To su dvije i pol milje za sat; k tomu su pili pivo u Vincentovoj krčmi i u vinari *Kod triju mudraca*. Mouquet sada udara. Ima još dvaput odbiti, pa je pobjeda izvjesna, no u to Zacharie, cereći se i u igri, vrati klis tako vješto da se je otkotrljao u dubok jarak. Mouquetov drug u igri nije mogao odande istjerati klis pa eto nezgode. Sva četvorica počnu vikati, igrači se raspale; igra je gotova i treba je iznova započeti. Od Pré-des-Vachesa samo su dva kilometra na Herbes-Rousses: za pet udaraca. Tamo će se okrijepiti kod Lerenarda.

Ali Jeanlin se nečemu dosjeti. Pusti ih neka idu, a on izvadi iz džepa uzicu i sveže je zečici za lijevu stražnju nogu. To je zabava: zečica trči ispred to troje deriščadi, vukući šapu i tužno se gegajući, da se još nikada nisu tako slatko nasmijali. Onda joj svežu uzicu oko vrata, da potrči, a kada se je zečica umorila, povuku je i potrbuške i poleđuške, kao kakva kolica. To potraje više od sata. Zečica je već hroptala, kada je opet brže bolje strpaše u košaru, jer su blizu cruchotske šume začuli igrače, kojima su opet utrčali u igru.

Sada Zacharie, Mouquet i ona druga dvojica grabe kilometre i staju jedino, da iskape čašu piva u svakoj krčmi, koju si određuju kao cilj. Od Herbes-Roussesa odjuriše u Buchy, onda u Croix-de-Pierre, pa u Chamblay. Zemlja tutnji pod topotom njihovih nogu, što lete neprestano za klisom, koji poskakuje poledicom; zgodno je to vrijeme, ne zapadaju ti noge i jedino ih možeš slomiti. Zrak je suh i krepki udarci praskaju kao pucnjava. Snažne

šake stišću držak, omotan uzicom, i sve se tijelo baca, kao da bi htjeli ubiti vola; tako traje sate i sate, s jednoga kraja ravnice na drugi, preko jaraka, plotova, pristranaka uz cestu, niskih zidanih ograda. Trebalo je imati dobrih mjevoja u prsima i željeznih zglobova u koljenima. Ugljārima je to strašna razonoda nakon rada u rudniku. Ima žestokih igrača od dvadeset i pet godina, koji znaju projuriti deset milja. S četrdeset se godina ne igraju više klisa, pretromi su.

Izbilo je pet sati, mračni se več. Još će se jedna igra odigrati sve do vandamske šume, da bi se odlučilo tko dobiva kačket i svileni rubac; Zacharie zbija šalu i ne hajući za politiku podruguje se, kako će biti zgodno banuti onamo, baš među drugove. Jeanlin, otkada je otišao iz naselja, lunja po polju i samo bi u šumu. Srdito je zamahnuo i zaprijetio Lydiji, koju peče savjest i mori strah, te veli da će natrag u Voreux da nabere maslačka: zar da oni ne odu na skupštinu? On je htio čuti što će stariji govoriti. Potjera Béberta i predloži da se zabave još tim putom, sve do drveća, puštajući zečicu i goneći je šljunčićima. Podmuklo snuje da je ubije; spopala ga želja da je odnese i pojede na dnu svoje jame u Réquillartu. Zečica opet potrči, otromboljena nosa, oboreni ušiju; jedan joj kamečak oguli leđa, drugi zadre rep; iako se mračni, tu bi ona zaglavila da deriščad ne smotri Étiennea i Maheua gdje stoje nasred neke čistine. Na vrat na nos pojure za životinjom i opet je strpaju u košaru. Gotovo istodobno Zacharie, Mouquet i ona dva druga posljednji put odbiju klis i potjeraju ga, da se je dokotrljao na nekoliko metara od čistine. Banuše oni na sam sastanak.

Po svem kraju, po cestama, po stazama puste ravnice, otkada se je smračilo, otegle se kao rijeka šutljive sjene, neke same, neke u hrpama, i jurile su prema visokoj ljubičastoj šumi. Naselja se prazne, čak i žene i djeca odlaze kao na šetnju pod vedrim nebom. Putovi se mračne i ne razaznaje se više to mnoštvo, što sve kreće k jednom cilju, ali ga čuješ, kako tapka i vrvi, zahvaćeno jednom mišlju. Između plotova i grmova samo tiho šušti i samo nejasno bruje noćni glasovi.

U taj se je mah baš Hennebeau vraćao na svojoj kobili, te stane slušati tu potmulu graju. Lijepa je zimska večer, te je susretao parove, koji se sve redom prošetale polagano uz njega. Uvijek zaljubljenici, koji se neprestano ljube i odlaze se nauživati iza zidova. Zar nisu to obični njegovi susreti, te djevojke, povaljivane na dnu svakoga jarka, ti bijednici, koji se ne mogu zasititi jedine radosti, što ništa ne košta? I ti se jadnici tuže na život a imaju koliko god ih volja, onu jedinu sreću da se ljube! A drage bi on volje skapavao od gladi kao i oni, samo da može iznova započeti život sa ženom koja bi mu se podala na šljunku, svim tijelom i svim srcem svojim. Nesreća je njegova bez utjehe i on zavidi ovim jadnicima. Konj mu usporio korak, a on oborio glavu i vraća se kući, bačen u očajanje tom neprestanom grajom što se gubi na kraju mračne poljane, a on otuda čuje samo poljupce.

VII.

Plan-des-Dames je čistina, nedavno iskrčena šumskom sječom. Pružila se lakom nizbrdicom, a okružena je visokom šumom, krasnim bukvama ravnih i pravilnih stabala, što je opkoljuju kao bijela kolonada, ozelenjena mahovinom; oboreni orijaši leže još u travi, a s lijeve su strane izrezana drva posložena u kubike. S mrakom je sve ljuća studen, a smrznuta mahovina pucka pod koracima. Crna je noć na zemlji, a visoke se grane rišu o blijedom nebu gdje se je puni mjesec ispeo na obzorje i pogasio zvijezde.

Skoro tri tisuće ugljara sastalo se ovdje; vrvi to mnoštvo ljudi, žena, djece, koje puni malo po malo čistinu, prelijeva se i daleko pod drveće; a sve je više i onih sporijih, te se u mraku talasaju glave sve do susjedne mlade šume. Otuda ori brujanje po mirnoj i smrznutoj šumi kao vihor.

Gore, nad nizbrdicom, stoji Étienne s Rasseneurom i Maheuom. Zametnula se svađa, te im se čuju glasovi, kada bi netko nešto jače povikao. Uz njih stoje ljudi i slušaju ih: Levaque stisnuo pesnice, a Pierron okrenuo leđa, ljut, što se ne može dulje izgovarati groznicom; tu su i stari Bonnemort i stari Mouque sjeli na panj i duboko se zamislili. A otraga su podrugljivci: Zacharie, Mouquet i još neki koji su došli radi zabave; a žene su stale u hrpu, sabrane i ozbiljne kao u crkvi. Maheuovica šuti i klima glavom te odobrava Levaquovičine tihe psovke. Philomenu opet po zimi spopao bronhitis, te ona kašlje. Samo se Mouquette na sav glas smije kako to majka Brule postupa sa svojom kćeri, krsteći je nevaljalicom, koja je šalje od kuće, da se naždere zečevine, i prodanom ženom koja se deblja od kukavičluka svoga muža. A na drva stao Jeanlin, te digao Lydiju i natjerao Béberta da pođe za njim; njih su troje u visini nad svim svijetom.

Svađu je započeo Rasseneur, koji hoće da se odabere predsjedništvo. Poraz *Kod veseljaka* ljuti ga, te se je zakleo da će dočekati odmazdu; misli da će opet steći svoj nekadašnji ugled kada se ne budu sastajali s izaslancima, nego s cjelokupnim rudarskim svijetom. Étienne se razbjescio, pa veli da je biranje predsjedništva ovako u šumi gluparija. Treba postupati buntovnički, kao divljaci, kada i njih gone kao vukove.

Kada Étienne vidi da prepirci nema kraja, zaokupi svjetinu, popne se na trupac i zavikne:

– Drugovi! Drugovi!

Zbrkana halabuka toga mnoštva ugasi se u dugu uzdisaju. Maheu je dotle ušutkivao Rasseneurove prigovore. Étienne nastavi jakim glasom:

– Drugovi, kada nam brane govor, kada nam šalju žandare, kao da smo razbojnici, moramo se ovdje dogovoriti! Ovdje smo slobodni, ovdje smo kod kuće i nitko nas neće ušutkati, kao što se ne mogu ušutkati ni ptice ni zvjerad!

Grmljavina mu odgovori, vika, poklici.

– Jest, jest, šuma je naša, imamo valjda pravo da se tu razgovaramo... Govori!

Étienne je stajao časkom mirno na trupcu. Mjesec je još nizak na obzorju i još uvijek obasjava samo visoke grane: svjetina je još uvijek u mraku, a malo se po malo smiruje i ušutkava. I on je u pomrčini, pa se čini da je iznad njih, na vrhu strmine, kao duga sjena.

Digne ruku, mahne njom polako i započne; ali glas mu ne grmi više, nego se je on prihvatio da govori hladno kao obični narodni zastupnik, koji polaže račun. Izgovori napokon onaj govor što mu ga je redarstveni povjerenik presjekao *Kod veseljaka*; ukratko se osvrnuo na povijest štrajka, govoreći tobože stručno: činjenice i same činjenice. Najprije izjavi da se protivi štrajku: rudari ga nisu htjeli, nego ih je izazvala uprava svojim novim cjenikom za podbočivanje. Onda spomene prvi izaslanički pohod kod upravitelja, neiskrenost uprave, a kasnije, iza drugoga pohoda, kasno popuštanje, onih deset santima koje vraća, nakon što ih je htjela pokrasti. Sada je eto tako, te im on brojkama dokazuje da je zadružna blagajna prazna, spominje na što je potrošena pomoć koju su dobili, i s nekoliko riječi ispričava međunarodni savez, Plucharta i druge, koji u svojim brigama za osvojenje svijeta ne mogu jače pomoći. Položaj je, dakle, iz dana u dan sve gori, ugljениčko društvo vraća radničke knjižice i prijeti se da će najmiti radnike iz Belgije; štoviše, zatrašuje slabiće, te je neke rudare već navelo da opet siđu u rov. Neprestano govori mono-

tonim glasom, kao da ističe te loše vijesti, veli da glad pobjeđuje, da je nade nestalo i da je borba doprla do posljednje trzavice srčanosti. I naglo prekine, ne dižući glasa.

– U ovakvim prilikama, drugovi, morate vi večeras stvoriti odluku. Hoćete li nastaviti štrajk? A ako hoćete, što mislite učiniti da pobijedite ugljениčko društvo?

Tišina je pod zvjezdanim nebom. Nevidljiva svjetina šuti u pomrčini kada je čula tu riječ, što joj steže dušu; između drveća se čuje samo očajno disanje.

Ali Étienne nastavi odmah promijenjenim glasom. Ne govori to više tajnik asocijacije, nego vođa čete, apostol koji donosi istinu. Zar ima takvih kukavica, da pogaze riječ? Što! Mjesec dana dakle da su trpjeli bez koristi i da se sada oborene glave vrata u rovove, da se iznova započne vječna nevolja! Zar nije bolje odmah umrijeti u nastojanju da bude srušena ta tiranija kapitala, što glađu mori radnike. Uvijek se pokoravati zbog gladi, a tako sve dotle dok glad i opet ne natjera i najmirnije ljude na pobunu, zar to nije gluparija koja ne može dulje trajati? On je tumačio kako su rudari izrabljeni, kako sami podnose nesretne krize te se nemaju čime prehraniti kad god bude u utakmici potreba da se snizi proizvodna cijena. Ne, ne može se primiti cjenik za podbočivanje, to je samo prikrivena ušteda jer hoće svakomu radniku ukrasti po jedan radni sat dnevno. Sada su prevršili pa dolazi vrijeme kada će bijednici dotjerani do ruba uzeti pravdu u svoje ruke.

S odignutom rukom zastane. Kada izreče riječ: pravdu, svjetina se sva strese i navali pljeskati, što je zašuštalo kao suho lišće. Zaviknu glasovi:

– Pravdu!... Vrijeme je, pravdu!

Étienne se sve jače raspaljuje. Ne teku mu riječi onako lako kao Rasseneuru. Često mu i ponestaju, te se mora mučiti s kojom izrekom, s teškom je mukom izgovara i uza to sliježe ramenima. Ali u tim neprestanim sukobima padaju mu na pamet misli snažne i valjane, koje zanose slušaoce; a njegove radničke kretnje, kako pritiskuje laktove, a onda ih kreće i pruža pesnice, kako isturuje vilicu, kao da bi grizao, sve se to doimlje drugova. Nije on Bog zna kakav, vele svi, ali treba ga čuti.

– Plaće su novi oblik ropstva, nastavi on opet drhtavim glasom. Rudnik treba biti rudarov, kao što je more ribarovo, a zemlja ratarova... Čujete li! Rudnik je vaš, sviju vas, koji ste cijelo stoljeće plaćali tolikom krvlju i bijedom!

Odlučno on zađe u tamna pravna pitanja, u tjesnac specijalnih rudarskih zakona, u kojima se gubi. Narodna je svojina ono što je pod zemljom, kao što mu je svojina i zemlja: jedino gnusna povlastica daje nad tim monopol rudničkim društvima; utoliko više što je u Montsouu tobožnja zakonitost koncesija zamršena nekadašnjim ugovorima s vlasnicima starih lenskih dobara, po starinskom običaju u Hainautu (Hennegau).

Rudari dakle trebaju samo opet osvojiti svoje dobro; ispruženih ruku pokazuje on sav taj kraj, s onu stranu šume. U taj se časak pope mjesec na obzorje, leteći preko visokih grana, te ga osvijetli. Kada ga svjetina iz mraka smotri; tako obasjana svjetlom, gdje punih ruku dijeli blago, počnu opet dugo snažno pljeskati.

– Jest, jest, pravo veli, živio!

Sada stane Étienne razglabati najmilije svoje pitanje: predaju radnoga oruđa u zajednicu, i to on ponavlja uvijek jednom te istom frazom koja ga svojim divljaštvom slatko draži. U njem se je sada evolucija završila. Pošavši od blagoga bratstva novih vjernika, od potrebe drugačijeg obračuna plaća, završava on s političkom idejom o dokidanju plaća. Od skupštine kod *Veseljaka* njegov se je kolektivizam, dotle još humanitaran i neizrazit, ukuratio u zamršen program, u kojem on o svakoj stavci znanstveno raspravlja. Isprva je tvrdio da se sloboda može postići jedino razorenjem države. Onda, kada se narod domogne vlasti, započele bi reforme: povratak k prvobitnoj zajednici; zamjena nasilničke

obitelji slobodnom, u kojoj vlada jednakost; potpuna, građanska, politička i ekonomska jednakost, zajamčena pojedinčevom neovisnošću, na osnovi posjedovanja i proizvodnje radnoga oruđa; naposljetku besplatna stručna obuka, koju plaća zajednica. Odatle nastaje potpun preokret u starom gnjilom društvu. Navaljuje on na brak, na oporuke, određuje svakomu imutak, ruši nepravedni spomen prošlih vijekova, uvijek se jednako razmahujući rukom kao kosac koji kosi zrelo žito; a onda drugom rukom opet izgrađuje buduće čovječanstvo, zgradu istine i pravice, koja će izrasti na zori dvadesetoga stoljeća. Kada ovako napregne mozak, uskoleba mu se razbor, te preostaje samo fiksna ideja fanatičnoga sljedbenika. Svladani su prigovori njegova osjetljivoga zdravoga razuma, i ništa nije sada lakše nego li ostvarenje toga novoga svijeta: za sve se je on unaprijed postarao, te će o tom govoriti kao o kakvom stroju, koji će on za dva sata urediti, pa ga nije briga ni za oganj, ni za krv.

– Na nama je sada red – izbaci on kao posljednji trijesak. – Mi moramo steći vlast i bogatstvo!

Iz dna šume dovalja se poklik sve do njega. Mjesečina obasjava sada sav proplanak te izrezuje oštre crte tih zatalasanih glava, sve tamo do dalekoga nejasnoga šibljaka, među sivkastim krupnim stablima. Po toj su se studeni razbješnjela lica, oči se ražarile, usta se pootvarala, te kao da se je upalio sav taj svijet, ljudi, žene, djeca, i kao da su svi izmoreni gladom i pušteni na pravedno pljačkanje starinskoga blaga, otetoga njima. Ne osjećaju oni više studen, žarke su ih riječi potpuno ugrijale. Pobožno oduševljenje krili ih nad zemlju, ona grozničava nada prvih kršćana, što iščekuje skorašnje carstvo pravde. Mnoge nejasne izreke oni ne shvatiše, ne razumijevaju oni tih stručnih i apstraktnih dokaza, ali nejasnoća i apstraktnost još im i proširuju polje obećanja, omamljuju ih. Divna li sna: da oni budu gospodari, da ne trpe dalje i da naposljetku uživaju!

– Tako je, sto mu jada! Na nama je red!... Smrt gulikožama!

Žene stale ludovati; Maheuovica se okanila svoje spokojnosti, spopala je vrtoglavica glada, Levaquovica urla, stara je Brule bila izvan sebe pa je vještica mahala rukama, Philomene se zakašljala i sva se trese, a Mouquette se tako upalila, te dovikuje govorniku nježne riječi. Među muškarcima je Maheu osvojen, te zacikne od srdžbe, uz njega dršće Pierron a Levaque se raspricao; podrugljivci Zacharie i Mouquet nastoje se podsmjehivati, ali im je nezgodno, čude se kako taj govornik može toliko govoriti, a nije ni jednom gutnuo. Na hrpi drva najviše još halabuči Jeanlin, te podbada Béberta i Lydiju i maše košarom u kojoj je zečica.

Opet zaori vika. Étienne se opaja svojom popularnošću. Njegova je živa vlast nad tim trima tisućama grudi i na jednu će njegovu riječ zakucati srca u njima. Souvarin, da se udostojio doći, pljeskao bi njegovim idejama, ukoliko bi ih prepoznao, zadovoljan s anarhističkim napretkom svojega učenika, zadovoljan programom, osim one stavke o obuci, toga ostatka sentimentalne gluposti, jer sveto i spasonosno neznanje kupelj je u kojoj će čovječanstvo steći nove snage. A Rasseneur sliježe ramenima od prijezira i srdžbe.

– Pustit ćeš me da govorim! – dovikne on Étienneu.

Étienne skoči s trupca.

– Govori; vidjet ćemo, hoće li te slušati.

Rasseneur ga odmah zamijeni i mahne, neka šute. Ali vika se ne smiruje, ime mu ide od usta do usta, od prvih redova, koji su ga prepoznali, do zadnjih, što se gube pod bukva; neće ga slušati, on im je oboren kumir, pa se nekadašnji njegovi vjernici srde čim ga samo smotriše. Njegova vješta rječitost, riječ što mu teče dobroćudno, te ih je njome dugo

očaravao, sada im je kao mlaki čaj, skuhan da uspava bolesnike. Uzalud je on u tom žamoru govorio, želeći iznijeti što mu je na pameti a da ih umiri, dokazujući im kako se svijet ne može samim zakonima izmijeniti, nego je potrebno čekati dok se socijalna evolucija ne izvrši: podruguju mu se, viču, te je njegov poraz kod *Veseljaka* još oteštao i dokrajčio ga je. Na koncu mu stanu dobacivati po šaku smrznute mahovine, a neka žena zavikne oštrim glasom:

– Dolje s izdajicom!

Objašnjava on da rudnik ne može biti rudarovom svojinom, kao što je zanat svojima tkalčeva, te veli da mu je milije sudjelovanje u dobitku, zainteresirani radnik, koji se kao dijete u kući odomaćuje.

– Dolje s izdajicom! – ponovi tisuća glasova, a kamenje zazuji.

Rasseneur probljedi i od oćavanja mu vrcnu suze na oči. Propao mu eto život, propalo mu dvadeset godina ćastoljubiva drugovanja, sve se sada ruši pod nezahvalnošću te svjetine. Siđe s trupca, pogođen u srce, i nije mogao nastaviti.

– To je tebi smiješno – obrati se on mucajući slavodobitnomu Étienneu. – Dobro, želim i tebi, da ti se desi... Desit će ti se, jesi li ćuo!

I kao da stresa sa sebe svu odgovornost za nevolje, koje predviđa, zamahne on široko i krene sam nijemom i svijetlom poljanom.

Ori se buka, te se svi začude kada vide, gdje na trupcu stoji stari Bonnemort i hoće usred te vike govoriti. Dotada su on i Mouquet stajali zamišljeni, onako kako uvijek izgledaju kada raspravljaju o davnim zgodama. Valjda ga je opet iznenada spopala ona volja za brbljanjem, što katkad u njem uzbunjuje prošlost, i to tako žestoko, da mu se uspomene javljaju i po nekoliko sati teku. Svi zamukoše te slušaju toga starca, blijeda po mjeseci, kao utvaru; a kako on pripovijeda o stvarima, koje nisu u bliskoj svezi s raspravom, sve se jaće uzbuđuju. Prića on o svojoj mladosti, prića o smrti dvaju strićeva, smrvljenih u Voreuxu, a onda prijeđe na upalu pluća, od koje mu je umrla žena. Ali ideju on ipak ne zaboravlja: nikada to nije dobro bilo i nikada neće dobro biti. Tako se je njih pet stotina sastalo u šumi, jer kralj im nije htio skratiti radno vrijeme; ali to on samo napomene, te zapoćne pripovijedati o drugom štrajku. Koliko li ih je on doživio! Svi su planuli pod tim drvećem, u Plan-des-Damesu, tamo dolje u Charboneriji, i još dalje prema Saut-du-Loupu. Katkad je bila mrzavica, a katkad vrućina. Jednu je večer takav pljusak udario, da nisu mogli ni progovoriti. Onda dolaze kraljevi vojnici, pa se sve svršava s pucnjavom iz pušaka.

– Dizali smo ruku i zaklinjali se da nećemo više silaziti. Ah! Zaklinjao sam se, jesam se zaklinjao.

Svjetina ga sluša razvaljenih usta i zahvaćena jadam. Uto Étienne, koji je pazio što biva, skoći na trupac pokraj starca. Prepoznao je među prijateljima u prvom redu Chavala. Misao da je i Catherine jamaćno tu iznova ga raspali i razbudi u njem želju da pred njom bude s klicanjem pozdravljen.

– Drugovi, vi ste ćuli, eto jednoga od naših starih, evo, što je on pretrpio i što će trpjeti djeca naša ako ne dokonćamo s kradljivcima i krvnicima.

Strašan je on. Nikada nije govorio tako žestoko. Jednom rukom drži starog Bonnemorta, pokazuje ga kao zastavu nevolje i tuge koja vapi za osvetom. Naglim rijećima zapoćinje od Maheua i opisuje svu tu obitelj koju je istrošio rudnik, a proždrlo ugljениćko društvo, te je sada nakon sto godina rada još gore morena gladom; kraj te su porodice eto trbusi vlasnićki, natrpani novcima, sva ta ćeta dionićara, uzdržavanih poput bludnica već cio vijek u neradu i u tjelesnoj nasladi. Zar to nije strahota? Narod od oca do sina skapava

pod zemljom, da bude plaćano mito ministrima, te da naraštaji velikaški i gospodski priređuju svečanosti i tove se u toplim domovima! Proučio je on rudarske bolesti i sve ih sada nabraja, sa strahovitim sitnicama: slabokrvnost, guke, upala bronhija, sipnja koja guši, uloži što te kočē. Bacaju te jadnike za hranu strojevima, zatvaraju ih u naselja, kao marvu u tor, velika ih dionička društva malo po malo isisavaju, uređujući ropstvo, te samo što već ne podjarmiše sve radnike u narodu, milijune rùkù, da zgrću blago jednoj tisući lijenčina. Ali rudar nije više nezalica, životinja zgažena u zemljinoj utrobi. Vojska niče iz dubokih rovova, žetva ljudska, kojoj sjeme klija, te će jednoga sunčanoga dana zemlju rasprsnuti. A onda će se znati smije li se, nakon četrdeset godina službe, ponuditi mirovina od sto pedeset franaka starcu koji pljuje ugalj, a noge su mu natekle od vode u prokopima. Jest, rãd će zaiskati račun od kapitala, od toga neosobnoga Boga, nepoznata radniku, a koji se je šćućurio negdje u tajni svojega svetišta, te otuda isisava život gladnima koji ga hrane! Sići će k njemu i zagledat će mu napokon u lice, uz svjetlost požara, utopit će ga u krvi, tu svinju nečistu, toga nakaznoga kumira, prežderanoga čovječjim mesom!

Zašuti, ali ruka njegova, još uvijek ispružena u zrak, označuje neprijatelja, tamo dolje, ne zna on gdje, s jednoga kraja zemaljskoga na drugi. Svjetina zaklikće sada tako glasno, da i građani montsouski začuše viku i pogledaše k Vandameu, uznemireni mišlju o kakvom strašnom odronu. Noćne ptice krile nad šumom, prema jasnom nebu.

Étienne će odmah zaključiti.

- Drugovi, što odlučujete?... Jeste li za to da se štrajk nastavi?
- Jesmo! Jesmo! – zauraju glasovi.
- A koja sredstva određujete?... Naš je poraz izvjestan ako kukavci sutra siđu u rov.

Glasovi opet prihvate i zaori kao oluja:

- Smrt kukavicama!
- Vi odlučujete dakle da ih treba vratiti k dužnosti, k zadanoj riječi... Mi bismo mogli ovo učiniti: pojaviti se u rovovima, svojom nazočnošću potjerati izdajice i pokazati ugljeničkomu društvu da smo svi složni i da više volimo umrijeti, nego li popustiti.
- Tako je, k rovovima! K rovovima!

Kako je stao govoriti, traži Étienne Catherinu među tim blijedim glavama, što pred njim mrmljaju. Nema je te nema. Ali uvijek on vidi Chavala, koji se na silu smješka i sliježe ramenima, moren ljubomorom, ginući ma i za trunkom te popularnosti.

- A ako među nama ima uhoda, drugovi – nastavi Étienne – neka se paze, mi ih znamo... Jest, vidim tu ugljare iz Vandamea, koji nisu napustili svoj rov...
- Veliš li ti to o meni? – zapita Chaval prkosno.
- O tebi ili o kom drugom... Ali kada već govoriš, morao bi znati da oni koji jedu nemaju posla s onima koji gladuju. Ti radiš u Jean-Bartu...

Podrugljiv mu glas utekne u riječ:

- Uh! On radi... Ima on ženu koja radi za njega.

Chavalu šine krv u obraze; stane on kleti.

- Zakona mu! Zar je dakle zabranjeno raditi?
- Jest! – zavikne Étienne, – kada drugovi trpe nevolju za dobro svijui, ne smije nitko biti sebičnjak i licemjerac, te pristati uz gospodare. Kada bi štrajk bio opći, već bi odavno mi bili gospodari... Zar je itko u Vandameu trebao sići u rov kada Montsou ne radi?

Glavna bi snaga bila u tom da zastane rãd u svoj zemlji, kod gospodina Deneulina kao i tu... Razumiješ li? Izdajicã ima samo u jeanbartskim rovovima, svi ste vi izdajice!

Oko Chavala se svijet uzbuni, pesnice se dignu, zamrmljaju poklici: Smrt! Smrt! Chaval probljedi. Ali u njegovu bijesu, i želji da pobijedi Étiennea, jedna ga ideja osovi.

– Ta poslušajte me! Dođite sutra u Jean-Bart, pa da vidite, radim li ja!... Mi smo vaši, a ja sam poslan da vam to rečem. Treba pogasiti ognjeve, pa i strojovođe bi trebale štrajkati. Tim bolje, ako sisaljke stanu. Voda će provaliti u rovove i sve će propasti!

Sada su i njemu bijesno pljeskali; premašen je sada i Étienne. Ređaju se na trupcu govornici, razmahuju se usred halabuke, izbacuju divlje prijedloge. Zahvatilo ih vjersko ludilo, kao nestrpljivost pobožne sekte, kojoj je dodijalo nadati se iščekivanomu čudu, te se je odlučila da ga napokon izazove. Pred očima tih ljudi, isisanih gladom, crvene se, kao u snu, požar i krv usred slave i obožavanja, iz kojih se diže opća sreća. Mirna mjesečina obasjava tu ustalasanu svjetinu, a duboka šuma obavija svojom tišinom taj usklik za pokoljem. Samo smrznuta mahovina pucka pod petama; a bukve, snažne i ravne, razgranile svoje sitne grane i crne se u jasnom nebu, te ni ne vide ni ne čuju jadrnike, što se ispod njih komešaju.

Nastane gužva i Maheuovica dospije opet k Maheuu; pomeo se i njemu i njoj razbor, zahvatilo ih ogorčenje, koje polako već mjesecima vri u njima, te odobravaju Levaquu, koji se nadmeće, skidajući glave inženjerima. Pierrona je nestalo. Bonnemort i Mouque govore u isti mah, nejasno i žestoko, ali im se ne razabiru riječi. Da bude šale, zaište Zacharie neka se poruše crkve, a Mouquet drži batinu u ruci i lupa njom o zemlju, ni rad čega drugoga nego da bude veća halabuka. Žene bjesne: Levaquovica se podbočila, te se zakvačila s Philomenom i optužuje je da se je smijala; Mouquette veli da žandare treba nogom caknuti u neku stvar i tako ih s konja zbaciti; Brule je ispljuskala Lydiju jer ju je zatekla i bez košare i bez salate, pa sada i dalje pljuska po zraku sve gospodare koje bi htjela zahvatiti. Jeanlin je bio časkom protrnuo, jer je Bébert od nekoga vozača dočuo da ih je Rasseneurovica vidjela kako su ukrali zečicu na vratima gostionice *K sreći*; ali onda on odluči da će potajice vratiti zečicu pred gostionička vrata, pa zaurla još jače, rasklopi svoj novi nož i razmahe se njime, blažen kako se oštrica sija.

– Drugovi! Drugovi! – ponavlja Étienne izmoren, promukao, da uhvati miran časak i da ga konačno poslušaju.

Naposljetku ga i poslušaju.

– Drugovi! Sutra izjutra u Jean-Bartu. Pristajete li?

– Pristajemo! Pristajemo! U Jean-Bartu! Smrt izdajicama!

Oluja tih triju tisuća glasova zaori do nebesa i ugasi se u jasnoj mjesečini.

PETI DIO

I.

U četiri sata zađe mjesec i noć se sasvim smrači. Kod Deneulina spavaju još svi, vrata su i prozori pozatvarani i sva je tiha i sumorna ta stara kuća zidanica na kraju prostrana, slabo obrađena vrta, koji je dijeli od ugljenika Jean-Barta. S druge strane kuće ide pusta cesta u Vandame, veliko trgovište, sakriveno za šumom, otprilike tri kilometra odavde.

Deneulin je jučer proboravio prilično vrijeme u rovu i umorio se, pa je sada okrenuo nos k zidu i hrče. U to mu se prisni da ga zovu. Probudi se naposljetku, začuje zbilja nečiji glas i pohiti da otvori prozor. Jedan je od njegovih penjača, stoji u vrtu.

– Što je? – zapita Deneulin.

– Gospodaru, buna! Polovica radnika neće raditi i prijeći drugu polovicu da siđe.

Ne razumije ga pravo Deneulin, jer mu je glava još od sna teška i zuji, a protrnuo je od jake hladnoće, kao da ga je prelio leden mlaz.

– Prisilite ih da siđu, zakona mu! – promuca on.

– Traje to već čitav sat – nastavi penjač. Onda smo smislili, da dođemo po vas. Vi ćete ih jedini možda urazumiti.

– Dobro, evo me.

Obuče se brže. Sada se je razbudio, ali ga je i nemir zaokupio. Ta mogli su opljačkati svu kuću, a ni kuharica se ni sluga ne miču. No s drugoga kraja hodnika zašapću uzburjani glasovi, pa kad će on krenuti, otvore se vrata od sobe njegovih kćeri i one se pojave obje, obučene u bijele jutarnje haljine, koje su brže prebacile.

– Što je, oče?

Starija kći, Lucie, ima već dvadeset i dvije godine, velika je i crnomanjasta, a krasna lika; mlađa, Jeanne, ima jedva devetnaest godina, sitna je zlatokosa, umiljata krasotica.

– Nije ništa ozbiljno – odgovori im otac da ih umiri. – Vikači su se, čini mi se, uzvikali tamo. Idem, da vidim.

Ali one se uzbune i ne htjedoše ga pustiti, dok se ne ogrije toplim jelom. Inače će se, vele, vratiti bolestan, pokvarena želuca, kao svagda. Ali on se brani i kune se časnom riječju da mu je suviše hitno.

– Slušaj – reče mu Jeanne i objesi mu se o vrat – ispij samo čašicu ruma i pojed i dva biskvita: ako nećeš, ja ti se ne svješam s vrata, nego me moraš ovako ponijeti.

Morao im se pokoriti, iako se je kleo da ga biskviti guše. One odmah siđu pred njega, svaka sa svojim svijećnjakom u ruci. Dolje, u blagovaonici, žure se da ga posluže. Jedna mu nalije rum, a druga potrči u smočnicu po biskvit. Kako su još kao jako male izgubile mater, odgojile su se same, ali prilično loše, jer ih je otac razmazio; starija se zanosi sanjom da bude pjevačica, a mlađa je luda za slikarstvom i neobično je smione volje. Ali kad se je zbog smetnje u poslovima kućanstvo moralo stegnuti, izvanredno se je iznenadio kako su njegove kćeri, koje su naoko bile pretjerane, postale vrlo razborite i vješte kućanice, te im ne izmiče u računima ni najsitnija pogriješka od santima. Sada one, sa svojim momačkim umjetničkim kretnjama, gospodare kasom, natežu se s prodavačima, prepravljaju neprestano svoje haljine i znaju ipak zgodno prikrivati sve veću oskudicu u kući.

– Jedi, tata – nutka uvijek Lucie.

Onda ona opazi kako se je otac zabrinuo, zašutio, natmurio se, i opet je zaokupi strah.

– Valjda je ipak ozbiljno kad si se ovako smrknuo?... Kaži, a mi ćemo ostati uz tebe. Može i bez nas taj objed biti.

Govori to ona o nekom druženju, dogovorenom za današnje jutro. Gospođa će Hennebeau doći kočijom najprije k Grégoirovima po Cécile, a onda po njih, pa će se odvesti u Marchiennes i tamo ručati u željezari, jer ih je upraviteljeva žena pozvala. Zgodna je prilika da pohode radionice, talionice i koksove peći.

– Dakako da ćemo ostati – izjavi i Jeanne.

Ali Deneulin se ražesti.

– Koješta! Velim vam i opet da nije ništa... Samo se vi strpajte u svoje krevete, a u devet sati budite spremljene, kako ste se dogovorile.

Poljubi ih i žurno ode. Čula se je još za njim sve dalja lupa od cipela po smrznutoj zemlji u vrtu.

Jeanne pažljivo začepi rum, a Lucie spremi i zaključa biskvit. U blagovaonici je ona hladna čistoća, kao što je već u odajama, gdje se u jelu škrtari. Obje se sada okoriste ovom prilikom, gdje su uranile, te razmotre nije li sinoć štogod ostalo u neredu. Jedan ubrus nije spremljen, sluga će biti ukoren. Naposljetku odu opet gore.

Deneulin udari prijekim putem, po uskim stazama u povrtnjaku. Misli on na svoj imutak u opasnosti, na montsouski kapital, na onaj milijun, koji je on potrošio, misleći da će ga podesetorostručiti, a sada mu je tolikoj opasnosti izvrnut. Neprestano se redaju nezgode, golemi i nepredviđani popravci, ubitačne prilike za iskorišćivanje, onda nesreća s tom industrijskom krizom, baš u času kad se dobitak počeo stjecati. Ako bukne štrajk, propao je. Odgurne on mala vratašca i nazre na obzorju ugljeničke zgrade, koje se po mrkoj noći ističu time što su još crnje, a samo ih nekoliko svjetiljaka osvjetljuje.

Jean-Bart nije onako znatan kao Voreux, ali je obnovljen i uređen, te je sada lijep ugljenik, kako vele inženjeri. Nisu mu samo okna proširena za metar i pol i udubljena do dubine od sedam stotina i osam metara, nego je ugljenik opremljen i novim strojem, novim vozovima za spuštanje, svim novim spravama, kako ih je najnovija znanost usavršila; čak i nešto elegancije ima u tim gradnjama, u tom spremištu s izrezuckanim šarama, u stra-

žarnici, na kojoj ima sat, u primaonici i strojarnici, koje se zaokružuju kao začelje za oltarom u kapeli iz vremena renesanse, a dimnjak se ispinje kao spirala od mozaika, sastavljena od crnih i crvenih opeka. Pumpa je smještena na drugom koncesijskom oknu, na starom rovu Gaston-Marie, koji isključivo služi za navodnjavanje. U Jean-Bartu imaju, desno i lijevo od okna, još dva prozora, za parni ventilator i za ljestve.

Chaval je u tri sata ujutro stigao prvi, te odvrća drugove i uvjerava ih da se moraju povesti za montsouskim drugovima i zaiskati povišicu od pet santima po vozu. Za čas porvri iz daščare u primaonicu četiri stotine ugljeničkih radnika, pa se razmašu i uzviču. Oni koji hoće raditi stoje bos, sa svjetiljkom u ruci, s lopatom ili pijukom pod pazuhom, drugi su još u kabanicama, jer je ljuta zima, na nogama su im cokule, pa se zgrnuli oko okna; a penjači promukli već, podsjećaju ih na red i mole ih neka budu pametni i neka ne sprječavaju one koji su voljni sići.

Ali Chaval se ražesti kad smotri Catherinu u hlačama i kaputu, a na glavu joj nabijena modra kapa. Kad je ustajao, oštro joj je naredio neka ostane u krevetu. Ali ona je, očajna što se rãd obustavlja, pošla ipak za njim, jer on njoj nikada ne daje novaca, nego ona mora još često da troši i za sebe i za njega, pa ako sada ne bude ništa zarađivala, što će i kada će? Strah je zaokupi, strah od bludišta u Marchiennesu, gdje završavaju vozačice koje nemaju kruha ni noćišta.

– Sto ti nevoljâ! – zavikne Chaval – Koga ćeš vruga ti ovdje?

Ona promuca, da nema nigdje ništa i mora raditi.

– Ti ćeš, djevojčuro, protiv mene dakle!... Da si se odmah vratila, jer ću te odavde iscati cokulama!

Od straha ona uzmakne, ali ipak ne ode, nego hoće vidjeti što će biti.

Deneulin stigne po stubama iz spremišta. Svjetiljke mutno svijetle, ali on razabra ipak jasno taj prizor, tu vrevu u pomrčini, jer poznaje svako lice između njih: kopače, utovarivače, razbijače, vozačice, pa i vozačke momke. U prostranoj dvorani, novoj i još čistoj, posao je zaustavljen i čeka; stroj je pod tlakom i iz njega tiho bruji para; vozovi vise na željeznim konopcima koji se ne miču; kolica, ostavljena putem, zakrčila sav taj pod od lijevanih pločica. Radnici su pouzimali jedva osamdeset lampi, druge plamsaju u lamparnici. Ali jedna će njegova riječ bez sumnje biti dovoljna da sav taj rad opet živo započne.

– No, što je dakle, djeco? – zapita on glasno. – Što vam nije po volji? Objasnite mi, složit ćemo se mi.

Prema radnicima se on ponajviše vlada očinski, iako iziskuje mnogo rada. Autoritativan je i nagle prirode, ali ih je s početka nastojao osvojiti dobrodušnošću, koja je bila preupadljiva. Često je i stjecao ljubav, a radnici su u njemu poštivali nadãsve srčana čovjeka, koji je neprestano s njima u rovovima, te prvi srće u opasnosti, čim koja nezgoda zaplaši ugljenik. Dva puta se je on, kad je bio planuo plin i najhrabriji ljudi uzmakli, ovezao užetom ispod pazuha i spustio se u ugljenik.

– No dakle – nastavi on – neću valjda požaliti što sam preuzeo odgovornost za vas... Vi znate da sam ja odbio žandarsku stražu... Govorite mirno, ja vas slušam.

Svi sada u neprilici zašute i uklone mu se, a Chaval će najzad reći:

– Eto, gospodine Deneulin, mi ne možemo dalje raditi, treba nam još pet santima po vozu.

Deneulin kao da se je iznenadio.

– Što! Pet santima! A zašto iziskujete to? Ja se ne tužim na podbočivanje, ja vam ne namećem nove cijene, kao što to čini montsouska uprava.

– Tako je, ali montsouski su drugovi ipak na pravom putu. Oni odbijaju nove cijene i iziskuju povišicu od pet santima, jer se upravo i ne može raditi uz današnju akordnu pogodbu... Mi hoćemo još pet santima, je li tako, ljudi?

Glasovi mu odobre, vika zaori, ljudi se žestoko razmašu. Po malo se svi opet približe i zgrnu se oko Deneulina.

Oči mu se zablistaju, i on kao čovjek koji voli zapovijedati, zgrči pesnicu od straha, da ne bi podlegao napasti i zgrabio kojega za gušu. No bolje je da raspravlja s njima i razborito se razgovara.

– Vi biste pet santima, a ja priznajem da posao vrijedi toliko. Ali ja vam ih ne mogu platiti... Ako vam ih platim, propao sam... Smislite sami: ja moram živjeti, ja najprije, da bi onda mogli živjeti i vi. A ja sam pri kraju i najmanja povišica proizvodne cijene mene bi upropastila... Prije dvije godine dana, sjećate se, za posljednjega štrajka, ja sam popustio, mogao sam još... Ali ta mi je povišica ipak bila na propast, jer evo dvije godine već grcam ja... Danas sam voljan napustiti odmah posao, nego da za mjesec dana ne znam otkuda bih smogao novaca da vas isplatim.

Chaval se zlobno nasmije tomu gospodaru koji im ovako iskreno priča svoje prilike. A drugi oborili nosove, pa tvrdoglavo ne vjeruju i neće im nikako u glavu da gospodar ne zarađuje od svojih rudnika milijune.

Deneulin sada postade uporan. Objasni im svoju borbu s Montsouom, koji neprestano vrebda da ga proguta, ako bude nespretnan i ukoliko posrne. To je ljuta utakmica, koja ga sili na štedljivost, pogotovo gdje je Jean-Bart jako dubok i s tim vađenje poskupljuje, a to se jedva jedvice naknađuje zamašnjim slojevima ugljena. Ne bi on nakon posljednjega štrajka nipošto bio povisio plaće da se nije morao povesti za Montsouom, od straha da ga radnici ne ostave. I prijeti im on budućnošću, kakva će im biti ako ga natjeraju da proda ugljenik, jer onda će dospjeti pod strašni jaram montsouske uprave! On ne stoluje nigdje u daljini, u neznanu svetištu, on nije od onih dioničara koji plaćaju poslovođe da gule rudara, koji ih nikada nije ni vidio; on je gospodar i riskira više nego samo svoje novce, riskira svoju inteligenciju, zdravlje, život. Ako se obustavi rad, to nije ništa drugo nego smrt, jer on nema zalihe, a narudžbe mora izvršiti. U drugu ruku, glavica uložena u operemu ne smije mirovati. Kako da izvrši on svoje obveze? A tko će platiti kamate za novce, koje su mu povjerali prijatelji? To bi bio stečaj.

– Eto, dragi ljudi! – završava on – Želio bih vas uvjeriti... Ne može se ni od koga iziskivati da zakolje samoga sebe, zar nije tako? A ako ja vama dadem tih pet santima ili vas pustim u štrajk, prerezao sam sâm sebi vrat.

Deneulin zašuti. Svjetina zamrmlja. Jedan dio rudara kao da se je kolebao. Neki se vrata k oknu.

– Neka barem svaki bude slobodan! – reče jedan penjač. Tko hoće raditi?

Catherine istupi među prvima. Ali Chaval je bijesan gurne natrag i zavikne:

– Mi smo svi složni i samo jadnici iznevjeruju drugove.

Nakon tih riječi kao da nije bilo više izmirenja. Opet zaori vika, ljudi budu odgurani od okna i skoro prignječeni o zidove. Upravitelj očajan htjede jedan časak sâm se upustiti u borbu i da krutošću pokori tu rulju, ali to je bila beskorisna mahnitost i on je morao uzmaći. Zavuče se u blagajničku sobu i tamo prosjedi nekoliko časaka na naslanjaču, zasoptan, tako upropašten svojom nemoći, da mu nikakva ideja nije na pamet padala. Na-

posljedku se umiri i reče stražaru neka mu zovne Chavala, a kad je Chaval prihvatio da porazgovara s njim, mahne rukom, neka svijet ode.

– Pustite nas!

Deneulin je htio vidjeti što je to čeljade naumilo. Odmah iz prvih mu riječi razabere da je tašt i da ga mori ljuta zavist. Zato mu priđe s laskanjem i začudi se, tobože, što takav vriedan radnik ovako kvari svoju budućnost. Reče, da mu je već odavno namijenio brzo promaknuće, te mu najzad ponudi bez okolišanja da će ga kasnije imenovati penjačem. Chaval šuti i sluša ga, a ruke isprva zgrčio, no onda ih po malo stao širiti. Sav mu se mozak uskomešao: ako se bude tvrdoglavio za štrajk, zauvijek će ostati Étienneov prirepak, a onamo mu puca drugi vidik, da skoči među starješine. Ponos mu ražari lice i razdraga ga. Uostalom, štrajkaška četa, koju od jutra iščekuje, neće valjda ni doći više; jamačno ju je nešto spriječilo, možda žandari: ne možeš nego pokoriti se. Ali on se ipak nečka i odmahuje, diči se kako je nepodmitljiv i od zgražanja se busa o prsa. Naposljetku, ne spominjući gospodaru da je s onima iz Montsoua urekao sastanak, obeća da će primiti drugove i nagovoriti ih neka siđu.

Deneulin se skrio; a i penjači se uklonili. Čitav sat su slušali Chavala, kako s voza u primaonici govori i raspravlja. Neki su ga radnici ispsovali, a sto i dvadeset se radnika ražestilo i otišlo; uzjogunili se da ostanu u odluci koju su od njega i prihvatili. Prošlo je već sedam sati, dani se dan, jasan, vedar, jako mrazovit. I odjednom proradi ugljenik opet, zaustavljeni se posao opet nastavi. Najprije pokrene stroj polugu, odmatajući i namatajući željezne konopce na koloturima. Onda, uz buku signalâ, počne silazak, vozovi se pune, poniru, penju se, okno guta svoj obrok vozača, vozačića i kopača, a po podu od lijevanih ploča guraju ugljari svoja kolica, da tutnji kao grmljavina.

– Sto ti jada! Što ti radiš tu? – zavikne Chaval Catherini, koja je čekala da na nju dođe red. Silazi i ne dangubi!

Kad se je u devet sati gospođa Hennebeau dovezla sa Cécile na svojoj kočiji, dočekaju je Lucie i Jeanne spremljene već sasvim, jako elegantno odjevene, iako su te haljine već dvadeset puta prepravljale. Ali Deneulin se začudi kad smotri Négrela gdje na konju prati kočiju. Što, da nije svijet započeo? Onda mu gospođa Hennebeau svojim materinskim načinom pripovjedi, kako su je zaplašili, da po putovima vrve sumnjiva lica, te je htjela povesti branitelja. Ali Négrel se smije i miri ih: nemaju se čega bojati, jer ti vikači, kao i uvijek, prijete, a nijedan se ne bi usudio ni kamen baciti u staklo. Deneulin im, još radostan što je uspio, ispriča kako je u Jean-Bartu pobuna ugušena. Sada je, veli, miran. I tako se na vandamskoj cesti popele gospođice na kočiju i svi uživaju u ovom divnom danu, pa ne razabiru u daljini, u polju, neprestano i sve jače brujanje: narod koji stupa, a čuli bi mu trku, samo da prislone uho uz zemlju.

– Pa dobro, dakle – ponovi gospođa Hennebeau. – Dođite na večer po gospođice i večerajte s nama. I gospođa mi je Grégoire obećala da će doći po Cécile.

– Doći ću pouzdano – odvrati Deneulin.

Kočija krene u Vandame, a Jeanne se i Lucie nagnu da se još nasmiju ocu, koji stoji pokraj ceste. Négrel je pokaskao uljudno za kotačima.

Provezu se kroz šumu i udare cestom iz Vandama u Marchiennes. Kad se približiše Tartaretu, zapita Jeanne gospođu Hennebeau da li poznaje Côte-Verte, a gospođa Hennebeau priznade da je doduše već pet godina u tom kraju, ali onamo nije nikada zalazila. Skrenu dakle tamo. Tartaret, na šumskom rubu, neobrađeno je polje, vulkanska pustoš, a pod njim bukti već vjekovima požar u ugljeniku. Od pamtivijeka pričaju rudari u ovom kraju priču kako se je s neba survao oganj na ovu Sodomu u utrobi zemaljskoj, gdje su se

vozačice okaljale sramotnim djelima, te nisu ni dospjele da izmaknu gore, nego još i danas izgaraju na dnu toga pakla. Po tamnocrvenim se povapnjenim stijenama osula stip-sa, kao da je guba. Iz pukotina izbija i žuti se sumpor. Srčani ljudi, koji se po noći usuđuju zaviriti u te rupe, kleknu da vide plamenove i grješne duše, koje se prže tamo na žaru. Divlji ognjevi plaze po zemlji, a vrela se para neprestano puši i okužuje ovu vrašku nečistotu i pogan. A usred te proklete pustopoljine tartaretske iskrsava, kao čudo vječnoga proljeća, Côte-Verte sa svojim uvijek zelenim tratinama, s bukvama, kojima se lišće neprestano obnavlja, s poljanama po kojima dozrijevaju tri ljetine. To je prirodni staklenik, grijan požarom dubokih slojeva. Nikada tu ne danuje snijeg. Pokraj onoga ogoljenoga šumskoga drveća buja ova golema kita zelenila po prosinačkom danu i ni mrzavica joj nije oprljila rubovâ.

Ubrzo se kočija proveze ravnicom. Négrel se šali, pričajući onu priču, i tumači kako obično na dnu ugljenika zna uzavrijeti ugljenova prašina i tako požar bukne. Kad se oganj ne može izgasiti, gori on bez konca. Ima u Belgiji jedan ugljenik, na koji su svrnuli rijeku i preplavili ga. Ali on zašuti, jer sada stadoše svaki čas sretati rudare u hrpama. Prolaze tiho, gledaju ispod oka i mjere očima ovu bogaštinu, kojoj se moraju uklanjati. Sve ih je više i konji moraše u korak preko maloga mosta na Scarpi. Što se to zbiva da je taj svijet ovako povrvio po putovima? Gospođice se uplaše, a Négrel počne slutiti da će biti meteža na tom polju što bruji. Svima odlane kad napokon stigoše u Marchiennes. Baterije koksovih peći i talioničke kule dime se dimom iz kojega pljušti vječita čađ, a sunce kao da ih prigušuje.

II.

U Jean-Bartu već čitav sat Catherine gura i potiskuje vozove sve do mjesta za smjenu. Polio ju je znoj i ona zastane časkom, da otare lice.

Na dnu rova odvaljuje Chaval ugljen s drugovima iz akordnog rada, pa se začudi što ne čuje lupu kotača. Svjetiljke škiljkaju i on od ugljenove prašine slabo vidi.

– No, što je? – zavikne.

Catherine mu odgovori da će skapati i da joj srce otpada, ali on joj uzvratu bijesno:

– Ludo, skini košulju, kao što smo i mi!

Bilo je to u dubini od sedam stotina osam metara, na sjevernoj strani, na prvoj stazi u žili Désirée, tri kilometra od pristaništa. Kad ovdašnji rudari govore o tom komadu rova, blijede i prigušuju glas, kao da govore o paklu; a obično samo klimaju glavom, kao da nisu voljni spominjati ovaj ražareni ugljen u dubljini. Što god se dublje uvaljuju k sjeveru, hodnici se sve više primiču k Tartaretu i prodiru u onaj požar, što tamo nad njima prevraća stijene u vapno. Kad stižu ovamo, imaju rovovi srednju temperaturu od četrdeset i pet stupnjeva. Tu si usred prokletije, među onim plamenovima koje prolaznici na ravnici zapažaju kroz pukotine, kako iz njih suklja sumpor i strahovita para.

Catherine je već razdjenula kaput, pa se stade sada skanjivati, ali onda skine i hlače; tako ona, golih ruku, golih kukova, nastavi opet gurati vozove, a košulju je svezala konopcem oko pasa, kao bluzu.

– Ovako će se ipak bolje moći – reče ona glasno.

Guši se, ali se nekako i boji. Za ovih pet dana, otkada rade ovdje, misli ona na priče koje pamti još iz djetinjstva, na one vozačice iz starih vremena, koje sada izgaraju pod Tarta-

retom, da budu kažnjene za djela koja ne smije svijet ni imenom spomenuti. Sada je ona, dakako, velika i ne vjeruje više u takve ludorije, ali ipak, što bi učinila da odjednom iskoči iz stijene djevojka, crvena kao usijana peć, a oči joj se žare kao žeravica? Od te se misli još i jače znoji.

Na smjeni, osamdeset metara od žile, preuzima voz druga vozačica i gura ga još osamdeset metara dalje, podno kosine, da ga primatelj otpremi zajedno s onim vozovima što silaze s gornjih staza.

– Gle ti nje, kako se je raskomotila – reći će ta žena, mršava udovica od trideset godina, kad smotri Catherinu u košulji. – Ja ne mogu tako, jer mi vozači dosađuju gadnim riječima.

– A što! – odvrati djevojka – Ne marim ja za muškarce! Ne mogu izdržati.

Vrati se ona opet, gurajući svoj prazni voz. Najgore je zlo što na ovoj stazi pri dnu nije samo zbog susjedstva s Tartaretom, nego još zbog jednoga razloga tolika žega, da se pretrpjeti ne može. Tu oni rade pokraj staroga, vrlo dubokoga hodnika Gaston-Marie, gdje se je nekad radilo, ali je rad napušten, jer je prije deset godina planuo ugljeni plin i upalio žilu, te ona još uvijek gori za tim zidom od ilovače, koji je ovdje dignut i neprestano se popravljaju, da se nesreća ograniči. Da je oganj lišen zraka, morao bi se ugasiti, ali jamačno ga podjaruju neke neznane zračne struje, i on gori već deset godina i usijava ovu pregradu od ilovače, kao što se usijavaju opeke na peći, pa ćeš se opeći kad onuda prođeš. I baš uz taj zid, na dužini većoj od sto metara, guraju vozove na temperaturi od šezdeset stupnjeva.

Catherine odgura voz dva puta i opet je izdade dah. Sva sreća što je ta žila Désirée jedna od najjačih žila u ovom kraju, te je put širok i udoban. Sloj je debeo metar i devedeset centimetara, pa radnici mogu stoječke raditi. Ali njima bi bilo milije raditi i s iskrivljenim vratom, samo da im je malko svježega zraka.

– Što! Da ti ne spavaš valjda! – javi se žestoko Chaval, čim više nije čuo da se Catherine miče. Ta otkuda meni ovakva mrcina! Odmah tovari voz i guraj!

Stoji ona na dnu žile i poduprla se lopatom. Zaokupila je mrzovoljnost, pa ih ona sve gleda glupim pogledom i ne sluša. Uz crvenkastu svjetlost svjetiljaka jedva ih nazire gole golcate kao životinje, tako crne i ukaljane znojem i ugljenom, da joj golota njihova i ne smeta. Tmuran je to posao, kao da napinju kraljeznice neki majmuni i kao da iskrsava pakleno priviđenje oprljenih udova, koji se izmaraju uz potmulo udaranje i stenjanje. Ali oni nju jamačno dobro razabiru, jer pijuci prestadoše gruhati i ljudi počеше zbijati šalu s njom, što je svukla hlače.

– Ej, pazi se, rashladit ćeš se!

– Zgodne su joj noge! Je li, Chaval, bi li bilo za dvojicu?

– Ho, da vidimo! Ded odigni! Više, više!

A Chaval se, i ne mareći za podrugivanje, zgrane na nju.

– Tako zar, sto mu jada!... Eh, u sramotnim riječima uživa ona. Do jutra bi stajala i slušala.

Catherine se s teškom mukom nakani da natovari svoj voz, te ga onda stane gurati. Hodnik je preširok da bi se mogla s obje strane odupirati o stupce, a gole joj se noge izvrću u tračnicama, gdje traže uporišta. Tako ona mílí polagano, iznemogla, a ukočene ruke pruža preda se. Onda pođe uz zid od ilovače i opet je počne moriti žega. Znoj joj curi curkom sa svega tijela, u krupnim kapima, kao pljuštavica. Tek je prevalila trećinu puta od smjene, a već je sva mokra, oči joj se zasjenile, sva je kaljava od crna blata. Njezina

tijesna košulja kao da je zamočena u tintu, a lijepi joj se uz kožu i sve do križa joj se zadiže s bedara, kad se miču. Tako je to boli i steže, te je morala i opet zastati u poslu.

Ta što joj je danas? Nikada joj još nije tijelo bilo toliko teško. Valjda je loš zrak. Na dnu ove udaljene staze nema propuha. Ovdje dišeš svakojaku paru, što izbija iz ugljena, tiho žuboreći kao izvor, ali katkad je tako obilna da se lampe počinju gasiti; tu je još i upaljivi plin, ali o njem i ne vode brigu, jer toliko već sama žila iz dana u dan zakađuje radnikov nos. Zna ona dobro taj loš zrak, mrtvi zrak, kako vele rudari: dolje su teški plinovi, koji guše, a gore laki plinovi, koji se upaljuju i kao gromom unište sve gradnje u rovu i ubiju na stotine ljudi. Toliko se je od djetinjstva nagutala toga zraka, te se čudi što je tako muči i što joj uši zuje, a grlo izgara.

Ne može dulje trpjeti, nego mora skinuti košulju. Prava je pravcata muka ta krpa, što je svakom i nesretnom borom reže i žeže. Hoće se oprijeti i dalje gurati, ali morala se uspraviti. Onda odluči da će se na smjeni opet pokriti, pa zbacila sa sebe sve, i konopac, i košulju. Takva je vrućica mori, da bi strgla sa sebe i kožu, kad bi mogla. I sada se ona, jadno poniženo žensko čeljade, uskasala i muči se kao fijakersko kljuse, da zaradi kruha, pa se po toj kaljavoj stazi blati sve do trbuha i sapi joj se ulijepile prljavom čađi. Četveronoške gura ona voz.

Ali i opet je zaokupi očajanje. Gola je, a ipak joj nije odlanulo. Što da skinje još? Uši joj zuje i zaglušuju je i kao da joj obruč stišće sljepoočice. Sruši se na koljena. Svjetiljku je spustila među ugljen u vozu, te joj se sada učini da se gasi. Iz zbrkanih joj misli iskrsava samo nakana da odvrne fitilj. Dvapat se nakani da pregleda svjetiljku i dvapat joj se svjetiljka, čim ju je metnula pred sebe na zemlju, utrnula, kao da ju je izdao dah. Odjednom se ugasila. I sada joj se u pomrčini sve surva, u glavi joj se zavrti, a srce joj klone, prestane kucati, te se i ono umrtvi od te silne umornosti, što joj uspavljuje sve udove. Izvalila se nauznak, pa izdiše u tom zagušljivom zraku na samoj zemlji.

– Sto joj nevolja! Kao da ona opet besposličići! – zagunđa Chavalov glas.

Stane on s visine u rovu slušati, ali ne začuje da kotači tutnje.

– Ej, Catherine, gujo prokleta!

Glas mu odjekne daleko mračnim hodnikom, ali ni dah mu ne odgovori.

– Hoćeš li da ja dođem i da te potjeram?

Ništa se ne miče. Uvijek tišina kao u grobu. Bijesan siđe i potrči sa svjetiljkom tako žestoko da je skoro posrnuo preko vozačičina tijela koje mu je zakrčilo put. Zine i zagleda se u nju. Ta što joj je? To već nije hinjenje, a ni prilika za san. No u tom mu se stane gasiti svjetiljka, koju je spustio da Catherini osvjetli lice. Digne svjetiljku, spusti je opet, te mu najzad sine u glavi da je to jamačno provalio poguban zrak. Žestina mu se smiri, te mu se pokraj druga, koji je u opasnosti, razbudi rudarska požrtvovnost. Zavikne odmah neka mu donesu košulju, pa zgrabi u naručaj golu, onesviještenu djevojku i podigne je, što god više može. Ogrnu ga odjećom i on potrči noseći na jednoj ruci svoj teret, a na drugoj ruci obje svjetiljke. Daleki se hodnici otegli, ali on juri, udara desno, udara lijevo, traži života u ledenom zraku na ravnici, koju propuhuje ventilator. Zastane napokon kada je začuo žuborenje izvorske vode, što se cijedi i rominja iz stijene. Tu je na raskrižju velikoga hodnika, kojim su nekada gurali vozove iz rova Gaston-Marie. Propuh dere ovuda kao vihor i zrak je tako studen da je Chaval protrnuo od jeze, kad je na zemlji naslonio na stupce svoju ljubavnicu, još uvijek onesviještenu i sklopljenih očiju.

– Ta, za Boga miloga, Catherine, ne lakrdijaj... Podrži se malko, dok ja ovo ne zamočim u vodu...

Uplašio se što je ona tako mlitava. Nego on umoci svoju košulju u izvor i opere joj njome lice. S tim slabašnim tijelom zakrčljale djevojke, na kojem se nije još jasno pokazala dozrelost, čini se ona kao da je mrtva i već sahranjena u zemlji. Onda se javi drhat na djetinjem vratu, na trbuhu i na bedrima male jadnice, načete prije reda. Ona otvori oči i zamuca:

– Zima mi je.

– Ah, neka je makar i tako! – klikne Chaval, kojem je odlanulo.

Uzme je sada odijevati. Lako joj prebaci košulju, ali onda opsuje, koliko se muči da joj obuče hlače, jer ona ne može mnogo pomoći, jer je još uvijek omamljena i ne zna ni gdje je ni zašto je gola. Kad se je napokon sjetila, zastidi se. Kako se je i nakanila da sve zbaci sa sebe! Zapitkuje ga zato: jesu li je vidjeli ovako, bez ičega, bez ikakve krpice da se pokrije njome? A on se šali, smišlja koješta i priča joj da ju je ovamo pronio između dva reda drugova. I što je poludjela, pa ga poslušala i ogologuzila se! Ali onda joj se on zakune da drugovi i ne znaju je li joj stražnjica okrugla ili uglasta, tako je on jurio.

– Do vraga! Smrznut ću se! – reče on, te se i sâm uzme oblačiti.

Nikada ga Catherine nije vidjela ovako umiljata. Obično bi joj se uz svaku dobru riječ pridale odmah i po dvije uvrede. A kakva bi divota bila živjeti u slozi! U ovoj mlitavosti i izmorenosti zaokupi je sada neka nježnost. Nasmiješi mu se i zašapće:

– Poljubi me!

On je poljubi i legne uz nju, da počeka dok ona uzmogne hodati.

– Eto vidiš – opet će Catherine – da nisi trebao tamo vikati, jer ja zbilja nisam mogla više! Kod vas u rovu nije tolika žega; ali da samo znaš, kako sam se dolje na putu živa pekla!

– Dakako, odgovori Chaval, bolje bi bilo pod drvećem... Muka je tebi tamo na vozarnici, znam ja, jadnice moja.

Catherine se obraduje što joj on to priznaje, i razjunači se.

– O, samo mi je pozlilo. A i okužen je zrak danas... No vidjet ćeš ti odmah, da li sam ja guja. Kad treba raditi, onda se i radi, zar nije istina? Radije ću skapati, nego da pustim posao.

Nastane tišina. Chaval ju je obuhvatio oko pasa i privija je na prsa, da je zlo ne snađe. A ona, iako već osjeća snagu da bi se mogla vratiti na vozarnicu, uživa i prepušta se.

– Samo da si ti bolji meni – nastavi ona šaputavim glasom... Da me bar malko voliš, bila bih zadovoljna.

I ona zaplače tiho.

– Ta čim sam te uzeo k sebi, valjda te volim – zavikne Chaval.

Catherine mu ne odgovori, nego samo zaklima glavom. Često muškarcu uzimaju žene da ih imaju, a za sreću im se ne brigaju. Vrele joj suze teku i ona očajava sada, kad pomisli kako bi lijepo živjela da je naišla na drugoga momka, koji bi je uvijek hvatao ovako oko pasa. Na drugoga? I u silnom joj uzbuđenju iskrsne pred očima lik toga drugoga. Ali to se je svršilo i njoj je još jedina želja da do kraja proživi s ovim, samo neka je ne tuče toliko.

– Ded onda budi gdjekad ovakav! – reče mu.

Zajeca i prekine riječ, a on je opet zagrlji.

– Al si luda!... Eto! Ja ti se kunem da ću ti dobar biti. Tanisam ni ja gori od drugih.

Catherine ga gleda i opet mu se smješka kroz suze. Možda on i veli pravo, jer sretnih žena vozačica ona ne zna. Ne vjeruje ona doduše njegovoj zakletvi, ali se ipak odaje radosti, što joj je tako ljubazan. Bože moj! Kad bi to potrajalo! Oboje su se sada odmorili, ali kako su se zagrlili i privili se jedno k drugomu, začuju korake i ustanu. Tri druga, koji su ih opazili kada su prolazili, dođoše da vide što je.

Krenu opet svi zajedno. Bilo je skoro deset sati, te sjednu za zajutak u prohodnu kutu, a onda će se opet znojiti na dnu rova. Ali tek što pojedu svoju premazanu krišku kruha i gutnu iz tikvice gutljaj kave, kad ih uzbuni buka iz dalekih vozarnica. Što je? Da nije opet nezgoda? Skoče i potrče. Sreću se svaki čas s kopačima, s vozačicama, s vozačima, ali nitko ne zna što je, nego svi viču da je to jamačno velika nesreća. Po malo se uzbunio sav ugljenik, pomahnitale sjene izviru iz hodnikâ, svjetiljke skakuću i jure po pomrčini. Gdje je to? Zašto ne kazuju?

Odjednom protrči neki penjač i zavikne:

– Režu konopce! Režu konopce!

Sada provali strava. Nastade bijesna trka po mračnim stazama unakrsno. Svijet se smeo. Zašto režu konopce? I tko ih reže, kada su radnici dolje? Ta to je strahota!

Ali zaori glas drugoga penjača, a onda se izgubi:

– Oni iz Montsoua režu konopce. Izlazite svi!

Čim je Chaval razabrao što je, odmah zaustavi Catherinu. Kad pomisli da će tamo gore, ako iziđe, sresti one iz Montsoua, kočice mu se noge. Došla je dakle ta rulja, a on je mislio da su ih žandari pohvatali sve. Časkom pomisli da se vrati i iziđe kroz Gaston-Marie, ali tamo ne rade više. Kune on, koleba se, prikriva svoj strah i uvijek ponavlja da je ludo trčati ovako. Neće ih valjda ostaviti ovdje dolje!

Opet zaori penjačev glas i približi se:

– Izlazite svi! Uz ljestve! Uz ljestve!

Drugovi ponesu sa sobom i Chavala. A on gura Catherinu i optužuje je da ne trči brzo, kako treba. Zar bi ona da sami ostanu u ugljeniku i da skapaju od gladi? Jer oni razbojници iz Montsoua mogu još potrgati ljestve, i ne čekajući da svijet iziđe. Ta im grozna slutnja pomete svima pamet, te sada nastane po svim hodnicima bijesna gungula, mahnito utrkivanje, tko će otići prvi i izmaći prije drugoga svijeta. Ljudi viču da su ljestve pokidane i nitko neće izići. A kad stadoše u prestravljenim hrpama ispadati u pristanište, bila je to prava zbrka: ure k oknu, gnječe se na tijesnom ulazu u prozor u kojem su ljestve. Samo jedan stari konjar, koji je oprezno odveo konje natrag u staju, s nekom ih prezirnom bezbrižnošću gleda, jer on je navikao provoditi noći u ugljeniku i zna pouzdano da će ga odande svakako izvući.

– Sto ti jada! Penji se preda mnom! – reći će Chaval Catherini. Barem ću te pridržati, ako padneš.

Zbunjena, zadihana tom trkom od tri kilometra, što ju je opet oblila znojem, prepušta se Catherine bez misli vrtlogu toga mnoštva. Chaval je povuče za ruku, skoro da je slomi i ona zajaukne, a suze joj briznu: već je on zaboravio svoju zakletvu, nikada ona neće biti sretna.

– Ta stupaj – urlikne Chaval.

Ali nju je suviše strah. Ako se bude penjala pred njim, uvijek će je mrcvariti. Tako ona ne popušta, a prestravljeni drugovi kao val ih odbacuju na stranu. U oknu probija voda u krupnim kapima, a pod se na pristaništu, uzdrman topotom, trese iznad muljevite jame, duboke deset metara. Baš prije dvije godine u Jean-Bartu desila se je strašna nesreća,

prekinuo se konopac, te se voz sunovratio u jamu i dva su se čovjeka tamo udavila. Svi oni na to misle, kako će svi ovdje zaglaviti, ako se zgrnu na daske.

– Prokleta tvrda tikvo! – vikne Chaval. – Skapaj dakle, bar ću te se osloboditi!

Stade se penjati, a Catherine pođe za njim.

Iz dubine do površine ima tu stotinu i dvije ljestve, otprilike po sedam metara, te stoje svake na tijesnom potrijemku, širokom koliko i prosjek, a u potrijemku je četvorna rupa, kroz koju jedva možeš progurnuti ramena. To je kao ravan dimnjak, visok sedam stotina metara, između stijene okna i pregrade, gdje se vadi ugljen, vlažan i mračan prolaz bez kraja, u kojem se redaju ljestve jedne nad drugima, skoro ravne, u jednakim katovima. Snažan čovjek treba dvadeset i pet minuta da se uspne po tom golemom redu ljestava. Ali taj prolaz služi samo još za nesretne slučajeve.

Catherine se poče isprva živo penjati. Naučena je golim nogama gaziti po putovima, pa je ne smetaju četvorne prečke, na kojima su još i željezne šipke, da se ne izgaze. Ruke su joj otvrdnule od guranja, te bez muke hvataju stepenice, prekrupne za njih. To je još i zaokuplja, otima je tuzi, to nenadano penjanje, ti ljudi, što se otežu kao zmija, što teku i uspinju se, sve po trojica na ljestvama, tako da prvi već izlazi na sunčanu svjetlost, a posljednji se još vuče u dubini. Ali gdje je to još! Prvi su jedva prevalili trećinu okna. Nitko više ne govori, samo noge stružu muklo; a svjetiljke se, kao zvijezde što lutaju, poredale od gore do dolje i sve im se dulji red oteže.

Catherine začuje za sobom vozača, gdje broji ljestve. To je navede na misao da ih i ona broji. Prešli su ih već petnaest i stigoše na pristanište. Ali u taj se čas zaplete Chavalu među noge. Chaval opsuje, te joj dovikne neka pazi. Malo po malo sav niz zastaje i stoji. Što je to? Što se zbiva? – zapitkuje svak i pobojava se. Strah im raste kako kreću iz dubine, a ono što je gore i što oni ne znaju, sve ih jače davi, što god su bliži svjetlosti. Neko javi, da će morati opet sići, jer su ljestve slomljene. To im je svima briga i strah, da ne pukne pred njima praznina. Još jedna vijest pođe od usta do usta: da se je neki rudar oskliznuo sa stepenice. Ne znaju istinski, od vike se ništa ne čuje; zar će ovdje noćiti! Naposljetku, iako se nisu obavijestili, late se opet penjanja, te se miču iznovice onako polako i s mukom, a noge im stružu i svjetiljke poskakuju. Jamačno su dalje gore ljestve slomljene.

Na trideset i drugim ljestvama, kad su prolazili treće pristanište, osjeti Catherine da joj se koče noge i ruke. Najprije ju je nešto po koži lako zabockalo. Gubi ona sada osjećaj za željezo i za drvo pod nogama i u rukama. Neki nejasan bol, što je sve po malo pecka, grije joj mišice. A u nesvjestici, što je spopada, sjeća se pripovijedaka djeda Bonnemorta o onim vremenima kad još nije bilo uspona, nego su djevojčice od deset godina dizale ugljen s ramena na rame po ljestvama, koje su same stajale; pa kad se koja od njih osklizne ili se koji ugljenov grumen izmakne iz košare, strovaljuju se po tri-četiri djeteta strmoglavce. Udovi joj se koče od grčeva, te ne može podnijeti spoznaju da nikada neće, misli, dospjeti do kraja.

Opet postajkuju i može odahnuti. Ali strava, što joj svaki put odozgo pirka, sasvim ju je omamila. Nad njom i pod njom zastaje disanje, vrtoglavica je spopada od toga beskrajnoga penjanja, muka trese i nju i druge. Guši se, opijena pomrčinom, očajna kako je izudarala tijelo o stijenu. Dršće od vlage, a tijelo joj se znoji i moči se krupnim kapima. Približuju se površini rova, a pljušti takva kiša da im skoro gasi svjetiljke.

Dva puta zapita Chaval Catherinu, a ona mu ne odgovori. Što joj je tamo dolje, zar je izgubila jezik? Valjda mu može reći kako joj je. Penju se već pola sata, ali tako tromo, da je on tek na pedeset i devetim ljestvama. Još su četrdeset i troje ljestve. Catherine izmuca naposljetku da joj je ipak dobro. Na pasja bi je kola izgrdio kad bi priznala da je umorna.

Željezo na prečkama para joj noge, te joj se čini da je režu do kostiju. Kad god zahvati, misli da će ispustiti stepenicu iz tih ruku, oguljenih i ukočenih tako da se ni prsti više ne sastavljaju; strah ju je da ne padne unatrag, da joj se ramena ne iščupaju i kukovi ne iščauše od neprestanoga napora. Najgore je muči što su ljestve slabo nagnute, skoro okomite, te se mora šakama uzvlačiti i trbuh uz drvo pritiskati. Zadihano disanje zaglušuje struganje nogu; golem hropac, podesetorostručen uskim uzlazom, diže se iz dubine i izdiše na svjetlosti. Nastaje jecanje, raznosi se glas da je neki vozač razmrskao glavu na uglu potrijemka.

A Catherine se penje. Prolaze površinu rova. Kiša je prestala, a magla otežava taj podrumski zrak, otrovan zadahom zarđana željeza i vlažnih drva. Besvjesno prione ona tiho brojati: osamdeset i jedan, osamdeset i dva, osamdeset i tri; još devetnaest. Ti brojevi, kako ih ponavlja, jedini je podržavaju svojim ritmičkim njihanjem. Ne zna ona više za svoje kretanje. Kada diže oči, svjetiljke joj se vrte uokrug. Krv joj teče, čini joj se da umire, svaki bi je dah strmoglavio. A najgore je, što oni odozdo guraju sada i sva povorka nava-ljuje, odajući se sve jačoj žestini svoje umornosti, bijesnoj želji da opet ugledaju sunce. Prvi su drugovi izišli; nisu dakle nikakve ljestve slomljene; ali ih sasvim zaluđuje misao kako će možda još slomiti ljestve, da posljednji ne mogu izići, dok su prvi već gore na zraku. I kako nastade opet zastoj, zaore kletve i svi nastave penjati se, gurajući se i gazeći tjelesa, čija bila da bila.

Catherine se sruši. Zavikne i očajno zovne Chavala po imenu. Nije je čuo, nego se tukao i udarao petama nekoga drugara u bok, da ga prestigne. Catherine se otkotrlja i noge je izgaze. Sanjala je da je jedna od onih nekadašnjih malih vozačica, pa se je ugljenov grumen iskliznuo iz košare povrh nje i sunovratio je na dno okna, kao kad vrapca pogodi šljunak. Samo još po petorim ljestvama treba se popeti, a skoro se sat vremena penju. Ne zna ni sama kako je stigla na sunčevu svjetlost, nošena na ramenima, podržavana gužvom u uzlazu. Odjednom se stvori u blistavoj sunčevoj svjetlosti, usred svjetine koja se je uzvikala i njoj se podruguje.

III.

Još prije svanuća zabrujalo je po naseljima, a sada još jače bruji po cestama i po svem kraju. Ali ugovorenoga polaska nema, jer se je raznio glas da obilaze udarni konjanici i žandari. Pripovijeda se da su noćas stigli iz Douaia, te optužuje Rasseneura, da je izdao drugove i upozorio Hennebeaua; a neka se vozačica čak i kune da je vidjela slugu, kad je nosio brzojav u brzojavni ured. Rudari grče pesnice i čekaju vojnike iza svojih rebrenica na blijedoj svjetlosti svitanja.

Oko sedam i pol sati, kad je sunce granulo, drugačiji se glas raznese i umiri nestrpljivce. Bila je uzbuna ni za što, zbog obične vojničke ophodnje, kakvu general gdjekad određuje po želji lilskoga predstojnika, otkad je bio štrajk. Štrajkaši mrze toga činovnika i prekora-vaju ga da ih je prevario kad im je obećao pomirljivo posredovanje, a sada jedino svakih osam dana šalje vojsku u Montsou, da ih održi u strahu. Konjanici i žandari protutnje samo kasom po okorjeloj zemlji u naseljima i mirno krenu opet putem u Marchiennes, a rudari se stanu podrugivati tomu dobrišanu predstojniku i njegovim vojnicima, koji bruse pete, kad dogusti. Sve do devet sati vesele se oni tako mirno pred kućama i prate očima po cesti dobrostiva leđa posljednjih žandara. Montsouski bogataši spavaju još u svojim prostranim posteljama, a glave pozabadali u perje. Iz uprave vidješe gdje se je gos-

pođa Hennebeau izvezla u kočiji, a Hennebeau ostao valjda za poslom, jer mu je stan zativoren i nijem, kao da je mrtav. Nijedan rov ne čuva vojska, to je ona kobna nesmotrenost u času kad je opasnost, glupost prirodjena katastrofama, sve one pogriješke, što ih vlast zna počinuti, čim ustreba u koje djelo proniknuti. A kad izbi devet sati, krenuše napokon ugljari putem u Vandame, na sastanak ugovoren jučer, u šumu.

Étienne shvati odmah da neće tamo u Jean-Bartu biti tri tisuće drugova, kako je računao. Mnogi misle da je manifestacija odgođena, a najgore je da će te dvije-tri gomile, što su krenule, sve pokvariti, ako im on ne stupi na čelo. Koja stotina krenula je prije zore i potekla valjda pod bukve u šumu, pa tamo čeka druge. Souvarin, kojemu se mladić ode posavjetovati, slegao ramenima: deset odlučnih momaka više će izraditi nego rulja; opet se zaroni u knjigu, što je rasklopljena pred njim, i ne htjede pristati. To se pretvara u sentimentalnost, a dovoljno bi bilo zapaliti Montsou, pa je gotova stvar. Kad je Étienne izlazio na kućna vrata, opazi Rasseneura, gdje sjedi pred željeznim kaminom, sav blijed, a žena ga, još veća u svojoj vječnoj crnoj haljini, ruži oštrim i uljudnim riječima.

Maheu je mišljenja da se riječ održati mora. Takav je sastanak svetinja. Ali noć im je svima umirila žestinu; sada se on boji nezgode, te objašnjava kako im je dužnost otići onamo da podrže drugove u njihovu pravu. Maheuovica mahne, da je tako. Étienne je zadovoljno ponavljao da se mora revolucionarno raditi, ali se ne smije napadati ničiji život. Prije odlaska ne htjede uzeti svoj komad kruha, što su mu jučer dali, niti bocu rakije; ali iskapi redom tri čašice, tobože samo zato da se ugrije; a i ponese sa sobom punu bocu. Alzira će čuvati djecu. Starca Bonnemorta bole noge od jučerašnje trke, pa je ostao u krevetu.

Zbog opreznosti ne pođu svi skupa. Jeanlin je već davno nestao. Maheu i Maheuovica krenu svojim putem i zavrnu na Montsou, a Étienne udari k šumi, gdje će se sastati s drugovima. Na putu stigne hrpu žena i među njima prepozna Bruleicu i Levaquovicu: idu i jedu kestenje, što je donijela Mouquette, a gutaju i ljusku, samo da bude puniji želudac. Ali u šumi ne zatekne nikoga, drugovi su već u Jean-Bartu. Onda se požuri i stigne k rovu baš u času kad tamo stigoše Levaque i još stotinjak drugih. Odasvud vrve rudari, Maheuovi cestom, žene preko polja, svi raštrkani, bez vođa, bez oružja, hite ovamo kao voda, koja se je prelila i teče nizbrdicom. Étienne smotri Jeanlina gdje se je popeo na brvno i namjestio se kao u kazalištu. Potrči brže i stigne među prvima. Ima ih jedva tri stotine.

Malko zategnuše, kad se je javio Deneulin navrh stuba, što vode k blagajni.

– Što ćete? – zapita on jakim glasom.

Kada mu je nestala s očiju kočija, iz koje su mu se još smješcale kćerke, vratio se k rovu, zahvaćen nekim nejasnim nemirom. Ali tu je sve u redu, rudari su sišli, ugljen se vadi, te se on opet umiri. Stao je razgovarati s nadglednikom, kad mu jave, da se približavaju štrajkaši. Brže priđe k prozoru u rešetarnici, i pred tim sve većim valom, što prekriljuje prostranstvo, spopade ga odmah osjećaj nemoći. Kako da brani ove zgrade, otvorene sa sviju strana? S teškom bi mukom okupio dvadesetak svojih radnika oko sebe. Izgubljen je.

– Što ćete? – opet će, blijed od ljutine, koja mu se je vratila, napinjući se da junački dočeka svoju nesreću.

U svjetini se stanu gurkati i mrmljati. Najzad se krene Étienne i reče:

– Gospodine, mi vam nećemo ništa nažao učiniti. Ali treba svuda prestati râd.

Deneulin mu ni pet ni šest otkreše da je glupak.

– Zar vi mislite da mi dobro činite ako obustavite rãd kod mene? To je kao da ste mi iz blizine sasuli metak iz puške u leđa... Jest, moji su ljudi dolje i neće se popeti, ako ponajprije ne ubijete mene!

Na ove se opore riječi digne graja. Maheu morade zadržati Levaqua, koji se je zaletio i zaprijetio, a Étienne sve još pregovara i hoće uvjeriti Deneulina kako je njihova revolucio-narna akcija zakonita. Ali Deneulin odgovara s pravom na rad. Uostalom, neće ni raspravljati o tim glupostima, nego hoće biti gospodar na svojem dobru. Jedino žali što nema četiri žandara da rastjera tu fukaru.

– I jesam sâm samcat kriv, te zaslužujem, što mi se dešava. S takvom čeljadi, kao što ste vi, možeš se samo silom služiti. A vlada misli, da će vas pridobiti popuštanjem. Vi ćete je oboriti, kad vam pribavi oružje, eto na.

Étienne dršće, ali se još suspreže. Tihim glasom progovori:

– Molim vas, gospodine, naredite neka izvuku vaše radnike. Ja ne jamčim, da će me slušati moji drugovi. Ovako možete izbje gnuti nezgode.

– Neću, okanite se mene. Poznajem li ja vas? Vi niste iz mojega rudnika, vi nemate ni o čem sa mnom raspravljati. Samo razbojnici tumaraju ovako krajem, da pljačkaju kuće.

Graja nadviče njegov glas, a najgore ga vrijeđaju žene. A on im prkosi i lakše mu je što može ovako iskreno iskaliti silovitu dušu. Kad svakako mora propasti, smatra on beskorisna prostaštva kukavnošću. Ali svjetina sve raste i skoro pet stotina ljudi navaljuje na vrata; rastrgali bi ga, da ga njegov nadglednik na silu ne odvuče.

– Za Boga, gospodine!... Ta to će biti pokolj. Čemu da ljudi budu ubijani ni za što?

On se otima, prosvjeduje, pa još jednom vikne svjetini.

– Ruljo razbojnička, pamtit ćeš dok mi opet budemo jači!

Odvedu ga, jer iz stiske nasrnuše prvi na stube i ograda se naheri. Žene guraju, krešte, huškajuć muškarce. Vrata se odmah razjape, vrata bez brave sa samom kvakom. Ali stube su preuske i gužva ne bi mogla skoro ući, da se stražnji opsadnici ne dosjetiše i ne prodriješe na druge otvore. Sve se napuni, i daščara i rešetarnica i zgrada s parnim kotlovima. Nije prošlo ni pet minuta i sav je ugljenik njihov, te oni tumaraju kroz sva tri kata, bijesno se razmahuju i viču, i zanose se pobjedom nad tim gospodarom koji se opire.

Maheu prestrašen poleti među prvima, pa će reći Étienneu:

– Ne treba ga ubiti!

I Étienne već juri; a kad začuje, da se je Deneulin zabarikadirao u nadgledničkoj sobi, odgovori:

– Pa onda? Zar smo mu mi krivi? Takav bijesnik!

Muči ga nemir, ali se još suzdržava da ga ne prevlada ljutina. Njemu kao vođi povrijeđen je i ponos, kad gleda gdje se je rulja otela njegovoj vlasti i gdje bjesni preko granice hladnoga izvršavanja narodne volje, kako si ju je on predočio. Zalud im spominje neka budu hladnokrvni, zalud im viče da ne smiju beskorisnim razaranjem dati pravo svojim neprijateljima.

– K parnim kotlovima! – urla Brule. – Gásimo ognjeve!

Levaque našao pilu, maše njom, kao da je bodež, i nadvikuje graju strahovitim krikom:

– Režimo konope! Režimo konope!

Za čas svi to ponove za njim, samo Étienne i Maheu se još uvijek protive, te omamljeni govore u graji, ali ih ne slušaju. Najzad će Étienne reći:

– Ta dolje ima ljudi, drugovi!

Buka se udvostruči, sa sviju strana zaore glasovi.

– Tim gore! Ne bilo im silaziti!... Tako i treba izdajicama!... Jest, jest, neka ostanu tamo!... A napokon imaju ljestve.

Iza te misli o ljestvama budu još tvrdoglaviji i Étienne shvati da mora uzmaknuti. Ali u strahu da se ne dogodi još gora nesreća, pohrli k stroju, da barem izvuče vozove, jer ako budu konopi nad oknom prepiljeni i padnu na vozove, smrvit će ih svojom silnom težinom. Strojovođe nema tamo, a ni onih nekoliko drugih radnika što rade gore, te Étienne zgrabi prečku pokretaču i stane je pokretati, a Levaque i još dvojica uspužu na željezne skale, što nose koloture. Tek što su vozovi učvršćeni na zavore, i već se začuje cika od pile, kako pili čelik. Nastane tišina, te kao da taj glas ispunjuje sav ugljenik, svi dižu glave, gledaju i slušaju, zahvaćeni uzrujanošću. Maheua, koji je sprijeda, spopala divlja radost, kao da su ih pilini zubi oslobodili od nesreće, sijekući konop u jednu od onih nevoljnih jama, kamo se više neće silaziti.

Brule odjuri stubama od daščare, uvijek urlajući.

– Treba pogasiti ognjeve! K parnim kotlovima! K parnim kotlovima!

Žene pohrle za njom. Maheuovica poleti da ih spriječi, kako ne bi sve potrgali, kao što je i njezin muž htio drugove opametiti. Ona je najmirnija, ta može se iskati svoje pravo, a ne treba se činiti šteta svijetu. Kad je ušla u zgradu gdje su parni kotlovi, žene su već tje-rale oba ložača, a Brule s velikom lopatom u ruci čučnula pred jedno od ognjišta, pa izbacuje usijani ugljen na pod od opeka, gdje on dalje gori s crnim dimom. Ima tu deset ognjišta za pet parnih kotlova. Odmah se žene late posla, Levaquovica grabi lopatom, objema rukama, Mouquette se nadigla do kukova, da se ne upali, a sve su krvave od sjaja ognjeva, znojne i raskosane u tom vrzinu kolu. Ugljen se gomilâ, vrući žar suklja do tavanica prostrane odaje.

– Ta dosta je! – zavikne Maheuovica. Straćara bukti.

– Tim bolje! – odgovori Brule. Valja nam posao... Ah! Tako mi Boga! Govorila sam ja da će oni okajati smrt mojega muža!

U taj se čas začuje oštri Jeanlinov glas.

– Pozor! Ja ću gasiti! Ja ispuštam sve!

Ušao je među prvima te se protiskivao kroz rulju, radujući se tomu metežu i tražeći kakav bi kvar mogao počinuti; onda se sjeti da odvrne pipe i da ispusti paru. Mlazovi jurnu kao iz puške, tih se pet kotlova isprazni kao da je dahнула oluja, i zazvižduču i zatutnje gromovito, da uši zagluše. U pari nestane sve, ugljen je blijedio, a žene su bile samo još kao sjene što se razmahuju. Samo se je u vihoru bijele pare vidio deran, gore na galeriji, blažena lica i razvaljenih usta od veselja, što je potaknuo tu olujinu.

Potraja to skoro četvrt sata. Izliju na ugljenove gomile nekoliko vedara vode, da ih pogase: nema više opasnosti da će buknuti požar. Ali srdžba svijetu ne prolazi, nego se još i razdražuje. Silaze ljudi s čekićima, a žene se oboružavaju željeznim motikama; govore da će razvaliti parne kotlove, razbiti strojeve i razoriti ugljenik.

Étiennea obavijeste i on brže dotrči s Maheuom. I on se je omamio i zanio se tom vrelom osvetničkom groznicom. Ali ipak im brani i zaklinje ih neka miruju, kad su konopi presječeni, ognjevi poglašeni, parni kotlovi ispražnjeni, te se ne može raditi. No ne slušaju ga i skoro da ga opet prevladaše, kad vani zaori dovikivanje na niskim vratašcima, gdje je izlaz ljestvama iz rova.

– Dolje s izdajicama!... Dolje s gadovima i kukavicama!... Dolje! Dolje!

Započelo je izlaženje radnika iz rova. Prvi od njih, zasjenjeni jasnom svjetlošću, staju i trepću; onda prolaze, starajući se da stignu na cestu i pobjegnu.

– Dolje s izdajicama! Dolje s nebraćom!

Sva četa štrajkaška strkala se. Ne potraja ni tri minute, a u zgradama ne ostade ni žive duše, a onih pet stotina montsouskih radnika poredalo se u dva reda, tako da vandamski radnici, što su ih izdali i sišli u rov, moraju prolaziti između tih dviju ograda. I čim se na vratima od uspona iz rova pojavi koji rudar, s dronjcima na sebi, blatnima i crnima od posla, udvaja se dovikivanje i surove ga šale dočekuju: gle ovoga, noge od tri palca i odmah zadnjica! Ovomu su drolje u *Vulkanu* odgrizle nos! A što ovomu ima krmelja u očima, bilo bi dosta voska za deset stolnih crkava! A ovaj se dugonja bez stražnjice otegao kao post! Istrči neka vozačica, ogromna, s dojka do trbuha i s trbuhom do zadnjice, i zaori strahovit smijeh. Hoće je dirati, šale se sve prostije i surovije, i pesnice stadoše skoro padati; a jadnici prolaze neprestano između njih, cvokoćući zubima i šuteći na psovke, ispod oka očekujući udarce, blaženi kad napokon izmakoše iz ugljenika.

– Gle ti! Koliko ih ima tu unutra? – zapita Étienne.

Čudi se gledajući gdje ih toliko izlazi, i ljuti ga misao da tu nije nekoliko radnika koje je glad natjerao i nadglednici zastrašili. Slagali su ga dakle u šumi? Skoro je sav Jean-Bart sišao. Ali krik mu se izmakne i on pojuri, kad smotri Chavala, gdje je stao na prag.

– Sto ti jada! Zar si nas na ovaj sastanak ti pozvao?

Zaore kletve i ljudi se stanu gurati, da navale na izdajicu. Što! Zakleo se je jučer s njima, a sada je zatečen u rovu skupa s drugima! Zar se on sprda sa svijetom?!

– Zgrabite ga! U okno s njim! U okno!

Chaval, blijed od straha, muca i hoće se opravdati. Ali Étienne mu kida riječ, sav izvan sebe, zahvaćen ruljinim bijesom.

– Tamo si htio biti, pa ćeš i biti... Tornjaj se, huljo gadna!

Druga ga graja nadviče. Javila se i Catherine, zaslijepljena jasnim suncem, prestravljena, što je banula među te divljake. Noge su joj izmorene od onih sto i dvojih ljestava, dlanovi okrvavljeni, sva se zapuhala; u to je spazi Maheuovica i potrči zamahnute ruke k njoj.

– Ah! Gaduro, i ti!... Mati tvoja skapava od gladi, a ti je izdaješ za volju svojemu suložniku!

Maheu joj uhvati ruku, da ne pljusne Catherinu. Ali i on grdi kćer i ljuto je kao i žena prekorava zbog njena vladanja; izgubiše njih dvoje glavu i viču još jače od drugova.

Kada Étienne smotri Catherinu, sasvim se ražesti. Uvijek je ponavljao:

– Hajdemo! K drugim ugljenicima! A ti ćeš s nama, svinjo gadna!

Chaval je jedva mogao uzeti iz daščare svoje cokule, te ogrnuti vunenom košuljom svoja hladna ramena. Svi ga vuku i tjeraju, da brza s njima. I Catherine preplašena obuje svoje cokule i zakopča oko vrata svoj stari muški kaput, što ga odijeva po zimi; i ona potrči za ljubavnikom; neće ga ostaviti, jer će ga jamačno izmrcvariti.

Za dvije se minute Jean-Bart isprazni. Jeanlin je našao rog za dozivanje, pa puše i istiskuje hrapave glasove, kao da skuplja volove. Žene, Brule, Levaquovica, Mouquette, zadižu suknje pa trče; Levaquovica nosi u ruci sjekiru i barata njom, kao svirački vođa svojom palicom. Neprestano pridolaze drugi drugovi, skoro ih je tisuća, bez reda, i teku opet na cestu kao razlivena bujica. Izlaz je pretijesan, te budu ograde razvaljene.

– U ugljenike! Dolje s izdajicama! Nema posla!

Jean-Bart zapade odjednom u tišinu. Ni čovjeka ni daha. Deneulin krene iz nadgledničke sobe, te sâm samcat, braneći rukom, da ne idu za njim, poče razgledavati ugljenik. Blijed je, ali jako miran. Najprije stane kod okna, digne oči i pogleda odsječene konope: krajevi čelika vise beskorisni, pilina je rezotina kao svježa rana, kao skorašnja ozljeda, što se blista iz crne masti. Onda se popne k stroju, razmotri nepomičnu polugu, kao zglob nekoga golemoga uda, ukočenoga paralizom, dodirne se hladnoga već metala i od te hladnoće protrne, kao da se je dotaknuo mrtvacu. Siđe zatim k parnim kotlovima, prođe polagano ispred izgašenih ognjišta, razjapljenih i poplavljenih; i potapka nogom parne kotlove, od kojih odjeknu praznoća. Zaista, svršeno je, propast mu je gotova. Sve da popravi konope, da opet zapali ognjeve, gdje će naći radnike? Još četrnaest dana štrajka, i on je pao pod stečaj. A u toj izvjesnosti svoje nesreće ne mrzi on više montsouske razbojnice, nego osjeća sukrivnju sviju, opći vjekovni grijeh. Jesu oni glupe zvijeri svakako, ali glupe zvijeri koje ne znaju čitati i skapavaju od gladi.

IV.

Dalekom ravnicom, sasvim bijelom od mraza, ide svjetina, obasjana blijedim zimskim suncem, i razlijeva se s ceste po repištima.

Još od Fourche-aux-Boeuksa Étienne se je prihvatio vodstva. Ne zastaju, nego on samo dovikuje zapovijedi i uređuje marš. Pred njima trči Jeanlin i svira na svojem rogu strahovitu svirku. Onda stupaju u prvim redovima žene, neke oboružane palicama, a Maheuvici podivljale oči, kao da traže u daljini onaj grad obećane pravice; Brule, Levaquovica, Mouquette pružaju noge pod dronjcima, kao vojnici koji idu u rat. Ako se desi nezgodan sukob, vidjet će se hoće li se žandari usuditi udariti na žene. Muškarci idu za njima, izmiješani kao stado kojemu se rep raštrkao, načičkan željeznim motkama, nad kojima strši samo Levaquovičina sjekira čija se oštrica blista na suncu. Étienne u sredini ne pušta iz očiju Chavala, nego ga tjera da stupa pred njim; a straga Maheu mrk šiba očima za Catherinom, jedinom ženskinjom među muškarcima, koja se je uprla da korača uz svojega ljubavnika, da mu ne bi nešto našao učinili. Gologlavi su i kosa im leti vjetrom, a čuje se samo kako lupkaju cokule, kao da je puštena stoka, te juri za divljom Jeanlinovom zvonjavom.

Ali odmah zaori nova vika.

– Kruha! Kruha! Kruha!

Podne je i u praznim se želucima budi glad od šest nedjelja štrajkanja, glad još pojačana trkom po polju. Ono nešto jutrošnje kore od kruha i nešto Mouquetteina kestenja nestalo je već odavno; želuci krče i ta muka još jača bijes na izdajice.

– U ugljenike! Nema više posla! Kruha!

Étienne, koji u naselju nije htio pojesti svoj dio, osjeti u prsima neko trganje koje se ne može podnijeti. Ne tuži se, ali katkad nesvjesno hvata čuturu i guta gutljaj rakije; tako dršće da misli da bez toga neće moći prevaliti put. Obrazi mu se zagrijavaju, oči mu se ražaruju. Ali ne gubi pameti i još je uvijek voljan izbjegavati beskorisnu štetu.

Kad stigoše na put, što vodi u Joiselle, neki vandamski rudar, koji se je pridružio četi za osvetu svomu gospodaru, skrene na desno, urličući:

– U Gaston-Marie! Treba zaustaviti crpku! Neka voda razori Jean-Bart!

Svjetina se povela i već skrenula, usprkos Étienneovom protivljenju, koji preklinje ljude neka puste da se voda crpi. Čemu da razaraju rovove? Protiv toga se buni njegovo radničko srce, uza svu želju za osvetom. Ni Maheu ne smatra pravim da bijes iskaljuju na stroju. Ali rudar uvijek ponavlja svoj osvetnički klik, te ga Étienne morade nadvikati:

– U Mirou! Ima izdajica u rovu!... U Mirou! U Mirou!

Jednom kretnjom svrati četu na lijevo. Jeanlin je opet pošao prvi te svira još i jače. Nastane silno komešanje. Gaston-Marie je zasad spašen.

Četiri kilometra do Miroua budu prevaljena za pola sata, skoro trkom, preko te beskrajne ravnice. Prokop siječe ravnice na ovoj strani dugom ledenom prugom. Golo drveće na strmim obali, mrazom pretvoreno u gorostasne svijećnjake, jedino prekida ravnu jednolikost, što se oteže i gubi na obzorju kao u moru. Za humkom je sakriven Montsou i Marchiennes; gola je to beskrajnost.

Kad stigoše k ugljeniku, spaze nadglednika, gdje je stao na brvno od rešetarnice, da ih dočeka. Svi dobro poznaju starog Quandieua, najstarijega montsuskoga nadglednika, starca od sedamdeset godina, bijeloga kao ovca, pravo čudo od zdravlja u rudniku.

– Koga ćete vruga ovdje, vi vucibatine? – zavikne im.

Četa zastane. To nije više gospodar, to je njihov drug; obzir prema tomu starcu zadrži ih.

– Dolje u rovu ima radnika – reče Étienne. – Naredi neka iziđu.

– Jest, ima tamo radnika – odvрати stari Quandieu, ima ih kojih šest tuceta, a drugi su se pobojali vas, vi hulje!... Ali ja vas upozoravam da nijedan od njih neće izići, ili ćete sa mnom imati posla!

Uzvici se raznesu, ljudi stanu gurati, žene se maknu naprijed. Nadglednik brže siđe s brvna i zakrči vrata.

Maheu će sada posredovati.

– Starče, to je naše pravo. Kako ćemo postići da štrajk bude opći ako ne prisilimo drugove da budu s nama?

Starac časkom pošuti. Očevidno je da je njegovo neznanje o pravu udruživanja bilo jednako s rudarovim. Naposljetku odgovori:

– To je vaše pravo, ja ne velim, da nije. Ali ja poznajem samo zapovijed... Ja sam ovdje sâm. Ljudi su dolje do tri sata i sve do tri sata tamo će i ostati.

Posljednje mu riječi budu nadvikane. Prijete mu pesnicama, žene ga već zaglušuju i pušu mu oštri dah u lice. Ali on se ne da i ne obara glavu s bradicom i kosom bijelom kao snijeg; odvažnost mu tako jača glas, da se jasno čuje u graji.

– Sto vam jada! Zar nećete otići?... Tako mi sunca, radije ću skapati, nego da dirnete ko-nope... Ne navaljujte dakle, jer ću ja ispred vas skočiti u okno!

Zabruje i svjetina uzbuđena uzmakne. A on nastavi:

– Ko je takva svinja da to ne razumije?... Ja sam radnik kao i vi. Zapovjedili su mi da pazim, pa ja pazim.

Starom Quandieua ne seže dalje razum, ukočen i otvrdnuo u vojničkoj dužnosti; glava mu je pretijesna, a oko utruto zbog crne nevolje od pola stoljeća, provedena dolje u rovu. Drugovi ga gledaju ganuti, jer i u njima ima negdje jeka onomu što je rekao, toj vojničkoj poslušnosti, bratstvu i rezignaciji u opasnosti. On pomisli da se još skanjuju, te ponovi:

– Ja ću ispred vas u okno!

Svjetina se silno trgne i krene natrag. Svi okrenuli leđa i opet se započne trka ravnom cestom, u beskrajnom nizu između polja. Opet zaore uzvici:

– U Madeleine! U Crèvecoeur! Nema više rada! Kruha, kruha!

Ali u oštru maršu nastane gužva u sredini. Chaval se, vele, htio okoristiti prilikom, da izmakne. Ali Étienne ga zgrabi za ruku i zaprijeti mu da će mu slomiti rebra, ako bude snovao o izdaji. A Chaval se otima i bijesno prosvjeduje:

– Čemu sve to? Zar ja nisam više slobodan?... Već se cio sat smrzavam, moram se umiti. Pusti me!

I zbilja ga muči ugljen, što mu se je sa znojem priljepio o kožu, a košulja ga ne grije.

– Stupaj, jer ćemo te inače mi umiti – odgovori Étienne. Ne bilo ti se nadmetati istučući krv.

Uvijek jure i Étienne se najzad okrene Catherini. Ona se dobro drži. To mu je na očaj, što je osjeća uza se, ovako jadnu, gdje cvokoće zubima, u starom muškaračkom kaputu, u blatnim hlačama. Jamačno je sva izmorena, a ipak trči.

– Ti možeš otići – reče joj naposljetku.

Catherine kao da nije čula. Oči joj se skobe sa Étienneovim očima i u njima samo časkom zasine prijekor. Ne staje ona. Zašto bi Étienne htio da ona ostavi svoga muža? Nije Chaval umiljat, istina je; i tuče je katkad. Ali on je njen muž, onaj koji ju je prvi obljudio, pa nju srđi što njih više od tisuće navaljuje na njega. Branila bi ga i bez ljubavi, samo zbog ponosa.

– Odlazi! – ponovi Maheu žestoko.

Zapovijed očeva uspori joj časkom hod. Zadržće i suze joj navru na oči. Onda se, uza sav svoj strah, vrati opet na svoje mjesto i pohrli dalje. Tako je i puste.

Četa prijeđe cestu što ide u Joiselle, pođe časom cestom nasuprot Crona, a onda udari na Coughy. Na ovoj se strani ispinju na ravnom obzorju tvornički dimnjaci, a drvena se spremišta i radionice od opeka sa širokim zaprašenim prozorima nižu uz pločnik. Prođu redom kraj niskih kuća kroz dva naselja, prvo Cent-Quatre-Vingts, onda Soixante-Seize; a u svakom naselju, kad zatrubi rog i iz sviju usta zaori vika, iziđoše cijele porodice, muškarci, žene, djeca, te i oni pohrle i pridruže se drugovima. Kad stigoše pred Madeleine, bijaše ih oko tisuću i pol. Cesta se spušta laganom nizbrdicom i ustalasana svjetina štrajkaša morala je obići ugljaru, da se raširi na površini pred ugljenikom.

U taj čas ne bijaše više od dva sata. Ali nadglednici su bili obaviješteni, te su požurili pe-njanje iz rovova; kad je četa stigla, izlaženje se je već završavalo i samo je još dvadesetak ljudi bilo u podzemlju, iskrcavali su se iz vozova. Oni potrče, a svijet ih povija kamenjem. Dvojica budu istučena, a jednomu istrgnu rukav iz kaputa. Taj lov na ljude spasio je sprave, te ne budu dirnuti ni konopi ni parni kotlovi. I već se val udaljuje i valja se na susjedni ugljenik.

Taj ugljenik, Crèvecoeur, nije od Madeleine dalji od pet stotina metara. I ovamo hrupi četa baš u času kad su radnici izlazili. Jednu vozačicu zgrabe žene i istuku je, hlače joj razderu i zadnjicu otkriju, muškarcima na smijeh. Vozači budu ispljusvani, a rudari se dadu u bijeg, puni modrica i okrvavljenih nosova. A u tom sve jačem divljaštvu, u toj davnoj želji za osvetom, što im je svima zaludjela i zavrtjela mozak, ore i ginu, neprestani uzvici: smrt izdajicama, mržnja na loše plaćen rad, krčenje želudaca, željnih kruha. Počnu sjeći konope, ali pila ne pili, predugo traje, a oni su sada zahvaćeni groznicom da nasrću naprijed, uvijek naprijed. Na parnim kotlovima slome jednu pipu; a od vode, što je vedrima izliše na ognjište, prsnuše željezne rešetke.

Vani se dogovaraju da odu u Saint-Thomas. Taj je ugljenik pod najboljom stegom, štrajk ga nije zahvatio, skoro sedam stotina radnika tamo je valjda sišlo; to ih žesti, pa će ih do-

čekati s batinama, u bojnom redu, neka se vidi tko će izvući kraći kraj. Ali se raznosi glas da su u Saint-Thomasu oni isti žandari kojima su se jutros rugali. Otkuda to znaju? Nitko ne umije reći. Ali ipak ih strah hvata, pa se odluče za Feutry-Cantel. Vrtoglavica ih opet ponese i svi se ponovo nađoše na cesti, pa tapkaju cokolama i jure: u Feutry-Cantel! U Feutry-Cantel! Ima tamo još četiri stotine kukavica, pa će biti šale. Taj je ugljenik koja tri kilometra udaljen, a sakriven je u maloj udolini blizu Scarpe. Penjali su se već na brdeljak Plâtrières, s one strane puta u Beaugnies, kad jedan glas, ne zna se čiji, nabaci misao da su udarni konjanici možda tamo u Feutry-Cantelu. Onda od jednoga kraja povorke do drugoga ponove da su tamo udarni konjanici. Skanjivanje im uspori hod i po malo ih stane hvatati strah u tom kraju, uspavanu štrajkom, kuda oni već satima tamaraju. Zašto se nisu oprli vojnicima? Uznemiruje ih ta nekažnjenost, kao i pomisao na ugušenje pobune koje već osjećaju gdje dolazi.

Ni sami ne znaju otkuda je zaorila nova zapovijed i usmjerila ih k drugomu ugljeniku.

– U Victoire! U Victoire!

Kod okna Victoire nema dakle ni konjanika ni žandara. Ne znaju. Kao da su se svi umirili. Okrenu se, siđu k Beaumontu i prijeđu polje da stignu na put za Joiselle. Željeznička im pruga priječi prolaz, te oni sruše ogradu i prijeđu. Približuju se sada Montsouu, a valovito se zemljište spušta i proširuje ovo more samih repa sve tamo do crnih marchieneskikh kuća.

Put je to od pet dobrih kilometara. Takav ih polet nosi, da i ne osjećaju ljutu umornost, ni kako su im noge oslabljene i izubijane. Rep se povorci sve produžuje i sve više raste od drugova, pokupljenih putom po naseljima. Kad prijeđoše magoškim mostom prokop te se pojaviše pred oknom Victoire, bile su ih dvije tisuće. Ali tri su sata već izbila, radnici su izišli, ni žive duše nema više dolje. Razočaranje im se iskali u pustim prijetnjama, te su još jedino mogli kopače koji su došli na posao dočekati s razlupanim opekama. Nastane zbrka i pusti im ugljenik padne u ruke. A u bijesu što nemaju nijednoga izdajničkoga lica, da ga ispljuskaju, udare na sprave. Čir zlobe pucao je u njima, otrovan čir koji je polako rasao. Gladne godine mučile su ih ljutom željom za pokoljem i razaranjem.

Iza spremišta smotri Étienne utovarivače, gdje tovar ugljen na dvokolicu.

– Tornjajte se odatle! – zavikne im. – Ni komadićak se neće odvesti!

Na njegovu zapovijed dotrčalo je stotinjak štrajkaša, a utovarivači uspješe umaknuti. Ljudi ispregnu poplašene konje i bodu ih u bedra, da pođu, a drugi izvrnu dvokolicu i skrhaju rukunice.

Levaque priskočio k lazilima i žestoko udara sjekirom, da razvali brvna. Nedaju se, pa se on dosjeti da potrga tračnice i presiječe put s jednoga kraja na drugi. Za čas se sva četa lati toga posla. Maheu svojom željeznom motkom, koja mu služi kao poluga, stavi ljevene podloge ispod pruge. Dotle Brule potegne žene i provali u lamparnicu; polete batine hotimice, nastane pokolj lampama i one pokriju pod. Maheuovica sva izvan sebe lupa snažno kao i Levaquovica. Sve se omastile uljem, a Mouquette briše ruke o donju suknju i smije se što je tako prljava. Jeanlin joj za šalu izlio lampu za vrat.

Ali od sve te osvete nema sitosti. Želuci krče još glasnije. A silna kuknjava neprestano ori:

– Kruha! Kruha! Kruha!

Baš ovdje kod Victoire drži krčmu neki bivši nadglednik. Valjda ga je spopao strah, pa je napustio svoju daščaru. Kad se žene vratiše, a muškarci razvališe prugu, opsjednu krčmu i kapci na njoj odmah popuste. Ali kruha tamo ne nađoše, nego samo dva komada

prijesna mesa i vreću krumpira. Pljačkajući, nađu jedino pedesetak boca rakije i ta rakija plane kao kap na pijesku.

Étienne je bio ispraznio svoju čuturu, pa je sada opet napuni. Malo im po malo opako pijanstvo, pijanstvo gladnoga svijeta, krvavi oči, te oni kao vuci iskese zube među blijedim usnama. Odjednom opazi Étienne da je Chaval u gunguli izmaknuo. Stane psovati, te ljudi potrče za bjeguncem, koji se je s Catherinom sakrio za drva.

– Ah! Huljo gadna, bojiš se da se previše ne izložiš. Ti si u šumi zahtijevao da strojovođe štrajkuju i da se crpke zaustave, a sada bi da nam zapapriš!... Jade ti tvoje! Natrag ćemo u Gaston-Marie, jer ja hoću da ti razbiješ crpku. Boga mi! Ti ćeš je razbiti!

Pijan je, te sâm huška ljude na tu crpku, koju je pred nekoliko sati spasio.

– U Gaston-Marie! U Gaston-Marie!

Svi mu odobre klicanjem i pojure; a Chaval, kojega drže za ramena, vuku i guraju žestoko, neprestano ište neka ga puste da se umije.

– Ta odlazi! – zavikne Maheu Catherini, koja je također pobrzala.

Catherine sada i ne uzmakne više, nego digne k ocu svoje ražarene oči i potrči dalje.

Opet četa presiječe ravnicu. Vraća se kuda je došla, dugim ravnim cestama između sve širih polja. Četiri su sata, a sunce, što se na obzorju spušta, dúlji po smrznutoj zemlji sjene te rulje, što se je bijesno razmahala.

Obiđu Montsou, te više njega skrenu opet na cestu, koja ide u Joiselle; a da ne moraju stranputicom na Fourche-aux-Boeufs, prijeđu preko zidova u Piolaini. Grégoirovi su baš bili otišli od kuće, da vrate posjet javnomu bilježniku i da onda odu na objed k Hennebe-auu, gdje će i Cécile doći. Posjed njihov s drvoredom od lipa, s povrtnjakom i voćnjakom, koje je zima ogolila, kao da je izumro. Ništa se ne miče u toj kući, na kojoj se zatvoreni prozori crne od vrele pare u sobama; iz te mrtve tišine vije neka dobroćudnost, blagostanje, osjećaju se tu dobri starinski kreveti i obilat stol, te mudra sreća u kojoj teče život vlasnika.

Četa ne staje, nego samo baca mrke poglede preko ograda i uz zidove oko posjeda, načičkane staklenicama. Opet započne klicanje:

– Kruha! Kruha! Kruha!

Odgovore im bijesnim lajanjem jedino psi, dvije goleme doge riđe dlake, pa skoče na stražnje noge i razvale ralje. A iza zatvorenih se rebrenica dvije sluškinje, kuharica Melanie i sobarica Honorina, domamljene vikom, od straha znoje i blijede gledajući kako prolaze ti divljaci. Klekoše i pomisliše da im je kucnuo samrtni čas kad je jedan jedincati kamen razbio okno na bliskom prozoru. To je Jeanlinova šala: načinio on od komada kopca pračku, te na prolasku zaželio Grégoirovima dobro jutarce. Ali odmah opet stao puhati u rog, a rulja nestaje u daljini i sve joj se slabije čuje vika:

– Kruha! Kruha! Kruha!

Stignu u Gaston-Marie u još većoj množini, više od dvije tisuće pet stotina bijesnika, razbijajući sve, metući sve, s nabujalom silom bujice što se valja. Žandari su ovuda prošli prije sat vremena i krenuli prema Saint-Thomasu, zavedeni od seljaka, a u svojoj žurbi nisu ni bili toliko smotreni da ostave stražu od nekoliko momaka, neka čuvaju ugljenik. Ne prođe ni četvrt sata, a ognjevi budu pogašeni, parni kotlovi ispražnjeni, zgrade osvojene i opustošene. Ali najviše su prijetili crpki. Nije bilo dovoljno što je ona stala kad je izdahnula posljednju paru, nego nasrnuše na nju kao na živo biće kojemu hoće oduzeti život.

– Ti ćeš prvi udariti! – ponovi Étienne, dajući Chavalu čekić u ruke. – Hajde! Ti si se zakleo s drugima!

Chaval dršće i uzmiče; doguraju ga i on udari čekićem, a drugovi, i ne čekajući, uzmu lupati crpku željeznim motkama, opekama, svačim, što god im u dođe pod ruke. Neki skrhalo na njoj i svoje palice. Vijci otpadaju, čelični se i bakreni dijelovi iskrivljuju, kao iščupani udovi. Neko zamahne trnokopom i razbije željeznu tjelesinu, a voda poleti i istече, s posljednjim krkljanjem kao s hropcem umirućeg.

Svršeno je i rulja opet izleti, raskalašena, gužvajući se za Étienneom koji još uvijek ne pušta Chavala.

– Smrt izdajici! U okno ga! U okno!

Jadnik sav pomodrio i muca, s glupom tvrdoglavošću fiksne ideje, ponavljajući neprestano da se mora umiti.

– Čekaj, ako ti to smeta – reći će Levaquovica. – Gle! Evo ti kabla!

Tu je bila bara, gdje se je slila voda iz crpke. Bijeljela se od debele ledene kore. Onamo odguraju Chavala, probiju led i zatjeraju ga da zamoči glavu u tu studenu vodu.

– Ded zaroni! – kao i uvijek će Brule. – Sto ti jada! Ako ne zaroniš, bacit ćemo te u baru... A sada ćeš gutnuti gutljaj, jest, kao životinja i gubicu turiti u korito!

Chaval se morao četveronoške napiti. Svi se surovo nasmiju. Neka ga žena povuče za uši, druga mu baci u lice balege s puta. Košulja mu se, ionako stara, raspala. A on se poplašeno tiska i izvija leđa, da pobjegne.

Maheu ga gura, Maheuovica je među onima koji prihvaćaju, oboje iskaljuju davnu mržnju; čak i Mouquette, koja obično ostaje dobrodušnom spram svojih ljubavnika, bjesni na njega, krsti ga ništarijom i veli da mu treba skinuti hlače, neka se vidi je li još čovjek.

Étienne je utiša.

– Dosta je već! Ne trebaju se svi miješati... Ako hoćeš, nas ćemo dvojica to raščistiti.

Pesnice mu se grče, a oči mu se žare ubojničkim bijesom. Pijanstvo mu se pretvara u potrebu za ubijanjem.

– Jesi li spreman? Jedan od nas dvojice mora zaglaviti... Dajte mu nož. Ja imam.

Catherine iznemogla, preplašena gleda Étiennea. Sjeća se njegova povjerljiva pričanja kako ga u piću već treća čaša opija, pri čemu ga spopada želja da umlati kojega čovjeka; toliko mu je u tijelu toga gada od pijanih roditelja. Odjednom se ona zaleti, ispljuska Étiennea svojim ženskim rukama i u brk mu zavikne, gušeći se od ljutine:

– Kukavico! Kukavico! Kukavico!... Zar te još nisu zasitile sve te strahote? Hoćeš ga ubiti sada, kada ni na nogama ne može više stajati!

Okrene se k ocu i k materi, a onda k drugima.

– Vi ste kukavice! Kukavice!... Ubijte i mene s njim! Lice ću vam izgrepsti, ako ga još dirnete. Oh, vi kukavice!

I ona stane pred svoga čovjeka, pa ga je branila, zaboravljajući jadni život, uznesena misli da je njegova, jer on ju je uzeo, i da je i njena sramota kad ga ovako ponizuju.

Étienne probljedi od djevojčinih pljusaka. Htjede je isprva umlatiti. Ali onda, kao da se je otriježnio, obriše lice i reče Chavalu usred tišine:

– Pravo ona veli, dosta je... Tornjaj se!

Chaval odmah krene, a Catherine potrči za njim. Svjetina začuđeno pogleda za njima, gdje nestadoše za okukom. Samo Maheuovica promrmlja:

– Krivo ste učinili, trebali ste ga zadržati. On će sigurno počiniti kakvo izdajstvo.

Rulja opet krene. Pet je sati izbilo, a sunce, crveno kao žeravica, s ruba obzorja zapalilo prostranu ravnicu. Raznosač neki prođe i javi im da konjanici silaze od Crèvecoeura. Onda oni uzmaknu i nova se zapovijed razglasi:

– U Montsou! K upravi!... Kruha! Kruha! Kruha!

V.

Hennebeau sjeo kraj prozora u svojem kabinetu da vidi kad mu se žena u kočiji odveze na objed u Marchiennes. Časkom se zagleda za Négrelom, kako kasa kraj kočijskih vrata; onda se vrati k svojem pisacemu stolu i sjedne. Kuća mu se čini pustom, kad je ni žena ni nećak ne oživljuju svojom bukom i životom. Eto danas vozi kočijaš gospođu; Rose, nova sobarica, slobodna je do pet sati; preostaje samo još Hippolyte, sluga koji se u papučama vuče po sobama, i kuharica koja se još od zore muči s tavama, sva zaposlena objedom što ga gospodin i gospođa priređuju navečer. Tako se Hennebeau nada radnu danu po toj velikoj tišini puste kuće.

Okolo devet sati Hippolyte, iako mu je zapovjedbno da nikoga ne pušta, ipak se oslobodi i najavi Dansaerta, koji dolazi s vijestima. Tek sada doznade upravitelj za sinoćnji sastanak u šumi; svaka je sitnica tako točna da se je slušajući sjetio Dansaertove ljubavi s Pieronovicom, za koju on zna, jer mu po dva-tri pisma tjedno svjedoče o nadglednikovoj raskalašenosti; jasno je da je muž izbrbljao, jer se osjeća da je to redarstvo iz postelje. Ugubi priliku i reče Dansaertu da zna sve, jedino mu preporuči neka bude oprezan, da ne bi bilo skandala. Dansaert, preplašen prijekorom usred svoga izvješća, poriče i muca ispriku, ali nosina mu se naglo zarumenila te priznaje krivicu. Uostalom i ne brani se jako, zadovoljan je što je tako jeftino prošao; jer obično je upravitelj, kao čist čovjek, bio strog i nesmiljen, čim se koji činovnik upusti s kojom ljepojkom u ugljeniku. Nastave dalje o štrajku. Taj šumski sastanak nije ništa drugo nego junačenje tih vikača. Ozbiljne opasnosti nema. Svakako je izvjesno da se naselja nekoliko dana neće maknuti, pod dojmom straha i respekta, što im je jutrošnja vojnička ophodnja valjda zadala.

Kad Hennebeau ostade sâm, htjede ipak poslati brzojav predstojniku u Lille. Suzdrži ga strah da će tim bez potrebe odati svoj nemir. I tako se kaje što nije dobro nanjušio, te je svuda govorio i samoj upravi pisao da će štrajk potrajati najdulje pola mjeseca. A eto, otegao se skoro dva mjeseca, na njegovo veliko čudo; očajava, te mu se čini da je svaki dan manji, da je osramoćen i da mora smisliti kakvo sjajno djelo, ako hoće opet da se umili upraviteljima. Upravo je zaiskao od njih naloge, ako bi došlo do meteža. Odgovor se zateže, on ga očekuje sa poštom poslije podne. A onda misli: bit će čas da pošalje brzojave i da dade ugljenik zaposjesti vojskom, ako tako hoće upravitelji. Po njegovu će se sudu iz toga jamačno izleći borba, krv, mrtvi. Takva ga odgovornost uznemiruje, iako je obično odlučan.

Sve do jedanaest sati mirno je radio. U pustoj se je kući čulo samo negdje daleko, iz prvoga kata, kako Hippolyte trlja četkom pod u sobi. Onda stigoše redom dva brzojava. Jedan javlja da je montsouska rulja navalila na Jean-Bart, a druga opisuje cijelo pustošenje, kako su presjekli konope i pogasili ognjeve. Nije mogao razumjeti. Zašto su štrajkaši otišli k Deneulinu, mjesto da udare na koji ugljenik njihovoga rudarskog društva? Uostalom, neka su opljačkali Vandame, s tim će prije sazreti njegova osnova da društvo dobije Vandame. U podne sjedne za doručak u prostranoj odaji i tiho ga posluži sluga, kojemu

se nisu čule ni papuče. Ta mu je samoća još i mračila brige, pa mu bude teško oko srca. Uto bude k njemu pušten neki nadglednik, koji je dotrčao ovamo, te mu ispriповjedi ru-ljin pohod na Mirou. Skoro odmah za tim, baš kad će ispiti kavu, javi mu brzoglav da je opasnost zaprijetila i Madeleini i Crèvecoeuru. To ga strašno zbuni. Čekao je poštu u dva sata: bi li odmah zaiskao vojsku? Ili je bolje da se strpi i da ne poduzima ništa dok ne dozna naloge uprave? Vрати se u kabinet i htjede pročitati izvješće, za koje je juče zamolio Négrela, neka ga sastavi za predstojnika. Nije ga mogao naći, te pomisli da ga je mladić možda ostavio u svojoj sobi, gdje često noću piše. Onako neodlučan, gonjen mišlju o tom izvješću, pođe brže gore u Négrelovu sobu, da ga potraži.

Kad uđe, začudi se: soba nije spremljena. Valjda je Hippolyte zaboravio ili se ulijenio. U sobi je vlažna vrućina, zaprta vrućina cijele noći, još teža zato jer su vratašca na peći otvorena. U nos mu navali i stane ga gušiti oštar parfem. Valjda je miris od umivaće vode, jer je umivaonica puna. Velik je nered zakrčio sobu, odjeća je porazbacana, vlažni ubrusi bačeni na naslone stolica, postelja razmetnuta, a jedna ponjava iščupana te se vuče po sagu. Isprva on samo rastreseno pogleda, te pođe ravno k stolu, na kojem su papiri, i potraži tamo izvješće koje ne može naći. Dva puta pregleda papir po papir, ali nema te nema. Kamo li ga je djenuo taj vjetropir Paul?

Hennebeau se vrati u sredinu sobe i razgleda sav namještaj. U tom mu oko zapne za nešto sjajno, što se blista u raspredjenoj postelji kao varnica. Nesvjesno pristupi i maši se rukom. Bila je to, između dvaju nabora u ponjavi, zlatna bočica. Odmah je prepoznao bočicu gospođe Hennebeau, bočicu s eterom, koja je uvijek kod nje. Ali nije razumio otkud ta stvar ovdje, otkud u Paulovoj postelji. Onda odjednom strašno problijedi. Njegova je žena spavala ovdje.

– Molim – promrmlja Hippolyte kroz vrata – vidio sam da je gospodin pošao gore...

Sluga uđe i začudi se neredu u sobi.

– Bože moj! Zbilja, soba nije pospremljena! Rose je otišla i sve je kućanstvo svalila na mene.

Hennebeau je sakrio bočicu u ruku, pa je stiskao svom silom.

– Što hoćete?

– Opet je, gospodine, došao neki čovjek... Iz Crèvecoeura je i s pismom.

– Dobro! Okanite me se, recite mu neka pričeka.

Njegova je žena ovdje spavala! Zasune zasun na vratima, rasklopi ruku i pogleda bočicu, od koje mu je ostao crveni trag na ruci. Sada je iznenada uvidio i razumio da se ta sramota zbiva u njegovoj kući već više mjeseci. Sjećao se je svoje stare sumnje, sjećao se okrzanjanja o vrata i bosih nogu, što noću hodaju po tihoj kući. Jest, njegova se je žena penjala ovamo, da tu spava!

Izvali se na stolicu sučelice krevetu, te se zagleda u nj. Dugo ostade tako, kao da je ubijen. Probudi ga žamor. Neko kuca na vrata i hoće ih otvoriti. Prepozna slugin glas.

– Gospodine!... Ah! Vi ste se zaključali...

– Što hoćeš opet?

– Čini se da je to hitno, jer radnici razbijaju sve. Opet su dva čovjeka dolje. Ima i brzoglavâ.

– Okani me se! Odmah ću!

Pomisli da bi Hippolyte našao tu bočicu, kad bi jutros spremao sobu, i sav protrne. Uostalom, sluga jamačno i zna, jamačno je toliko puta zatekao postelju još toplu od preljuba,

gospođine vlasu na uzglavlju, gadne tragove na rublju. Opakost je što ga to toliko uznemiruje. Možda je i na vratima prislušivao, podražen razvratnošću svojih gospodara.

Hennebeau se nije više micao. Gledao je neprestano postelju. Pred očima mu je prolazila duga prošlost od muka, brak s tom ženom, od prvoga dana njihova nesloga po srcu i po tijelu, njezini ljubavnici, o kojima nije ni slutio, i onaj, kojega je trpio uz nju deset godina, kao što trpiš kakvu nečistu bolesnikovu volju. Onda njihov dolazak u Montsou, luda nada da će je izliječiti, mjeseci provedeni u mlitavosti, u dremovnu progonošću, bliska starost, koja će mu naposljetku vratiti ženu. A sada, evo im nećaka, toga Paula, kojemu ona postaje majkom, te mu govori o svojem mrtvom srcu, zakopanom pod pepelom zauvijek. A on, muž glupak, ne uviđa ništa, nego obožava tu ženu, koja je njegova, koju su drugi imali, a on je jedini ne može imati! Obožava je sramnom ljubavlju i kleknuo bi pred nju, kad bi mu htjela pokloniti samo ono što je ostalo od drugih! Ostatak od drugih poklanja ona tomu deranu!

U taj čas zvekne u daljini zvonice i Hennebeau zadržće. Poznade ga. To je po njegovoj zapovijedi znak da je stigao pismonoša. Ustane i progovori glasno, prevladan surovošću od koje mu je bolno srce uza svu muku pucalo.

– Ah! Marim ja, ah! Marim ja za njihove brzojave i pisma!

Zahvatio ga bijes, želja za klopkom, da onamo petom odgurne tu prljavštinu. Ta je žena drolja, pa on traži neotesanih riječi, da je izobliču. Sasvim se ražesti, kad se je odjednom sjetio kako ona s onakvim mirnim smiješkom radi na braku između Cécile i Paula. Na dnu te silne putenosti nema dakle ni ljubavi ni ljubomore? To je sada samo razvratna igararija, navika ljudska, zabavica, kao kakav uobičajeni desert. Nju on krivi za sve, a smatra skoro i nevinim toga mladića, u kojega je ona zagrizla u svojem probuđenom teku, kao što zagrižaš u prvo zeleno voće, ukradeno kraj ceste. U koga će zagrizati, dokle će pasti, kad ne bude više imala uslužnih nećaka, koji su tako praktični, da prime u porodičici stol, postelju i ženu?

Neko zagrebe plašljivo na vratima. Kroz ključanicu zašapne glas Hippolyteov:

– Gospodine, pošta... A vratio se je i gospodin Dansaert, te veli da se kolju...

– Za Boga miloga, evo me dolje!

Što da im učini? Da ih otjera kad se vrate iz Marchiennesa, kao smradne životinje, koje neće više trpjeti pod svojim krovom? Zgrabit će batinu, pa će im doviknuti neka mu se miču s očiju sa svojim otrovnim bludom. Od njihovih uzdisaja, od smiješana daha njihova oteštao je vlažni mlaki zrak u toj sobi; oštri miris, što ga guši, mošusov je miris, što se isparuje iz ženine kože, opet jedan razvratni ukus, putena potreba oštrih parfema; tako je otkrivao vrućinu, miris bluda, živi preljub, u tom suđu što leži, u punim umivaonicama, u neredu toga rublja, namještaja, cijele sobe, okužene opačinom. U nemoćnom bijesu nasrne pesnicama na postelju, izmrcvari je i razrije ona mjesta koja su se ulegla od njihovih tjelesa, bijesan na istrgnute pokrivače, na zgnječene plahte, mlitave i trome u njegovim rukama, kao da su se i one izmorile cjelonoćnom ljubavlju.

Ali odjednom mu se pričinu kao da se penje Hippolyte. Zastidi se i prestane. Stane časom zasopljeno, da obriše čelo i da umiri kucanje srca. Gledao je u ogledalu svoje lice, tako unakaženo, da ga ni sâm ne bi poznao. A kad je vidio da mu se je lice malo po malo umirilo, svom se silom svlada i siđe.

Dolje je stajalo pet glasnika, i još Dansaert. Svi su donosili sve ozbiljnije glasove o štrajkaškom pohodu po ugljenicima; a nadglednik mu na široko ispričavi što se je desilo u Mirou i kako je Mirou spašen zgodnim postupkom staroga Quandieua. Hennebeau je slušao i klimao glavom, ali nije razumio; misao mu je ostala tamo gore u sobi. Otpusti ih

najzad i reče da će učiniti što je potrebno. Kad ostade sâm, sjedne za pisaći stol, podupre rukama glavu, sklopi oči i kao da je zadrijemao. Pošta mu je stigla i on nakani potražiti očekivano pismo, odgovor od uprave. Isprva mu redovi zaskaču pred očima, ali naposljetku ipak razabere da gospoda žele kakav god metež; oni mu naravno ne nalažu da pogoršava prilike, ali mu izdaleka napominju da bi nemiri ubrzali svršetak štrajka, jer bi izazvali snažno suzbijanje. Sada se nije više skanjivao, nego razaslao brzojave na sve strane, predstojniku u Lille, vojničkomu zapovjedništvu u Douai, oružništvu u Marchiennes. Od toga mu odlane, te se je sada mogao zaključati, pa razglasi da ga muči kostonbolja. Na cijelo se poslijepodne sakrije u svojem kabinetu, ne primajući nikoga i jedino čitajući brzojave i pisma, što su stalno pljuštali kao kiša. Tako je iz daljine pratio rulju, od Madeleine u Crèvecoeur, od Crèvecoeura u Victoire, od Victoire u Gaston-Marie. S druge strane stizale su mu vijesti u kakvoj su zabuni oružnici i konjanici, kako lutaju i neprestano odlaze baš s onih ugljenika na koje rulja navaljuje. Neka se kolju i sve razaraju, on je opet podbočio glavu rukama, upro prste u oči, te zaronio u mrtvu tišinu puste kuće, u kojoj gdjekad samo čuje kako zveče u kuhinji na ognju tave, na kojima se sprema obrok za tu večer.

Sumrak je već mračio sobu, bilo je pet sati. U to zaori buka. Hennebeau, omamljen, trom, još uvijek podlakćen nad svojim papirima, trgne se. Pomisli da opet ulaze ona dva bijednika, ali graja je sve više rasla i zaorio se strahovit klik, baš u času kad je Hennebeau pristupio k prozoru.

– Kruha! Kruha! Kruha!

To štrajkaši navaljuju na Montsou, a žandari su mislili da će oni nasrnuti na Voreux, te su okrenuli Montsouu leđa i jure da zaposjednu onaj ugljenik.

Neka dva kilometra od prvih kuća, malko niže od raskršća, gdje se sijeku glavna cesta i put u Vandame, gledale su gospođa Hennebeau i gospođice prolazak rulje. Dan im je u Marchiennesu prošao veselo: najprije prijatan objed kod upravitelja talionica, onda zanimljiv posjet radionicama i susjednoj staklani, da im prođe popodne; a kad se najzad stadoše vraćati po svijetlom zaranku lijepoga zimskoga dana, smotriła Cécile pokraj puta majurčić i poželjela šalicu mlijeka. Svi posilazili s kočije, a Négrel uljudno skočio s konja. Seljanka je, zbunjena od tih finih ljudi, doletjela i htjede prostrti stolnjak, prije nego što ih posluži. Ali Lucie i Jeanne htjedoše vidjeti kako se muze mlijeko. Odu dakle sa šalicama u staju. To im je sada bio izlet u prirodu, pa su se silno smijali kako tonu u stelju.

Gospođa se je Hennebeau vladala kao prijazna mati, a pila je tek samo dodirujući usnama. U to ih uzbuni neka čudna buka s polja.

– Što je to?

Staja je bila sagrađena uz cestu i imala je širok ulaz za vozove, jer je služila ujedno i kao sjenara. Djevojke odmah pruže glave i začude se što to vide s lijeve strane: crnu svjetinu, metež i urlanje, što vrvi s vandamskoga puta.

– Do vruga! – promrmlja Négrel, koji je također izvirió. – Zar će se naposljetku rasrditi naši vikači?

– To su valjda opet ugljenari – reče seljanka. – Već dva puta prolaze. Kao da se tu neće izleći nikakvo dobro, jer oni su gospodari svemu kraju.

Svaku je riječ govorila pažljivo i motriła lica, kako će ih se dojmiti riječi; a kada je opazila da su se svi poplašili i da se jako boje toga susreta, završi brže bolje:

– Oh! Lupeži, oh! Lupeži!

Négrel razabra da je prekasno sjedati opet u kočiju da stignu u Montsou, te naredi kočijašu neka brže utjera kočiju u dvorište i tu će se zaprega sakriti iza spremišta. A on sâm

priveže pod spremištem svoga konja, kojega je neki deran držao za uzdu. Kad se je vratio, nađe tetku i gospođice sasvim zbunjene, baš gdje hoće da pođu za seljakinjom, koja im je nudila neka se sklone k njoj u kuću. Ali on je mislio, da su ovdje sigurniji, jer ih jamačno nitko neće tražiti u sijenu. No kapija za vozove loše se je zatvarala i po njoj su bile takve pukotine, da se je kroz crvotočno drvo vidjela cesta.

– Samo junački! – reći će Négrel. Skupo ćemo prodati svoj život.

Ta ih šala još gore preplaši. Buka je sve više rasla, ništa se još nije vidjelo, a pustom cestom kao da je puhao oštar vjetar, kakav zna povitlati prije ljutih bura.

– Neću, neću da gledam – reče Cécile i šćućuri se u sijenu.

Gospođa Hennebeau, sva blijeda i bijesna na te ljude, što joj kvare zabavu, stajala je odostrag te gledala mrko i mrzovoljno; a Lucie i Jeanne, iako su drhtale, virile su kroz pukotinu, samo da sve dobro vide.

Tutnjava se je približavala, zemlja se tresla, a Jeanlin jurio prvi i puhao u rog.

– Pomirišite svoje bočice, znoj narodni prolazi! – promrmlja Négrel, koji je doduše po uvjerenju bio republikanac, ali se je s damama volio podrugivati fukari.

No njegova dosjetka nestade u oluji kretnja i krikova. Idu žene, skoro tisuća žena, nakostružene i raščupane kose od tke, u dronjcima, da im se vidi golo tijelo. Gole žene, kojima je dodijalo rađati gladnike. Neke nose na rukama svoje mališane, dižu ih i mašu njima kao zastavom žalosti i osvete. Druge, mlađe žene, kojima se je srce razjunačilo, mašu batinama; a starice, rugobe, urlaju tako silno da misliš: pući će im grlo u mršavu vratu. Onda vrve muškarci, dvije tisuće bijesnika, vozača, kopača, spremača, zbijena masa koja se valja kao jedan grumen, stisnuta, zbrkana, tako da se ne razaznaju ni izlizane hlače ni prnje od vunениh košulja, sve je zbrisala jednoličnost zemljane boje. Oči im se iskre, a vide se samo zjala crnih usta, što pjevaju Marseljezu; pjesma se gubi i miješa se s rikom, a prati je lupkanje cokula po tvrdoj zemlji. Nad glavama, u roju željeznih motki, koči se sjekira, a ta se jedina sjekira, kao zastava te gomile, zrcali na jasnom nebu oštro kao nož giljotine.

– Strahovitih li lica! – promuca gospođa Hennebeau.

Négrel procijedi kroz zube:

– Vrag me odnio, ako ja ijednoga poznajem! Otkuda su ti razbojnici?

I zbilja, bijes, glad, dva mjeseca provedena u patnjama i to bijesno srljanje po ugljenicima otegoše blagim licima montsouskih rudara vilice kao zvijerima. U ovaj je čas zapadalo sunce, a posljednje su mu zrake krvavile mračnim grimizom ravnicu. I učini se kao da se cestom nosi krv, a žene i ljudi jure dalje, krvavi kao mesari pri klanju.

– Oh! Divota! – šapnu Lucie i Jeanne, dirnute tom krasnom strahotom koja u njima potiče umjetnički doživljaj.

Ali ipak su se bojale, pa uzmaoše k gospođi Hennebeau, koja se je naslonila na korito. Trnule su pri pomisli da samo treba tkogod zaviriti kroz ta raspucana vrata pa da budu umlaćene. I Négrel, koji je uvijek bio srčan, osjećao je da blijedi i da ga je zahvatio strah, jači od njegove volje, strah kojemu ne znaš odakle je. Cécile se u sijenu nije ni micala. A druge, iako su željele odvratiti oči, nisu mogle, nego su ipak gledale.

Bio je to crveni prikaz revolucije kojoj neće izmaći, nego će ih ona sve satrti jedne krvave večeri na kraju stoljeća. Jest, kukavni, zauzdani narod jedne će večeri juriti ovako po cestama; s njega će teći građanska krv, a on će nositi glave i sijat će zlato iz provaljenih kovčega. Žene će urlati, a u muškaraca će biti vučje čeljusti, razvaljene, da grizu. Jest, bit će ovi isti dronjci, ova ista tutnjava od teških cokula, ovaj isti strašni metež, prljava tjelesa,

okuženi dah, da zbríše stari svijet svojom barbarskom navalom. Požari će buktati, gradovima neće ostati kamen na kamenu, nego će se svijet vratiti divljemu životu u šumama, iza te velike bludne upale i velike gozbe, kada će siromasi u jednu noć bogatašima obležati žene i ispiti pivnice. Neće onda biti ničega, ni prebijene pare imutka, nikakvoga naslova o stečenu položaju, sve dotle dok se možda ne rodi nova zemlja. Jest, to se zbiva na cesti, to je prirodna sila, a njima puše otuda strašni vjetar u lice.

Zaori silna vika i nadviče Marseljezu.

– Kruha! Kruha! Kruha!

Lucie se i Jeanne pritisnu uz iznemoglu gospođu Hennebeau, a Négrel stao pred njih, kao da ih brani svojim tijelom. Zar će se večeras stari poredak stropošitati? Ono što vide sasvim ih otupi. Gomila je protjecala, ostajao je samo rep onih tromijih. Sada se pojavi Mouquette. Ona se duže zadržavala jer je dočekivala građane na vratima njihovih vrtova, pred prozorima njihovih kuća, pa kad kojega spazi, ona mu, jer mu ne može pljunuti u lice, pokazuje ono čime izražava najgori prezir. Valjda je i sada koga opazila, jer je odjednom zadignula suknje, napela se i pokazala svoju golemu голу zadnjicu, uz posljednje sunčane trake. I ničega sramnoga ne bijaše u tom, niti smiješnoga, nego sama grozota.

Nestade sve, svjetina se odvalja u Montsou krivudavom cestom između niskih kuća, išaranih bojama. Narede kočijašu neka kočiju istjera iz dvorišta, ali on se nije uzdao da će gospođu i gospođice bez smetnje odvesti kući ako štrajkaši budu na cesti. A najgore je, što nemaju drugoga puta.

– Moramo ipak kući, čeka nas večera – reče gospođa Hennebeau sva izvan sebe, ražešćena strahom. – Ti su gadovi radnici opet odabrali dan kad ja imam goste. I onda pomozite tomu svijetu!

Lucie i Jeanne prionule da izvuku iz sijena Cécile, a ona se brani, misleći da još uvijek prolaze divljaci, i sve govori da ih ona neće gledati. Naposljetku posjedaju svi u kočiju. Négrel uzjaše konja i onda se sjeti da udari réquillartskim uličicama.

– Tjeraj polako – reče kočijašu – jer put je strašan. – Ako ti rulja ne dade da se vratiš na cestu, stani iza starog ugljenika, pa ćemo se vratiti kući pješice na vrtna vratašca, a ti skloni kočiju i konje gdje god pod spremište u kojoj krčmi.

Krenu. Rulja je u daljini ulazila u Montsou. Otkad su žitelji u dva maha smotri žandare i konjanike, uzbunili se, da polude od straha. Raznosili su se strahoviti glasovi, govorilo se o pisanim oglasima, koji prijete građanima, da će im se rasporeti trbusi; nitko ih nije čitao, a ipak su spominjali doslovce što piše. Najljući je strah zaokupio javnoga bilježnika, jer je upravo poštom dobio anonimno pismo, u kojem mu se javlja da je bačva puščanoga praha zakopana u njegovoj pivnici, te će on odletjeti u zrak ako se ne izjasni u narodnu korist.

Grégoirovi zbog toga pisma zakasniše s posjetom; baš su raspravljali o pismu i nagađali da je od kakvoga šaljivca, kad navala rulje sasvim usplahiri kuću. Ali oni su se smješkali. Odmakli malko zastor i vire, ne žele vjerovati u ikakvu opasnost, jer znaju izvjesno, vele, da će se sve svršiti u miru. Pet je sati izbilo, ali oni imaju vremena pričekati dok se cesta ne isprazni, pa da prijeđu prijeko na večeru k Hennebeauu, gdje se je valjda već vratila Cécile te ih čeka. Ali kao da nitko u Montsouu nije imao toga pouzdanja što su ga imali oni; ljudi su trčali zaprepašteni, vrata se i prozori čvrsto zatvarali. Smotre na drugoj strani ceste Maigrata, gdje zavaljuje svoj dućan željeznim prečkama, a tako je blijed i tako dršće da njegova sićušna kržljava žena mora zakretati navrtne vijaka.

Rulja stane pred upraviteljevim stanom te zaori krik:

– Kruha! Kruha! Kruha!

Hennebeau je stajao kraj prozora. Ali Hippolyte se pobojavao da ne bi kamenjem razbili okna te je ušao i zatvorio rebrenice. Zatvorio je rebrenice i u prizemlju, onda se popeo na prvi kat, te se je čulo kako jedna za drugom škripe zavornice na prozorima i lupaju rebrenice. Nezgoda je bila, što se nije mogao tako lako zatvoriti i kuhinjski prozor u podzemnom katu; nevolja je bila s tim prozorom jer se je onuda crvenio oganj pod tavama i pod ražnjem.

Hennebeau, koji je htio vidjeti, nesvjesno se popne na drugi kat, u Paulovu sobu; ta soba na lijevoj strani bila je najzgodnija, iz nje se je mogla pregledati sva cesta sve do rudničkih skladišta. Tamo stane iza rebrenica, otkud se vidi rulja. Ali opet ga zaokupi ta soba, ta obrisana i uređena ploča na umivaoniku, hladna postelja, čiste i nategnute ponjave. Sva srdžba, što ga je spopala poslije podne, ta bijesna borba u mrtvoj tišini njegove samoće, skončala je sada beskrajnom iznemoglošću. I njegovo je biće već kao ta soba, ohlađeno, očišćeno od jutrošnje nečistoće, vraćeno u ispravnu kolotečinu. Čemu skandal? Zar se je išta promijenilo kod njega? Jedino što jest: spoznaja da žena ima jednoga ljubavnika više, a jedva joj je i teži grijeh što ga je odabrala iz porodice; možda je tako i bolje jer time čuva prividni ugled. Sâm je žalio sebe kad se sjetio svoje lude ljubomore. Kako je smiješno što je istukao tu postelju pesnicama! Kad je trpio drugoga, trpjet će i ovoga. To znači jedino još malo više prezira. Strašna mu je gorčina trovala usta, beskorisnost svega, vječna bol postojanja, stid zbog sebe samoga, što još uvijek obožava i želi tu ženu, u toj nečistoći, u kojoj je ostavlja.

Pod prozorom zaori cika još jačom žestinom.

– Kruha! Kruha! Kruha!

– Glupani! – istisne Hennebeau kroz zube.

Čuo ih je kako ga psuju zbog njegove velike plaće, kako ga krste dangubom i trbonjom, koji natrpava želudac slatkim jelima, a radnik neka skapava od gladi. Žene smotre kuhinju, te kao oluja zaore kletve fazanu što se peče, i umacima, što masnim mirisom draže njihove prazne želuca. Gadova li građanskih! Natrpat će ih šampanjcem i gljivama, da im sve pucaju crijeva!

– Kruha! Kruha! Kruha!

– Glupani! – opet će Hennebeau, zar sam ja sretan?

Podilazila ga je ljutina na te ljude, jer ništa ne znaju. Drage bi im volje poklonio svoju veliku plaću, da mu je, kao njima, tvrda koža, da mu je lake ljubavi, bez žaljenja. Zašto ih ne može posjesti za svoj stol, da ih nakljuka fazanom, a onda da ode na blud za plotom i da povaljuje djevojke, ne mareći ko ih je prije njega povaljivao! Sve bi dao: svoj odgoj, svoje blagostanje, svoju raskoš, svoju upraviteljsku vlast, da mu je jedan jedini dan biti posljednjim od tih bijednika što su pod njegovom vlašću, da je slobodan svojim tijelom i takav prostak koji pljuska svoju ženu i sa susjedama se naslađuje. Želio je skapavati od gladi, da mu je trbuh prazan, a želudac da mu stežu grčevi od kojih se mozak vrti; možda bi mu to ubilo vječnu bol. Ah! Da mu je živjeti kao zvijer, ništa svoga nemati, tumarati po žitu s najružnijom, najprljavijom vozačicom, i moći se time zadovoljiti!

– Kruha! Kruha! Kruha!

Sada se on rasrdi i bijesno zavikne u graju:

– Kruha! Zar je to dosta, glupani?

On ga jede, a ipak isto tako gine u mukama. Razorena njegova porodica, sav bolni život njegov pada mu na prsa i davi ga na smrt. Nije ti sva sreća ako imaš kruha. Ko je bio taj glupak što je dijeljenje bogatstva nazvao srećom ovoga svijeta? Ti sanjari revolucionari mogu doduše srušiti današnji poredak i sazdati drugi, ali ako svakomu odrežu komad

kruha, neće nijednu radost dodati čovječanstvu i nijednu mu muku neće skinuti. Još bi i proširili nesreću na zemlji, te bi jednoga dana zajaukali od očajanja i najgori jadnici, pokrenuti iz mirnoga zadovoljstva svojih nagona, da budu dignuti k nezasitnim mukama strasti. Ne, jedino ti je dobro ne biti, ili, ako te ima, biti drvo, kamen, još manje, pješčano zrno, koje ne može krvariti prolaznicima pod petom.

U toj gorčini od boli vrcnuše mu suze na oči i kao žarke kapi potekoše mu niz obraze. Sumrak je bio pao po cesti, a u to stane kamenje udarati u kućno pročelje. Nije se on više ljutio na te gladnike, nego je bijesan što mu jad grize srce, mucao neprestano u suzama:

– Glupani! Glupani!

Ali krik gladnih trbuha bio je glasniji, urlanje zavitalo kao oluja i nadvikalo sve.

– Kruha! Kruha! Kruha!

VI.

Étienne se od Catherininih pljusaka otriježnio i ostao na čelu drugovima. Promuklim ih je glasom kretao na Montsou, ali u sebi je čuo drugi neki glas, glas razbora, koji se je čudio i pitao čemu sve to. Ništa od toga nije on kanio, krenuo je u Jean-Bart da postupa hladno i da spriječi nesreću, pa kako se je desilo da iz nasilja u nasilje završava dan opsjedanjem upraviteljeva stana?

A ipak je on ovdje zaviknuo: stoj! Ali u prvi je mah kanio zaštititi rudnička skladišta, jer su govorili da će ih opljačkati. Sada, kad već kamenje lupa u kućno pročelje, smišljao je, a nije mogao smisliti, na kakav bi opravdani grabež okrenuo rulju da izbjegne većoj nesreći. Stajao je tako sâm usred ceste. Uto ga neko zovne, čovjek neki, koji je stajao na vratima Tisonove krčme. Krčmarica je bila brže zatvorila rebrenice, ali vrata je jedina ostavila otvorena.

– Jest, ja sam... Slušaj dakle.

Bio je Rasseneur. Kojih tridesetak ljudi i žena, skoro svi iz naselja Deux-Cent-Quarante, koji su jutros ostali kod kuće i došli navečer po novosti, provalilo je u tu krčmu kad se približiše štrajkaši. Za jedan stol zasjeo Zacharie sa svojom ženom Philomenom. Dalje su bili Pierron i žena; okrenuli leđa i kriju lice. Ali nitko ne pije, nego su se jedino zaklonili.

Étienne prepozna Rasseneura i udalji se, ali Rasseneur doda:

– Smeta ti što mene vidiš, je li? Ja sam te upozorio. Neprijatnosti započinju. Možete sada iskati kruha, dat će vam olova.

– Smetaju mi kukavice, koje nas skrštenih ruku gledaju kako nosimo kožu na pazar.

– Tvoja je dakle nakana pljačkati tamo prijeko? – zapita Rasseneur.

– Moja je nakana da do svršetka ostanem s prijateljima, koji će svi zajedno i izginuti.

Étienne se u očajanju vrati među svjetinu, spreman da umre. Na cesti su tri djeteta bacala kamenje, a on ih čestito cakne nogom, vičući drugovima neka prestanu, jer nema nikakve koristi od razbijanja prozora. Bébert i Lydie, koji su se opet sastali s Jeanlinom, učili su od njega kako se rukuje praćkom. Svako od njih hitnuo kamen da vidi tko će najveću štetu počinuti. Lydie odbaci nespretno i razbije glavu nekoj ženi u vrevi, a ona dva derana pucaju od smijeha. Za njima su sjedili na klupi Bonnemort i Mouquet, pa ih gledali. Natečene su noge nosile Bonnemorta tako slabo da se je jedva dovukao dovdje; i ne znaš,

kakva ga je radoznalost dovela, jer lice mu je zemljane boje, kao u one dane kad mu ne možeš ni riječ izmamiti.

Nitko uostalom nije više slušao Étiennea. Usprkos njegovoj zapovijedi padalo je kamenje neprestano kao tuča. I čudio se je, i strah ga je bilo, od tih zvijeri, kojima je skinuo brnjicu, koje se sporo kreću, ali su onda strahovite, a u srdžbi su surove i žilave. Stara je to flamanska krv, teška i blaga, kojoj trebaju mjeseci i mjeseci dok se ne raspali, a onda srlja u grozna divljaštva i ni za što ne zna, dok se zvijer ne opije strahotama. Na njegovu se jugu svjetina brže raspaljuje, ali manje radi. Silom je morao iz Levaquovih ruku istrgnuti sjekiru, a nije znao kako bi suzdržao Maheua i njegovu ženu koji su objeručke bacali šljunak. Najgore su ga plašile žene, Levaquovica, Mouquette i druge, kako ih je spopao krvav bijes, te keze zube i oštrê nokte, lajući kao kuje, nahuškane od Bruleice, koja ih nadvisuje svojim mršavim rastom.

Odjednom zastanu. Iznenadna ih stanka navede na mir, kojega nije moglo izmoliti Étienneovo zaklinjanje. Nije bilo ništa, nego su se Grégoireovi napokon oprostili s javnim bilježnikom i pošli preko puta k upravitelju; činili su se tako mirnima, tako im se je vidjelo na licu, da sve to smatraju šalom svojih čestitih rudara, koji ih strpljivo hrane već cijelo stoljeće, te se i rudari začudiše i zbilja prestadoše bacati kamenje, da ne bi pogodili toga staroga gospodina i tu staru gospođu, što padoše s neba. Pustiše ih da uđu u vrt, da se popnu na stube pred kućom i da pozvone na zabarikadirana vrata, koja im se ne otvaraju baš žurno. Uto se vrati i sobarica Rose. Smješka se bijesnim rudarima; sve ih poznaje, jer i ona je iz Montsoua. Ona stane pesnicama udarati u vrata i tako napokon natjera Hippolytea da ih odškrine. I bilo je krajnje vrijeme jer tek što Grégoireovi nestadoše u kući, tuča od kamenja poleti nanovo. Svjetina se snašla od svojega čuđenja i još se jače uzvikala:

– Smrt građanima! Živjela socijalna republika!

Rose se je u predsoblju još uvijek smijala, kao da je ta zгода veseli, i ponavljala je pres-trašenomu slugi:

– Nisu oni zli, ja ih poznajem.

Grégoire lijepo po redu objesi svoj šešir. Onda skine sa žene ogrtač od debela sukna, pa će i on reći:

– Dakako da nema u njih zlobe. Dok se naviču, slađe će večerati.

U taj čas siđe Hennebeau s drugoga kata. Vidio je onaj prizor, te je pozdravio svoje uzvanike hladno i uljudno kao i uvijek. Jedino mu je blijedo lice odavalo suze, što su ga mučile. Čovjek se je ukrutio i on je sada bio samo još ispravan upravitelj, koji će odlučno izvršiti svoju dužnost.

– Vi znate – reći će – da se dame još nisu vratile.

Prvi se put sada Grégoirovi uznemiriše. Cécile se nije vratila! A kako će se vratiti, ako ti rudari nastave svoju šalu?

– Htjedoh ih već rastjerati ispred kuće – nadoveže Hennebeau. – Ali na nesreću, sâm sam kod kuće, a i ne znam kamo bih poslao slugu da mi dovede kaplara i četiri momka, pa da razvitlaju tu fukaru.

Rose je bila još tu, te se usudila promrmljati opet:

– Oh! Gospodine, nisu oni zli.

Upravitelj mahne glavom. A vani je sve rasla gungula i čulo se je kako muklo udara kamenje o pročelje na kući.

– Ne ljutim se ja na njih, ja ih čak i ispričavam. Tko nije glup kao oni, neće vjerovati, da mi idemo za njihovom nesrećom. Nego za mir ja odgovaram... Vele da su na cestama žandari, a ja od jutra ne mogu dobiti ni jednoga jedincatoga!

Prekine riječ, pa se makne ispred gospođe Grégoire i reče:

– Izvolite, gospođo, ne ostajte ovdje, uđite u salon!

Ali iz podzemnoga se kata popela kuharica, sva ljuta, i zadrži ih još nekoliko časaka u predsoblju. Reče da ne odgovara više za večeru, jer ne može dočekati od marchienneskoga slastičara lisnato tijesto, naručeno za četiri sata. Očito je da je slastičar putem zalutao, jer se je pobojao tih razbojnika. Možda su mu i opljačkali košare. Priviđalo joj se lisnato tijesto, opkoljeno za grmom, opsjednuto, kako nabija trbuhe onim trima tisućama bijednika, što ištu kruha. Bilo što bilo, gospodar je upozoren, a ona bi radije bacila večeru u oganj, ako joj zbog revolucije ne uspije.

– Strpite se malko – odgovori joj Hennebeau. Nije ništa propalo, slastičar može još doći.

Obrati se gospođi Grégoire i sâm joj otvori vrata u salon, ali se čudom začudi kad smotri na klupi u predsoblju čovjeka, kojega u sve jačem mraku nije bio dosad ni primijetio.

– Gle! Vi ste to, Maigrat, što je?

Maigrat ustade i razabra mu se lice, debelo i blijedo, izobličeno od straha. Nije se više širio kao miran debeljko. Ponizno ispričava kako se je došuljao gospodinu upravitelju, da zamoli pomoć i zaštitu, ako razbojnici navale na njegov dućan.

– Vi vidite da sam ja i sâm u opasnosti, da nemam nikoga – odgovori Hennebeau. – Bolje bi bilo da ste ostali kod kuće i da čuvate svoju robu.

– Oh! Zatvorio sam dućan željeznim prečagama, a i žena mi je tamo.

Upravitelj se snestripi, ne tajeći svoj prezir. Lijepa straža, to krzljivo stvorenje, što je izmršavilo od udaraca!

– Sve u svemu, ja ne mogu ništa, nastojte se obraniti. A ja vas savjetujem da se odmah vratite kući, jer evo opet viču za kruhom... Slušajte.

I zbilja, opet je nastala graja, a Maigratu se učinilo da u vici čuje svoje ime. Vratiti se ne može više, raskomadali bi ga. U drugu ruku, kad pomisli na svoju propast, vrti mu se mozak. Pritisne lice uz staklo na vratima, znojeći se, dršćući, očekujući nesreću; a Grégoirovi dotle uđu u salon.

Hennebeau ih je, na silu miran, dočekivao kao domaćin. Ali uzalud je molio goste neka sjednu, jer zatvorena, zabarikadirana soba, još prije večeri osvijetljena dvjema lampama, punila se je strahom, čim vani zaori iznova vika. Bijesna se je graja svjetine gubila u zavjesama i samo brujala, ali to ih je uznemirivalo još jače, kao neka nejasna i strašna prijetnja. Razgovarali su doduše, ali su se uvijek vraćali k toj nerazumljivoj pobuni. Hennebeau se je čudio, što se ničemu nije nadao; njegovi su ga ljudi loše izvješćivali, pa se je sada najgore ljutio na Rasseneura, jer njegov se, veliki, zločesti utjecaj poznaje. Uostalom, žandari će doći, ta ne mogu ga prepustiti ovako. A Grégoirovi su mislili samo na svoju kćer; slatka se sirotica plaši tako brzo! Možda se je kočija, još prije nego što je zaprijetila opasnost, vratila u Marchiennes. Još četvrt sata potraje čekanje, razdraživano ruljinom grajom, lupom kamenja, što je katkad udaralo u zatvorene rebrenice, te su rebrenice zvečale kao bubnjevi. Nije se to moglo dulje podnositi. Hennebeau reče da će izići, pa će sâm rastjerati vikače i otići kočiji u susret. U to bane Hippolyte vičući:

– Gospodine! Gospodine! Evo gospođe, ubijaju gospođu!

Kočija nije mogla proći réquillartskom uličicom između skupova, što su prijetili, te je Négrel ostao pri onom kako je zamislio: da onih sto metara do stana prijeđu pješice i da kucnu na vrtna vratašca kraj stražnjih zgrada; vrtlar će ih čuti jer tamo ima uvijek tkogod da otvori. U prvi im je mah pošlo sasvim lijepo za rukom, gospođa Hennebeau i gospođice bile su zakucale na vratašca, ali u to žene budu upozorene te polete u uličicu. Sve se onda pokvari. Vrata se nisu otvarala i zalud se je Négrel upirao ramenima, da ih provali. Rulja je ženska sve rasla i on se poboja da ga ne bi odgurili, pa se odluči na očajno djelo: da tetku i gospođice potisne pred sobom kroz navalnike i da tako dospije na stube. Ali otud nastade gužva: nisu ih puštali, jedan je skup urlao i hajkao ih, a svjetina se slegla i s desne i s lijeve strane, ne znajući još što je i samo se čudila nakićenim damama što su zalutale u metež. U taj se čas izlegla takva zbrka, da se je dogodilo jedno od onih ludih djela, što ih poslije ne znaš objasniti. Lucie i Jeanne stigle su na stube i šmugnule kroz vrata koja im je sobarica odškrinula; gospođi Hennebeau pođe za rukom da uđe za njima; iza njih uđe napokon Négrel i gurne zavor, misleći da je vidio Cécile gdje je ušla prva. Ali nje nije bilo, nego je nestala putom, zahvaćena takvim strahom da je okrenula kući leđa i sama pojurila u najgoru opasnost.

Odmah zaori vika:

– Živjela socijalna republika! Smrt građanima! Smrt!

Neki su iz daljine mislili da je ta dama s koprenom na licu gospođa Hennebeau. Drugi rekoše da je upraviteljčina prijateljica, mlada žena nekoga susjednoga tvorničara, mrskoga radnicima. No to im je bilo svejedno. Njena svilena haljina, njen krzneni ogrtač, pa čak i bijelo pero na šeširu, to ih je ogorčilo. Miriše ona po parfemu, nosi sat, u nje je fina koža besposlene ženskinje, koja i ne dira ugljen.

– Čekaj! – zavikne Brule. – Navući ćemo ti već čipke na zadnjicu!

– Sve to nama krađu te drolje – prihvati Levaquovica. One se omataju krznom, a mi skapavamo od gladi... Ogolite je, neka zna kako se živi!

Mouquette poleti odmah.

– Jest, jest, treba je izbiti!

U tom divljem natjecanju žene su se gušile, pružale svoje dronjke i svaka bi da otrgne komadić s te bogataške kćeri. Nije valjda ni ona bolja od drugih. Mnoge su tako nakićene, a gnjile. Predugo već traje nepravda, pa će sve one biti prisiljene da se odijevaju kao radnice, te drolje, što se usuđuju trošiti dva i pol franka za pranje donje suknje!

Cécile je među tim furijama cvokotala zubima, a noge joj se kočile. Neprestano je mucala jedne te iste riječi.

– Gospođe, molim vas, gospođe, nemojte mi ništa nažao učiniti.

Ali u to zavikne hrapavim glasom: hladne joj ruke objuči vrat. To ju je zgrabio starac Bonnemort, do kojega ju je dogurala rulja. Kao da se je opio od gladi i oglupavio od druge nevolje, pa najednom iskočio iz resignacije, što mu je trajala pola stoljeća. Nitko nije znao, kakva ga je pakost natjerala. Za života je koje tuce drugova spasio od smrti, srljajući junački u zapaljivi plin i pod odrone, a sada nije mogao odoljeti nečemu što i sâm ne bi znao izreći, omamio se ovim bijelim vratom mlade djevojke i morao to učiniti. Nije danas mogao govoriti, nego je samo stiskao pesnice i preživao stare uspomene, nalikujući, kao i uvijek, staroj nemoćnoj životinji.

– Ne! Ne! – urlale su žene. – Otkrijte je! Otkrijte je!

Čim su u upraviteljevoj kući opazili nezgodu, Négrel i Hennebeau srčano otvore vrata, da priteknu Céciliji u pomoć. Ali rulja se potisla sada k vrtnoj rešetki i nije više bilo lako izići. Zametne se boj. Grégoirovi iziđu poplašeni na stube.

– Ta pusti je, starče! To je gospođica iz Piolaine! – zavikne djedu Maheuovica, koja je prepoznala Cécile, kad joj je neka žena strgla koprenu.

I Étienne, ozlojeđen tom odmazdom djetetu, upeo se da je rulja pusti. Sjeti se i zamahne sjekirom, otetom iz Levaquovih ruku.

– K Maigratu, sto mu jada!... Tamo kod njega ima kruha! Da mu kuću spravimo sa zemljom!

Zamahne i prvi udari sjekirom u dućanska vrata. Za njim krenu drugovi, Maheu i nekoliko drugih. Ali žene prionule, te Cécile iz Bonnemortovih šaka padne Bruleici u ruke. Lydie i Bébert, vođeni Jeanlinom, četveronoške se podvukli pod suknje da vide daminu zadnjicu. I već su je natezali, a odjeća joj pucala. No u taj se mah javi jahač, te potjera konja kroz svjetinu, bijući bičem one, koji mu se nisu brže bolje uklanjali.

– Ah, fukare! Zar ćete vi već tući naše djevojke!

Bio je Deneulin, koji je stigao na ugovorenu večeru. Brže on skoči s konja i uhvati Cécile oko struka; drugom rukom povede konja s tolikom neobičnom vještinom i snagom da mu je konj bio kao živ klin koji razbija svjetinu. Svjetina uzmakne od konjskoga ritanja. Kod rešetke se nastavi borba. Ali Deneulin se ipak probije i prognječi. Ta nenadana pomoć spasi Négrela i Hennebeaua iz velike opasnosti, ispred psovki i udaraca. A dok je mladić ulazio s onesviještenom Cécile, Deneulina, koji je svojim golemim tijelom zaštitio upravitelja, pogodi kamen i skoro mu razbi rame.

– Tako je – zavikne on – razmrskajte i mene, kad ste mi razmrskali strojeve!

Brzo odgurne vrata. Pljusak od kamenja grune o drvo.

– Bijesnici! – opet će on. – Još koji tren pa bi mi bili razmrskali glavu kao praznu bundevu... Ne može se s njima, što ćete! Nisu pri sebi, pa nema druge, nego ih pobiti.

U salonu su Grégoireovi plakali gledajući kako se Cécile osvješčuje. Nije joj se ništa našao učinilo, nije čak bila ni ogrebena: samo joj je nestala koprena. Ali strah im poraste kad spaziše pred sobom svoju kuharicu, Melanie, te im ona ispriповijeda kako su razorili Piolainu. Luda od straha dotrčala je da obavijesti gospodina i gospođu. U metežu je ušla i ona kroz odškrinuta vrata, a nitko je nije ni smotrio. U njenu beskrajnu pričanju onaj se je jedini Jeanlinov kamen prevratio u pravu pravcatu kanonadu, od koje su poraspucali zidovi. Grégoiru se zavrte sve misli u glavi: guše mu kćer, ruše mu kuću. Zar je dakle istina da ga ti rudari mrze jer kao čestit čovjek živi od njihova rada?

Sobarica donese ubrus i kolonjske vodice, pa će opet:

– To je ipak čudno, ta oni nisu zli.

Gospođa je Hennebeau sjedila sva blijeda i nije se mogla snaći od uzrujanosti. Samo kad stadoše čestitati Négrelu Cécilijini roditelji, ona se nasmiješi. Taj je brak bio sada gotova stvar. Hennebeau je šutio i gledao, te hodao od svoje žene do toga ljubavnika njena, za kojega se je jutros kleo da će ga ubiti, i onda do te djevojke, što će mu onoga valjda skinuti s vrata. Nije mu se žurilo i jedino ga je još bilo strah da mu ne bi žena još dublje pala, možda i do kojega lakaja.

– A što vi, slatke male – zapita Deneulin svoje kćeri – vama nisu ništa napravili?

Lucie i Jeanne prestrašile su se doduše, ali su bile zadovoljne što su to vidjele. Sada su se smijale.

– Zakona mu! – opet će otac – To je bio valjan dan!... Ako bi htjele imati miraz, nastojte da ga same steknete; pa možda ćete morati još i mene hraniti.

Šalio se je, ali glas mu je drhtao. Oči mu se zasuzile, kad mu obje kćeri poletješe u zagrljaj.

Kad je Hennebeau čuo to Deneulinovo priznanje, da je propao, živa mu misao razvedri lice. I zbilja će Vandame pripasti Montsouu; to će biti naknada, kojoj se nada, sretni slučaj, koji će mu vratiti milost gospode upravitelja. U svakoj nesreći svojega života on točno izvršava zapovijedi, što ih dobiva, te strogom stegom, u kojoj živi, stvara ono malo svoje sreće.

Umirili su se, te umoran mir zavladao salonom, u kojem su tiho gorjele dvije lampe, a zrak je bio mlak i zagušljiv od zavjesa. Što li se zbiva vani? Vikači šute, kamenje nije više udaralo u pročelje kuće; samo se čuju jaki, mukli udarci, oni udarci sjekirama, što daleko odjekuju po šumama. Htjeli su znati što je, te su se vraćali u predsoblje i izvirivali kroz staklena vrata. Čak se i gospođe i gospođice popeše na prvi kat i stadoše iza rebrnica.

– Vidite li onoga nitkova Rasseneura, tamo preko puta, na pragu krčme? – zapita Hennebeau Deneulina. – Ja sam slutio; on mora biti u sve to upleten.

A ipak nije to bio Rasseneur, nego Étienne. Razvaljuje on sjekinom Maigratov dućan. I uvijek doziva drugove; zar roba tu unutra nije ugljenarska svojina? Zar oni nemaju prava da opet oduzmu svoje dobro od toga kradljivca, koji ih izrabljuje odavno i mori ih gladom, čim mu društvo migne? Malo po malo poodlazili svi od upraviteljeva stana i dotrkivali na pljačkanje susjednoga dućana. Opet je grmio uzvik: Kruha! Kruha! Kruha! Za ovim će vratima naći kruha. Gladni ih bijes zaokupio, kao da sada odjednom ne mogu dulje čekati, nego će izdahnuti ovdje na cesti. Gurali su tako u vrata, te se je Étienne svaki put, kad god zamahne sjekinom, bojao da ne bi koga ranio.

Kad je Maigrat otišao iz predsoblja upraviteljeva stana, najprije se je sklonio u kuhinju; ali tamo nije ništa čuo i sve su mu se priviđale strašne navale na njegov dućan. Popeo se opet gore i sakrio se vani za šmrk. Ali u to razabra jasno kako pucaju vrata, kako buče kod pljačke i spominju njegovo ime. Nije to dakle tlapnja: ako ne vidi, a ono sada čuje, pa pazi na navalu i uši mu zuje. Kad god udari sjekira, pogađa ga u srce. Jedna je šarka odvaljena; još pet časaka i dućan je osvojen. Prikazuje mu se na pameti u zbiljskim, strašnim slikama, kako razbojnici navaljuju, obijaju ladice i ispražnjuju vreće, pa kako sve izjedoše i ispiše, čak i kuću odnesoše, tako njemu ne preostade ni palica da krene prosjačiti po selima. Ne, neće on pustiti da ga sasvim upropaste; volio bi radije pri tom i poginuti. Otkada je ovdje, vidi na stražnjem prozoru svoje kuće sićušnu sjenu svoje žene, blijede i zbunjene, gdje iza okna gleda kako udaraju sjekinom, sa svojim nijemim likom jadnoga, bijednoga stvorenja. Dolje ima spremište, koje leži tako da se iz vrta upraviteljeva stana možeš na njega popeti podižući se uz drvenu rešetku na zidu; odatle je lako otpuzati po crepovima sve do prozora. Misao, da se ovako vrati kući, mučila ga je sada, pogotovo jer se je grizao što je i otišao. Možda će još dospjeti da pokuštvom zavali dućanska vrata; a smišlja on i drugačiju junačku obranu: vruće ulje, zapaljen petrolej, koji bi on odozgo izlio. Ali ta se je ljubav za robu borila s njegovim strahom; hropac ga je hvatao od kukavštine, koju je suzbijao. Naglo se odluči kad je jače grunula sjekira u vrata. Lakomost ga je pobijedila. On i žena tijelom će svojim braniti vreće, a nijednoga kruha neće prepustiti.

Skoro u isti mah zaori buka.

– Gledajte! Gledajte!... Macan je tamo gore! Udrите máčka! Udrите máčka!

Rulja je bila opazila Maigrata na krovu spremišta. Iako je bio težak, u svojoj se je grozničavosti popeo hitro na rešetku, ne mareći što se drvo lomi; sada se je izvalio na crepove i

muči se da stigne do prozora. Ali nagib je jako strm, trbuh smeta, a nokti mu se kidaju. Dovukao bi se ipak sve do gore, da nije stao drhtati, bojeći se kamenja, jer rulja, koju on ne vidi više, neprestano viče pod njim:

– Udri máčka! Udri máčka!... Treba ga smlaviti!

I odjednom mu obje ruke u isti mah popuste i on se odvalja kao kugla, preleti oluk i padne poprijeko na zid, tako nezgodno da je odskočio na ulicu i tamo o ugao na kamenu međašu razmrskao glavu. Mozak mu prsne. Mrtav je. A žena mu još uvijek gleda iza rebrénica, blijeda i zbunjena.

Svi se ukoče zaprepašteni. Étienne zastane i sjekira mu ispuzne iz ruku. Maheu, Levaque i svi drugi zaboravili na dućan i uprli oči u zid, niz koji teče tanak crven mlaz. Vika pres-tala i tišina se rasprostrla po sve mračnijoj večeri.

Ali odmah opet započe hajka. Nasrnuše žene, opite krvlju.

– Ipak postoji dobar Bog! Ah! Svinjo, sada ti je kraj!

Opkolile još topli trup, pa su ga grdile sa smijehom, krsteći njegovu razmrskanu glavu gadnom njuškom, urlajući smrti u lice davnu mržnju svojega beskruhnoga života.

– Ja ti dugujem šezdeset franaka, eto, naplatio si, kradljivče! – reče Maheuvica, bijes-na kao i druge. Nećeš mi više uskratiti veresiju... Čekaj, čekaj! Moram te još utoviti!

Sa svih deset prstiju izgrebe zemlje, zahvati dvije šake i silovito mu natrpa usta.

– Na! Evo, pa jedi!... Na! Jedi, jedi, ti, koji si nas izjedao!

Sve gore pogrde padaju. A mrtvac leži istegnuto na leđima, nepomičan i krupnim ukoče-nim očima gleda beskrajno nebo, s kojega pada noć. Ta zemlja, nabijena mu u usta, kruh je, što je on njima uskratilo. I neće on sada ničega više jesti osim toga kruha. Nije mu bilo na sreću što je morio gladom siromašni svijet.

Ali žene mu imaju još i drugih želja za osvetom. Prevrću ga i njuškaju, kao da su vučice. Sve traže pogrdu, divljaštvo, od kojega bi im odlanulo.

Začuje se oštri Bruleičin glas.

– Treba macana uštrojiti!

– Jest, jest! Drž' máčka! Drž' máčka!... Dogrdio je gad!

Mouquette mu zdere hlače, Levaquovica mu digne noge, a Brule mu suhim starim ru-kama razmakne butove i uhvati mrtvu mušku snagu. Drži i čupa, a od napora joj se na-pela slaba leđa i pucaju dugačke ruke. Mekana koža ne popušta i ona je morala opet zgrabiti. Na koncu istrgne komad maljava, krvava mesa i zamahne njim, pobjednički se smijući:

– Evo ga! Evo ga!

Oštri glasovi pozdrave kletvama strašni pobjedni znak.

– Ah! Huljo, nećeš više puniti naše djevojke!

– Jest, svršeno je živinsko plaćanje, nećemo ti se više sve redom guziti da dobijemo kruha.

– Evo! Ja ti dugujem šest franaka, hoćeš li na račun? Ja hoću, ako još možeš!

Na tu se šalu stresu od strašna smijeha. Pokazuju krvavi komad kao kakvu ljutu zvijer, od koje je svaka trpjela, a sada su je napokon smlavile i eto je sada nemoćne u njihovoj vlasti. Pljuju na to, keze zube i neprestano im ori bijesni prezir:

– Ne može više! Ne može više!... Ne bacamo mi to čovjeka u zemlju... Gnij samo, kad nisi ni za što!

Brule natakne onaj komad na vrh svoje palice; ovako držeći ga uvis i noseći ga kao zastavu, pojuri na cestu, a za njom žene u gunguli i urlanju. Krvave kapi padaju, a to jedno meso visi kao kakav otpadak u mesnici. Gore se na prozoru Maigratovica još uvijek ne miče; ali u posljednjim sunčanim zrakama blijedo joj se lice kroz loše staklo na prozoru čini takvim kao da se smije. Bila je bijena i varana svakoga sata i od jutra do mraka sag-nuta nad upisnikom, pa se možda i smije, što ženska rulja trči s tom ljutom zvijeri, smlavljenom zvijeri, navrh palice.

To se je strašno sakaćenje izvršilo s ledenom grozotom. Ni Étienne, ni Maheu, ni drugi ne dospješe spriječiti: svi oni stoje ukočeni pred ovom furijskom trkom. Na vratima Tisonove krčme jave se glave: Rasseneur, blijed od srdžbe, i Zacharie i Philomene, uprepašteni što vidješe. Dva starca, Bonnemort i Mouque, jako su ozbiljni i klimaju glavom. Samo je Jeanlinu do šale, pa on komâ laktom Béberta i sili Lydie, da digne nos. A žene se već vraćaju, otkuda su došle, i prolaze ispod prozora upraviteljeva stana. Iza rebrenica pružaju vratove gospođe i gospođice. Nisu mogle vidjeti što se zbiva, priječi im zid, a i slabo se razabire, jer je zanoćalo.

– Što im je to navrh palice? – zapita Cécile, koja se je toliko ohrabrila da čak i ona gleda.

Lucie i Jeanne rekoše da je jamačno zečja koža.

– Nije, nije – promrmlja gospođa Hennebeau – valjda su opljačkali mesnicu, jer kao da je to komad svinjetine.

U taj se čas strese i zašuti. Gospođa Grégoire ju je gurnula koljenom. Obje su zinule. Gospođice su sasvim problijedjele, ali nisu više pitale, nego razrogačenim očima motrile tu crvenu prikazu na mračnoj pozadini.

Étienne opet zamahne sjekirom. Ali mrzovolje ne nestaje; taj trup zakrčuje sada cestu i brani dućan. Mnogi uzmaoše. Kao da ih sve umiruje neka zasićenost. Maheu se smrknuo; odjednom on začuo gdje mu nečiji glas šapće neka bježi. Okrene se i prepozna Catherineu, još uvijek u starom muškom kaputu, crnu, zasopljenu. Mahne i odgurne je. Ne htjede je slušati, nego joj zaprijeti da će je istući. Ona se očajno trgne, malko pooklijeva, a onda potrči k Étienneu.

– Bježi, bježi, evo žandara!

I on je otjera i ispsuje. Šinula mu u obraze krv od njenih pljusaka. Ali Catherine se nije plašila, nego ga natjerala, da baci sjekiru, te ga odvukla s neodoljivom snagom.

– Kad ti velim da dolaze žandari!... Ta slušaj me. Chaval je otišao po njih i vodi ih, da znaš. Meni se je to zgadilo, pa sam došla... Bježi! Neću da te uhvate.

Catherine ga odvede baš u času kad se je u daljini stresla cesta od teške trke. Odmah zaroni vika: Žandari! Žandari! Nastade lom i strašno bježanje, te se za dvije minute očisti sva cesta, kao da ju je pomela bura. Trup je Maigratov bio jedina tamna mrlja na bijeloj zemlji. Pred Tisonovom je krčmom ostao još jedini Rasseneur; odlanulo mu je i vedra lica plješče on lakoj pobjedi sabalja. Montsou je pust i zamro, kuće su zatvorene i tihe, a građani se znoje, cvokoću zubima i ne smiju ni izviriti. Ravnicu pokrila crna noć i na tužnom se nebu vide samo talionice i koksove peći što gore. Tromo se približava trka žandarska. Javiše se, ali se ne razaznaju, nego se vidi samo mračan skup. A za njima, povjerenom njenoj pasci, stiže napokon dvokolica marchienneskoga slastičara, i iz nje skoči momak, te stane mirne duše vaditi lisnato tijesto.

ŠESTI DIO

I.

Još je prva polovica mjeseca veljače, a teška studen produžuje ljutu zimu, ne žaleći sirotinje. Opet vlasti krenuše na put: predstojnik iz Lillea, pa državni odvjetnik i general. Žandari nisu bili dovoljni, pa je vojska zaposjela Montsou, čitava pukovnija, i momčad se utaborila od Beaugniesa do Marchiennesa. Oružane straže čuvaju okna, pred svakim strojem stoje vojnici. Upraviteljev stan, skladišta ugljениčkoga društva, pa čak i kuće nekih građana načičkane su bajonetima. Po cestama se čuje samo još polagano stupanje vojničkih ophodnja. Na ugljari u Voreuxu uvijek stoji straža, propuhivana na visini ledenim vjetrom, kao paska nad prostranom ravnicom; i svaka dva sata, kao u neprijateljskoj zemlji, odjekuju stražarski klikovi.

– Ko je?... Naprijed na odziv!

Râd nije nigdje obnovljen. Što više, štrajk se je pogoršao: Crèvecœur, Mirou, Madeleine obustaviše vađenje kao i Voreux; Feutry-Cantel i Victoire gube svakoga jutra radnike; u Saint-Thomasu, dosad nedirnutom, nema dosta radnika. To je sada nijem prkos sili, kojom je rudarima povrijeđen ponos. Naselja kao da su izumrla usred tih repišta. Rudari se nikada ne miču, i samo slučajno možeš kojega sresti, gdje korača sâm samcat, mrka pogleda, i obara glavu pred vojnicima u crvenim hlačama. Ali u toj sumornoj mrtvoj tišini, u tom tvrdoglavom strpljenju, u tom prkosu puškama, prividna je blagost, prisiljena i strpljiva pokornost, kao u zvjeradi u kavezu, koja pilji oči u krotitelja, ali je spremna da ga napadne, čim okrene leđa. Ugljениčkome društvu je taj nerad na propast, te ono kani najmiti borinaške rudare, s belgijske granice, ali se ne usuđuje; tako i dalje traje borba među ugljenarima, koji se zatvaraju u kućama, i mrtvim ugljenicima, što ih čuva vojska.

Odmah sutradan iza onoga strašnoga dana, u jedan mah, nastao je taj mir, što sada krije toliku stravu, da o kvaru i divljaštinama šute, koliko god mogu. Povala se istraga i ustanovilo se da je Maigrat poginuo od pada, a strašno je sakaćenje mrtvoga trupa ostalo neobjašnjem i o tom se rasprele priče. Ni ugljениčko društvo ne priznaje kakvu je štetu pretrpjelo, a ni Grégoirovi se ne upinju da kompromitiraju svoju kćerku sablažnjivom sudskom raspravom, gdje bi ona morala svjedočiti. No ipak su neki pozatvarani, i to, kao svagda, tobožnji krivci, glupani i strašljivci, koji ne znaju ništa. Zabunom potjerali Pier-

rona okovanih ruku sve do Marchiennesa, na veliki smijeh njegovih drugova. I Rasseneura malo da ne odvedoše žandari. A upraviteljstvo je jedino sastavljalo imenike otpuštenih radnika i vraćalo svu silu radničkih knjižica: dobio ju je Maheu, i Levaque, i još trideset i četiri njihova druga u samom naselju Deux-Cent-Quarante. I sva se krivica svalila na Étiennea, kojega je nestalo one večeri nakon meteža, te ga traže, ali nikako ga ne mogu pronaći. Chaval ga je od mržnje prijavio, no druge ne htjede izdati, jer ga je namolila Catherine, da tako spasi svoje roditelje. Prolaze dani, svi osjećaju da još nikako nije kraj, i s tegobom na srcu čekaju, kada li će se svršiti.

U Montsouu se otada građani svake noći trzaju u snu i uši im zuje od neke umišljene uzbuene, a nozdrve uvijek dršću, mirišući pušćani prah. Ali najgore ih je smutila propovijed novoga župnika, popa Ranviera, toga mršavoga svećenika s očima kao žeravicama, koji je došao nakon Joira. Gdje li je njemu ona ljupka Joireova opreznost, ona jedina briga debeloga i blagoga čovjeka da sa svakim živi u miru! A taj se pop Ranvier usudio braniti te odurne razbojнике, što htjedoše osramotiti kraj! Ispričava on štrajkaška zločinstva, žestoko napada građanstvo i na njega svaljuje svu odgovornost. Građanstvo je otelo crkvi njene starinske povlastice, da ih ono samo zlorabi, te je ovaj svijet prevratilo u proklet kraj nepravde i patnje; građanstvo potiče nesporazume, građanstvo tjera k strahovitoj katastrofi svojim bezboštvom, tvrdoglavošću, što se neće vratiti k vjeri, k starinskomu bratstvu prvih kršćana. Drznuo se je čak i prijetiti bogatašima, te im javio da će se Bog, ako se budu dalje tvrdoglavili i ako ne budu slušali glas Božji, svakako prikloniti siromasima: oduzet će bogatstvo uživačima nevjernicima i razdijeliti ga poniznima na zemlji, da bude slava i dika njegova. Pobožnjaci dršću zbog toga, javni bilježnik veli da je to najgori socijalizam, a svima se priviđa župnik na čelu rulje, kako maše križem i jakim udarcima razara građansko društvo iz godine 1789.

Kad Hennebeaua obavijestije, slegao on samo ramenima i rekao:

– Ako nam bude suviše dosađivao, biskup će nam ga skinuti s vrâta.

Tako se razastrla panika ravnicom s jednoga kraja do drugoga. A Étienne je stanovao dotle pod zemljom, na dnu Réquillarta, u Jeanlinovoj jazbini. Tu se je krio i nitko nije ni slutio da je tako blizu.

Smjelo je i mirno to zaklonište, u samom rudniku, u zapuštenom rovu staroga okna, pa mu se ne nailazi na trag. Gore su trnjine i glogovi izrasli između srušenih greda stražarnice i zatrpali jamu; nitko se više ne usuđuje ovamo, jer treba biti vješt, pa se uhvatiti za oskorušine žile, bez straha se baciti u jamu i dosegnuti stepenice, koje su još čvrste; i druge zapreke još štite, zagušljiva žega, sto i dvadeset metara opasna silaženja, onda mučno puzanje potrbuške, četvrt milje, kroz sužen hodnik, dok ne stigneš u zločinačku spilju, napunjenu ukradenim. Tu Étienne živi u obilju. Našao je rakije, ostatak suha bakalara, svakojakoga živeža. Prostran ležaj na sijenu divan je, a niotkud nema propuha, nego je jednaka temperatura, mlaka kao u kupki. Samo za svjetlost je nezgoda, da je ne bi nestalo. Jeanlin, koji mu je sada dobavljač, mudar je i oprezan kao divljak koji uživa što vuče žandare za nos, pa mu sve donosi, čak i pomadu, ali nikako ne može ukrasti zamotak lojanica.

Od petoga dana pali Étienne svijeću samo onda kad jede. Ne može gutati u mraku. Ta beskrajna noć, potpuna, uvijek crna, velika je muka njegova. Što mu koristi što spava siguran, što je opskrbljen kruhom, što mu je toplo, kad mu nikada nije noć tako teško pritiskivala glavu. Čini mu se, kao da mu zatire čak i misli. Sada eto živi od ukradenih stvari! I uza sve komunističke teorije bune se u njem prigovori njegova odgoja, te se on zadovoljava suhim kruhom i smanjuje svoj obrok. Ta što će? Živjeti mora, a svoju zadaću još nije izvršio. Drugi ga stid muči i grize ga savjest za ono divlje pijanstvo, kad se je natašte na-

pio na ljutoj studeni rakije i onda s nožem poletio na Chavala. To razbuđuje u njemu neku nepoznatu stravu, nasljedno zlo, davnu baštinu pijanstva, što ne podnosi više ni kap alkohola, jer odmah zapada u ubojnički bijes. Zar će naposljetku biti ubojicom? Kad se je sklonio u ovaj zaklon, u tihu dubinu zemlje, sit bjesnila, prospavao je dva dana kao životinja, koja je zasićena da skapava. A gađenje ga ne prolazi, umoran je, usta su mu gorka, glava ga boli, kao nakon kakve terevenke. Prođe tjedan dana; Maheuovi budu obaviješteni, ali mu ne mogaše poslati lojanicu, i on se morao odreći svjetlosti, čak i kad jede.

Prolaze sati i sati, a Étienne leži izvaljen na sijenu. Muče ga puste misli, o kojima nije ni sanjao da postoje. To je osjećaj nadmoći koji ga je isticao među drugovima, zanos za sebe samoga, kako napreduje znanjem. Nikako još nije toliko razmišljao, pa sada pita sâm sebe, otkuda mu ona odvratnost sutradan iza bijesne trke po ugljenicima; ne usuđuje se odgovoriti, jer mu brane uspomene, podla lakomost, prostaštvo instinkta, zadah sve te nevolje, što je onda izvjetrena. Iako ga muči pomrčina, ipak će se još vratiti u naselje. Gade mu se ti zgomilani jadnici, zbijeni, da žive u skupinama. Ni s jednim ne možeš ozbiljno govoriti o politici. Žive kao stoka, uvijek u zraku, okuženu crnim lukom, da se gušiš! Htio im je proširiti vidik, da ih digne do blagostanja i građanskoga uljuđenja i da ih učini gospodarima, ali dalek je taj put! A on nema više srčanosti da u toj gladnoj tamnici očekuje pobjedu. Polako ga prolazi tašta želja da im bude vođa, i neprestana briga da misli za njih, te mu udahnjuje dušu onih građana koje on mrzi.

Jedne večeri donese Jeanlin komadićak lojanice, ukradene iz svjetiljke nekoga vozača; Étienneu silno odlane. Kad mu pomrčina padne kao teret na glavu, da misli: poludjet će, i kad sasvim otupi, pali časkom svijeću; a onda, čim rastjera möru, gasi je, štedeći tu svjetlost, potrebnu mu za život, isto kao i kruh. Tišina mu zuji u ušima, čuje samo kako protčava rulja štakora, kako pucaju stare grede i kako pauk tiho prede svoju paučinu. Otvorenih očiju u tom mlakom ništavilu vraća se uvijek na misao: što li drugovi rade tamo gore. Smatra krajnjim kukavičlukom odmetnuti se od njih. Sakriva se ovako samo zato da ostane na slobodi, da ih savjetuje i da radi. Duge su mu sanjarije ustalile ambiciju: dok nema ničega boljega, želi biti kao Pluchart, okaniti se posla i baviti se samo politikom, ali da bude sâm, da ima čistu sobu, pod izlikom da duševni rad zaokuplja sav život i iziskuje veliki mir.

Drugi tjedan reče mu dječak da žandari misle da je otišao u Belgiju; stoga se je on usudio izići iz svoje jame, čim je zapala noć. Željani su obavijestiti se o situaciji i da vidi trebaju li i dalje prkositi. On prosuđuje da je stvar po zlu pošla; prije štrajka je sumnjao u uspjeh i popustio je jedino djelima; a sada, nakon zanosa od pobune, opet se vraća k prijašnjoj sumnji i ne nada se da će prisiliti ugljeničko društvo na uzmak. Ali to još i ne priznaje sâm sebi, jer zebe od straha pri pomisli na nesreću poraza, na svu onu tešku odgovornost za muke, što pada na njega. Zar konac štrajka nije i konac njegove uloge, zar mu nije onda ambicija oborena i on opet bačen, da živi u rudniku, koji zatupljuje, i u naselju koje mu se gadi? I on se je pošteno, ne smišljajući podle laži, trudio vratiti svoju vjeru, da sâm sebi dokaže, kako može biti otpora i kako će se kapital sâm razoriti, kad rãd počini junčko samoubojstvo.

I zbilja se dogodilo sveopće propadanje. Lutajući noću mračnim poljem, poput vuka izvan vlastite šume, kao da je od jednoga do drugoga kraja ravnice čuo same stečajeve. Putem je prolazio uz same zatvorene, mrtve tvornice, kojima zgrade gnjiju pod blijedim nebom. Najgore su nastradale šećerane; šećerana Hoton i šećerana Fauvelle najprije su smanjile broj radnika, a onda jedna za drugom propale. U paromlinu Dutilleul posljednja je meljava bila druge subote u mjesecu, a užarnica Bleuze, gdje se radi užad za rudnik, sasvim je upropaštena štrajkom. U marchienneskom je kraju položaj svaki dan sve

to gori: svi su ognjevi pogašeni u staklani Gagebois, u građevnim radionicama Sonneville neprestano otpuštaju radnike, jedna jedina talionica gori, nijedna se koksova peć ne sija na obzorju. Štrajk montsouskih ugljara, nastao iz industrijske krize, i situacija koja se u ove dvije godine sve više pogoršava, još je i povećao krizu a uskorit će i propast. K uzrocima nevolje, prestanku narudžbi iz Amerike i zastoju kapitalâ, zatrpanih u veliku proizvodnju, pridružuje se sada i neočekivana nestašica ugljena za onih nekoliko parnih kotlova, što se još lože; a to je smrtni hropac, kad ugljenici ne mogu hraniti strojeve tim njihovim kruhom. Rudnička se društva uplašila od opće nevolje, pa je sve manje vadila, a morila je radnike gladom; s tim je dospjela dotle da koncem mjeseca prosinca nije imala na skladištu komadićak ugljena. Svuda je nalik na to, nevolja se vidi iz daljine, jedan će pad povući za sobom drugi, industrije će se sunovratiti i satrti u tako naglom nizu katastrofa, da će posljedice odjeknuti čak u susjedne gradove: Lille, Douai, Valenciennes, odakle će bankari bježati i upropaštavati porodice.

Često je Étienne po toj ledenoj noći zastajao na kojoj okuci da sluša rušenje. Krepko je disao u pomrčini, a zaokupljalo ga je veselje zbog uništenja i nada da će svanuti dan propasti staromu svijetu, kad neće više biti bogatstva, nego će jednakost, kao kosa, sravniti sve sa zemljom. Ali u toj su ga propasti najviše zanimali ugljenici. Putio se je dalje, zaslijepljen pomrčinom, pohađao redom ugljenike i radovao se kad je čuo za kakav nov kvar. Odroni se neprestano dešavaju, i to sve gore, tako da sve dalje napuštaju putove. Iznad sjevernoga mirouskoga rova zemlja se je tako ulegla da se je cesta u Joiselle uvalila u dužini od sto metara, kao da ju je stresao potres; a ugljeničko se društvo sve cjenka, no kako mu smeta graja zbog tih nezgoda, plaća bez cjenkanja vlasnicima nestalu zemlju. Crèvecoeur i Madeleine, koji se lako odronjavaju, sve se jače zatrpavaju. Pripovijeda se da su u oknu Victoire zatrpana dva nadglednika; u Feutry-Cantel provalila je voda i poplavila ga; u Saint-Thomasu se mora podzidati hodnik od kilometra duljine, jer su grede zapuštene i redom se krhaju. Tako od sata do sata nastaju golemi troškovi, odvaljuju se komadi od dioničarskih dividenda, a ta će nagla propast rudničkih dioničkih društava naposljetku morati progutati i zloglasne udjele montsouske, postostručene u jednom stoljeću.

Gledajući ove nezgode redom, Étienne se opet ponada i na koncu povjeruje da bi treći mjesec otpora mogao dotući tu neman, tu tromu, situ zvijer, što se je tamo kao kumir šćućurila u svojem tajnom svetištu. Zna da su se zbog montsouskih nemira jako uzbunile pariške novine, da je nastala žestoka polemika među službenim i oporbenim listovima, te da se pričaju strahote i ponajviše se rabe protiv međunarodnoga socijalizma, od kojega je carsku vladu sada strah, a prije ga je sama poticala. Ni rudnička se uprava ne usuđuje više praviti nevještom, pa su se dva upravitelja udostojila doći na istragu, ali i to, kao da žale i kao da i ne haju za konac svega; toliko su se zanimali za stvar da su za tri dana opet i otišli, govoreći da je sve u najljepšem redu. Međutim, Étienneu su govorili i to da su ta gospoda za svojega boravka neprestano vijećala, grozničavo radila i zaronila se u takva pitanja o kojima nitko iz njihove okoline neće ni pisnuti. Okrivljuje ih Étienne, što se čine povjerljivima, i naziva napokon njihov odlazak ludim bijegom; sada mu je izvjesna pobjeda, kad ti strašni ljudi napuštaju sve.

Ali sljedeće noći zapade opet u očaj. Ugljeničko je društvo prejake petlje da bi ga se tako lako slomio; može društvo izgubiti i milijune, jer će ih kasnije nadoknaditi od svojih radnika, potkresujući im zaradu. Te noći ode on sve do Jean-Barta, a kad mu neki stražar reče da se govori o prepuštanju Vandama montsouskom društvu, dosjeti se što je. Kod Deneulina je, vele, jad i nevolja, nevolja bogata svijeta. Otac se razbolio od nemoći, ostario od brige za novac, a kćeri se bore s trgovcima vjerovnicima, da im ostanu barem košulje. Manje su patnje u gladnim naseljima, nego li u toj građanskoj kući, gdje se kriju

kad piju vodu. Posao u Jean-Bartu nije obnovljen, a za Gaston-Marie se je morala nabaviti nova crpka; ali usprkos velikoj hitnji počela je poplava i prouzrokovala silan trošak. Deneulin pokuša napokon sreću i zaište od Grégoirea sto tisuća franaka u zajam. Grégoire ga odbije; to je Deneulin i očekivao, pa je sada gotov. Odbili su ga Grégoireovi nastojeći ga oteti uzaludnoj borbi, te su mu savjetovali neka proda ugljenik. Ali on se je uvijek žestio da neće. Bjesnio je, što plaća za štrajk. Isprva je mislio da će mu to biti smrt, da će mu krv šiknuti u glavu, da će ga udariti kap. Ali onda, što će? Saslušaj ponude. Gnjava ga, podcjenjuju taj divni plijen, to oporavljeno okno, nanovo opremljeno, gdje samo zato nema obilnijega vađenja jer su prestala novčana sredstva. Sreća će mu biti ako izvuče barem toliko da namiri vjerovnike. Dva se je dana borio s upraviteljima, što su zasjeli u Montsouu, bjesnio, kako se oni mirne duše koriste njegovom nevoljom, i uvijek im je vikao svojim jasnim glasom. Pri tom je i ostalo, a oni se vratili u Pariz, da mirno sačekaju njegov posljednji hropac. Étienne je slutio tu naknadu za nevolje, te ga sada prožimlje malodušnost pred nepobjedivom moći velikih kapitala, koji su u borbi tako jaki, da se tove od poraza, jer proždiru trupove malih kapitala, što padaju pokraj njih.

Sutradan mu na svu sreću Jeanlin donese dobar glas. U Voreuxu samo što nije u rovovima prsnuo pokrov od obloženih dasaka, te moraše onamo brže bolje poslati skup tesara, da popravljaju.

Sve dosad Étienne se je uklanjao Voreuxu, jer ga je uznemirivala vječna crna sjena onoga stražara, što navrh ugljare strši iznad ravnice. Ne možeš mu izmaći, jer se je tu ispeo u zrak kao pukovnijska zastava. Oko tri sata izjutra nebo se stmuri, te on krene k ugljeniku. Tamo mu drugovi pripovjediše kako je zlo s oblaganjem: oni misle čak i to da će se morati odmah sve obnoviti, a s tim bi zastalo vađenje na tri mjeseca dana. Dugo je onuda tamarao, slušajući tesarske maljeve kako lupaju u oknu. Srce mu je radovala ta rana, što se mora zaviti.

Kad se je o svanuću vratio, zatekao je opet stražara na ugljari. Sada će ga sigurno opaziti. Stupao je, misleći na te vojnike, uzete iz naroda i naoružane protiv naroda. Kako bi revolucija lako pobijedila kad bi se vojska odjednom priklonila njoj! Dovoljno bi bilo da se radnik i seljak u vojarnama sjete svojega podrijetla. To bi bila konačna smrt, velika strava, od koje bi cvokotali zubi građanima, pri pomisli da se vojska odmeće. Za dva bi sata bili zbrisani i uništeni skupa s nasladama i strahotama svoga nepravednoga života. I sada se već veli da su cijele pukovnije zaražene socijalizmom. Je li to istina? Hoće li naboji, što ih je građanstvo porazdavalo, prouzrokovati svanuće pravde? Onda preskoči mladić k drugoj nadi, pa stane sanjati kako pukovnija, od koje je straža, što sada čuva ugljenike, prelazi u štrajk, strijelja svo ugljeničko društvo i predaje naposljetku rudnik rudarima.

Tad opazi da se penje na ugljaru. Glava mu je zujala od tih misli. Zašto ne bi porazgovarao s tim vojnikom? Saznao bi kakve su mu misli. Približavao se je tobože ravnodušan, kao da sakuplja drva u otkopanoj zemlji. Stražar se nije micao.

– Što je, druže? Jadno vrijeme! – napokon će Étienne. – Čini se, da će biti snijega.

Bio je to sitan vojnik, vrlo plav, blaga, blijeda lica, posuta pjegama. Još mu je nezgodno bilo u toj kabanici jer je bio novak.

– Jest, ipak; i ja mislim – promrmlja on.

Zagledao se modrim očima u blijedo nebo, u zadimljenu zoru, što svojom čađi pada iz daljine kao olovom na ravnicu.

– Al su glupi što su vas postavili ovamo, da zebete! – opet će Étienne. – Kao da iščekujemo kozake!... A onda i puše tu uvijek vjetar!

Vojničić je cvokotao zubima, ali se nije tužio. Imao je tu doduše kućerak od gola kame-nja, gdje se za burnih noći sklanja starac Bonnemort, ali zapovijed je da ne odlazi s vrha ugljare, pa se vojnik nije micao, iako su mu se ruke ukočile od studeni, da i ne osjeća više oružje. Bio je jedan od onih šezdeset momaka, što čuvaju Voreux; a kako je brzi red za stražarenje, skoro mu se tu već i zamrzoše noge. Takav je zanat, strpljiva ga je poslušnost sasvim umrtvila, te je odgovarao samo na pitanja, mucajući kao pospano dijete.

Zalud se je Étienne mučio četvrt sata da ga navede na razgovor o politici. Veli: jest, veli: nije, a čini se da i ne razumije o čem govore; drugovi, veli, pripovijedaju, da je kapetan republikanac; što se njega samoga tiče, on se u to ne razumije i svejedno mu je. Ako mu zapovjedi da puca, on će pucati, da ne bude kažnjen. A radnik ga je slušao i spopadala ga je mržnja, kojom narod mrzi vojsku, tu braću kojoj mijenjaju srce, navlačeći joj na zadnjicu crvene hlače.

– A kako vam je ime?

– Jules.

– Otkuda ste?

– Iz Plogofa, tamo dolje.

I on ispruži ruku nasumce. U Bretanji je, dalje ne zna ništa. Blijedo mu lice oživjelo; zagrijao se i stao se smješhati.

– Imam mater i sestru. Čekaju me jamačno Ah! I načekat će se... Kad sam odlazio, ispratile su me čak u Pont-l'Abbé. Unajmili smo konja od Lepalmeca, jer kad silaziš s Audierne, noge se lome. Stričević Karlo dočekao nas je s kobasicama, ali žene su toliko plakale, da su nam kobasice zapadale u grlu... Ah! Bože moj! Ah! Bože moj! Daleko je naša kuća!

Oči mu se ovlažile, ali on se još uvijek smijao. Pusti plogofski kraj, divlja obala Raz, oko kojega se vitlaju oluje, prikazivao mu se je obasjan suncem, rujan od vrijesa.

– Molim vas – zapita vojnik – ako ja ne budem imao kazni, što mislite, hoće li mi za dvije godine dati dopust na mjesec dana?

Sada stane Étienne pripovijedati o Provansi, odakle je otišao još u djetinjstvu. Danilo se je, a snježne pahuljice stale lijetati ispod neba zemljane boje. Ali na koncu se je uznemirio kad je spazio Jeanlina, gdje tumara kroz trnje i zapanjen gleda njega ovdje gore. Onda mu deran mahne, neka dođe. I što će ta sanjarija o bratstvu s vojnicima? Za to će trebati još godinâ i godinâ. Žalostio ga je taj uzaludni pokušaj, kao da se je nadao uspjehu. Ali odjednom je razumio zašto maše Jeanlin: mijenja se straža. Pođe i pohiti u Réquillart pod zemlju, a srce mu je i opet pucalo zbog poraza. Kraj njega je pak trčao deran optužujući vojnika da je on, gadna mrcina, zovnuo stražu, da pucaju na njega.

Navrh ugljare stajao je Jules nepomičan, a oči upiljio u snijeg što pada. Narednik se približi i propisani se klikovi izmijene.

– Tko je?... Naprijed na odziv!

Začuju se teški koraci, gdje odlaze; odjekuju kao u osvojenoj zemlji. Ali iako se dani, po naseljima se ništa ne miče, ugljenari šute i bjesne pod vojničkom čizmom.

II.

Dva je dana sniježilo. Ujutro je prestalo, a jaka mrzavica preledila prostranu ravnicu. Ta crna zemlja, s cestama kao od tinte, sa zidovima i drvećem, poprašenim ugljenovom pra-

šinom, sada je sva pobijeljela u beskrajnu daljinu samom bjeloćom. Naselje Deux-Cent-Quarante nestalo je pod snijegom. Iz krovova ne suklja nijedan dim. Kuće su bez ognja, hladne kao i kamenje na cestama, pa ne rastapaju debeli snijeg na crepovima. To je sada niz bijelih ploča na bijeloj ravnici, priviđenje mrtva sela, pokrivena mrtvačkim pokrovom. Jedino po ulicama, kuda prolaze ophodnje, izgaženi su blatni tragovi.

Kod Maheuovih je sinoć izgorjela posljednja lopata ugljena; a po tom strašnom vremenu, kad i vrapci ne nalaze ni slamčice, nema ni spomena o skupljanju na ugljari. Alzira je tvrdoglavo i jadnim rukama čeprkala po snijegu, a sada je gotovo na umoru. Maheuovica ju je umotala u komad pokrivača i čeka doktora Vanderhaghena, po kojega je odlazila već dva puta, ali ga nije mogla zateći; no sluškinja je obećala da će gospodin prije noći doći u naselje. Mati stoji kraj prozora i iščekuje doktora, a mala bolesnica, koja neće ležati, cvokoće na stolici, jer tu joj je, kraj hladne peći, tobože bolje. Pred njom sjedi starac Bonnemort, opet ukočenih nogu, i kao da spava. Lenora i Henri nisu kod kuće, nego se s Jeanlinom skitaju po cestama i prosjače. Po praznoj sobi korača Maheu sâm teškim koračajem i u hodu udara o zid, kao tupa zvijer, koja ne vidi više svoj kavez. I petrolej je potrošen, ali od snijega vani odsijeva takva bjeloća, da je i noću osvijetljena soba, iako nejasno.

Zalupkaju cokule i Levaquovica kao vjetar odgurne vrata, sva izvan sebe i još s vrata dovikujući Maheuovici:

– Ti dakle veliš da moj stanar mora meni plaćati franak, kad god spava sa mnom!

Maheuovica slegne ramenima.

– Okani me se, nisam ja ništa rekla... Najprije, ko ti je to kazao?

– Kazuj mi da si ti rekla, pa ne moraš znati... Veliš čak i to da nas čuješ kroz zid, kada smo u sramotnom poslu, i da je kod nas sve gore na krevetu loj, jer ja uvijek ležim na leđima... Daj reci, da nisi govorila, ha!

Svaki dan nastaju svađe zbog neprestanih ženskih brbljarija. Pogotovo među obiteljima koje žive vrata uz vrata, razmirice su i pomirbe svakidašnje. Ali nikada ih još nije zavadila takva pakost. Otkada je štrajk, glad ogorčuje mržnju i moraju se tući: zadjevica među lajavim ženama svršava se tučnjavom među muževima.

Uto evo i Levaqua, gdje na silu vodi Bouteloupa.

– Evo drûga, pa neka on reče je li plaćao franak mojoj ženi, da spava s njom.

Stanar je preplašen krio u bradurinu svoju zaljubljenost, pa se branio i muca.

– Oh! Ta nisam, nikada nisam!

Sada Levaque plane i zamahne pesnicom pod Maheuov nos.

– Ti znaš da ja to ne trpim. Takvoj bih ženi ja dušu istresao... Ti dakle vjeruješ što je ona rekla?

– Ta za Boga! – zavikne Maheu, bijesan, što su ga trgli iz klonulosti, što znače sve te brbljarije? Zar nema i tako dosta nevolje? Okani me se, jer ću ti odvaliti!... A najprije, ko veli da je moja žena to rekla?

Maheuovica se oporo nasmije, a onda se okrene Levaquovici.

– Ah! Dakle Pierronovica... Onda ti mogu i ja reći što je rekla meni. Jest! Rekla mi je da ti spavaš s dva svoja muža; jedan je pod tobom, a drugi na tebi!

Sada nastane graja, da oglušiš. Svi se ražestili. Levaquovica vrati Maheuovima, da Pierronovica jošte koliko o njima kazuje i da su prodali Catherinu i da su svi, pa čak i mališani, otrovani gadnom bolešću, što ju je Étienne stekao u *Vulkanu*.

– To ona veli, to ona veli – zaurla Maheu. – Dobro je! Ja ću k njoj otići, pa ako mi reče da je to kazala, odrapit ću joj po gubici.

Pojuri napolje, a Levaquovi za njim kao svjedoci. Dotle Bouteloup, koji se je bojavao kavge, izmakne krišom. Razjarena kavgom htjede i Maheuovica poći, ali je zadrži Alzirina kuknjava. Preklopi krajeve pokrivača oko uzdrhtala djevojčina tijela, te opet stane uz prozor i zagleda se. A toga liječnika još uvijek nema!

Pred Pierronovim vratima sretnu Maheu i Levaquovi Lydie, gdje tapka po snijegu. Kuća je bila zaključana, samo je tračak svjetlosti padao kroz pukotinu na rebrenicama. Dijete odgovori na pitanja isprva u neprilici: nije, tata nije tu, otišao je u praonicu, da se sastane s majkom Brule i da donese rublje. Onda se zbuni i ne htjede reći što mama radi. Na koncu se okani svega i s podmuklom se zlobom nasmije: mama ju je istjerala, jer je tu gospodin Dansaert, a ona im smeta razgovoru. Dansaert je još od jutra obilazio, s dva žandara po naselju, nastojeći skupiti radnike, navaljujući na slabiće i razglasujući da je ugljeničko društvo odlučilo unajmiti borinaške radnike, ako radnici u Voreuxu ne bi u četvrtak sišli u rov. Pred noć, kad je zatekao Pierronovicu samu, otpustio je žandare i ostao kod nje, da uz peć ispije čašu rakije.

– Pst! Mir, da ih vidimo! – šapne Levaque i bludno se nasmije. – Odmah ćemo se i objasniti... Odlazi, curice!

Lydie uzmakne nekoliko koračaja, a Levaque prisloni oko k pukotini na rebrenicama. Guši se od tiha pocikivanja i trese se, samo što ne prasne. Iza njega zaviri i Levaquovica, ali joj se tobože smučilo, pa veli da joj se gadi. Maheu je odgurne, da i on vidi, pa reče da to vrijedi novaca. I opet se obredaju, kao u komediji, i svako zaviri. Soba se je blistala od čistoće i u njoj je gorio jak oganj, na stolu su bili kolači, boca i čaše; prava pravcata gozba. I takva gozba da sve ono što vidješe rasrdi napokon ta dva čovjeka, što bi se u drugim prilikama šalila s tim pola godine. Što je zadigla suknje, te se nabija do vrâta, to je smiješno. Ali, sto joj jada, zar nije svinjarija, što se daje častiti kraj topla ognja i sladi se kolačima, a drugovi nemaju ni kore kruha ni lopate ugljena!

– Evo tate! – zavikne Lydie i pobjegne.

Pierron se je mirno vraćao iz praonice i nosio na ramenu svežanj rublja. Maheu će odmah zapitati ga.

– Je li, kažu: tvoja je žena rekla da sam ja prodao Catherinu i da smo svi mi u kući zaraženi... A ko u tvojoj kući plaća tvojoj ženi? Da nije onaj gospodin što joj baš sada tare kožu?

Pierron se zapanjio i ništa nije razumio. Ali Pierronovicu spopao strah, kada je začula graju, pa ona zbunjena odškrine vrata, da vidi što je. Pojavi se sva crvena, još uvijek zadignute suknje, zapete za pojas; ostrag u sobi Dansaert je navrat-nanos navlačio hlače. Nadglednik pobjegne i nestane ga. Drhtao je od straha, da ta zgoda ne bi stigla upraviteľju do ušiju. A onda nastade strašan skandal, smijeh, buka, psovke.

– Ti, što uvijek veliš o drugima da su gadure – zavikne Levaquovica Pierronovici, nije ni čudo da si čista kad te taru starješine!

– Ah! Zar i ona da govori! – prihvati Levaque. Gle ti te drolje što veli da moja žena spava sa mnom i sa stanarom, i da je jedan pod njom, a jedan na njoj!... Jest, jest, rekli su mi, da ti to veliš.

Ali Pierronovica se umirila te prezirno prkosi prostaštivima, znajući izvjesno da je najljepša i najimućnija.

– Što rekoh, rekoh, pa me se okanite, eto!... Što se vas tiču moji poslovi, vi zavidljivci, što nama zamjerate jer ulažemo novce u štedionicu! Samo vi govorite, što god vas je volja, moj muž zna dobro zašto je gospodin Dansaert bio kod nas.

I zbilja se je Pierron žestio i branio svoju ženu. Prepirka se promijeni, te on bude okršten prodancem, uhodom, psom ugljениčkoga društva, i okrivljen da se kljuka slatkim zaloga-jima, kojima mu starješine plaćaju izdajstva. Pierron je odvrćao i tvrdio da mu je Maheu turnuo pod vrata prijetnju: papir, na kojem su dvije ukrštene mrtvačke kosti i iznad njih bodež. A sve se završilo nasilno, tučnjavom među muškarcima, kao i sve kavge ženske, otkad je glad razbjesnila i najblažega čovjeka. Maheu i Levaque navališe pesnicama na Pierrona, te su ih morali rastavljati.

Kad se Brule vrati iz praonice, njenu je zetu curkom curila krv iz nosa. Pripovjedi joj što je, te ona samo reče:

– Ta me svinja sramoti.

Ulica opustjela opet. Ni sjenka ne zasjenjuje snježnu bjeloću. A naselje opet zapalo u mrtav mir i skapava od gladi na toj ljutoj studeni.

– A liječnik? – zapita Maheu, zatvarajući vrata.

– Nije došao – odgovori Maheuovica, koja je još uvijek stajala uz prozor.

– Jesu li se djeca vratila?

– Nisu.

Maheu stade opet stupati teškim korakom od zida k zidu, kao umlaćen vol. Stari Bonnemort ukočio se na svojoj stolici i ne diže ni glavu. Ni Alzira ne govori ništa više, nego se upinje kako ne bi drhtala, da im ne bude na muku; ali iako junački trpi, ipak katkad zadržće tako jako, da se čuje kako se to mršavo tijelo slabašne djevojčice tare o pokrivač; krupne su joj oči otvorene, te ona gleda na tavanicama blijedi odsjev bijelih bjelcatih vrtova, od kojega je soba osvijetljena kao mjesecinom.

To je sada smrtni hropac. Kuća je prazna i sasvim ogoljena. Platno sa strunjača otišlo za vunom k staretinaru, a onda ponjave, rublje, sve, što god se je moglo prodati. Jedne su večeri prodali za dva sua djedov rubac. Suze teku za svakom stvari iz siromašnoga kućanstva, s kojom se moraju rasti, a mati uvijek jadikuje što je jednoga dana sakrila u suknju i odnijela kutiju od ružičastoga kartona, davni mužev poklon, isto onako kao što se nosi dijete, da bude ostavljeno gdje god pred vratima. Goli su i mogu prodati jedino još svoju kožu, ali ta im je koža tako isparana i osramočena, da im za nju nitko ne bi dao ni prebijene pare. Tako se oni i ne trude više da traže, jer znaju da ničega nema, da je konac svemu, da se nemaju više nadati ni lojanici, ni komadiću ugljena, ni krumpiru, nego čekaju da pomru; žao im je jedino za djecu i ozlojeđuje ih ta beskorisna okrutnost, što su na curicu navalili bolest, umjesto da su je zadavili.

– Evo ga napokon! – reći će Maheuovica.

Crn lik prođe ispred prozora. Vrata se otvore. Ali nije to doktor Vanderhaghen, nego oni prepoznadu novoga župnika, svećenika Ranviera. Kao da se on i ne čudi što ulazi u mrtvu kuću, bez svjetlosti, bez ognja, bez kruha. Bio je već u tri susjedne kuće, jer ide od obitelji do obitelji i skuplja ljude dobre volje, kao i Dansaert sa svojim žandarima. Odmah on započne govoriti svojim grozničavim glasom fanatičara.

– Zašto u nedjelju niste došli k misi, djeco moja? Krivo činite, jer crkva vas jedina može spasti... Obećajte mi da ćete u ovu nedjelju doći.

Maheu ga pogleda i opet se ushoda teškim korakom, bez riječi. Maheuovica mu odgovori.

– Što ćemo na misi, gospodine župniče? Zar dobri Bog mari za nas?... Eto, što mu je skrivila ova moja curica, pa kako je trese groznica? I ona mi se je morala razboljeti, a ja joj ne mogu skuhati ni šalicu čaja.

Svećenik je stao te je dugo govorio. Štrajkom, tom strahovitom nevoljom, tom mržnjom, još žešćom zbog gladi, koristio se je on sa žarom misionara, koji propovijeda divljacima za slavu svoje vjere. Veli da je crkva uz siromake, da će ona, zazivajući srdžbu Božju na nepravde bogataške, pribaviti jednoga dana pobjedu pravici. A taj će dan svanuti uskoro, jer bogataši su zauzeli Božje mjesto i dotle su dotjerali da vladaju bez Boga, bezbožno preotevši vlast. Ali ako radnici žele pravednu razdiobu, moraju se odmah povjeriti svećenicima, kao što su se o smrti Isusovoj mali i ponizni okupili oko apostola. Kakvu bi silu imao papa, kakvom bi vojskom raspolagalo svećenstvo, kad bi zapovijedalo bezbrojnomu mnoštvu radničkomu! Za nedjelju bi dana svijet bio očišćen od nevaljalaca i bili bi protjerani nedostojni gospodari. To bi bilo napokon pravo carstvo božje, u kojem bi svak bio plaćen po zaslugi i u kojem bi zakon o radu uredio opću sreću.

Maheuovica ga sluša i kao da čuje Étiennea, kako na jesenskim sijelima navješćuje konac nevoljama. Samo je uvijek slabo vjerovala mantijama.

– Jako je lijepo što vi pripovijedate, gospodine župniče – reći će ona. – Ne slažete se dakle više s gospodom... Svi su se naši drugi župnici častili kod upravitelja i prijetili nam se vragom čim smo stali iskati kruha.

Opet on započne. Govorio je o žalosnom nesporazumu među crkvom i narodom. Prikrivenim je riječima udarao na gradske župnike, na biskupe, na visoko svećenstvo, koje se je nabilo slastima, natrpalo se vlašću, nagađa se s liberalnim građanstvom, glupo u svojoj zaslijepljenosti, te ne vidi da mu građanstvo otima vlast nad svijetom. Oslobođenje će započeti od seoskih svećenika. Svi će se oni dići da obnove carstvo Božje i da pomognu siromake. Osovio on svoj koščati rast, kao da im je već na čelu, vođa mnoštvu, buntovnik evanđeoski, a u očima mu zasino takav sjaj, da su one zablistale u mračnoj sobi. Ta ga je žarka propovijed zanosila na mistične riječi i već odavno ga bijednici nisu više razumijevali.

– Ne treba tolikih riječi – zagunđa odjednom Maheu – bolje bi bilo da ste nam najprije donijeli kruha.

– Dođite u nedjelju k misi – zavikne svećenik. – Bog će se za sve postarati!

I ode, pa uđe k Levaquovima, da i njima propovijeda. Toliko je bio zanesen u svoj san o konačnoj crkvenoj pobjedi i toliko je prezirao činjenice da je obilazio naselja ovako bez milostinje, praznih ruku usred te vojske što umire od gladi, i sâm siromašak, koji u patnjama nazire spasenje.

Maheu je koračao neprestano i samo se je čulo pravilno treskanje, od kojega dršču ploče na podu. Nešto zakrči kao zarđali vitao. To je starac Bonnemort pljunuo u hladni kamin. Onda opet u taktu započnu koračaji. Alzira se zaniжела u groznici i tiho bunca, smije se i misli da je toplo i da se igra na suncu.

– Prokleta da bilo! – zamrmlja Maheuovica, kad joj je dodirnula obraz. – Gle, kako sada gori... Ne čekam više tu svinju. Valjda su mu oni razbojnici zabranili da dolazi.

Govorila je o doktoru i o ugljeničkom dioničkom društvu. Ipak klikne od radosti kad spazi da se vrata opet otvaraju. Ali joj ruke klonuše, lice joj se smrači i ona se ukoči.

– Dobar večer – reći će tiho Étienne, pošto je brižljivo zatvorio vrata.

Često on dolazi ovako po mrkloj noći. Maheuovi su već sutradan doznali za njegovo sklonište. Ali čuvaju tajnu i nitko u naselju ne zna pravo što je s mladićem. To ga obavija pričom. Još uvijek vjeruju u njega i kolaju tajanstveni glasovi kako će se on opet javiti, s

vojskom, sa sanducima punima zlata. Uvijek je to pobožno iščekivanje nekoga čuda, ostvarenoga ideala, nenadanoga ulaska u grad pravednosti, što im ga je Étienne obećao. Neki vele da su ga vidjeli naslonjena u kočiji, s još tri gospodina, na cesti za Marchiennes; drugi tvrde da će još dva dana ostati u Engleskoj. Ali napokon se stade buditi i nepovjerenje, pa su ga šaljivci optuživali da se je sakrio u pivnicu, gdje ga tetoši Mouquette; jer su znali za njihov odnos i zamjeravali njemu. To mu je u popularnosti bio mali prijekor, nesvjestan pokret uvjerenih ljudi, koje je zahvatila očajnost i broj im sve malo po malo raste.

– Gadna li vremena – Étienne će. – A kako vi, ništa novo, sve gore te gore?... Mali je Négrel, vele, oputovao u Belgiju po borinaške radnike. Sto mu jada, mi smo gotovi, ako je to istina!

Protrnuo je ulazeći u ovu ledenu, mračnu sobu, gdje mu se oči moraše tek priviknuti da razabere te jadnike, koje nazire samo po crnim sjenama. Zaokuplja ga ona odvratnost, ona mrzovoljnost radnika, izišloga iz reda, istančanoga učenjem, mučenoga ambicijom. Takva nevolja, smrad, nagomilana tjelesa, strahovitim mu žaljenjem dave grlo. Gledajući tu agoniju tako se buni da smišlja riječi kojima bi im preporučio neka se pokore.

Ali Maheu se ražešćen osovi pred njim i zavikne:

– Borinaški radnici! Neće se usuditi one hulje!... Neka ih samo spuste, ako su voljni da im razorimo rudnike!

Étienne mu smeten objasni da se ne mogu ni maknuti, jer vojnici čuvaju rudnike i zaštićuju silazak belgijskih radnika. A Maheu je grčio pesnice i najviše se ljutio zato što su mu, kako veli, ti bajoneti za leđima. Ugljenari nisu dakle gospodari u svojem domu? Postupaju dakle s njima kao s robijašima, te ih nabijenim puškama sile na rad? Voli on svoje okno i jako mu je na žao što nije silazio već dva mjeseca dana. Spopada ga zato bijes kad pomisli na tu nepravdu, na te strance, koje će, kako se prijete, dovesti. Onda se sjeti, da su mu vratili radničku knjižicu, pa svisne.

– Ne znam zašto me to ljuti – zamrmlja Maheu. Ja nisam više u njihovoj stračari... Kad me otjeraju odande, mogu skapati na cesti.

– Okani se! – odvrati mu Étienne. – Ako ti to želiš, sutra će oni opet primiti tvoju radničku knjižicu. Ne tjeraju se dobri radnici.

Prestane, jer se je iznenadio, kad je začuo Alziru, kako u groznici bunca i tiho se smije. Razabrao je jedino ukočenu sjenu starog Bonnemorta, te ga poplaši to veselje bolesnoga djeteta. Prevršilo je sada, ako će već i djeca umirati. Odluči se, pa će drhtavim glasom:

– No, ovako se ne može dulje, gotovi smo... Moramo se predati.

Maheuovica, koja je dosad mirovala i šutjela, odjednom plane i zavikne mu u lice, tikajući ga i psujući kao muškarac:

– Što ti to veliš?... Zar ti ovako govoriš, zakona ti tvoga!

Étienne se htjede opravdati, ali mu ona zakrči riječ.

– Ne ponavljaj, zakona ti, jer iako sam žena, pljusnut ću te po labrdama... Zar smo dakle dva mjeseca dana skapavali, ja porasprodavala svoje kućanstvo, a moja se djeca porazboljela, da na koncu ništa ne bude učinjeno i da se opet započne nepravda!... Ah! Znaš, kad to pomislim, krv me guši. Ne! Ne! Sve ću zapaliti, sve ću poubijati sada, a predati se neću.

Razmahne se, kao da prijeti, i pokaže u mraku Maheua.

– Slušaj. Ako se moj muž vrati u ugljenik, ja ću ga dočekati na cesti, da mu pljunem u lice i da ga okrstim kukavicom!

Étienne je nije vidio, ali je osjećao toplinu, kao dah životinje što laje. Taj bijes, razbuđen od njega samoga, potrese ga i on uzmakne. Maheuovica se je tako promijenila, da je nije više poznao. Nekada je bila tako razborita i korila ga je zbog žestine, govoreći da se nikomu ne smije željeti smrt, a sada neće ni slušati pametne razloge, nego govori o ubijanju. Ne raspravlja više o politici on, nego ona; ona hoće u jedan mah izbrisati sve građane, ona ište republiku i giljotinu da oslobodi zemlju od tih kradljivaca bogataša, što su se utovili radom gladnoga svijeta.

– Jest, s ovih mojih deset prstiju ja ću ih odrti... Ta dosta je valjda već! Naš je red sada, ti si sâm govorio tako... Kad smislim da su otac, djed, pradjed, svi pred nama, trpjeli ono što mi trpimo, i da će to trpjati i naša djeca i djeca naše djece, ja bih pobjesnila i zgrabila nož... Onda nismo posvršavali sve do kraja. Trebali smo Montsou spraviti sa zemljom, da ne ostane kamen na kamenu. A znaš li? Ja jedino žalim što nisam pustila starca neka zadavi kćerku onima iz Piolaine... Eto, oni puštaju neka glad podavi moje mališane!

Riječi su njene padale u pomrčinu kao udarci sjekirom. Zatvoreno se obzorje ne htjede rastvoriti, te se je nedostižni ideal pretvarao u otrov u ovoj glavi, ubijenoj bolom.

– Vi ste me pogrešno razumjeli – smogao naposljetku Étienne, koji je sada uzmicao. – Trebao se je sklopiti kakav sporazum s ugljениčkom družbom: ja znam da rudnici jako stradavaju, pa bi društvo svakako pristalo na nagodbu.

– Ne, nikako! – zaurla Maheuovica.

U to stigoše Lenora i Henri. Vraćaju se praznoruki. Neki im je gospodin dao doduše dva sua, ali kako je sestra neprestano nogom lupkala maloga brata, dva su sua pala u snijeg. Jeanlin ih je s njima tražio, ali ih nisu našli.

– Gdje je Jeanlin?

– Pobjegao je, mama. Veli da ima posla.

Étienne je slušao i srce mu je pucalo. Prije im se je prijetila, da će ih poubijati, ako budu ikada prosili. A danas ih sama šalje na cestu, te veli da će svi onamo, da će deset tisuća montsouskih ugljara s prosjačkim štapom i torbom obilaziti poplašanim krajem.

U mračnoj sobi nastade sada još ljuća muka. Djeca su se vratila, pa bi jela. Zašto se ne jede? Mrmljaju djeca i povlače se, te naposljetku pogaze noge sestri svojoj, koja je na umoru. Ona zastenje, a mati ih nasumce ispljuska u mraku. A kad su se djeca uzvikala ištući kruha, brizne ona u plač, sruši se i sjedne na pod, te uhvati u zagrljaj djecu i malu bogaljku. Dugo je proplakala u tom nervoznom stišavanju, koje ju je smekšalo. Bila je satrvana i dvadeset je puta ponavljala jedne te iste riječi, zazivajući smrt: "Bože moj, zašto nas ne uzimaš? Bože moj, uzmi nas od milosrđa, da bude kraj!" Djed se nije micao, kao staro drvo, iskrivljeno na kiši i vjetru, a otac je koracao od kamina k ormaru i nije se osvrtao.

U to se otvore vrata i sada zbilja uđe doktor Vanderhaghen.

– Do vruga! – reče on. Svijeća vam neće pokvariti vid... Brže, meni se žuri.

Umoran od posla gunđao je kao i uvijek. Na svu je sreću imao uza se žigicâ, te je otac morao paliti jednu po jednu, šest njih, i držati ih da doktor može pregledati bolesnicu. Skinuli s nje pokrivač, te je cvokotala zubima na toj treptavoj svjetlosti, mršava kao ptičica, koja izdiše na snijegu, tako kržljava, da joj se vidi samo još grba. Ali ipak se je smješkala onim zbunjenim smiješkom čovjeka na umoru. Oči su joj bile razrogačene, a kukavne joj se ruke zgrčile na upalim prsima. A kad joj je mati, gušeći se od plača, zapitala je li to pametno, da prije nje umire to jedino dijete koje joj pomaže u kućanstvu, tako razumno i tako blago, doktor se rasrdi.

– Eto, gotova je... Od gladi je umrlo to tvoje prokleta derišće. A nije ni jedino, vidio sam još jedno tu kraj vas... Svi me zovete, a ja ne mogu ništa. Meso bi vas jedino izlječilo.

Maheuu izgorjeli prsti, te on ispusti žigicu. Mrak se opet spusti na taj mali trup, topao još. Liječnik otrči. U mračnoj je sobi čuo Étienne samo Maheuovičino jecanje, neprestano zazivanje smrti, onu žalosnu kuknjavu bez kraja:

– Bože, meni je red, uzmi mene!... Bože, uzmi mojega muža, uzmi sve druge, od milosrđa, da bude tomu kraj!

III.

Nedjelja je. Od osam sati ostao je Souvarin sâm u dvorani krčme *K sreći*, na svojem običnom mjestu, pa naslonio glavu na zid. Nijedan ugljenar ne može više da smogne dva sua za čašu piva. Nikada još nije bilo manje gosti po krčmama. I Rasseneurovica se i ne miče za tezgom, nego šuti ljuta; a Rasseneur stoji kraj željeznoga kamina i kao da zamišljen motri crvenkasti dim ugljena.

U toj tromoj mirnoći pregrijanih soba odjednom tri tiha nagla udarca zalupaju u okno na prozoru. Souvarin se okrene i ustane. Prepoznao je znak kojim se je Étienne poslužio već nekoliko puta, da ga zovne kad ga izvana opazi gdje sjedi za praznim stolom i puši cigaretu. Ali još nije strojovođa ni dospio do vrata, a Rasseneur ih je već otvorio. Kad je prepoznao čovjeka, što stoji tu na svjetlosti pred prozorom, reče mu:

– Bojiš li se da te ja ne bih izdao?... Bolje vam je ovdje razgovarati nego na cesti.

Étienne uđe. Rasseneurovica mu uljudno ponudi čašu piva, ali on mahne, da neće. Krčmar priklopi:

– Odavno sam se već dosjetio, gdje se ti sakrivaš. Kad bih ja bio uhoda, kao što vele tvoji prijatelji, poslao bih ti bio prije osam dana žandare.

– Ne trebaš se braniti – odgovori mladić – znam ja da nisi nikada bio od te bagre... Mogu ljudi biti razna mišljenja, pa se ipak poštovati.

Opet nastane šutnja. Souvarin opet sjeo, naslonio se leđima na zid i zagledao se u dim svoje cigarete, ali prsti su mu skakutali grozničavo i nemirno, prolazili uzduž po koljenu i tražili toplu zečičinu dlaku, koje večeras nije bilo. Bila je to nesvjesna mrzovoljnost, osjećaj da nečega nema, a i sâm nije pravo znao čega.

Étienne zasjeo za stol na drugoj strani, pa će naposljetku:

– Sutra se opet počinje raditi u Voreuxu. Belgijci su stigli s malim Négrelom.

– Jest, istovarili su ih predvečer – promrmlja Rasseneur, koji je još stajao.

– Samo da ne bude opet krvi!

Onda će glasnije:

– Znaš, neću opet počinjati prepirku, ali to će se ružno svršiti ako se vi budete i dalje tvrdoglavili... Eto, s vama je baš kao i s tvojom međunarodnom udrugom. Prekjučer sam sreo Plucharta u Lilleu, gdje sam imao posla. Čini se, da se njegov stroj kvari.

Is pripovjedi im potanko. Udruga je u oduševljenju svoje propagande, od kojega još i sada jeza hvata građanstvo, pridobila radnike svega svijeta, ali sada je po malo, iz dana u dan, razdire i razara unutarnja borba taštine i ambicije. Otkada su u njoj pobijedili anarhisti i od prvoga časa protjerali evolucioniste, sve puca, prvobitna svrha, reforma plaće, tone u stranačkom natezanju, izvježbane se čete raspadaju mrzeći stegu. Može se već

predvidjeti konačni pomet ovoga dizanja mnoštva, što je čakom zaprijetilo, da će otpuhnuti staro gnjilo društvo.

– Pluchart se je od toga razbolio – nastavi Rasseneur. Uz to mu i riječ ne vrijedi više ništa. Međutim, ipak veli da će otići u Pariz, da govori... A tri puta mi je ponovio da naš štrajk nije bio ni za što.

Étienne oborio oči, pa ga ne prekida, neka govori sve. Sinoć je razgovarao s drugovima, osjetio je dah zlobe i sumnje, te prve dahove nepopularnosti, koji navješćuju poraz. Uvijek je mračan, te neće priznati svoju malodušnost onomu čovjeku, koji mu je prorekao, da će i njega svjetina izviždati onoga dana kad se bude svetila za pogrešan račun.

– Dakako da štrajk nije ni za što, znam i ja, kao i Pluchart – prihvati Étienne. Ali to se je znalo i prije. Mi smo na taj štrajk pristali preko volje, pa nismo ni mislili da ćemo time svršiti s rudničkim društvom... Nego tako, svijet se zanosi, staje se nadati koječemu, a kad pođe po zlu, zaboravlja da je trebao to slutiti, pa kuka i svađa se, kao da mu je ta nevolja pala s neba.

– Dakle – zapita Rasseneur – ako misliš da je tvoja stvar izgubljena, zašto ne opametiš svoje drugove?

Mladić se zagleda u njega.

– Slušaj, okani se... Ti imaš svoje ideje, ja imam svoje. Ja sam ti ušao u kuću da ti pokažem, kako te ipak poštujem. Ali ja mislim uvijek, ako mi poskapamo od nevolje, naši će gladnički kosturi više poslužiti narodnoj stvari, nego sva politika čovjeka mudraca... Ah, da mi koja od ovih svinja vojnika ispali tane usred srca, divota bi bila poginuti ovako!

Oči mu se navlažiše, kad mu se je izvio ovaj krik tajne želje pobijedenoga; to mu je zaklonište, u kojem bi navijek stresao svoju muku.

– Tako valja! – izjavi Rasseneurovica, te jednim pogledom dobaci mužu sve svoje preziranje njegova radikalnoga mišljenja.

Souvarin kao da nije ništa ni čuo. Oči mu se zanijele, a ruke mu nervozno tapkaju. Njegov plavi djevojački lik s malim nosićem, sa sitnim oštrim zubima, poprima divlji izraz u nekoj mističnoj sanjariji, kroz koju prolaze krvava priviđenja. I on stade sanjati naglas, te odgovori na Rasseneurovu primjedbu o međunarodnoj udruzi, koju je razabrao usred razgovora:

– Svi su kukavice. Ovdje ima samo jedan čovjek, koji bi od njihovog stroja znao načiniti strašno oruđe razaranja. Ali trebali bi htjeti, a nitko neće. Zato će se revolucija ovdje i opet izjaloviti.

Mrzovoljnim glasom jadikovao je neprestano o kukavštini ljudskoj. Ona se dvojica smutila od povjerljivosti toga sanjara, što je iskazuje u pomrčini. U Rusiji ništa ne napreduje i on očajava, kakvi mu glasovi stižu. Stari se njegovi drugovi već pretvaraju u političare, oni slavni nihilisti, od kojih je drhtala Europa, sinovi popovski, sitni građani, trgovci, ne uzdižu se više nad narodno oslobođenje, i kao da vjeruju da će sav svijet osloboditi ako ubiju despota; a čim im počne govoriti da treba pokositi staro čovječanstvo kao zrelu žetvu, osjeća da ga ne razumiju, da ih uznemiruje, da je odsad izguran od svojih, pridružen promašenim vođama revolucionarnoga kozmopolitizma. Ali njegovo se domoljubno srce brani, te on s bolnom gorčinom ponavlja svoju omiljenu riječ:

– Gluparije!... Nikada se oni neće otresti svojih gluparija!

Onda opet stiša glas, te gorkim riječima ispriča svoj stari san u bratstvu. Odrekao se je svojega staleža i svojega imutka s jedinom nadom da će vidjeti napokon postanak toga novoga društva zajedničkoga rada. Sav novac iz svojih džepova porazdavao je deranima

u naselju, prema ugljarima je blag kao rođeni brat, smješka se njihovu nepovjerenju, osvaja ih svojom mirnoćom valjana i tiha radnika. Ali združenja nikako nema, uvijek im je on tuđin, s tim svojim preziranjem svake veze, s čvrstom voljom da bude čestit, bez taštine i užitka. Osobito ga od jutra ljuti vijestica koju je pročitao u novinama.

Glas mu se promijeni, oči mu zasinu i upere se u Étiennea. Obratio se ravno k njemu.

– Razumiješ li ti ovo? Radnici klobučari u Marseilleu dobili glavni zgoditak od sto tisuća franaka, pa odmah kupili državnih papira, i vele da hoće živjeti ništa ne radeći!... Jest, tako mislite svi vi francuski radnici, da iskopate kakvo blago i da ga onda sami trošite u kakvom zakutku sebičnosti i besposlice. Što vičete protiv bogataša, kad nemate srčanosti da siromasima vratite novac, što vam ga slučaj daje... Nikada vi nećete biti vrijedni sreće dokle god budete imali ičega svojega i dokle god vaša mržnja prema građanima bude proistjecala jedino iz vaše bijesne želje da vi mjesto njih budete građani.

Rasseneur prasne u smijeh. Glupa mu je bila misao da bi se ona dva radnika u Marseilleu trebala odreći glavnoga zgoditka. Ali Souvarin je blijedio, lice mu se strašno izobličilo od one fanatične srdžbe, koja istrebljuje narode. Zavikne:

– Svi ćete vi biti pokošeni, oboreni i pobacani, da istrunete. Rodit će se onaj koji će iskorijeniti vaše pleme strašljivaca i uživača. Evo, vi vidite moje ruke; kad bi one mogle, zgrabile bi ovako zemlju i protresle je, da se sva razmrvi i da svi vi izginete pod njenim ruševinama.

– Tako valja! – ponovi Rasseneurovica uljudno i uvjereno, kao uvijek.

Opet zašute. Onda započne Étienne iznovice o borinaškim radnicima. Ispitivao je Souvarina što je određeno u Voreuxu. Ali strojovođu zaokupile opet njegove misli, pa je jedva i odgovarao. Znao je jedino da su, kako vele, razdijeljeni naboji vojnicima koji čuvaju rudnik; nervozni nemir njegovih prstiju na koljenima tako je rastao, da se on napokon dosjeti što im treba: mekana dlaka pitomoga zeca, koja ga smiruje.

– A gdje je zečica? – zapita. Krčmar se opet nasmije, gledajući svoju ženu. Iza kratka se skanjanja odlučio.

– Zečica? Ispečena je.

Iza one zgode s Jeanlinom bređa je zečica, valjda ozlijeđena, rađala same mrtve zečice; pa da ne hrane nekorisnu životinju, baš su se danas nakanili da je prirede s krumpirima.

– Jest, ti si večeras pojeo njezin but... Što? Oblizivao si prste!

Souvarin nije isprva razumio. Onda sav probljedi i od muke mu se stegne brada; usprkos odlučnomu njegovu stoicizmu dvije mu krupne suze vrcnu na oči.

Ali drugi nisu imali kada opaziti to uzbuđenje, jer se vrata otvoriše i uđe Chaval, gurajući ispred sebe Catherinu. Opio se pivom i hvalisanjem po svim montsouskim krčmama, pa mu palo na pamet da ode u krčmu *K sreći* i tamo nekadašnjim prijateljima pokaže da ga nije strah. Uđe, govoreći ljubavnici:

– Zakona mu! Ja ti velim da ćeš ovdje ispiti čašu, a svakoga ću odalapati po gubici, ko me bude poprijeko pogledao!

Kad Catherine smotri Étiennea, prenerazi se i sva probljedi. A kad ga opazi Chaval, zlobno se nakesi.

– Gospođo Rasseneur, dvije čaše! Mi zalijevamo obnavljanje posla.

Rasseneurovica ne odvrati ni riječi, nego natoči kao žena koja nikomu ne uskraćuje pivo. Svi zašutjeli, a ni krčmar ni ona dvojica nisu se micali s mjesta.

– Znam ja koji su govorili da sam ja uhoda – opet će Chaval drzovito – pa bih da mi oni to ponove u lice, te da napokon raščistimo.

Nitko nije odgovarao, a muškarci okrenuli glave i gledali nekamo u zid.

– Ima ovdje besposličara, a ima ih, koji i nisu besposličari – nastavi Chaval glasnije. – Ja nemam ništa kriti, ja sam ostavio kukavnu Deneulinovu stračaru, ja silazim sutra u Voreux s dvanaest Belgijanaca, koje mi dadoše da ih vodim, jer mene cijene. A ako je to komu krivo, neka reče, pa ćemo porazgovoriti.

Njegovo izazivanje bude primljeno s prezirnom šutnjom, te on sada plane na Catherinu.

– Hoćeš li piti, sto ti jada!... Kucni se sa mnom, neka skapaju ovi gadovi, koji neće raditi! Catherine se kucne, ali ruka joj je tako drhtala, da se je čula tiha zveka dviju čaša. A Chaval izvuče sada iz džepa šaku srebrnih novaca. Razgrnuo ih, kao hvalisav pijanac, te reče da se ovo zarađuje u znoju, a on se ne boji besposličarima pokazati deset sua. Vlanje njegovih drugova razjari ga, te ih on započe ravno napadati.

– Dakle po noći izlaze krtice? Kad su žandari pozaspali, susreću se razbojnici?

Étienne ustane sasvim miran, ali odlučan.

– Slušaj, dodijao si mi... Jest, ti jesi uhoda, tvoji novci opet smrde po nekakvoj izdaji, pa mi se gadi i dodirnuti se tebe potkupljenika. Ali svejedno! Evo mene, jer odavno već treba jedan od nas dvojice satrti onoga drugoga.

Chaval zgrči pesnice.

– Hajde, dakle! Moram ti to reći, da te raspalim, huljo kukavna!... Ti sâm samcat, dobro je! Platit ćeš sada svinjarije koje su se činile meni!

Catherine digla ruke, da moli, i krenula među njih; ali je oni ne moraše odgurnuti, jer je i sama osjetila da je borba potrebna, te je polagano uzmakla. Stala je kraj zida i šuti, sva ukočena od zebnje, te nije više niti drhtala, a oči razrogačila i uprla u ta dva čovjeka, što se ubijaju za nju.

Rasseneurovica samo makla čaše s tezge, da se ne porazbijaju. Onda opet sjela na klupu; nije se na njoj vidjela nikakva neprilična radoznalost. Ali nije se ipak moglo pustiti da se dva nekadašnja druga ovako ubijaju, te se Rasseneur upne, da ih razvadi. No Souvarin ga zgrabi za rame, dovuče ga k stolu i reče:

– To se tebe ne tiče... Jedan je od njih suvišan; koji je jači, neka živi.

Chaval se je, i ne čekajući napadaj, razmahivao po zraku pesnicama. Bio je veći, klimava tijela, a nišanio je u lice bijesnim udarcima obiju ruku, kojima je vitlao kao dvjema sabljama. A uvijek je govorio, prenemagao se i istrésao psovke, kojima je podsticao sâm sebe.

– Ah! Gade prokleti, odgrist ću ti nos! Tvoj nos hoću nekamo turnuti!... Daj gubicu, to ogledalo bludničko, da načinim od njega kašu svinjama, pa da vidimo hoće li onda još drolje trčati za tobom!

Étienne je šutio i stisnuo zube. Zbio se u svojem niskom rastu i korektno se borio, braneći objema pesnicama prsa i lice; dočekivao je i bacao pesnice, krute kao od željeza, strašno udarajući.

Isprva nije nitko nikom učinio jako našao. Jedan se razmahao i uzvikao, a drugi hladno dočekivao, pa se borba oteгла. Stolica bude izvrnuta, a teške su cipele njihove mrvile bijeli pijesak na podu. Tako to potraja, i oni se zapuhali. Čulo se je dahtanje, a lica im se zarumenjela i nadula, kao da je unutra žeravica, od koje se vide ognjevi u jasnim rupama njihovih očiju.

– Udri! – zaurla Chaval – izlomit ću ti kosti!

I zbilja mu se je pesnica, kao bič bačen poprijeko, survala na protivnikovo rame. Étienne se svlada te ne cikne od boli, i samo se začuo mukao glas, kako su se zgnječile mišice. On odvratila ravnim udarcem usred prsiju, kojim bi Chavala smlavio, da nije izmaknuo, skakući neprestano kao koza. Ali udarac ga ipak zahvati u lijevi bok tako žestoko, da je posrnuo i dah mu zapeo. Spopao ga bijes, što osjeća da mu ruke slabe od boli, te se kao životinja ritne k trbuhu, da ga grune petom.

– Evo ti u crijeva! – zamuca prigušenim glasom. Hoću da ih odsučem na suncu!

Étienne se izmakne udarcu, a tako ga razjedi što je Chaval povrijedio pravila poštene borbe, da se je okanio šutanja.

– Šuti, ti živinče! I ne udaraj nogama, sto ti jada, jer ću zgrabiti stolicu i ubit ću te.

Borba se sada ražesti. Rasseneur se razljutio, pa bi opet da ih rastavi, ali ga zaustavi oštar ženin pogled: zar dva gosta nemaju pravo da kod njih raščiste svoj posao? Tako on samo stade pred kamin, jer ga je bio strah, da se ne bi otkotrljali u oganj. Souvarin mirno smota cigaretu, ali zaboravi da je zapali. Catherine se naslonila na zid i nije se ni micala; ruke joj se i same popele uza struk, tamo se zavrnule, te se neprestano grčile i čupale haljinu. Iza sve je sile nastojala je da ne viče, da ne bi ubila kojega, ako zavikne da joj je miliji. Ali i zbunila se tako, da i ne zna kojemu bi se priklonila.

Chaval, kako je udarao nasumce, uskoro je iznemogao i znoj ga polio. A Étienne se je, uza svu ljutinu, uvijek branio i dočekivao skoro svaki udarac, te ga samo neki ogreboše. Uho mu se zaderalo, a nokat ga malko zahvatio za vrat; to ga je toliko peklo da je i on stao psovati, zamahujući na onaj svoj strašni ravni udarac. Još jednom Chaval odskoči i očuva prsa; ali kako se je sagnuo, pogodi ga pesnica u lice, zgnječi mu nos i podbije mu oko. Odmah mu iz nozdrva, šikne mlaz krvi, a oko se nadme, otekne, pomodri. A on jadnik, oslijepjen tim crvenim valom, omamljen, kako mu je protresena lubanja, razmahao se nasumce rukama po zraku, dok ga ne dotuče drugi udarac, usred prsiju, napokon. Nešto zapraska i on se izvali na leđa, padajući teško kao vreća sadre, koju istovaruju.

Étienne pričekava.

– Ustani! Ako hoćeš još, hajde da opet započnemo!

Chaval ne odgovori. Nekoliko časaka ostane kao tupoglav, onda se makne na zemlji i otegne udove. S teškom mukom ustane, te časom pokleči smotan, rukom radeći nešto po džepu, što se nije vidjelo. A kad ustade, opet navali, na sav glas urlajući divlje.

Ali Catherine je bila opazila; preko volje joj se istrgne iz srca krik i ona se začudi tomu priznanju, nepoznatomu i njoj samoj: tko joj je miliji.

– Pazi se! On ima nož!

Étienne je jedva i dospio da dočeka rukom prvi udarac. Vunenu mu košulju proreže debela oštrica, bakrenim kolutićem okovana u šimširov držak. Ali već je uhvatio Chavala za zglavak na ruci i strahovita se borba zametne. Étienne je osjećao da je propao ako pusti, a Chaval se trgnuo, da se iščupa i udari. Nož se je spuštao sve niže i niže, udovi im se kočili i umarali, a dva puta osjetio Étienne hladan dodir čelika na svojoj koži; iz sve se sile upro te stisnuo Chavalov zglavak tako snažno da je otvorio ruku i nož mu je iskliznuo. Obojica se svale na zemlju. Étienne zgrabi nož i sada on zamahne njime. Chavala je oborio na leđa i kleknuo na njega, pa mu je prijetio da će mu rasporediti grkljan.

– Zakon ti izdajnički, sada si gotov!

Strašan ga je glas iz nutrine zaglušivao. Iz srca mu se penjao, lupkao mu u glavi kao čekić neki nagli bijes, da ubija, neka potreba, da okusi krv. Nikada ga još nije ovako trzala

kriza. A ipak nije bio pijan. Borio se je s baštinjenim zlom, očajno dršćući kao bijesan zaljubljenik, koji se sâm sa sobom bori protiv silovanja. Naposljetku se svlada, baci nož za leđa i promuća hrapavim glasom:

– Ustaj, odlazi!

Rasseneur poleti sada, ali se ne usudi jako među njih, bojeći se da ne ugrabi koji teški udarac. Neće on da se ubijaju u njegovoj kući, pa se je tako žestio da mu je žena, koja je stajala kraj tezge, primijetila kako svagda prerano viče. Souvarin, kojega je nož pogodio skoro u noge, nakani zapaliti cigaretu. Zar je dakle kraj? Catherine je još uvijek gledala tupo ta dva čovjeka, gdje oba ostadoše živa.

– Odlazi! – ponovi Étienne, odlazi jer ću te dotući!

Chaval ustane i obriše dlanom krv, koja mu je još uvijek tekla iz nosa. Crvenih vilica, podbijena oka, vukući noge krene on, sav bijesan zbog svojega poraza. Catherine nespješno pođe za njim. Ali onda se on osovi i mržnja mu plane u poganim riječima.

– Ne idi, ta ne idi, kad hoćeš njega! Spavaj s njim, mrcino gadna! I da nisi prešla mojega praga, ako ti je mila glava!

Žestoko zalupi vrata. U toploj je sobi bila tišina i samo se je čulo, kako tiho pucketa ugalj. Na podu je preostala samo još izvrnuta stolica i bara krvi, iz koje je pijesak, posut po pločama, pio kap po kap.

IV.

Kad otiđoše od Rasseneura, pođu Étienne i Catherine šuteći. Nastala je jugovina, hladna i polaka jugovina, što blati snijeg a ne topi ga. Na blijedu se je nebu nazirao pun mjesec iza silnih oblaka, što ih je u dalekoj visini olujan vjetar bijesno valjao kao crne krpe; a na zemlji nije bilo ni daha, nego se čulo samo kapanje s krovova, otkuda meko padaju bijele gomile.

Étienneu je bila na nepriliku ta ženskinja, što mu je dadoše, te mrzovoljan nije znao ni riječ reći. Da je uzme i sakrije kod sebe u Réquillartu, činilo mu se glupim. Htjede je odvesti u naselje k njenim roditeljima, ali ona se branila i sva se uplašila: ne, ne, sve će prije, nego da se vrati njima na teret, kad ih je ostavila onako ružno! Ni on ni ona nisu više govorili, nego nasumce gazili po putovima, što se pretvaraju u blatne rijeke. Najprije siđu k Voreuxu, a onda zakrenu nadesno i prođu između ugljare i prokopa.

– Ipak moraš gdje god prenoćiti – naposljetku će Étienne. Da ja imam sobu, ja bih te već poveo...

Ali ga spopadne neka osobita strašljivost i on zašuti. Pala mu na pamet njihova prošlost, nekadašnja silna požuda, pa nježnost i stid, što ih je spriječio, pa se nisu združili. Zar je još uvijek željan nje, kad se je ovako zbunio i u srcu mu se opet raspalila zavist. Sjeti se pljusaka, što mu ih je Catherine odvalila u Gaston-Mariji, pa mu to nije ni razbuđivalo mržnju, nego ga još podsticalo. Iznenađio se i sâm, a misao da je povede u Réquillart, činila mu se sve prirodnijom i sve lakšom za izvršenje.

– Odluči se dakle, kamo bi da te odvedem?... Ti me valjda jako mrziš, kad nećeš sa mnom?

Catherine je polako stupala za njim, zaostajući zbog posklizavanja svojim cokulama po kolotečinama; nije digla glavu, nego samo šapnula:

– Dosta mi je muke, Bože moj, i ovako: nemoj me mučiti još i jače. Čemu nam danas to što išteš, kad ja imam ljubavnika, a i ti ženu?

Catherine je to govorila o Mouquetti. I ona je mislila, da se Étienne drži s tom djevojkom, kao što se već dva tjedna govori. A kad joj se Étienne zakleo, da nije istina, mahne samo glavom i sjeti ga one večeri kad ih je vidjela gdje se sve u šesnaest ljube.

– U što to vjeruješ, sve te gluposti? – prihvati Étienne u pola glasa i stane. Mi bismo se lijepo složili!

Catherine malko protrne, a onda odgovori:

– Okani se i ne žali, jer ne gubiš ništa. Da ti samo znaš kako sam kržljava, tanana kao grošić i tako jadna, da jamačno nikada neću ni biti žena!

I ona nastavi tako iskreno. Okrivljavala je samu sebe – kao da joj je to krivica za zakašniju njenu zrelost. Iako je bila s muškarcem, to ju je još ubijalo i bacalo je među djevojčice. Još nekakve isprike ima onoj koja može roditi dijete.

– Sirotice mala moja! – tiho reče Étienne, zahvaćen velikim sažaljenjem.

Bili su podno ugljare, sakrivala ih sjena te grdosije. Oblak crn kao tinta prelazio je baš preko mjeseca, te nisu razaznavali više ni svoga lica, a dah im se sastajao i usne im se tražile za onaj poljubac, za kojim ih već toliko mjeseci muči želja. Ali odjednom se mjesec opet javio i oni opaze nad sobom, navrh obasjane stijene, stražu poslanu iz Voreuxa, kako se osovila. I ni ne poljubiše se sada naposljetku, nego ih rastavi stid, onaj nekadašnji stid, u kojem bijaše srdžbe, neke nejasne odvratnosti i mnogo prijateljstva. Opet krenu tromim korakom, gazeći blato sve do članaka.

– Odlučila si se dakle, pa nećeš? – zapita Étienne.

– Neću – odgovori Catherine. – Iza Chavala ti, je li? A iza tebe drugi koji... Neću, to mi se gadi, nije mi uživanje, pa zašto onda da činim?

Zašute. Prođu kojih sto koračaja, ne govoreći ni riječ.

– Znaš li barem kamo ćeš? – opet će Étienne. Ne mogu te po ovakvoj noći ostaviti vani.

Catherine samo odgovori:

– Ja ću kući. Chaval je moj čovjek, pa mi je noćiste samo kod njega!

– Ali on će te izbiti na mrtvo ime!

Opet zašute. Catherine s rezignacijom slegne ramenima. Tući će je, ali kad se umori, prestat će: zar nije bolje i tako nego li lunjati po cesti kao besramnica? A onda, naučila je na pljuske, pa veli, sebi za utjehu, da od deset djevojaka osam ne nailazi na bolje od nje. Ako je njen ljubavnik jednom vjenča, i to će ipak biti lijepo od njega.

Étienne i Catherine bili su nesvjesno krenuli k Montsouu, a što god su se više približavali, sve su im dulje bivale šutnje. Kao da i nisu više zajedno. Étienne nije znao ničim više da je uvjeri, iako ga je ljuto boljelo što se ona vraća k Chavalu. Srce mu je pucalo što nema ništa bolje da joj ponudi, nego nevoljan život, u bježanju, noć bez sutrašnjega dana, ako mu vojničko tane razmrskava glavu. Možda je uistinu i pametnije trpjeti, kad već trpiš, pa ne pokušavati drugu muku. Tako on nju oborene glave odvede natrag k njenu ljubavniku, te se nije niti usprotivio kad ga je Catherine ostavila na cesti, na uglu kraj skladišta, dvadesetak metara od Piquettine krčme, i rekla mu:

– Ne idi dalje. Ako te vidi, opet će biti zla.

Jedanaest je sati izbijalo na crkvi. Krčma je bila zatvorena, ali kroz pukotine je sjala svjetlost.

– Zbogom – šapne Catherine.

Pruži mu ruku, no Étienne je uhvati tako, da ju je morala polako i snažno izvući, da ode. I ne osvrćući se uđe sa svojim dronjcima na vratašca. Ali Étienne nije odlazio, nego je stajao na istom mjestu, strepeći što će biti. Napeo uši i drhtao, neće li začuti jauk žene koju tuku. Kuća ostade uvijek mračna i tiha te on opazi samo u prvom katu kako se je osvijetlio prozor; a kad se je taj prozor otvorio i on prepoznao tananu sjenu, koja se je nagnula na cestu, pristupi.

Catherine šapne sasvim tiho:

– Nije se još vratio, ja ću leći... Molim te, otiđi!

Étienne pođe. Jugovina je bivala sve toplija, s krovova je pljuštalo, voda je tekla kao znoj sa zidova, s plotova, sa sviju zbrkanih grdosija toga industrijskoga predgrađa, što se gubi u mraku. Isprva udari on k Réquillartu, bolestan od umora i žalosti, želeći jedino još to, da nestane pod zemlju, da uništi sebe. Onda mu opet pade na pamet Voreux. Mislio je na belgijske radnike, koji će sići u ugljenik, na svoje drugove iz naselja, koji su bijesni na vojnike i odlučni: neće trpjeti stranca u svojim ugljenicima. Tako pođe pokraj prokopa, po baricama rastaljena snijega.

Kad je bio blizu ugljare, mjesec je sijao jako svjetlo. On pogleda k nebu, po kojem jure oblaci, vitlani jakim vjetrom, što tamo puše u visini. A oblaci pobjeljuju, kidaju se, tanje se, nekako su kao mutna voda prozirni na mjesječevu licu, te prolaze redom tako naglo, da se mjesec čas sakriva, čas opet jasan pojavljuje.

Étienneu se zasjenile oči od te jasne svjetlosti i on obori glavu. Uto ga zaokupi prizor na vrhu ugljare. Stražar, ukočen od studeni, šetao se je sada tamo, koračajući dvadeset i pet koraka prema Marchiennesu, a onda natrag prema Montsouu. Vidjelo se je kako se svjetluca bajonet nad tom crnom sjenom, koja se jasno zrcali na blijedom nebu. Ali najviše je zanimalo mladića: što je to iza kućerka, u koji se za burnih noći sklanja Bonnemort, kakva se to sjena miče, kao da zvijer puže i vreba. Odmah on po hrtovskom rastu, dugom i mršavom, prepozna Jeanlina. Stražar ga nije mogao opaziti, pa je sada taj razbojnik od djeteta jamačno spremao kakvu lakrdiju; jer njega ne prolazi mržnja prema vojnicima, nego on pita kada li će biti oslobođeni od tih ubojica, poslanih s puškama, da ubijaju svijet.

Étienne se počne časkom dvoumiti: bi li ga zovnuo, da tako spriječi kakvu njegovu glupariju. Mjesec je bio zapao, a on je vidio Jeanlina, gdje se je zgrčio, spreman na skok; mjesec se opet javi, a deran još uvijek čuči. Stražar je dolazio redom sve do kućerka, onda se okretao i vraćao se. A odjednom, kad je oblak razastro pomrčinu, skoči Jeanlin silnim skokom kao mačak vojniku na ramena, uhvati se noktima i satjera mu u vrat svoj veliki rasklopljeni nož. Ovratnik je smetao, te Jeanlin objema rukama pritisne držak i objesi se na nj svom težinom svojega tijela. Često je on klaio piliće, hvatane iza seljačkih posjeda. A ovo je izveo tako brzo, da se je u noć razlegao samo prigušen krik, a puška spala i zvek-nula kao staro željezo. A u to zasine i mjesec svim sjajem.

Étienne se ukočio od zaprepaštenja i samo je gledao. Htjede viknuti, ali mu je glas zapeo. Gore je ugljara bila prazna i nikakva se sjena nije odražavala više na oblacima, koji su bježali kao poplašeni. Potrči gore i zatekne Jeanlina gdje četveronoške stoji kraj mrtvaca, povaljenoga na leđa s raširenim rukama. Po tom snijegu, na jasnoj svjetlosti, oštro su se isticale crvene hlače i siva kabanica. Ni kap krvi nije istekla, a nož je još bio zataknut u vrat sve do drška.

Ne razmišljajući dugo, bijesan, grune Étienne pesnicom derana i svali ga kraj mrtvoga tijela.

– Zašto si to učinio? – promuca sav izvan sebe.

Jeanlin se zgrči i popuzi na rukama, a mršavu kralježnicu izbočio kao mačak; široke mu uši, zelene oči, izvaljene vilice drhtale su i buktale, kako ga je uzбудilo zlodjelo.

– Zakona ti! Zašto si to učinio?

– Ne znam, zaželio sam se.

Na tom se odgovoru uzjoguni. Tri dana mori ga želja. Mučilo ga je, glava ga je boljela iza ušiju, koliko je mislio na to. Zar da se i skanjuje s tim svinjama vojnicima, što dodijavaju ugljenarima u njihovu domu? Bijesni razgovori u šumi, krikovi o haranju i smrti, što su orili po ugljenicima, pet-šest riječi ostalo mu je na pameti, pa ih je ponavljao; igrao se deran revolucije. Ništa više nije znao; nitko ga nije naputio, nego se je sâm dosjetio, kao što je sâm želio da krade luk u polju.

Étienne se prestravio, kako je u toj djetinjoj glavi podmuklo klijaao zločin. Potjera nogom Jeanlina kao glupu životinju. Drhtao je od straha, da nije straža u Voreuxu čula prigušeni stražarov krik, te je sve pogledavao k ugljeniku, kad god se je pojavljivao mjesec. Ali nije se ništa micalo. Tako se on sagne i popipa rukama, koje su mu se malo po malo sledile, i prisluhne: kuca li srce pod kabanicom. Zastalo je. Noću se je vidio samo koštani držak, na kojem je crnim slovima urezano geslo, jedina riječ: "ljubav".

Oči mu svrnu od vrâta k licu. Naglo prepozna vojnika: to je Jules, novak, s kojim je razgovarao nekoga jutra. Veliko ga milosrđe zaokupi pred tim blagim, svijetlim licem, išaranim pjegama. Modre se oči širom otvorile i gledaju u nebo onim ukočenim pogledom, s kakvim je vidio toga vojnika, gdje na obzorju traži domaći svoj kraj. Gdje li je taj Plogof, što mu se je javljao obasjan suncem? Tamo negdje. U daljini buči more po ovoj olujnoj noći. Ovaj vjetar, što puše na visini, možda je pirkao i njegovom ravnicom. A dvije ženske stoje, mati i sestra, pridržavaju kape, koje im vjetar trga, te i one gledaju, kao da mogu vidjeti što u taj čas radi njihov mali tamo za miljama, što ih rastavljaju. Čekat će ga one zauvijek. Kakva je strahota da se siromasi ubijaju za bogataše!

No treba ukloniti taj trup. Étienne najprije pomisli da ga baci u prokop. Ali se okani, jer je znao izvjesno da bi ga tamo našli. Uzbunio se strahovito, čas za časom sve je hitnije; na što da se odluči? Odjednom mu pade na pamet: ako mogne odnijeti mrtvo tijelo u Réquillart, tamo bi ga mogao zakopati zauvijek.

– Hodi ovamo – reče Jeanlinu.

Ali dječak je zazirao.

– Neću, ti ćeš me tući. A onda imam i posla. Laku noć!

Uistinu, zakazao je s Bébertom i s Lydijom sastanak u skloništu, uređenu pod drvima u Voreuxu. Divna je to zgoda, da noće izvan kuće i da vide, ako budu Belgijanci pri silasku u ugljenik premlaćeni kamenjem.

– Slušaj – opet će Étienne – hodi ovamo, jer ću zovnuti vojnike, da ti odsijeku glavu.

Kad je Jeanlin pristao, savije Étienne rubac i čvrsto ga stegne vojniku oko vrata, ali ne izvuče nož, koji je zaustavljao krv. Snijeg se je topio, ali na tlu nije bilo niti crvene barice, niti tragova od borbe.

– Uhvati ga za noge!

Jeanlin uhvati za noge, a Étienne zabaci pušku na leđa i onda zgrabi vojnika za ramena. Tako njih dvojica siđu polako s ugljare, pazeći, da ne bi razvalili hridine. Na svu sreću, mjesec se je skrio. Ali kad udariše pokraj prokopa, opet zasine svim sjajem: čudo je, ako ih ne opazi straža. Štjeli su i žurili se, a trup se njihao i smetao im, te su ga svakih sto metara morali polagati na zemlju. Na uglu requillartske uličice začuju buku i protrnu. Jedva su se mogli sakriti za zid i tako umaći noćnoj straži. Dalje ih iznenadi neki čovjek.

Ali taj je bio pijan, te ode psujući ih. I tako stignu najzad k staromu ugljeniku, poliveni znojem i tako zbunjeni, da su im cvokotali zubi.

Étienne je slutio da neće biti lako pronijeti vojnika kroz otvor za ljestve. Bila je to ljuta muka. Najprije je morao Jeanlin, koji je ostao gore, spuštati trup, a Étienne se je vješao za šikaru i pratio ga, pomažući mu da prijeđe prva dva zaravanka, gdje su prečke pokidane. Onda se je na svakim ljestvama opet započinjao taj isti posao: silaziti naprijed i dočekivati na ruke; tako je preko tridesetorih ljestava i dvjesto i deset metara trup neprestano padao na njega. Puška mu ostrugala leđa, ali nije htio da dječak ode po onaj okrajak lojanice, jer to je čuvao lakomo. I čemu? Svjetlost bi im smetala u tom tijesnom prolazu. Ali ipak, kad zapuhani stigoše k pristaništu, pošalje dječaka po lojanicu. Sjedne i pričekava ga u tami, pokraj mrtvaca, a srce mu je kucalo kao bijesno.

Kad se je Jeanlin vratio sa svijećom, posavjetuje se Étienne s njim, jer dječak je bio pronjuškao taj stari rudnik sve do pukotina, kuda ljudi i ne mogu prolaziti. Pođu opet i odvuku mrtvaca skoro čitav kilometar kroz zbrku razrušenih hodnika. Naposljetku se snizio krov i oni pođu klečeći ispod stijene, što se roni, a podbočena je napola razvaljenim gredama. To je bilo kao nekakva dugačka škrinja i oni polože ovamo vojnika kao u mrtvački lijes, a pušku metnu kraj njega; onda snažno udare petama i razvale sasvim grede, izvrgavajući se opasnosti, da i sami zaglave. Stijena odmah prepukne i oni jedva ispužu na laktovima i na koljenima. Étiennea snađe volja, da vidi, pa se osvrne: krov se je sve dalje slijegao i polako gnječio tijelo golemom svojom težinom. I ništa više nije preostalo tu, osim grdne zemljurine.

Kad se je Jeanlin vratio svojem domu, u svoj zakutak u zločinačkoj spilji, izvali se na sijeno i šapne, sav iznemogao od umornosti:

– Neka me djeca samo čekaju! Prospavat ću sat.

Étienne ugasi lojanicu, od koje je preostao samo okrajčić. I on je bio izlomljen, ali mu san nije padao na oči. Bolne su mu misli i tlapnje kao mlatovi mlatili u glavi. Jedna mu misao uskoro zasjela u glavi, pa ga je mučila i umarala pitanjem: zašto nije probo Chavala, kad mu je bio pod nožem? I zašto je ovaj deran zaklao vojnika kojemu ne zna ni ime? To mu je uzdrimalo vjeru revolucionara, junaštvo za ubijanje, pravo na ubijanje. Zar je on dakle kukavica? Dječak u sijenu stao hrkati, kao da je pijan i kao da ispavljuje pijanstvo od svojega ubojstva. Mrsko je bilo Étienneu, dražilo ga i mučilo što je Jeanlin uz njega i što Jeanlina čuje. Odjednom se strese i strah mu preleti licem. Učinilo mu se kao da je začuo iz zemaljske dubine tiho šuštanje i jecanje. Kad se sjeti lika onoga vojnika, kojega su s puškom položili tamo pod stijenu, trne i koža mu se ježi. Glupo je to, sav rudnik ori od glasova, i on je morao upaliti lojanicu. Tek kad je po toj bljedoju svjetlosti vidio, da su hodnici prazni, smirio se.

Još četvrt sata proboravi Étienne zamišljen, neprestano mučen tom borbom, upiljenih očiju u taj fitilj što gori. Ali onda fitilj zapucketa i ugasi se, a sve zapadne opet u mrak. I opet njega spopadne jeza, pa bi da pljusne Jeanlina, neka ne hrče tako glasno. Blizina toga dječaka tako mu je bila nenasna, da se je dao u bijeg, moren željom za čistim zrakom, te je jurio po hodnicima i uzlazom, kao da za sobom čuje kakvu sjenu, koja se je zapuhala goneći njega.

Gore, usred réquillartskih ruševina, odahne Étienne napokon slobodno. Kad nema srca, da ubija, mora on sâm umrijeti; i ta misao na smrt, što ga je već okrznula, opet se rađa u njem i zasjeda mu u glavu kao posljednja nada. Umrijeti za revoluciju, to bi završilo sve, to bi uredilo dobar ili loš račun njegov, i spriječilo ga da ne misli više. Ako drugovi nava-
le na borinaške radnike, on će biti u prvom redu, pa će imati prilike da bude pogođen svoj-
ski. Čvršćim korakom pođe tumarati oko Voreuxa. Dva su sata izbijala, a velika se

graja od glasova razlijevala iz nadgledničke sobe, gdje se je smjestila straža, koja čuva ugljenik. Nestanak stražarov uzbunio je stražu. Probudili satnika, a na koncu, pošto su pomno pretražili sav kraj, riješili su da je vojnik pobjegao. Prisluškujući iz mraka, sjeti se Étienne toga satnika republikanca, o kojem mu je vojnik pripovijedao. Tko zna, hoće li ga nagovoriti neka prijede k narodu? Vojska bi se predala i to bi bio znak za ubijanje bogataša. Novi ga san zanese, te on nije više mislio na smrt, nego stajao sate i sate u blatu. Jugovina mu je močila ramena, a njega kao groznica zaokupila nada da ipak može još doći do pobjede.

Sve do pet sati počeka borinaške radnike. Onda opazi da je ugljeničko društvo bilo tako mudro te im je spremilo noćište u Voreuxu. Silaženje je započelo, a ono nekoliko štrajkaša iz naselja Deux-Cent-Quarante, koji su postavljeni da paze, nećkalo se bi li obavijestili drugove. Étienne im javi tu zgodnu priliku i oni otrče, a on pričekava za ugljarom, na putu kraj vode. Šest sati izbilo, nebo, koje je bilo zemljane boje, pobljedi i rasvijetli se rumenkastom zorom, a uto ispade s neke staze pop Ranvier, zadignute mantije iznad mršavih nogu. Svakoga ponedjeljka ide on čitati misu u neki samostan s one strane rudnika.

– Dobro jutro, prijatelju, zavikne snažnim glasom – pošto je mladića omjerio svojim ognjenim očima.

Ali Étienne mu ne odvrati ništa. U daljini, između lazila u Voreuxu, opazio je gdje prolazi neka ženskinja. Učini mu se da je Catherine, te uzbuđen pojuri.

Catherine je još od ponoći hodala po cestama što kopne. Kad se je Chaval vratio i zatekao ju u postelji, pljusnuo ju, da ustane. Zaviknuo joj neka odmah izađe na vrata, ako neće da izleti kroz prozor; plačući, napola odjevena, izubijana, kako ju je iscakao nogom u noge, morala je sići, potjerana još jednom pljuskom. Taj ju je surovi rastanak zaprepastio. Sjedne na kamen međaš i zagleda se u kuću, uvijek čekajući da je Chaval zovne, jer to ne može biti, on nju čeka, on će joj reći neka se vrati, kad je vidi gdje cvokoće zubima ostavljena, bez ikoga, tko bi je primio.

Dva sata provede umirući od studeni, a ne mičući se, kao pas bačen na ulicu. Onda se odluči. Pođe iz Montsoua, pa se opet vrati, ali se nije usuđivala ni da zovne s pločnika ni da kucne na vrata. Naposljetku pođe ravno cestom, da se vrati u naselje k roditeljima. Ali kad stiže onamo, spopao je takav stid, da je pojurila pokraj vrtova, bojeći se da je ne bi tkogod prepoznao, iako je tvrd san bio pao na svijet za zatvorenim rebrenicama. Tumarala je i svaki ju je šuštaj plašio; drhtala je od straha, da je ne zgrabe i ne odvedu kao skitalicu u Marchiennes u bludište, koje ju kao mòra straši već nekoliko mjeseci. Dva puta pođe u Voreux, ali se preplaši surovih stražarskih glasova i odleti zapuhana, uvijek se ogledavajući, da je ne progone. Réquillartska je ulica uvijek bila puna pijanih ljudi, ali Catherine se je sve vraćala ovamo, nekako sluteći, da će ovdje sresti onoga koga je prije nekoliko sati odbila.

Chaval će ujutro sići u ugljenik, i ta je misao dovodila Catherinu opet onamo, iako je znala, da ne koristi njemu govoriti, jer među njima je kraj. U Jean-Bartu ne rade više, a Chaval se je zakleo da će je zadaviti bude li prihvatila posao u Voreuxu, jer neće da mu ona tamo bude na sramotu. Što da učini dakle? Da ode drugamo, da skapa od gladi, da je tuku svi koji prolaze? Kunja, posrće po kolotečini, spada s nogu, a sva je zablacena. Susnježica se valja cestom kao blatna rijeka, i Catherine, uvijek stupajuć, tone u njoj, a ne smije nigdje ni na kamen sjesti.

Svanulo. Catherine prepozna s leđa Chavala, kako oprezno zalazi za ugljaru. U to spazi Lydie i Béberta, gdje izviruju iz svojega skloništa pod drvima. Proveli su tamo noć vrebajući, a ne smjedoše kući, čim im je Jeanlin naredio neka čekaju. Dok je Jeanlin u Réquillartu prespavljivao pijanstvo od svoga ubojstva, ova su se dva djeteta zagrlila da

se ugriju. Vjetar je pirkao između kestenovih i hrastovih motki, te se oni tu sklopčali kao u zapuštenoj drvarskoj kolibi. Lydie nije smjela glasno spominjati svoj jad, kako je Jeanlin kao malu ženicu tuče, a ni Bébert nije smio da se tuži na pljuske, kojima ga je vođa pljuskao po obrazima; ali zagrdio je on već kako ih izvrgava opasnosti u drskim krađama, a onda neće s njima dijeliti; duša im se je bunila, te se na koncu poljubiše, usprkos njegovoj zabrani, pa makar bili ispljusvani od nevidljivoga, kako im je zaprijetio Jeanlin. Pljuske nije bilo, te su se dalje ljubili tiho, ni na što drugo ne misleći, skupljajući u to milovanje svoju davnu, suzbijanu žudnju, sve muke i sve ganuće svoje. Cijele su se noći ovako grijali i tako su sretni bili u svojem zasloništu, da se nisu niti sjećali ovakve sreće, čak ni o svetoj Barbari, kad se jedu kolači i pije vino.

U to zatrubi truba i Catherine se strese. Propne se i smotri stražu u Voreuxu, kako hvata oružje. Étienne dotrči, a Lydie i Bébert iskoče jednim skokom iz svojega skloništa. A tamo se je dalje razdanjivalo i rulja je muškaraca i žena silazila iz naselja, žestoko se razmahujući.

V.

Zatvoreni su bili svi ulazi u Voreux, a šezdeset vojnika, s puškom uza se, zakrčilo jedina vrata, što su još otvorena, vrata kroz koja se na tijesne stube ulazi u blagajničku sobu, kuda se otvaraju nadgledničke sobe i daščara. Satnik je poredao vojnike u dva reda, pokraj zida, da ne mogu biti napadnuti odostrag.

Rulja rudarska, što je sišla iz naselja, stane isprva podaleko. Bilo ih je najviše tridesetak. Dogovarali su se žestokim, zbrkanim riječima.

Maheuovica se brže bolje omotala rupcem i dotrčala prva. Na ruci joj je spavala Estella, a ona je ponavljala uzbuđenim glasom:

– Neka nitko ne ulazi i neka nitko ne izlazi! Sve ih treba tamo unutra uvrebat!

Maheu je odobravao. Uto baš stiže iz Réquillarta stari Mouque. Ne htjedoše ga propustiti. Ali on se oteo, govoreći da će se njegovi konji i ovako najesti zobi, a za revoluciju ih nije briga. Uostalom, jedan je konj skapao, pa čekaju njega da otpremi konja. Étienne prokrči put starcu konjušaru i vojnici ga puste k oknu. A za četvrt sata, kad je štrajkaška rulja po malo narasla i uzbunila se, otvore se opet široka vrata u prizemlje i iziđu ljudi, vozeći mrtvu životinju, omotanu konopcima, te je bace u baru snježanicu. Po ukočenom, krivom vratu svi prepoznase konja, pa zašuška šaputanje.

– To je Trubač, je li? To je Trubač.

I zbilja je bio Trubač. Otkako je sišao, nikako nije mogao da se udomaći. Uvijek je bio sjetan, bez volje za posao, kao da ga muči želja za svjetlošću. Zalud ga je Bojnik, najstariji u ugljeniku, prijateljski trljao bokovima i griskao mu vrat, da na njega prenese malo od svoje rezignacije, stečene za deset godina u dubini. To mu je milovanje udvajalo melanholiju, a dlaka mu je treptala od povjerljivosti toga druga, što je ostario u mraku. Kadgod su se njih dvojica sastala i frkala, činilo se je kao da jadikuju, stari zato što je već dotle stigao, da se ničega više ne sjeća, a mladi jer ne može zaboraviti. U staji su bili susjedi kod jasala, stajali su oborenih glava, puhali na nozdrve jedan i drugi neprestano, sanjali o bijelom danu, priviđale im se zelene biljke, bijele ceste, žučkasta svjetla, bez kraja tako. A kad je Trubač, poliven znojem, izdisao na stelji, stao ga Bojnik očajno njuškati, tiho ržući, kao da jeca. Osjećao je, da se Trubač hladi i da mu rudnik otima posljednju radost, toga prijatelja, što mu je pao s visine svjež i mirišući mirisima koji mu vraćaju mladost,

provedenu na zraku. I on otrgne ular, ržući od straha, kad je opazio da se onaj drugi više ne miče.

Mouque je već osam dana javljao nadgledniku. Ali baš je njih u ovakvo vrijeme i briga za bolesna konja! Gospoda ne vole seliti konje. No sada ga ipak moraše otpremiti. Sinoć su konjušar i još dva čovjeka čitav sat vezivali Trubača. Zapregoše Bojnika, da ga odvuče k oknu. Polako je stari konj vukao svojega mrtvoga druga kroz tijesni hodnik, te se u njemu izudarao i skoro ogulio druga; iznemogao je drmao glavom i slušao neprestano šuštanje te mase, koju očekuje živoder. Kad je na pristaništu ispregnut, poprati sjetnim pogledom pripreme za penjanje, kako je tijelo gurnuto na grede iznad jame i mreža zakopčana za voz. Utovarivači zazvone, neka se vozi, i Bojnik digne vrat, da vidi kako mu drug putuje, isprva polako, a onda je odmah zapao u mrak i izletio zauvijek u visinu iz ove crne jame. Tako je stajao ispružena vrata, a uzdrhtana mu se je pamet sjećala možda nečega na zemlji. Ali to je prošlo, drug mu ništa više vidjeti neće, i njega će samoga svezati jednom u takav zamotak i ovuda popeti. Noge mu zadržću, gušio ga je zrak, što struji s dalekih poljana, a kad se je teškim korakom vraćao u staju, bio je kao pijan.

Na cesti su stajali namrgođeni ugljenari pred Trubačevim trupom. Neka će žena tiho reći:

– Opet jedan čovjek. Silazi tko hoće.

Ali nova rulja nagrne iz naselja; Levaque, koji je stupao prvi, a za njim Levaquovica i Bouteloup, vikali su:

– Smrt borinaškim radnicima! Ne trebamo stranaca! Smrt! Smrt!

Svi navale i Étienne ih je morao zaustaviti. Pristupi k satniku, visoku, vitku čovjeku od jedva dvadeset i osam godina, srdita i odlučna lica, te mu razloži prilike i pokuša ga pridobiti, pazeći na dojam svojih riječi. Čemu da se odvaži na suvišan pokolj? Zar nije pravda uz rudare? Svi su braća i moraju se slagati. Kad je spomenuo republiku, satnik se nervozno trgne. Vojnički je bio ukočen, pa će odjednom:

– Maknite se s puta! Ne silite me da vršim dužnost.

Tri puta započne Étienne iznova. Drugovi su iza njega mrmljali. Raznosio se je glas da je Hennebeau u rudniku, pa su govorili da će ga strmoglaviti da vide hoće li sâm kopati ugljen. Ali glas je bio lažan, jer su ovdje bili samo Négrel i Dansaert. Obojica se javiše časikom na prozoru prihvatne sobe: ostrag je stajao nadglednik, zbunjen zbog svoje nezgode s Pierronovicom, a inženjer se prkosno razgledavao svojim živim očima po rulji i s podrugljivim, prezirnim smiješkom motrio ljude i prilike. Zaori graja i oni se maknu. Mjesto njih vidjelo se je samo plavo Souvarinovo obličje. Baš je sada u službi, a nije ostavio svoj stroj ni jedan dan, otkad je započeo štrajk. Nije ništa govorio, sav zaokupljen jednom te istom mišlju, koja mu je odlučno blistala iz blijedih očiju.

– S puta! – ponovi satnik jako glasno. Ja se nemam ni s kim sporazumijevati, meni je naređeno da čuvam okno, i ja ću ga čuvati... Ne navaljujte na moje vojnike, jer ću vas znati odbiti.

Iako mu je glas bio čvrst, blijedio je od sve jačega nemira, gledajući kako sve više rudara pritječe. U podne će biti zamijenjen, ali od straha, da neće moći dotle izdržati, poslao je rudarskoga vozača u Montsou i zaiskao pojačanje.

Odgovoriše mu grajom.

– Smrt strancima! Smrt borinaškim radnicima!... Hoćemo biti gospodari na svojem.

Étienne očajan uzmakne. To je konac, sada se mogu samo još boriti i umirati. Nije više zaustavljao drugove, te se rulja odvalja sve do male čete. Bilo ih je skoro četiri stotine.

Susjedna su se naselja ispraznila i ljudi dotrčali. Svi viču jedan te isti krik, a Maheu i Levaque govore bijesno vojnicima.

– Odlazite odavde! Mi vama ne smetamo, odlazite odavde!

– To se vas ne tiče – prihvaća Maheuovica. – Pustite nas, da sami svršavamo svoje poslove.

A iza nje je dometala Levaquovica još i žešće:

– Zar vas moramo pobiti, da prođemo! Molimo vas, silazite nam s puta!

Začuje se čak i sitni Lydijin glasić. Stisla se ona uz Béberta, pa više oštro:

– Gle mámâ tih linijaša!

Catherine je stajala nekoliko koraka dalje, te gledala i slušala, sva zagljupljena tim novim bijesom, u koji je po nezgodi zapala. Zar ne trpi suviše i ovako? Što li je zgriješila, da joj nema mira od nesreće? Još sinoć nije razumijevala žestinu u štrajku, mislila je: kad si dobio svoje pljuske, ne trebaš ih još više tražiti; a sada joj se srce nadima od mržnje, sjeća se ona što je nekada navečer pripovijedao Étienne, i rado bi čuti što on sada govori vojnicima. Govori im kao drugovima, podsjeća ih da su i oni iz naroda i moraju biti uz narod, protiv onih koji izrabljuju nevolju.

U to se uskomeša svjetina i iskoči neka starica. Brule je. Strahovito je mršava, a ispružila vrat i razmahala se rukama, te dotrčala takvim trkom, da su joj pramenovi sijede kose prekrili oči.

– Ah! Zakona vam, evo mene! – muca zadihana. Onaj me prodanac Pierron zatvorio u pivnicu!

Ni pet ni šest nasrće ona na vojsku, razvaljenih usta, bljujući psovke.

– Rulja nitkovska! Rulja gadovska! Gospodarima svojim ližu čizme, a junaci su samo sa sirotinjom!

Drugi se pridruže, te se istrese puna vreća pogrda. Neki su vikali još: "Živjeli vojnici! Bacite u okno časnika!" Ali uskoro zaori samo jedan krik: "Dolje s crvenhlačama!" A ti ljudi, koji su ravnodušno, mirna lica i šuteći slušali zazivanje bratstva, prijateljsko primamljivanje, i sada su na ovoj tuči pogrđnih riječi ukočeno šutjeli. Satnik iza njih izvukao sablju, a kad ih je rulja stala sve jače stiskati i skoro ih prignječila uza zid, zapovjedi im da napere bajonete. Vojnici izvrše i dvostruk red željeznih šiljaka spusti se pred prsa štrajkašima.

– Ah! Nitkovi – zaurla Brule uzmičući.

Ali odmah se svi vrate, prezirući u zanosu smrt. Žene nasrnu, a Maheuovica i Levaquovica zaviknu:

– Ubijajte nas, ubijajte nas! Mi hoćemo svoja prava.

Levaque, ne mareći, da li će se porezati, zgrabio objema rukama mahom tri bajoneta, pa ih je tresao i vukao k sebi, da ih istrgne. Snagom podvostručenom od srdžbe zakrenuo ih, a Bouteloup je stajao postrance, mrzovoljan, što je pošao za drugom i mirno gledao što on radi.

– Hodite amo, da vidimo – ponavljao je Maheu, hodite amo, ako ste valjani nitkovi!

I on raširi kaput, razdrliji košulju i otkrije gola prsa, rutavo svoje tijelo, išarano od ugljena. Nasrtao je na šiljke i silio ih da uzmiču, strašan u svojoj drskosti i srčanosti. Jedan ga je šiljak bocnuo u prsa, te je on kao lud navaljivao neka ga skroz probode, da čuje kako mu rebra pršte.

– Kukavice, ne smijete... Ima još deset tisuća za nama. Jest, možete nas poubijati, ali onda morate poubijati još i onih deset tisuća.

Vojnicima je položaj bivao sve opasniji, jer im se je strogo naredilo da oružje upotrijebe jedino u krajnjem slučaju. A kako bi spriječili ove bijesnike da se ne nabadaju sami? Onda, razmak se sve smanjuje, vojnici su pritisnuti uza zid, te ne mogu dalje uzmicati. Mala četa, šaka ljudi, junački se drži protiv tih rudara, što pritječu kao more, i hladnokrvno izvršuju kratke satnikove zapovijedi. A on stoji bistra oka, nervozno stisnuo usne i samo se boji da ne bi vojnici planuli na pogrde. Jednomu naredniku, visoku mršavu čovjeku, već se raskostrušili rijetki brci, a vjeđe stale podrhtavati nezgodno. Kraj njega star vojnik s gajtanima, izubijan u mnogim ratovima, probljedio, kad je vidio da su mu bajonet iskrivili kao slamu. Drugi opet, jamačno novak, koji još miriše po oranici, svaki put se zarumeni, kad god ga okreste gadom i nitkovom. Žestina ne jenjava, pesnice se pružaju, strahovite se riječi govore, pune lopate optužbi i prijetnjâ lete im u lice. Sva je snaga zapovijedi potrebna da vojnici budu suzdržani i da im se lice i ne pomakne u ponositoj i tužnoj šutnji vojničke stege.

Zlokoban je sukob prijetio. U to se iza čete javi nadglednik Richomme, sjedoglavi dobri čuvar, sav zbunjen i uzrujan. Govorio je na sav glas.

– Sto vam jada, ta to je glupo! Ne mogu se dopuštati takve gluparije.

I on srne među bajonete i rudare.

– Drugovi, slušajte mene... Vi znate da sam ja stari radnik i da sam uvijek bio vaš. Sto vam dakle jada, ja vam obećavam: ako ne budu pravedni s vama, ja ću otkresati šefovima istinu u brk... Ali ovo je zagrdjelo; ništa ne koristi dovikivati pogane riječi ovim čestim ljudima, i joguniti se da vam probodu trbuh.

Slušali su ga i skanjivali se. Ali na nesreću gore se pokaže oštri profil maloga Négrela. Pobojava se jamačno objede da šalje nadglednika, mjesto da se sâm izvrgne opasnosti. Pokuša govoriti. No glas mu se izgubi u takvoj strašnoj graji da je samo slegnuo ramenima i opet odstupio od prozora. Zalud sada Richommeu moliti u svoje ime i neprestano govoriti kako treba da se to svrši među drugovima: odbijali su ga i sumnjali na njega. Ali on se uzjogunio, te ostade među njima.

– Zakona mu! Neka mi glavu razmrskaju s vama, ali ja ne odlazim od vas, dokle god ste tako glupi!

Richomme zamoli Étiennea neka mu pomogne da ljude opamete, ali Étienne samo mahne da ne može. Prekasno je, nakupilo se je više od pet stotina ljudi. A to su sami bijesnici, koji su dotrčali da protjeraju borinaške radnike: radoznali ljudi zastaju, a veseljaci uživaju u tučnjavi. U sredini jedne gomile, podalje, stoje Zacharie i Philomene i gledaju kao u kazalištu, a tako su mirni, da su povelili dvoje djece, Achyllea i Désiré. Opet povrvi nova rulja iz Réquillarta, a u njoj Mouquet i Mouquette: on se kesi i odmah pođe da potapša prijatelja Zachariea po ramenima, a ona sva raspaljena pojuri u prvi red među najljuće.

Časnik se je svaki čas osvrtao na montsousku cestu. Zaiskana pojačanja ne dolaze, a njegovih šezdeset momaka ne može dulje uzdržati. Naposljedku se dosjeti, kako će polučiti dojam na svjetinu, te zapovjedi da pred svijetom nabiju puške. Vojnici izvrše zapovijed, ali sve je rastao nemir, junačenje i podrugivanje.

– Gle tih danguba, idu da pucaju na nišan! – cerile se žene, Brule, Levaquovica i druge. Maheuovica pokrila prsa sićušnom Estellom, koja se je probudila i zaplakala, pa se tako približila da ju je narednik zapitao što će s tim djetetom.

– Što se tebe tiče? – odvrati Maheuovica. – Pucaj, ako smiješ.

Ljudi mahnu prezirno glavom. Nitko ne vjeruje, da smiju pucati na njih.

– Nemaju oni tanadi u nabojima – reći će Levaque.

– Zar smo mi kozaci? – zavikne Maheu. – Ne puca se na Francuze, sto im jada!

Drugi su opet ponavljali da se ne boji olova tko je bio u Krimskom ratu.⁸ A svi su neprestano nasrtali na puške. Da su vojnici u ovaj čas ispalili puške, pokosili bi svu svjetinu.

Mouquette je stajala u prvom redu i gušila se od bijesa, što vojnici misle ženama prosvirati kožu. Ispljuvala im je sve svoje pogane riječi, pa ne znajući više nijednu dovoljno prostu pogrdu, još će da istrese na vojsku smrtnu uvredu, te im pokaže zadnjicu. Objema rukama odigne suknje i naguzi im se u svu golemu šir.

– Evo vama! I to vam je još predobro, vi gadovi!

Šćućurivala se je, posrtala, okretala se, da svak dobije svoje, i nakon svakoga je okreta započinjala opet.

– Evo časniku! Evo naredniku! Evo vojnicima!

Zaori smijeh kao oluja. Bébert i Lydie da puknu, a i Étienne, usprkos mračnoj slutnji, zaplješće toj goloj uvredi. Svi i šaljivci i bjesomučnici, pogrđivali su sada vojnike, kad su sramotom zagađeni i poprskani; samo je Catherine stajala postrance na starim drvima i šutjela, iako joj se je burkala krv, te je i nju uhvatila ta mržnja, kojoj je osjećala sve veću žestinu.

Ali nastade guranje. Satnik, da umiri uzrujane momke, odluči da pohvata neke radnike. Mouquette jednim skokom uzmakne i poleti drugovima među noge. Tri rudara, Levaque i još dvojica, budu ugrabljeni iz gomile najbješnijih, te zatvoreni u nadglednikovu sobu, da budu pred očima. Odozgor su Négrel i Dansaert dovikivali satniku neka se vrati i s njima se zatvori. On nije htio jer je znao da bi ove zgrade, s vratima bez brava, bile na juriš zauzete i on bi sramotno bio razoružan. Mala mu je četica mrmljala već od nestrpljivosti. Ne smiju uzmaknuti ispred ovih jadnika u cokulama. Šezdeset momaka, pritisnutih uza zid, s nabijenim puškama, stajalo je opet nasuprot rulji.

Štrajkaši najprije uzmaknu i zašute. Zapanjio ih je taj odlučni čin. Onda opet zaori poklik, htijući zarobljenike, zahtijevajući da odmah budu pušteni na slobodu. Čuli su se glasovi, da njih unutra kolju. Bez dogovora, zahvaćeni jednim te istim zanosom, potrče svi k gomili opeka u blizini; zemlja je tu laporasta, te su od njene ilovače odmah ispečene i opeke. Djeca su ih donosila jednu po jednu, a žene ih trpale u suknje. Za čas je svak imao pred nogama municije i borba se opekama započe.

Prva se ispriječila Brule. Razbijala je opeke na uglastu mršavu koljenu, te i desnom i lijevom rukom razdavala komade. Levaquovica se sva upela, a kako je bila debela i mlitava, morala se približiti da valjano udara, usprkos svemu Bouteloupovu zaklinjanju; on ju je vukao natrag i htio je voditi sa sobom, kad joj je baš muž u hladu. Svi su se razdražili, a Mouquette, koja nije htjela da se krvavi, razbijajući opeke na svojim predebelim butovima, voljela je bacati ih cijele. I dječurlija stala u red, a Bébert je pokazivao Lydiji kako se baca ispod lakta. Bila je to tuča, golemo je zrnje praskalo muklo. A odjednom se usred tih bijesnih žena pojavila Catherine. Digla ruke u zrak, zamahivala prepolovljenim ciglama i bacala ih svom snagom svojih sitnih ruku. I sama nije znala zašto, ali se je gušila i skapavala od žudnje da mrcvari svijet. Zar neće onda biti brzi kraj tomu prokletomu nesretnomu životu? Dodijalo joj je da je muškarac pljuska i protjeruje, te da evo kao pas bez

---

⁸ Rat kojega su od 1853. do 1856. godine vodili Rusija s jedne i savez Velike Britanije, Francuske i Turske s druge strane, zloglasan zbog velikog broja žrtava.

gazde gazi blato po cestama, a ne može od oca zaiskati ni juhe, jer i njega mori glad kao i nju. Nikada neće bolje biti, nego se to još i pogoršava, otkad ona zna za sebe; tako ona razbija opeke i baca ih preda se, s tom jedinom mišlju, da se uništi sve, a oči joj se zakrivave od krvi, da ne vidi komu razbija vilice.

Étienneu, koji je ostao pred vojnicima, malo da ne bude razmrskana glava. Uho mu nabreklo i on se okrene. Lecnuo se, kad je razabrao da je cigla doletjela iz drhtave Catherinine ruke; izvrgavajući se opasnosti ne ode odatle, nego se zagleda u Catherinu. I mnogi drugi isto tako zastadoše tu, raspaljeni borbom, razmahujući se rukama. Mouquet je prosuđivao hitove, kao da je kod igre s čepovima: ah, ovaj je dobro pogodio, a ovaj drugi ne valja! Šalio se i udarao laktom Zacharija, koji se je svađao s Philomenom, jer je ispljusкао Achyllea i Désiréa, ne htijući ih uprtiti na leđa, da bolje vide. Ima tu gledalaca, koji su se sabrali podalje, uz cestu. A na vrhu nizbrdice, na ulasku u naselje, pojavio se stari Bonnemort, koji se je dovukao s pomoću štapa, te se sada nepomičan i uspravan vidi spram neba rđaste boje.

Čim su poletjele prve opeke, nadglednik se Richomme osovio između vojnika i rudara. Zaklinje ove, opominje one, ne mareći za opasnost, tako očajan da mu krupne suze vrcaju iz očiju. Ne čuju se u graji njegove riječi, samo mu se vide sijede brčine, kako dršću.

Tuča od cigli udari još jače, za ženama prionuše i muškarci.

U to opazi Maheuovica, da Maheu stoji ostrag. Ruke su mu prazne, lik mrk.

– Što je tebi, je li? Zar se bojiš? Zar ćeš pustiti da ti drugove vode u tamnicu?... Ah, vidio bi ti, samo da ja nemam ovoga djeteta!

Estella joj se pricvrljila uz vrat i urla, pa je priječi da se pridruži Bruleici i drugima. Maheu kao da ne čuje, ali ona mu nogom gurne k nogama opeke.

– Sto ti jada! Hoćeš li uzeti ovo! Zar da ti pred svim svijetom pljunem u lice, da te razjunačim?

Maheu se sav zarumenio, pa stao razbijati opeke i bacati. Ona ga je gonila, dražila, psovala, neka ubija; zgrčenim je prstima gušila na prsima kćerku. Tako je Maheu sve napredovao i stigao pred same puške.

U toj kiši od cigli sasvim je nestala mala četica. Na svu su sreću udarali previsoko, te su izubijali sav zid. Što da se učini? Misao, da se vrati, da odstupi, zarumeni časkom blijedo satnikovo lice; ali to i ne može više, jer bi bili napadnuti sa strane, čim se maknu. Cigla mu skrhalo obodac na kapi, krv mu kaplje s čela. Neki su mu momci ranjeni, te vidi, da su oni, iako još obuzdavaju nagon osobne obrane, već izvan sebe, pa bi se mogli prestati pokoravati starješini. Narednik opsovao Boga. Lijevo mu je rame skoro iščašeno, a meso zgnječeno od mukla udarca, kao da je prakljača udarila po rublju. Novak je dva puta pogođen, palac mu je zdrobljen, a desno ga koljeno jako peče: dokle će trpjeti, da im dodijavaju? Jedan kamen odskočio i pogodio staroga vojnika s gajtanima u trbuh. Obrazi mu pozelenjeli, puška mu zadrhtala i pružila se u mršavim rukama. Tri puta već htjede satnik zapovjediti, da pucaju. Ali neka ga je zebnja gušila, beskrajna borba od nekoliko časaka razbudila u njem misli, dužnosti, sve ono u što vjeruje kao čovjek i kao vojnik. Kiša se od cigli podvostručila, te on otvori usta i baš da zavikne: Pali! – kad puške i same zapucaše, ponajprije tri metka, onda pet, onda zatutnji paljba od sve čete, pa na koncu dugo nakon toga, za tišine, još jedan samcati hitac.

Svi se zaprepastiše. Vojnici ispalili puške, a rulja stoji nepomična, razvaljenih usta, ne vjerujući još. Ali onda zaori bolna vriska, u isti mah, kad i truba zatrubi, da se obustavlja pucanje. Nastade mahnita panika, kao trka stoke ispred topovske paljbe, prestrašeno bježanje po blatu.

Iza prva tri metka Bébert i Lydie svalili jedno na drugo, djevojčica pogođena u lice, a dječak zahvaćen ispod lijevoga ramena. Lydie se, kao gromom opaljena, nije više micala. Ali Bébert se je kretao, grlio ju je objema rukama u trzavici smrtnoga hropca, kao da hoće opet da je obuhvati onako kako ju je držao u tamnom skloništu, gdje su proboravili ovu noć. Uto i Jeanlin dotrči napokon iz Réquillarta, zapuhan od sna, lunjajući po dimu, te baš opazi Béberta kako grli svoju malu ženicu i umire.

Pet drugih metaka obori Bruleicu i nadglednika Richommea. Baš u času, kad je preklinjao drugove, pogođen je Richomme u leđa, te pao na koljena, izvalio se na bok i hropio na zemlji, a oči su mu bile pune suza, što ih je isplakao prije toga. Starica se srušila prostrijeljenih grudi, kruta i praskajući kao suharak, mucajući još posljednju psovku kad joj je krv šiknula.

Onda sva četa ospe oganj i pročisti kraj, koseći na sto koraka skupine radoznalih ljudi, koji su se smijali boju. Tane pogodi Mouqueta u usta, smlati ga i prevali pred noge Zachariju i Philomeni, a njihovi mališani budu poprskani crvenim kapima. U isti mah zahvate dva taneta Mouquetu u trbuh. Kad je opazila, da vojnici nišane, ona je kao dobra duša, instinktivno poletjela pred Catherinu, vičući joj neka se čuva. S glasnim se uzvikom izvali nauznak, oborena od metaka. Étienne dotrči da je digni i odnese, no ona mahne da joj je kraj. Uхватила je štucavica, ali ona se je još uvijek smješkala i ovomu i onomu, kao da je sretna što ih vidi sada zajedno kada odlazi od njih.

Činilo se je, da je svemu kraj, a oluja se pucnjave izgubila daleko, čak tamo u kućnim pročeljima u naselju, kad se je ispalio posljednji pucanj, sâm, kasan.

Maheu, pogođen usred srca, zavrti se i svali se na lice u baru, crnu od ugljena.

Maheuovica se sagne zaprepaštena.

– Ej, starče, ustani. Nije ti ništa, je li?

Estella joj je smetala rukama. Uzme je pod ruku i okrene muževu glavu.

– Ta govòri što ti je?

Oči mu se zamutile, a usta mu se zaslinala od krvave pjene. Maheuovica razabra da je mrtav. I tako ona zasjedne u blato, pa je držala kćerku pod rukom kao zamotuljak i gledala tupoglavo svoga staroga.

Rudnik je bio raščišćen. Satnik mahne nervozno i skine, a onda opet natakne kapu; i dalje je stajao ukočen i blijed u ovoj nesreći svoga života; a momci su šutjeli i nanovo nabijali puške. Na prozoru primaonice pojavili su se uplašeni lica Négrel i Dansaert. Iza njih je stajao Souvarin, a čelom mu se oteгла duboka bora, kao da se je tu urezala njegova ustaljena misao, te se prijeti. Na drugom kraju obzorja, na rubu visoke ravnice, Bonnemort se nije ni pomaknuo, nego se jednom rukom podupro o svoj štap, a drugu ruku nadnio nad obrve, da bolje vidi, kako tamo dolje ubijaju njegove. Ranjenici vape, mrtvaci se onako zgrčeni hlade, okaljani brčkavicom od jugovine, te zablaceni i još musavi od crnoga ugljena, što se nazire ispod prljava snijega. A između tih sitnih ljudskih trupova, jadna lika, mršavih od nevolje, leži Trubačev trup, grdan i tužan kup mesa.

Étienne nije poginuo. Čekao je uvijek, stojeći uz Catherinu, koja se je srušila od umora i od straha, a uto je začuo drhtav glas i stresao se. Bješe to pop Ranvier, koji se je vraćao s mise, te uzdignutih ruku, u proročkom bijesu, zazivao srdžbu božju na ubojice. Navješćivao je vrijeme pravde, skorašnje uništenje građanstva ognjem nebeskim, jer građanstvo je prevršilo zločinstva, dajući ubiti radnike i razbaštinjenike ovoga svijeta.

SEDMI DIO

I.

Montsouski metci odjeknuše strahovitom jekom sve do Pariza. Četiri se već dana svi oporbjeni listovi zgražaju, te na prvoj stranici raspredaju grozne pripovijesti: dvadeset i pet ranjenih, četrnaest mrtvih, među njima dva djeteta i tri žene; ima k tomu i uznika, a Levaque postao čitavim junakom, te mu se pripisuje da je istražnomu sucu izrekao odgovor antičke veličine. Carska vlada, pogođena u živac od ovih nekoliko metaka, pričinjala se kao da je tobože u svojoj svemoći mirna, sama sebi krijući kako je ljuto ranjena. To je jedino žalostan sukob, nešto je propalo tamo u mračnom kraju, daleko i daleko od pariškoga pločnika, gdje se stvara javno mišljenje. Brzo će se to zaboraviti, a ugljeničko je društvo dobilo službeni nalog da stvar zabašuri i da uguši taj štrajk što već nemilo vrijeme traje, te se pretvara u socijalnu opasnost.

Tako u srijedu ujutro stigoše u Montsou tri upravitelja ugljeničkoga društva. Mali gradić, koji se sve dosad nije usudio radovati pokolju, bolna srca odahne i okusi veselje što je napokon spašen. Svanulo upravo lijepo vrijeme, sunčan dan, jedan od onih prvih blagih sunčanih dana u mjesecu veljači, za kojih se zazelenjuju jorgovanovi pupoljci. Poskidane su bile rebrenice na upravničkoj zgradi i sva ta prostrana zgrada kao da je opet oživjela; otuda su stizali najpovoljniji glasovi, govorilo se da su gospoda jako ganuta katastrofom, te su doletjela da prime u očinski naručaj zalutanike iz naselja. Sada, gdje je odvaljen udarac, jamačno i ljući nego što oni htjedoše, razmetali su se spašavanjem i određivali divne odredbe, samo prekasne. Ponajprije su otjerali borinaške radnike i nadali strahovitu graju o toj krajnjoj koncesiji radnicima. Onda su maknuli vojničku posadu iz rudnikâ, kojima smlavljeni štrajkaši nisu više bili opasni. Postarali su se i za to da se zabašuri nestanak onoga stražara s Voreuxa: sav je kraj pretražen, pa nije nađena ni puška ni trup; tako se odlučiše da vojnika ubroje među bjegunce, iako se je sumnjalo na zločin. U svem su se starali da ublaže događaje, jer su drhtali od straha, što li će biti sutra, a smatrali su opasnim priznati da nema otpora divljaštvu te svjetine, što hara trošnu okosnicu staroga svijeta. No taj posao izmirenja nije im smetao u valjanu vođenju čistih administrativnih poslova; jer je viđen Deneulin, gdje se svraća u upravničku zgradu i tamo se sastaje s

Hennebeauom. Nastavljali su se pregovori o kupnji Vandamea, a tvrdilo se je da će De-neulin prihvatiti ponude gospode upravitelja.

Ali nadàsve se uzbudio kraj kad upravitelji dadoše u obilju polijepiti po zidovima goleme žute ogłase. Na njima se je čitalo u velikim slovima ovih nekoliko redaka: "Radnici montsouski, mi nećemo, da zablude, kojima ste ovih dana vidjeli posljedice, otmu sredstva za opstanak razboritim i voljnim radnicima. U ponedjeljak ujutro otvorit ćemo dakle opet sve rovove, a kad posao bude obnovljen, ispitat ćemo brižno i dobrohotno prilike koje se mogu poboljšati. Učinit ćemo sve, što god bude pravo i što god se bude moglo". Za jedno jutro prođe ispred tih ogłasa deset tisuća ugljenara. Nijedan nije kazao ništa, mnogi su klimali glavom, a drugi su išli svojim tromim korakom i nijedna im se bora nije makla na nepomičnim licima.

Naselje Deux-Cent-Quarante još se je uvijek tvrdoglavilo u osornu otporu. Kao da krv drugarska, koja je zarumenila blato u rudniku, priječi ovamo put drugima. Jedva desetak radnika siđe, Pierron i drugi licemjeri kao i on. Drugovi su ih gledali mrka lica, kako odlaze i kako se vraćaju, ali nitko se nije ni pomaknuo ni priprijetio. S potajnim nepovjerenjem bude primljen i ogłas, što ga prilijepiše na crkvu. U ogłasu se nije spominjalo vraćanje radničke knjižice: zar ugljeničko društvo neće da ih opet primi? I tako strah od odmazde, bratska misao da prosvjeduju protiv otpuštanja onih koji je najkompromitiraniji, bješe im povod, da se i dalje tvrdoglave. Sumnjivo je to, treba da se razvidi, vratit će se u ugljenik kad se gospoda izjasne iskreno. Tišina prignječila te niske kuće, glad im nije ništa više, svi su voljni umirati, otkad im je ljuta smrt prešla preko krovova.

Ali među kućama je jedna, Maheuova, uvijek bila najcrnja i najmirnija u prevelikoj svojoj tuzi. Otkad je Maheuovica ispratila muža na groblje, nije govorila ni riječi. Nakon boja je pustila Étiennea da joj dovede Catherinu, blatnu, polumrtvu; kad ju je razdijevala pred mladićem da je položi u postelju, pomisli čakom da joj i ona dolazi s tanetom u truhu, jer na košulji su joj bile krupne krvave mrlje. Ali odmah razabra da je to napokon, u uzbudjenju ovoga strašnoga dana, provalila zreloća. Ah, eto ipak sreće od te rane! Divna li dara, da može rađati djecu koju će kasnije ubijati žandari! Nije govorila Catherini, ali nije govorila ni Étienneu. A Étienne legao s Jeanlinom, ne mareći hoće li ga uhvatiti; tako mu je odvratno bilo vraćati se u pomrčinu u Réquillart, da mu je miliji bio zatvor: hvatala ga je jeza, užas od noći nakon svih tih smrti, pritajivani strah od onoga vojnika, što tamo počiva pod stijenama. O zatvoru je uostalom sanjao kao o skloništu, u mukama svoga poraza; ali ga nisu niti bunili, te je kuknjao sate i sate, ne znajući kako bi umorio tijelo. Gdjekada je samo Maheuovica pakosno pogledavala oboje, njega i kćer, kao da ih pita što će kod nje.

Opet su svi u gomili. Stari Bonnemort zapremio postelju, u kojoj su prije bili mališani, a oni spavaju s Catherinom, jer sada jandica Alzira ne bode više grbom veliku sestru u bok. Mati, kad liježe, osjeća da je kuća opustjela i da je krevet ohladnio, jer je sada preprostran. Zalud grli Estellu, da ispuni prazninu, jer to joj ne nadoknađuje muža i tako tiho plače sate i sate. A onda staju dani opet prolazili kao i prije; svejednako nema kruha, a ipak nema prilike, da zgodno pogineš; koješta se skupilo s brda i s dola i od toga je jandnicima loša korist, da samo dulje životare. Ništa se u življenju nije promijenilo, samo jedino njega, muža nema više.

Petoga dana poslijepodne Étienne, koji je očajavao gledajući tu šutljivu ženu, krene iz sobe i pođe polagano popločenom cestom u naselju. Besposlica mu je bila teška, te ga je tjerala na neprestane šetnje, razmahanih ruku, oborene glave, a uvijek ga je mučila jedna te ista misao. Tako je stupao već pola sata, kad po sve jačoj svojoj mrzovoljnosti osjeti da drugovi staju na vrata te ga gledaju. Ono malo popularnosti, što mu bješe preostalo, ot-

puhnula je puščana paljba, te kud god prolazi, sukobljava se s pogledima, koji ga prate kao plamenovi. Digne glavu i smotri bijesne ljude; a s prozora odmiču žene zastorčice. Pod tom još nijemom optužbom, pod tom neprestanom srdžbom krupnih očiju, razvaljenih od gladi i suza, zapade u nepritiku te nije mogao dulje hodati. Mukli je prijekor sve rastao za njim. Zaokupio ga strah, da će sve naselje izići i zaviknuti mu njegov jad, pa se dršćući vrati.

Ali prizor što ga je dočekao kod Maheuovih sasvim ga zbuni. Starac je Bonnemort bio kraj hladnoga kamina prikovan za stolicu, otkad su ga onoga pokoljskoga dana dva susjeda našla, gdje leži na zemlji, uz slomljenu batinu, kao staro drvo, oboreno od groma. Lenora i Henri, da zavaraju glad, grebu strahovito nekakvu staru tavu, u kojoj se je sinoć kuhao kupus, a Maheuovica metnula Estellu na stol, pa stoji i pesnicom prijeti Catherini.

– Reci još jednom, sto ti jada! Ded reci još jednom, što si rekla!

Catherine je bila rekla da se kani vratiti u Voreux. Svaki joj je dan teža bila misao da ne zarađuje kruha, nego je mati ovako trpi, kao neku beskorisnu zvijer koja samo smeta; da je nije strah Chavalovih batina, bila bi još u utorak sišla u rov. Opet zamuca:

– Što ćeš? Ne može se živjeti ništa ne radeći. Barem bi imali kruha.

Maheuovica je prekine.

– Slušaj, ja ću zagušiti onoga koji prvi od vas počne raditi... Ah, suviše bi to bilo, ubiti oca, a onda dalje izrabljivati djecu! Dogrdjelo mi je, pa više volim gledati da vas sve iznesu između četiri daske, kao onoga što je već otišao.

Njeno dugo šutanje bijesno se izli u riječi. Divota, što bi joj Catherine donijela! Jedva tri-deset sua, a k tomu još dvadeset sua, ako gospoda dadu zarade onomu razbojniku Jeanlinu. Pedeset sua, a sedam usta da hraniš! Mališani mogu jedino juhu gutati. A starac je jamačno slomio što god u mozgu, kad je pao, jer se čini da je tupoglav; ili mu se je stisnula krv, kad je vidio gdje mu vojnici pucaju na drugove.

– Zar nije, djede! Sasvim su vas ubili. Što vam koristi snažna pesnica, kad ste gotovi.

Bonnemort ju je gledao ugašenim očima i nije razumio. Tako je sate i sate buljio ukočeno i sve mu je znanje bilo da pljuje u pljuvačnicu, napunjenu pepelom, postavljenu radi čistoće uz njega.

– Još mu nisu isplatili ni mirovinu – nastavi Maheuovica – a znam izvjesno da mu je neće ni dati zbog naših ideja... Velim vam da mi je već dodijalo s tim nesretnicima!

– A ipak – usudila se Catherine – obećavaju na oglasu...

– Hoćeš li me se okaniti s tim svojim oglasom!... To je opet lijepak, da nas uhvate i progutaju. Lako im je biti uljudnima, kad su nam prosvirali kožu.

– Ali onda, mama, što ćemo? Neće nas jamačno pustiti u naselju.

Maheuovica, mahne nejasno i strahovito. Što će? Ne zna ona i uklanja se misli o tom, jer bi od toga mogla poludjeti. Otići će drugdje, nekuda. A kad joj je dogrdjelo struganje po tavi, pojuri k Lenori i Henriju i ispljuska ih. Estella, koja je četveronoške puzala, padne, te graja još poraste. Mati je umiri jednim udarcem: kamo sreće da je skrerala vrat! Spominjala je Alziru i željela drugima njenu sreću. Onda iznenada zajeca u sav glas i nasloni glavu na zid.

Étienne je stajao i nije se smio uplitati. Nije on više netko u kući, pa mu se već i djeca nepovjerljivo uklanjaju. Ali suze ove nesretnice ganu ga, te on šapne:

– Nemoj, ne boj se! Postarati ćemo se da se izvučemo.

Maheuovica kao da ga nije ni čula, te je tiho i neprestano kukala.

– Ah, zar može biti takve nevolje? Još je nekako bilo prije te strahote. Hranili smo se suhim kruhom, ali smo barem bili svi zajedno... I što se je desilo, Bože moj! Što smo učinili, da zapadosmo u ovakav jad, neki pod zemlju, a drugi da ne žele ništa drugo, nego da i sami dospiju onamo?... Istina je da su nas uprezali kao konje u posao, i nije pravo, što smo kod diobe dobivali batinom i što smo uvijek povećavali blago bogatašima, a nismo se nikada ni nadali da ćemo okusiti ikoje dobro. Nema slasti za život, kad je nestala nada. I nije to moglo dulje potrajati, morali smo odahnuti malko... Samo da smo ipak znali! Zar može biti da smo se ovako unesrećili, jer smo htjeli pravdu?!

Uzdasi su joj navirali iz prsiju, a glas joj se gušio od teške žalosti.

– A onda uvijek ima zlobnikâ, koji vam obećavaju, da se to može udesiti, ako se samo potrudimo... Glava ti se zavrti, a toliko trpiš od onoga što jest, da išteš ono čega nema. Ja sam već glupo sanjala, već sam gledala život u dobru prijateljstvu s svim svijetom, poletjela sam u zrak, Boga mi, u oblake. A leđa se lome, kad opet padaš natrag u blato... Nije bila istina, nije bilo tamo onoga, što smo si utvarali da vidimo. Bilo je jedino opet nevolje, ah, nevolje, koliko te volja, i k tomu još pucanja!

Étienne je slušao tu kuknjavu i svaka ga je suza grizla. Nije znao, što bi rekao da umiri Maheuovicu, svu slomljenu strahovitim padom s vrha ideala. Ona se opet vrati u sredinu sobe, pa se zagleda u Étiennea i zavikne sva bijesna, tikajući ga:

– A ti, zar i ti veliš, da se vratimo u ugljenik, pošto si nas sve uvalio?... Ne prigovaram ja tebi ništa. Samo, kad bih ja bila na tvojem mjestu, ja bih već bila svisnula od jada, što sam toliko zla učinila drugovima.

Étienne htjede odgovoriti, ali onda očajno slegne ramenima: čemu da joj objašnjava, kad ona to u svojem bolu ne bi razumjela? Od prevelike muke iziđe i opet krene na svoje bezglavo hodanje.

I opet kao da ga naselje iščekuje: muškarci na vratima, žene na prozorima. Čim se je pojavio, nastade mrmljanje, a svjetina stade rasti. Za četiri se dana nakupile klevete i sada prasnuše u općoj kletvi. Pesnice mu prijete, majke ga pakosno pokazuju svojim dječacima, starci pljuju, gledajući njega. To je preokret u danima nakon poraza, zlokobno naličje popularnosti, odurnost još ražešćena svima mukama, što su se uzalud pretrpjele. To mu je odmazda za glad i za smrt.

Zacharie stigne s Philomenom, te gurne Étiennea, baš kad je izlazio, i zlobno se naceri:

– Gle! Deblja on, hrani se od tuđe kože!

Levaquovica s Bouteloupom već je pojurila na vrata. Započe o Bébertu, svojem dječaku, kojega je ubilo tane, pa počne vikati:

– Jest, ima kukavicâ koji daju ubijati djecu. Neka traži moga sina u zemlji, ako će mi ga vratiti!

Nije mislila na svoga muža uznika. Kućanstvo ima, jer Bouteloup je ostao. Onda se ipak sjeti, te nastavi oštrim glasom:

– Pa neka! Nitkovi se šetaju, a čestiti ljudi sjede u hladu!

Étienne htjede da joj se ukloni, pa naiđe na Pierronovicu, koja je dotrčala preko vrtova. Odlanulo joj je što joj je poginula mati, koja bi ih svojom žestinom popela i na vješala; nije joj žao ni za malom Pierronovom kćerkom, onom droljom Lydijom, što joj je spala s vrata. Opet pristade uz susjede, da se izmiri s njima.

– A mati moja, je li? A djevojčica? Vidjeli su te, kako si se krio iza njih, kad je njih gađala tanad mjesto tebe!

Što da učini? Da zagnjavi Pierronovicu i one druge, da se tuče s cijelim naseljem? Čas-kom mu se tako prohtjede. Krv mu vri u glavi, te on sada krsti drugove skotovima, i ljuti ga što su tako neinteligentni i barbari da njega zovu na odgovornost zbog logike činjenicâ. Al je to glupo! Mrzovoljnost ga zaokupila, što nije moćan da ih iznova ukroti; tako se samo požuri kao da ne čuje pogrde. Uskoro bude to bijeg; iz svake kuće, kuda je prolazio, hajkali su za njim, prianjali za njim, i sav ga je taj svijet proklinjao sve gromče, kako mu je provalila mržnja. On, izrabljivač, ubojica, jedini je uzrok njihovoj nesreći. Izi-đe iz naselja blijed, zanesen, jureći, a za leđima mu urla rulja. Na cesti ga se napokon mnogi okane, ali neki se uzjogunili, sve dok na dnu nizbrdice, pred krčmom *K sreći*, ne sretne Étienne drugi skup, što ide iz Voreuxa.

Tu su starac Mouque i Chaval. Otkad mu je poginula kći Mouquette i sin Mouquet, sta-rac služi dalje kao konjušar i nijednom se riječju ne tuži i ne kuka. Ali kad je smotrio Étiennea, odjednom ga spopao bijes, suze mu vrcnule na oči i kiša psovki zapljuštala iz njegovih usta, crnih i krvavih od žvakanja duhana.

– Gade! Svinjo! Nitkove!... Čekaj samo, moraš da mi platiš za moju kukavnu djecu; ne-ćeš izbjeći!

Digne opeku, razbije je i baci na Étiennea oba komada.

– Jest, jest, smlavimo ga! – zavikne Chaval, keseći se, sav razdražen i veseo zbog ove osvete. Svakomu dolazi red... Jesmo li te uza zid pritisli, huljo gadna!

I on navali kamenjem na Étiennea. Zaori divlja vika. Svi grabe opeke, razbijaju ih i baca-ju, da ga umlate, kao što htjedoše umlatiti vojnike. Étienne zaprepašten i ne bježi više, nego im okrenuo lice i hoće da ih riječima umiri. Na usta mu naviru stari govori, kojima su nekad klicali onako žestoko. Ponavlja im riječi kojima ih je zanosio, dok ih je držao u ruci kao vjerno stado; ali moć je njegova mrtva i jedino mu kamenje odgovara. Dobio je udarac u lijevu ruku, te u velikoj opasnosti uzmičući dospije pred krčmu *K sreći*.

Rasseneur je maločas bio stao na vrata.

– Uđi – reče samo.

Étienne se poče skanjivati. Nemilo mu je sklanjati se ovamo.

– Uđi dakle, ja ću im govoriti.

Étienne se pokori i skloni se na kraj sobe, a krčmar zakrči vrata svojim širokim rameni-ma.

– Dakle, prijatelji, budite pametni... Vi dobro znate da ja vas nisam prevario. Uvijek sam bio za mir, pa da ste mene slušali, jamačno ne biste dospjeli evo do toga.

Ljuljajući ramena i trbuh, otegne on i stane sipati svoju laku rječitost, blagu i umirnu po-put mlake vode. Vraćao mu se sav njegov nekadašnji uspjeh, opet je stjecao bez napora, prirodno, svoju popularnost, kao da ga nisu pred mjesec dana pogrđivali i nazivali ku-kavicom. Odobravaju mu: tako je! Pristaju uz njega: tako treba govoriti! Zagrmi pljeska-nje.

Étienne za njim skoro da se je onesvijestio, kako mu se je ogorčilo srce. Sjećao se je Ras-seneurova proroštva u šumi, kad mu se je prijetio nezahvalnošću rulje. Tupoglave li su-rovosti! Strahovita li zaboravljanja iskazanih usluga! To je neka slijepa sila, koja nepres-tano proždire sama sebe. U njegovoj srdžbi što vidi kako ti skotovi kvare svoju stvar, bilo je i očajanja zbog vlastitoga pada, zbog tragičnoga svršetka vlastite ambicije. A što! Zar je tomu već kraj? Sjećao se je da je tamo pod bukvama čuo tri tisuće srdaca, što kucaju s njegovim srcem. Onoga je dana držao svoju popularnost u svoje dvije ruke, taj je narod bio njegov, osjećao je da je narodu gospodar. Mahniti su ga sni tada opijali: Montsou

pred nogama, tamo Pariz, a on možda zastupnik, koji treska građanstvo govorom kao gromom, prvim govorom, što ga je radnik izrekao na govornici saborskoj. I svemu je kraj! Bûdi se jadan i proklinjan, narod ga njegov ispratio opekama.

Rasseneurov glas zaori.

– Nikada nije nasilje uspjelo. Ne može se svijet popraviti za jedan dan. Oni, koji su vam obećali da će ga odjednom preokrenuti, lakrdijaši su ili hulje!

– Tako je! Tako je! – više rulja.

Ko je dakle kriv? pitao se Étienne i to ga je pitanje sasvim satiralo. Zar je zbilja njegova krivica ta nesreća, zbog koje i sam krvavo stradava, ta nevolja jednima, smrt drugima, te žene, ta djeca, mršava i gladna? To mu se je tužno priviđenje javilo jedne večeri prije katastrofe. Ali već ga je dizala neka sila i bio je s drugovima. Nikada im, uostalom, nije upravljao, nego su oni vodili njega, oni su silili njega, da čini koješta, što ne bi činio da ga nije gonio ovaj metež, što je bio za njim. Iza svakoga se je nasilja zaprepastio od nesreće, jer se ničemu nije nadao niti je išta htio. Ta zar je mogao slutiti da će ga njegovi pristaše iz naselja jednom kamenovati? Lažu ti bijesnici kad ga krive, da im je obećavao življenje u žderanju i ljenčarenju. A u tom opravdavanju i dokazivanju, kojim nastoji umiriti svoju savjest, titrao je potajni nemir, što se nije pokazao dorašlim svojoj zadaći, i ona sumnja polupismena čovjeka, koja ga uvijek mori. Ali je osjećao, da mu nestaje odvažnosti, da nije junak ni pred drugovima, da se boji njih, te goleme, slijepe, neodoljive narodne mase, koja prolazi kao prirodna sila i sve mete, bez obzira na pravila i teorije. Neka ga je odvratnost malo po malo rastavila s njom, ona mrzovoljnost utanačenoga ukusa, polagano penjanje svega njegova bića u viši red.

U taj se mah Rasseneurov glas izgubi u oduševljenoj vici.

– Živio Rasseneur! Nema nikoga nad njim, živio! Živio!

Krčmar zatvori opet vrata, a svjetina se stane razilaziti. Šuteći pogledaju se ta dva čovjeka. Obadva slegnu ramenima. Na koncu ispiju zajedno čašu piva.

Toga istoga dana bješe u Piolaine velika večera, kojom su se proslavile Négrellove zaruke s Cécile. Grégoirovi dadoše još sinoć povoštiti blagovaonicu i opraošiti salon. Melanie je zapovijedala u kuhinji, pazila na pečenke i miješala umake, koji su mirisali sve do tavana. Kočijašu se je Francisu naredilo da poslužuje s Honorinom. Vrtlarica će prati posuđe, a vrtlar će otvarati vrata. Još nikada nije ta velika starinska i bogata kuća razvila toliki sjaj.

Sve je prošlo, štogod može bolje biti. Gospođa je Hennebeau bila umiljata s Cécile, a Négrelu se nasmiješila, kad je javni bilježnik uljudno nazdravio sreći budućega para. I Hennebeau je bio ljubezan. Njegovo nasmješkanu lice iznenadilo je goste. Raznio se je bio glas da je opet u milosti kod uprave, te će uskoro biti imenovan časnikom počasne legije zbog odlučnosti kojom je ugušio štrajk. Uklanjali su se razgovoru o posljednjim događajima, ali se je vidjelo slavlje u njihovoj općoj radosti, te se je večera pretvarala u službenu proslavu pobjede. Na koncu konca izbavljeni su, te mogu opet započeti mirno jesti i spavati! Izdaleka budu spomenuti mrtvacima, kojima tek što je blato Voreaxa ispilo krv: to je bila potrebna pouka, te su se svi ganuli kad Grégoirovi primijetiše, da je sada svakomu dužnost vidati rane u naseljima. Grégoirovi su opet kao i prije bili dobrohotni i blagi, ispričavali su svoje čestite rudare i vidjeli ih već na dnu rovova, kao lijep primjer stoljetne rezignacije. Montsouski odličnici, koji nisu više drhtali, složili se u tom, da se pitanje o plaćama mora oprezno proučiti. Kod pečenke bude pobjeda potpuna, kad je Hennebeau pročitao brzojav, u kojem biskup javlja premještanje popa Ranviera. Sve gra-

đanstvo toga kraja raspravljalo je strastveno o zgodi s tim svećenikom, koji vojnike zove ubojicama. A kad je stigao desert, javni se bilježnik iskaza kao odlučan slobodan mislilac. Deneulin je tu bio sa svoje dvije kćeri. U ovom veselju trudio se je sakriti melankoliju svoje propasti. Baš jutros je potpisao prodaju svoje vandamske koncesije montsouskomu ugljениčkomu društvu. Natjeran u tjesnac i prignjavljen pristao je upraviteljima na zah-tjeve, prepustio im napokon taj plijen, na koji su odavno vrebali, i jedva izvukao iz njih novac koji mu treba da namiri vjerovnike. Primio se je u posljednji časak kao zgodne pri-like čak i toga da ostane kod njih kao odjelni inženjer, zadovoljavajući se da kao običan plaćenik nadzire taj ugljenik, gdje je spiskao svoj imutak. To je smrtno zvono malim oso-bnim poduzećima, bliska propast vlasnicima, što ih jednoga po jednoga proždire uvijek gladni ljudožder kapital, te se oni dave u moru velikih društava. On jedini plaća za štrajk, te je osjećao da se zdravicom za Hennebeauvljevo odlikovanje nazdravlja njegovoj nesreći; tješila ga je samo divna odvažnost Lucie i Jeanne, kako su krasne u svojim prep-ravljenim haljinama, te se smiju propasti, kao lijepe djevojke muškoga kova, koje preziru novac.

Kad pođoše u salon na kavu, odvede Grégoire bratića na stranu, pa mu čestita što se je odvažio na odluku.

– Što ćeš? Tvoj je jedini grijeh bio što si u Vandameu stavio na kocku onaj milijun svoga montsouskoga udjela. Strahovito si učinio sebi nažao, pa si rasuo svoj milijun u pasjem radu, a ja svoga nisam vadio iz ladice, te on mene lijepo hrani, da ne radim ništa, kao što će hraniti još i djecu moje unučadi.

II.

U nedjelju izmakne Étienne iz naselja, čim je zanoćalo. Vedro nebo, posijano zvijezdama, obasjavalo je zemlju sumračnom modrom svjetlošću. Siđe k prokopu i pođe polagano po strmoj obali, a onda se stade opet penjati k Marchiennesu. Najmilija mu je šetnja po toj travnoj stazi, koja se je pružila pravcem uz ovu geometrijsku vodu, što se je oteгла kao šipka rastaljena srebra bez kraja.

Nikada tu ne susreće nikoga. Ali danas se smete jer spazi da mu neko ide u susret. Po blijedoj zvjezdanoj svjetlosti dva se samotna šetača prepoznaše tek tada, kad se sretoše licem u lice.

– Gle, ti si – šapne Étienne.

Souvarin mahne glavom, ali ne odgovori ništa. Časkom postoje, a onda krenu jedan uz drugoga k Marchiennesu. Kao da svak nastavlja svoje misli i kao da su veoma daleko jedan od drugoga.

– Jesi li čitao u novinama o Pluchartovu uspjehu u Parizu? – zapita najzad Étienne. Dočekali su ga na ulici i priredili mu ovacije kad je izlazio iz one skupštine u Bellevilleu. Eh, sada je on na konju, usprkos svojoj promuklosti. Odsad će on činiti što ga je volja.

Strojovođa slegne ramenima. Prezire on lake govornike, te bekrije, što ulaze u politiku kao u odvjetnički posao, da mlateći riječima zgrnu imutak.

Étienne se sada bavi Darwinom. Pročitao je neke odlomke, zbijeno i razumljivije odš-tampane u knjižici od pet sua. Od toga slabo razumljenoga štiva stvorio si je revolucio-narsku misao o borbi za opstanak, kako mršavi proždiru debele, a krepki narod guta bljedoliko građanstvo. No Souvarin se ražesti te stade razglabati o gluposti, kako socija-

listi pristaju uz Darwina, toga apostola znanstvene nejednakosti, čija zloglasna selekcija valja samo za aristokratske filozofe. Ali drug mu se je tvrdoglavo, htio se prepirati, te je svoje sumnje iskazivao hipotezom: staroga poretka nema više, zbrisan je do korijena; ne prijeti li dakle opasnost da ne iskrсне novi svijet, iskvaren polagano onim istim nepravdama, te da budu neki bolesni, a neki krepki, neki vještiji i umniji i da se svime koriste, a drugi glupavi i lijeni, pa da opet budu robovi? Pred tim priviđenjem vječite nevolje strojovođa se ljuto uzviče, da onda, ako čovjeku ne može biti pravde, treba da čovjeka i nestane. Koliko bude gnjilih društava, toliko treba i pokolja, dokle god ne bude uništeno posljednje biće. I opet zašute.

Dugo je Souvarin oborene glave stupao po sitnoj travi, toliko zabavljen, da je uz samu vodu koračao s onom mirnom sigurnošću čovjeka u snu, koji sanja, i kad hoda po oluku. Onda se bez ikakva povoda strese, kao da se je okrznuo o kakvu sjenu. Oči mu se uznesu i pojavi se lice, jako blijedo; tiho on zapita druga:

– Jesam li ti pripovjedio kako je umrla?

– Tko?

– Moja žena, tamo u Rusiji.

Étienne nekuda mahne, čudeći se drhtanju toga glasa, nenadanoj potrebi povjerljivosti u toga čovjeka, obično ravnodušnoga u stoičkoj hladnoći spram drugih i spram sebe samoga. Znao je jedino da mu je ta žena bila ljubavnica i da je obješena u Moskvi.

– Zle se prilike desiše – stade pripovijedati Souvarin i zagleda se u dugi bijeli prokop među modrim redovima visoka drveća. Ostadosmo četrnaestorica na dnu jame, da potkopamo lagum pod željezničku prugu; a nije odletio u zrak carski vlak, nego putnički... Onda, zatvorište Anušku. Ona nam je, prerušena u seljanku, svaku večer donosila kruha. Ona je i fitilj potpalila, jer čovjeka bi možda bili smotрили... Ja sam se sakrio među svijet i pratio parnicu šest dugih dana...

Glas mu zape i spopade ga kašalj, kao da će ga zagušiti.

– Dva puta me je snašla volja da zaviknem, da poletim svima preko glava k njoj. Ali što bi koristilo? Jedan čovjek manje, jedan borac manje. A u njenim krupnim, ukočenim očima, kad su se sretale s mojima, čitao sam, neka to ne činim.

Opet se zakašlje.

– Posljednji dan, na trgu, bio sam ja... Kiša pada, nespretnjaci se smeli, zbunio ih pljusak. Dvadeset im je minuta trebalo da objese četvoricu: konopac se otkinuo i nisu mogli dokrajčiti četvrtog. Anuška stoji i čeka. Ne vidi me, ali me traži među svjetinom. Popeh se na kamen međaš, ona me smotri i oči nam se nisu više rastajale. Kad je već bila umrla, još me je uvijek gledala... Zamahnem šeširom i odem.

Opet zašute. Bijeli se prokop s drvoredom otegao bez kraja, a njih dvojica stupaju uvijek tihim korakom, kao da je opet svaki zapao u svoju samoću. Na kraju obzorja čini se da je blijeda voda probola nebo sitnim trakom svjetlosti.

– To nam je bila kazna – nastavi Souvarin oporo. – Grijech nam bješe što smo se ljubili... Jest, dobro je, što je umrla, junaci će se roditi iz njene krvi, a u mojem srcu nema više strašljivosti... Ah! Ničega nemam, ni roditelja, ni žene, ni prijatelja, ničega, da bi mi ruka zadrhtala onoga dana kad budem morao drugima oduzeti život ili sam svoj odbaciti!

Étienne stane, drščući od noćne hladnoće. Nije se htio prepirati, nego samo reče:

– Daleko smo, hoćeš li da se vratimo?

Stanu se polako vraćati u Voreux. Nakon nekoliko koračaja primijeti Étienne:

– Jesi li vidio nove oglase?

Jutros je ugljeničko društvo opet dalo razlijepiti žute plakate. Na tim je plakatima sve bilo iskrenije i pomirljivije, te su obećavali da će primiti radne knjižice od rudara koji sutra budu sišli u rov. Sve će se zaboraviti, oproštenje se nudi i najkompromitiranijima.

– Jesam, vidio sam – odgovori strojovođa.

– Što dakle misliš o tom?

– Mislim, da je svemu kraj... Stado će sići. Svi ste vi prevelike kukavice.

Étienne je žestoko branio drugove: pojedinac može biti junak, ali svjetina, koja umire od gladi, nema snage. Korak po korak vratili se oni u Voreux; pred tom crnom ugljeničkom grdosijom još je nastavljao i kleo se da neće sići; ali oprašta onima koji budu sišli. Onda, kako se je raznio glas da tesari nisu dospjeli popraviti grede u rovovima, htjede čuti što je. Je li istina da je zemlja svojim teretom toliko ulegnula grede, od kojih su u oknu sastavljene skele, da voz što izvlači ugljen, zapinje u prolasku na dužini većoj od pet metara? Souvarin je opet bio šutljiv te je odgovarao kratko. Sinoć je još radio, voz zbilja zapinje, pa strojovođe moraju podvostručiti brzinu, da prijeđu to mjesto. Ali svi šefovi odgovaraju na napomene uvijek istim razdraženim riječima: treba ugljena, a to će se kasnije već bolje učvrstili.

– Eto vidiš da puca – šapne Étienne. Moglo bi svašta biti.

Souvarin, u mraku jedva i vidljiv, upiljio oči u ugljenik, pa završi mirno:

– Ako pukne, znat će drugovi, jer ti im savjetuješ neka silaze.

Devet sati izbilo na montsouskom zvoniku. Étienne reče da ide kući spavati, a Souvarin primijeti, i ne pružajući mu ruku:

– Zbogom dakle. Ja putujem.

– Što, ti putuješ?

– Putujem. Zaiskao sam neka mi vrate radnu knjižicu, jer ću dalje.

Étienne je gledao zaprepašten i uzbuđen. Nakon dva sata šetnje veli mu to, i još ovako mirnim glasom, a njemu i sama vijest o tom naglom rastanku stišće srce. Upoznali su se i trpjeli su zajedno, pa je uvijek žalost kad pomisliš da se više nećete vidjeti.

– Putuješ, a kamo ćeš?

– Onamo, ne znam ni sam.

– Ali valjda ću te vidjeti još?

– Teško.

Zašute i zastanu časkom, gledajući se licem u lice, a ne znajući ništa više reći.

– Onda zbogom.

– Zbogom.

Étienne pođe gore k naselju, a Souvarin se okrene i vrati se na strmu obalu kraj prokopa. Ovako sâm šeće se bez kraja, oborene glave i zapade u mrak, da se je vidjela samo još sjena, kako se miče po noći. Katkad je zastajao i brojao: koliko sati kuca u daljini. Kada je izbila ponoć, krene s obale i udari k Voreuxu.

U taj čas bješe ugljenik prazan, te je zatekao tamo samo jednoga nadglednika sanjivih očiju. Tek u dva sata treba ložiti, da se posao započne. Najprije se popne, da izvadi iz ormara kaput, koji je tobože zaboravio. U tom je kaputu zamotano oruđe, svrdlo s drškom, mala veoma jaka pila, čekić i dljeto. Onda opet ode. Ali mjesto da iziđe kroz dašćaru, krene tijesnim hodnikom, što ide k uzlazu iz rova po ljestvama. S kaputom pod ramenom siđe polako, bez svjetiljke, brojeći ljestve i tako mjereći dubinu. Znao je da voz zapinje u visini od tri stotine sedamdeset i četiri metra, kod petoga prolaza u donjim ske-

lama. Kad je izbrojao pedeset i dvoje ljestve, popipa rukom i osjeti da se je drvo ispupčilo. Tu je dakle.

S vještinom i hladnokrvnosti valjana radnika, koji je dugo razmišljao o svojem radu, prihvati se posla. Odmah će ispiliti komad iz pregrade, da može proći iz toga uzlaza u odjel, gdje se izvlači ugljen. Paleći uvijek šibice, razgleda kakve su grede i kakvi su skorašnji popravci.

Od Calaisa do Valenciennesa strašno je teško bušiti u rudniku okno iznad one silne vode, što je uvijek razlivena pod zemljom u najnižim podoljima. Jedino ove skele, ove grede, postavljane kao dužice na bačvi, mogu zadržati vodu, koja iz izvora navaljuje, i očuvati samo okno usred tih jezera, što mu udaraju o stijene dubokim, crnim valovima. Da se izbuši Voreux, morale su se graditi dvojake skele: gornje u sipku pijesku i bijeloj ilovači, što graniči s vapnencom, a poraspucani su i napijeni vode kao spužva; onda donje skele nad samom ugljevitom zemljom, u žutu pijesku, koji je sitan kao brašno i teče kao voda; tu je "bujica", ono podzemno more, strah i trepet ugljarima u sjevernom kraju, more s burama i brodolomima, nepoznato more, kojemu ne znaš dna, a koje vâlja svoje crne valove više od tri stotine metara ispod zemlje. Skele uglavnom dobro drže golemi teret. Opasno im je samo, ako se slegne susjedno zemljište, uzdrmano neprestanim radom u starim hodnicima, koji se pretrpavaju ugljenom. Od toga odranjanja stijena nastaju katkad pukotine, koje se polako šire sve do greda, te ih s vremenom kvare i guraju u okno; i eto grdne opasnosti, koja prijeto odronom i poplavom, kada će da zatrpa ugljenik zemljanim usovom i vodenim potopom.

Souvarin zajaše na ispiljeni otvor, pa primijeti, da je peti prolaz u skelama jako loš. Grede se izbočile iz građe, a neke čak i iskočile iz skela. Silna voda izbija iz sastavaka i prelijeva se preko okatranjene kućine, kojom su začepljeni sastavci. Tesari su u žurbi samo na uglove pozabijali željezne ugljenice i to tako nemarno, da nisu utjerani ni svi vijci. Očito je da se nešto silno kreće za skelama, u pijesku bujice.

Souvarin izvrti svrdlom vijke na ugljenicama, tako da je dovoljan i najmanji pritisak pa da sve istrgne. Mahnito je drzak taj posao, te malo da se nije pri njemu dvadeset puta sunovratio i sletio onih sto osamdeset metara do dna. Morao se držati za hrastove motke, za daske, uz koje jure vozovi; tako je visio nad bezdanom, putovao po poprečnim gredama, kojima su na izvjesnim udaljenostima spojene daščurine, puzao, sjedao, izvrtao se, časkom podlakćen, časkom kleknuvši, mirno prezirući smrt. I sam dah već bi ga strovalio i tri puta se je uhvatio, a nije ni zadrhtao. Najprije je pipao rukom, onda radio; žigicu je palio samo onda kad bi zalutao među tim ljepljivim gredama. Pošto je odvratio vijke, prihvati se samih greda; sada je opasnost još i veća. Našao je osnovnu gredu, koja podržava druge, te prionuo sada uz nju, bušio je, pilio, tanjio, da popusti; a iz rupa i pukotina lije voda u tankim mlazovima, slijepi mu oči i vlaži ga ledenom kišom. Dvije su se žigice utrnule. Sve se žigice namočile, noć je, duboka bezdana pomrčina.

Od toga časa zahvati ga bijes. Dah nekoga nevidljivoga omamljivao ga je, mračna strava u toj jami, na pljuskavici, gonila ga je na bijes, da razara. Navali nasumce na grede, pa je udarao gdje zgodi, vrtio svrdlom, pilio pilom, voljan da ih svali odmah sebi na glavu. A prionuo je žestoko, kao da bode nož u tijelo živomu biću koje mrzi. Ubit će je na koncu konca, tu opaku zvijer u Voreuxu, što je uvijek razvaljenih ralja, te je progutala tolika tjelesa ljudska! Čuje mu se oruđe, kako reže, a on se otegao, pa puže, silazi, penje se, držeći se kao po čudu u tom neprestanom njihanju, u tom letu noćne ptice preko greda na zvoniku.

Ali onda se, nezadovoljan sa samim sobom, smiri. Zar se to ne može izvršiti hladnokrvno? Ne žureći se odahne, vrati se u uzlaz, gdje su ljestve, umetne opet onaj ispiljeni ko-

mad i tako začepi rupu. Dosta je. Neće ih uzbuniti prevelikom kvarom, pa da oni odmah uznastoje popraviti. Zvijer je ranjena u trbuhu, te će se vidjeti hoće li doživjeti večer; on se je potpisao, pa će zastrašeni svijet saznati da nije umrla prirodnom smrću. Brižno zamota oruđe u kaput i uze se polagano penjati po ljestvama. A kad je, ni od koga viđen, izišao iz ugljenika, ne pade mu ni na pamet da se preodjene. Tri sata izbiju. On ostane na cesti i počeka.

U taj se isti sat Étienne, koji nije spavao, uzbuni od nekoga šuškanja u mračnoj sobi. Razaznao je tiho dječje disanje, Bonnemortovo i Maheuovičino hrkanje; Jeanlin otegao kraj njega zviždajući kao u flautu. Pomisli: valjda je nešto sanjao, pa se izvali, ali opet zašuska nešto. To šušti slamnjača, neko hoće tiho ustati. Možda je Catherini pozlilo, pomisli.

– Jesi li ti? Što ti je? – zapita tiho.

Nitko mu ne odgovori, samo se je čulo kako drugi hrču. Pet se minuta ništa nije pomaklo. Onda opet zašusti. Sada je znao izvjesno da se nije prevario, te prijeđe sobu i pruži u pomrčini ruke, da napipa postelju na suprotnoj strani. Jako se iznenadi kad zateče djevojku gdje sjedi, zaustavlja disanje i čeka.

– No, što ne odgovaraš? Što bi ti to?

Naposljetku će Catherine:

– Ustajem.

– U ovo doba ustaješ?

– Da, vraćam se na posao u ugljenik.

Étienne sjedne na rub slamnjače, a Catherine mu objasni svoje razloge. Dozlogrdilo joj je ovako besposlenoj živjeti i uvijek osjećati taj teret prijekornih pogleda; radije će se izvrći opasnosti, da bude izudarana od Chavala; a ako mati odbije njene novce, pa neka, ona je dorasla da se odijeli i da se hrani sama.

– Odlazi, da se odjenem. I ne govori ništa. Je li da ćeš biti dobar?

Ali Étienne ostade uz nju. Obuhvatio je oko pasa, dragajući je od tuge i smilovanja. Ovakom u košulji, privinuti jedno k drugomu, na rubu postelje, još tople od noćnoga sna, osjećali su žar golih tijela. Catherine se isprva ganula, kao da će se iščupati, ali onda zaplakala, te je sama ogrlila Étiennea, privijajući ga k sebi u očajnu zagrljaju. I tako su sjedili, bez ikakve druge želje, sa samom prošlošću svoje nesretne ljubavi, kojoj nisu mogli udovoljiti. Zar je tomu zauvijek kraj? Zar se neće usuditi da se jednom poljube, sada gdje su slobodni. Trebalo bi im samo malko sreće, da im se razagna stid, ta mrzovoljnost, što ih priječi, da se ne združe zbog svakakvih misli, kojih i sami ne znaju jasno razabrati.

– Lezi – šapne Catherine. – Neću paliti svjetlo, jer bih probudila mamu. Vrijeme je, pusti me.

Ali Étienne je nije slušao, nego je grlio krepko, a srce mu zapalo u beskrajnu žalost. Zaukupljala ga je želja da bude sretan; priviđalo mu se da je oženjen, da živi u maloj svojoj kućici bez ikakve druge čežnje, nego da njih dvoje tu prožive i tu pomru. Zadovoljan bi bio sa suhim kruhom; a kad bi samo za jedno bilo kruha, dao bi taj komadić njoj. I čemu sve drugo? Zar onda život vrijedi više?

No Catherine izvuče svoje gole ruke.

– Molim te, pusti me.

Étienneu se srce zanese, te on šapne Catherini u uho:

– Pričekaj, ja ću s tobom.

I sâm se začudi da je to izrekao. Zakleo se je da neće više sići u ugljenik, pa otkuda mu ova nagla odluka što mu je izletjela iz usta, a da nije ni časak razmišljao o njoj niti je pretresao? Ali sad je tako miran, tako je konačno izliječen od svih svojih sumnja, da se je uzjogunio, kao čovjek, koji se je slučajno spasio i napokon našao jedina vrata, kuda će istjerati svoju muku. Ne htjede ni slušati Catherineu, kad se je uzbunila; jer je dobro razumijevala, da se on žrtvuje za nju, te se je bojala pogrdâ, kojima će ga drugovi dočekati u ugljeniku. Nije mario ni za što, oglasi obećavaju oprostjenje, a to je dosta.

– Hoću raditi, tako mislim... Hajdemo se odjenuti, a da ne halabučimo.

Odjenu se u mraku, uvijek pazeći. Catherine je još sinoć spremila svoju rudarsku odjeću; Étienne izvadi iz ormara kaput i hlače; ne htjedoše se ni umiti, samo da ne miču zdjelu. Svi spavaju, ali oni moraju proći tijesni hodnik, gdje spava mati. Kad krenuše, nezgoda htjede, te se okrznuše o stolicu. Mati se razbudi i zapita iza sna:

– A? Tko je?

Catherine zadržće i stane, krepko stišćući Étienneovu ruku.

– Ja sam, nemojte se buniti – odgovori Étienne. – Gušim se, idem malko na zrak.

– Dobro, dobro.

Maheuovica zaspí opet. Catherine se ne smjede ni maknuti. Naposljetku siđe u donju sobu i razdijeli maslac na kruh, što je dobila od neke montsouske gospođe. Onda polako zatvore vrata i pođu.

Souvarin je još uvijek stajao pred krčmom *K sreći*, na uglu puta. Već pola sata gleda on ugljare, koji se vraćaju na posao, nejasni u mraku, te prolaze kao stado da sve muklo tutnji. Broji ih, kao što mesari broje stoku na ulasku u klaonicu; čudi se koliko ih ima, jer se ni u svojem pesimizmu nije nadao tolikomu broju kukavica. Povorka se oteгла bez kraja, te se Souvarin ukočio i uozbiljio, zube stisnuo, a oči mu se blistaju.

Ali onda se strese. Među ljudima što prolaze, a on im ne razaznaje lica, prepoznao je jednoga po hodu. Priđe mu i zaustavi ga.

– Kamo ćeš?

Étienne se zapanji, pa mjesto da odgovori, zamuca.

– Gle! Još nisi otputovao!

Onda prizna da se vraća u ugljenik. Istina je, zakleo se je da neće, ali zar je to život, prekriženih ruku čekati što će možda biti za sto godina; uostalom, ima on razloga zbog kojih se je odlučio.

Souvarin ga je slušao i drhtao. Zgrabi ga za rame i odgurne ga k naselju.

– Vрати se kući, ja ti zapovijedam, jesi li čuo!

U to se približi Catherine. Souvarin je prepozna, a i ona njega. Étienne se je opirao, govorio da nikomu ne prepušta brigu ni sud o onom što on čini. Strojovođa je gledao čas djevojku, čas druga, pa odstupio i mahnuo naglo rukom da ga nije briga. Kad je čovjeku u srcu ženska, gotov je, pa neka umre. Možda je u nenadanom priviđenju opet ugledao tamo u Moskvi svoju ljubav na vješalima, tu posljednju vezu njegova tijela, koja je određana, te ga je odriješila i od života drugoga svijeta i od vlastitoga života. Odgovori samo:

– Idi.

Étienne zastane u neprilici. Smišljao je prijaznu riječ, da se ne rastanu ovako.

– Ti dakle svakako putuješ?

– Putujem.

– Daj mi ruku, stari! Sretan ti put i ne ljuti se!

Souvarin mu pruži ledenu ruku. Nije imao ni prijatelja ni žene.

– Zbogom, ovaj put zaozbiljno.

– Jest, zbogom.

I Souvarin, stojeći nepomično u mraku, isprati pogledom Étiennea i Catherinu, koji su ulazili u Voreux.

III.

U četiri je sata započeo silazak. Dansaert je sjedio sâm glavom za pisarskim stolom u lamparnici, te zapisivao svakoga radnika koji dolazi, i određivao, neka mu dadu lampu. Primao ih je sve, bez ikakve primjedbe, kako je obećao na oglasima. Ali ipak, kad spazi pred prozorčićem Étiennea i Catherinu, trgne se, pocrveni i već zine, da ih odbije i ne zapiše; no onda se samo pobjednički naruga: Gle, gle, jaki nad jakima pokorio se je dakle? Ipak dakle ugljeničko društvo vrijedi, da se strašni montsouski rušitelj vraća i traži kruha? Étienne šuteći odnese svoju lampu i popne se s vozačicom k oknu.

Ovdje, u primaonici, poboja se Catherine pogrđâ od drugova. Baš na ulasku spazi među kojom dvadesetoricom rudara Chavala, gdje čeka da bude u vozu mjesta. Chaval poleti bijesno k njoj, ali smotri Étiennea i zastane. Onda se tobože nakesi i pogrдно slegne ramenima. Divota! Mari on za nju, kad je drugi zapremio mjesto, još toplo od njega! Barem se je zgodno otresao! Od volje bilo gospodinu, ako voli ostatke. Šepirio se je s tim prezirom, ali sav se je tresao od ljubomore i oči su mu se blistale. No drugovi se nisu ni micali, nego šutjeli, a oborili oči. Samo su ispod oka pogledavali na došljake; onda slomljeni i bez srdžbe upiljili opet oči u ugljeničko ždrijelo, držali su lampu u ruci i cvokotali od studeni u svojim tankim kaputima, na neprestanom propuhu u toj prostranoj dvorani.

Naposljedku se spuštaljka zakvačila za zavore, te im zaviknuše neka ulaze. Catherine i Étienne strpali se u voz, u kojem već zatekoše Pierrona i dva kopača. Pokraj njih, u drugom vozu, govorio je Chaval glasno starom Mouqueu kako uprava ludo čini, što ne koristi priliku da oslobodi ugljenike od nitkova koji ih kvare; ali stari je konjar zapao opet u rezignaciju svoga pasjega života, pa se nije ljutio više ni zbog smrti svoje djece, nego mjesto odgovora samo mahao, neka je mir.

Spuštaljka se otkvači i oni polete u mrak. Nitko nije govorio. Odjednom, kad su se spustili na dvije trećine dubine, nastane strašno struganje. Željezni konopi zaškripe, a ljudi budu isprebacani.

– Zakona im! – zamrmlja Étienne, zar će nas zgnječiti? S tim prokletim njihovim skelama još ćemo tu i zaglaviti. I onda oni vele, da su popravili!

Međutim spuštaljka je prevalila zapreku. Silazila je sada pod takvim žestokim pljuskom, da radnici uzbuđeni stadoše slušati, kako to teče. Pojavilo se je dakle mnogo pukotina na sastavcima?

Zapitaju Pierrona, koji radi već nekoliko dana, ali on ne htjede odati svoj strah, koji bi se mogao smatrati napadajem na upravu, te odgovori:

– Eh, nije opasno! Uvijek je tako. Valjda još nisu dospjeli pričvrstiti.

Bujica im je hujala nad glavama, te stigoše dolje, naposljednje pristanište, po pravoj pljuslavici. Nijedan se nadglednik nije sjetio da se spusti ljestvama i da razgleda. Crpka je dovoljna, a tesari će sljedeću noć pregledati sastavke na gredama. U hodnicima je bila prilična muka s uređenjem posla. Inženjer nije puštao kopače u njihove otkope, nego na-

ređivao da prvih pet dana svi rade oko učvršćivanja, jer to je svakako hitno. Odasvud prijete odroni, a putovi su se tako iskvarili, da se moraju popraviti drveni oblošci u dužini od nekoliko stotina metara. Tako su sastavljali dolje skupine, sve po deset radnika, svaka skupina pod vodstvom kojega nadglednika, te su ih slali na rad na najoštećenija mjesta. Kad je silaženje završeno, izbrojano je da je sišlo tri stotine dvadeset i dva rudara, otprilike polovica onoga broja, što je radio kad je vađenje bilo u punom jeku.

Chaval dopade baš u posljednju skupinu, u kojem su Catherine i Étienne; nije to bilo slučajno, jer se je isprva sakrivao iza drugova, te je na koncu morao nadglednik učiniti tako. Ta skupina krene na kraj sjevernoga hodnika, skoro tri kilometara daleko, da raspremi odron, što je zakrčio put u žili Dix-Huit-Pouces. Navališe trnokopom i lopatom na odronjene stijene. Étienne, Chaval i još petorica raspremali su, a Catherine i dva vozača gurali su zemlju na nizbrdicu. Riječi su im bile rijetke, nadglednik je uvijek bio uz njih. Ali dva vozačičina ljubavnika samo što se nisu ispljuskala. Stari je ljubavnik gundao, doduše, da mu ne treba više to mrtvo puhalo, ali sve se je bavio njome i krišom je gurao, dok mu novi ljubavnik nije zaprijetio da će ga izudarati, ako je se ne okani. Proždirali su se očima, te ih moraše rastaviti.

Oko osam sati prođe i Dansaert, pregledavajući posao. Kao da je bio jako zlovoljan, jer se je ražestio na nadglednika, da posao nikako ne napreduje i grede se moraju redom pozimjenjivati; jadan je ovakav posao! Javi da će se vratiti s inženjerom, te ode. Od jutra je čekao Négrela i nije razumio zašto je zakasnio.

Prođe opet sat. Nadglednik obustavio raskrčivanje i sve svoje ljude zaposlio je podupiranjem krova. Čak i vozačica i ona dva vozača nisu više gurali zemlju, nego su krčili i donosili grede. Na pozadini toga hodnika bio je taj radnički skup kao na predstraži, izgubljen na kraju rudnika, bez ikakve veze s drugim otkopima. Tri ili četiri puta začula se neka čudna buka i daleko trčanje, te se radnici obazriješe: što je to? Kao da se putovi prazne i drugovi se već trkom vraćaju, da se popnu gore. Ali graja se je gubila u mirnoj tišini, te su oni dalje zaglavljivali grede, zaglušeni od bučnoga čekićanja. Naposljetku se opet prihvate raščišćavanja, i opet se je gurala zemlja.

Čim je Catherine odgurala prvi voz, vrati se uplašena i javi, da nikoga nema više na nizbrdici.

– Dozivala sam, ali nitko se ne odziva. Svi su pobjegli.

Svih deset muškaraca tako se zaprepasti da odbaciše oruđe i potrčaše. Bili su prestravljeni misleći da su ostavljeni sami na kraju rudnika, tako daleko od pristaništa. Nose sa sobom samo svoje lampe, pa trče redom, muškarci, djeca, vozačica; i sam nadglednik izgubio glavu, pa zaziva, a sve ga jače plaši tišina i pustoća tih hodnika bez kraja. Što se je desilo, da ne susreću ni živu dušu? Kakva je nezgoda ovako uklonila drugove? Strah im sve raste, jer im prijete nepoznata opasnost, ta nesreća, koju osjećaju da je tu, a ne znaju kakva je.

Naposljetku, kad se približiše k pristaništu, prepriječi im bujica put. Voda im odmah doprla do koljena; ne mogu više trčati, nego s teškom mukom gaze vodu, sve misleći da bi im mogla biti smrt, ako zastanu samo časkom.

– Sto mu jada! Skele su se provalile – zavikne Étienne. – Zar nisam rekao, da ćemo tu zaglaviti!

Otkad su sišli, Pierron je bio u sto muka, gledajući kako iz okna provaljuje sve jači potop. Tovari on s dvojicom drugova na vozove, a sve diže glavu, tako da mu krupne kapi namočiče lice, a uši mu zazujaše od bure, što gore huji. Ali sav se strese, kad opazi da se puni jama pod njim, duboka deset metara: kroz pod štrca već voda i razlijeva se po želje-

znim pločama; to je dokaz da crpka nije dovoljna za crpanje vode, što šiba iz pukotine. Čuo je kako je crpka zapela od umora i zapuhala se. Javi Dansaertu, a Dansaert stade od bijesa psovati i odgovarati da treba čekati inženjera. Dva puta se vrati na svoje mjesto, a ništa, samo razjareno sliježe ramenima. No, voda raste, pa što on može!

Mouque dođe s Bojnikom, vodeći ga na posao; ali odjednom se propne stari, dremovni konj, pruži glavu k oknu i zarže u sav glas, te ga je Mouque morao objeručke uhvatiti.

– Ta što je, filozofe?... Što te buni?... Ah! Jer kiša pada. Hodi, to se tebe ne tiče.

Ali konju je drhtala sva dlaka i on ga je morao silom odvući, da vozi.

Skoro u isti čas, kad Mouque i Bojnik nestadoše u nekom hodniku, prasne nešto gore i zatim se otegne huka od rušenja. Odvalila se greda i sletjela sto i osamdeset metara, odskaćući od stijene k stijeni. Pierron i drugi utovarivači brže se sklone, te hrastova daščurina razbije samo prazan voz. U isti se mah slije voda, koja je šiknula kroz provaljenu branu. Dansaert se htjele popeti, da razgleda, no tek što je rekao, već se strovalila i druga greda. Ali sada, kad je preplašen vidio da prijeti katastrofa, nije se skanjivao, nego je naredio da se radnici vraćaju gore, te razaslao nadglednike da jave ljudima po otkopima.

Sada nastade strahovita stiska. Iz svakoga hodnika dotrkuju radničke povorke i jurišem navaljuju na vozove. Guraju se i ubijaju, samo da se odmah popnu. Neki, koji su kanili izaći ljestvama, silaze i viču da je onuda izlaz već zakrčen. Strava ih spopada sve, kad god se vozovi popnu: sada su otišli, ali tko zna hoće li se još penjati između tih zapreka, što zakrčuju okno. Gore se valjda ruši dalje, jer se čuje redom prasak za praskom, grede pucaju i praskaju, a pljusak ne prestaje, nego sve jače huji. Jedna je spuštaljka već pokvarena i ne služi, ne klizi više konopima, jer su se valjda pretrgli. Druga tako struže, da će se konop sigurno pretrgnuti. A dolje ima još stotinjak ljudi, koji moraju izaći; u smrtnom hropcu, okrvavljeni, dave se i grčevito se hvataju za vozove. Dvojicu ubile grede, što padaju. Treći se uhvatio za voz, strovalio se petnaest metara i nestao u jami.

Dansaert se je ipak trudio da stvori red. Zgrabio bradvu i zaprijetio da će svakomu koji ne bude slušao razmrskati glavu; htio je da ih dovede u red, te je vikao da će se tovarioci voziti posljednji, dok budu strpali drugove. Ali nisu ga slušali. Pierrona, koji je, poplašen i blijed, među prvima htio odjuriti, nije pustio. I svaki put, kad spuštaljka odlazi, morao ga je pljusnuti i odgurnuti. Ali i sam je cvokotao zubima, jer još časak samo pa je progutan: sve gore puca, to se je razlila rijeka, a pada ubojita kiša od greda. Dotrči još nekoliko radnika, ali Dansaert, izvan sebe od straha, skoči u voz i za njim Pierron. Voz se stade penjati.

U taj čas iziđe Étienneova i Chavalova skupina na pristanište. Opaze voz, gdje nestaje, te pojure, ali moraše uzmaći jer se skele sasvim srušise: okno je zakrčeno, vozovi neće više silaziti. Catherine je jecala, Chaval se je gušio od psovki. Ima li dvadesetak, zar će ih te svinje šefovi ovako napustiti? Stari Mouque doveo Bojnika i još ga drži za uzde, obojica su zapanjena, i starac i konj, kako poplava raste naglo. Voda je već do butova. Étienne šuti, stisnuo zube i diže Catherinu na rukama. Njih dvadeset više u sav glas, upirući lice uvis, dvadeset se jadnika zagledalo u to razrušeno okno, otkuda pljušti rijeka, a nikakva im pomoć ne može stići.

Kad se je Dansaert iskrcao gore, opazi Négrela, gdje trči. Gospođa ga je Kennebeau jutros, na nezgodu, čim je ustala, zadržala da listaju cjenike jer treba kupiti vjenčani dar. Deset je sati.

– No, što se je desilo? – zavikne on izdaleka.

– Ugljenik je propao – odgovori nadglednik.

Mucajući ispriповijeda katastrofu, ali inženjer, ne vjerujući, slegne ramenima:

– Što! Zar se skele tako ni pet ni šest ruše? To pretjeruju, treba razgledati.

– Nitko nije ostao dolje, je li?

Dansaert se zbuni. Ne, nije nitko. Barem on misli. Ali ipak su možda neki zakasnili.

– Ali, eto vam jada – Négrel će. – Što ste onda vi otišli? Zar se smiju puštati ljudi!

Odmah naredi neka se prebroje lampe. Jutros su razdijeljene tri stotine dvadeset i dvije lampe; sada ih ima samo dvije stotine pedeset i pet; no neki radnici priznaju da im je lampa ostala dolje, jer im je u guranju i stravi ispala iz ruke. Pokušaju prozivati radnike, ali se opet nije mogao ustanoviti točan broj: neki su se rudari razbježali, a drugi ne razabiru više ni svoje ime. Nitko se ni s kim ne slaže glede toga kojih drugova nema. Možda ih je dvadeset, možda četrdeset. A samo jedno zna inženjer pouzdano: dolje ima ljudi, jer kad se nagneš nad okno, čuješ im viku usred te buke od vode i od greda što se ruše.

Négrel se ponajprije postara da pošalje po Hennebeaua i da zatvori ugljenik. Ali već je bilo prekasno, jer ugljari, koji su otrčali u naselje Deux-Cent-Quarante, kao da za njima praskaju grede, uzbunili su obitelji; čitave rulje ženâ, staraca, djece jure otuda vičući i jecajući. Moraše ih zaustaviti, te budu u redu postavljeni stražari, da ih suzdržavaju da ne smetaju poslu. Mnogi radnici, koji su izišli iz okna, stoje još tu, kao da su tupoglavi, i ne misleći se preodjenuti, zadržani i omamljeni strahom od te užasne jame, gdje su skoro zaglavili. Zbunjene žene oko njih mole ih i pitaju, ištu imena. Je li ovaj tamo? A onaj? A onaj drugi? Oni ne znaju, nego mucaju, tresu se od drhtanja i razmahuju se kao luđaci, koji odbijaju od sebe neko strašno priviđenje što im je uvijek pred očima. Svjetina raste naglo, kuknjava ori s cesta. A gore, na ugljari, u Bonnemortovu kućerku, sjedi na podu čovjek, Souvarin, koji nije otišao, nego gleda.

– Imèna! Imèna! – viču žene, a glas im se guši od suza.

Négrel se časkom javi te im dovikne:

– Čim budemo saznali imena, objavit ćemo ih... Ali ništa nije propalo, svi će biti spašeni... Ja silazim.

Svjetina zanijem od zebnje i iščekuje. I zbilja se je inženjer s mirnim junaštvom spremao za silazak. Dao otkaçiti voz i naredio da ga zamijene na kraju željeznoga konopa čabrom; a kako je slutio, da će mu voda ugasiti lampu, zapovjedio da još jednu lampu objese pod čabar, gdje će biti zaklonjena.

Nadglednici su mu blijedi i izobličeni pomagali da se spremi:

– Vi ćete sići sa mnom, Dansaert – odreže Négrel.

Ali kad spazi, da ni u koga nema srčanosti i da nadglednik spada s nogu, kako ga je omamio strah, mahne prezirno da ga ne treba.

– Ne, vi biste mi smetali... Radije ću biti sam.

I već je ušao u tijesni čabar, što se je njihao na kraju željeznoga konopa. U jednoj je ruci držao lampu, drugom stiskivao signalno uže, pa zaviknuo je sam strojovođi:

– Polako!

Stroj pokrene valjke i Négrel nestane u bezdanu, odakle se je neprestano čulo, kako jadnici jauču.

Gore se nije ništa promijenilo, te Négrel konstatira da su gornje skele u dobru stanju. Njišući se usred okna okretao se je i osvjetljivao stijene: pukotine su među sastavcima bile tako rijetke, da mu nisu ni škodile lampi. Ali kad je prevalio tri stotine metara i stigao do donjih skela, lampa mu se, kao što se je i nadao, ugasi, a voda šikne i napuni mu čabar. Odsad je vidio samo ono što mu osvjetljuje lampa, koja je obješena pod čabrom te ide

ispred njega u mrak. Uza svu svoju smjelost protrne i poblijedi, gledajući u oči ovoj strašnoj nesreći. Samo nekoliko je greda još preostalo, a druge su se srušile skupa s oplatom. Iza njih se izduble goleme jame, a žuti pijesak, sitan kao brašno, teče silnom masom. Voda se razlila iz bujice, toga podzemnoga mora s nepoznatim burama i brodolomima, kao da se je provalila brana. Négrel se spusti još dolje, gubeći se u toj sve većoj praznini, mlaćen i okretan pljuskavicom, koja se je izlivala na njega, a tako mu je slabo svijetlilo rumeno svjetlašće lampe, što se pod njim puši, da mu se je činilo kao da u daljini, u titranju golemih nemirnih sjena vidi ulice i raskršća razorena grada. Nikakav čovječji rãd tu više ne vrijedi. I samo se jednomu još nada, da pokuša spasiti one ljude od pogibije. Što god se dublje spušta, sve jači jauk čuje. Morao je zastati, jer je neprohodna zapreka zakrčila okno, gomila greda, pokidane daščurine, razvaljene pregrade iz uzlaza, sve to izmiješano s ručkama crpke. Razjađena srca zagleda se Négrel. U to prestade odjednom jaukanje. Kako voda naglo raste, jamačno su jadnici pobjegli u hodnike, ako im se voda nije već zalila u usta.

Négrel je morao, iako teška srca, povući za signalno uže, da ga izvuku. Onda opet javi neka stanu. Zaprepašten je bio još uvijek od te nagle nezgode, kojoj ne zna uzroka. Htio je saznati što je, te pregleda nekoliko greda, koje se drže. Već iz daljine se začudi pukotinama i zarecima u drvu. Lampa mu je bila smočena i izdisala je, te on polupka prstima i razabra sasvim jasno, što je pila pilila i svrdlo bušilo, sav taj strašni razorni posao. Očito je da je ta katastrofa hotimična. Zastade zapanjen, a grede pucaju, ruše se skupa sa oplatom, te malo da u svojem padu ne sunovratiše i njega. Nestalo mu je srčanosti, koža mu se je ježila, kad je mislio na čovjeka koji je to učinio, preledio ga svega pobožni strah od zloće, kao da je u ovom mraku još tu onaj čovjek, golem, kao što je neizmjeran i njegov zločin. Zavikne i trgne bijesno signal; a i bilo je već krajnje vrijeme, jer sto metara više opazi da su se sada stale micati i gornje skele: rastavci se rastavljaju, ispada iz njih kućina, izbijaju potoci. Još samo koji sat, te u oknu i neće više biti skela, sve će se porušiti.

Gore je čekao Négrela prestravljeni Hennebeau.

– Što je dakle? – zapita.

Ali inženjer, kao da ga guši u grlu, nije odgovarao ništa. Hvatala ga je nesvjestica.

– Ne može to biti, nikada to još nije bilo... Jesi li razgledao?

– Jesam – klima Négrel glavom i nepovjerljivo gleda. – Ne htjede razlagati pred tih nekoliko nadglednika što slušaju, te odvede ujaka deset metara, ali ni tu mu ne bješe dosta daleko, nego ode još dalje; onda mu sasvim tiho, u uho, ispriповijeda o diverzantskom činu, kako su daske probušene i prepiljene, a ugljenik priklan i u hropcu. Upravitelj poblijedi, te i sam stiša glas, instinktivno osjećajući da je potrebno šutjeti o grozotama velikih razvrata i velikih zločina. Ne smije se činiti da dršću pred deset tisuća montsouskih radnika: kasnije će već smisliti što će. Šaptali su dalje, preneraženi, kako se je itko odvažio da se spusti onamo, da se objesi nad bezdanom, da se dvadesetak puta izvrgne smrti, samo da obavi taj strašni posao. Nisu mogli razumjeti ni tu mahnitu srčanost u razaranju, nisu htjeli vjerovati u nju, iako je stvar bila jasna, isto onako kao što ljudi sumnjaju, kad se priča o slavnim bjegovima, o uznicima, koji izlijeću kroz prozore, trideset metara iznad zemlje.

Kad se je Hennebeau približio nadglednicima, lice mu se je nervozno trzalo. Mahne očajno i naredi neka otprave svijet iz ugljenika. Žalostan je bio taj odlazak, kao sahrana, nijemo su kretali odatle i samo se još osvrtali na one grdosije od opeka, što još stoje prazne, a ništa ih ne može spasiti.

Kad upravitelj i inženjer iziđoše posljednji iz primaonice, dočeka ih rulja s krikom, koja se je uporno ponavljala:

– Imena! Imena! Kazujte imena!

Među ženama je bila sada i Maheuovica. Sjetila se šuškanja po noći; kći i stanar valjda su zajedno otišli, te su sada jamačno dolje. Najprije se je navikala da im tako i treba, pa neka tamo i zaglave, kad nemaju srca i kad su kukavice, a onda je dotrčala, pa stoji u prvom redu, dršćući od zebnje. Ali nije se više ni usuđivala sumnjati, jer oko nje raspravljaju o imenima, te je doznala. Jest, jest, Catherine je tamo, a i Étienne, jedan ih je drug vidio. Ali što se tiče drugih, ne slažu se još. Nije ovaj, nego onaj, možda Chaval; no jedan se vozač kune, da je izišao sa Chavalom. Levaquovica i Pierronovica, iako im nije nitko u opasnosti, prionuše kukati kao i druge. Zacharie je izišao među prvima, pa uza sve svoje obično ruganje, svemu i svačemu, zaplakao je i zagrlio ženu i mater; stojeći uz mater, dršće i iskazuje za sestru toliku nježnost, kakvoj se nitko ne bi nadao; neće vjerovati da je ona dolje, dokle god šefovi ne ustanove službeno.

– Imena! Imena! Za Boga, imena!

Négreel razdražen reče glasno stražarima:

– Ta ušutkajte ih! Ta to je da umreš od jada. Ne znamo mi imena.

Dva su sata već prošla. U prvoj zabuni nitko nije pomislio na drugo okno, na staro réquillartsko okno. Hennebeau javi da će se odonud pokušati spašavanje. Uto se raznese glas da su petorica radnika izmakla poplavi, penjući se po gnjilim ljestvama staroga nepotrebljavanoga uzlaza. Spominju starog Mouquea, a to iznenađuje, jer nitko nije mislio da je on dolje. No pričanje ove petorice, što izmakoše, još im i podvostruči plač: petnaest drugova nije moglo za njima, jer su zalutali, te su ih zagradili odroni. U pomoć im se ne može više priteći, voda je u Réquillartu visoka već deset metara. Znaju se sva imena i samo se čuje jecanje utučene svjetine.

– Ta ušutkajte ih! – ponovi Négreel bijesan. I neka se maknu! Jest, jest, sto metara! Opasno je, odmaknite ih, odmaknite ih.

Morali su se boriti s tim jadnim svijetom. Utuvili su si ljudi u glavu da ima još i drugih nezgoda, pa ih tjeraju da sakriju mrtvace, te im nadglednici objasniše da će okomiti rov progutati okno. Kad su to čuli, zanijemili su zapanjeni, te se napokon dadoše potisnuti, korak po korak. Ali straža, što ih suzbija, morala se je podvostručiti, jer su se i nesvjesno uvijek vraćali, kao da ih nešto privlači. Silna se je svjetina gužvala na cesti, dotrčavao je svijet iz svih naselja, čak iz Montsoua. A gore na ugljari onaj je plavi čovjek s djevojačkim licem mirno pušio cigarete i nije skidao svojih bistrih očiju s ugljenika.

Čekaju, te čekaju. Podne je, nitko nije ručao, a ipak ne odlazi nitko. Po maglovitu, sivkastu prljavu nebu plove polako oblaci ciglaste boje. Golem pas laje ljuto za Rasseneurovim plotom i ne prestaje, razdražen grajom toga svijeta. A svjetina po malo prekrilila i susjedna zemljišta, oko ugljenika, na sto metara. U sredini pustoga prostora diže se Voreux. Nema tamo ni žive duše, ni daha, pustoš. Prozori su i vrata pootvarana, te se vidi unutrašnja praznina. Mačka smečkaste boje zaostala tamo, pa se uplašila od samoće, skočila niz stepenice i nestala. Ognjevi parnih kotlova jamačno se tek gase, jer visoka peć, sagrađena od opeka, po malo još ispušta dimove pod mrke oblake. Vjetrokaz na stražarnici škripi na vjetru tiho i oštro, jedini melankolični glas u ovim prostranim zgradama što umiru.

U dva sata ništa se još ne miče, Hennebeau, Négreel i drugi inženjeri, koji su dojurili, zbili se sprijeda pred svjetinom u skup crnih kaputa i šešira. Ni oni ne odlaze, iako već spadaju s nogu, uzrujan i utučeni, što stoje tu nemoćni pred takvom nesrećom. Tek se šapne

po koja riječ, kao kraj uzglavlja čovjeka na umoru. Gornje će se skele uskoro sasvim sva-
liti, čuje se kako naglo u trzajima odjekuje rušenje u dubini, a iza toga nastaje mir i tišina.
Rana se stalno povećava: odron, koji se je započeo dolje, penje se i približava površini.
Négrela zaokupila nervozna nestrpljivost. Hoće vidjeti što je, pa se je već zaputio u tu
strašnu pustoš, ali ga zgrabiše za ramena. Čemu to? Ne može ništa spriječiti. Ali neki sta-
ri rudar izmakne ipak stražarima i otrči sve do daščare, te se mirno vrati; otišao je po
svoje cokule.

Tri sata izbiju. Još ništa. Pljusak polio svjetinu, ali ona ne uzmiče ni za korak. Rasseneu-
rov pas opet zalajao. Tek u tri sata i dvadeset minuta prvi se put strese zemlja. Zadrhta
Voreux, ali je čvrst i još stoji. Uskoro se zemlja i opet potrese, a iz usta se svjetini otegne
krik: okatranjeno spremište u rešetarnici dva puta se uzljuljalo i sa strahovitim se pras-
kom srušilo. Pod golemim se teretom krhaju i stružu grede tako jako da izbijaju plame-
novi od iskara. Od toga časa zemlja neprestano podrhtava, redom se nižu potresi, zemlja
se sliježe, tutnji, kao da riga vulkan. Pas u daljini ne laje više, nego tužno urla, kao da je
objavio to njihanje, kojemu je osjetio dolazak; a žene, djeca, sav taj svijet što gleda, ciči od
užasa, kad god zemlja skoči, i njih digne. Ne potraja ni deset minuta, a sa stražarnice se
sruši krov od škrljevca, primaonica i strojarnica se raspukoše i razvališe se golemom ru-
pom. Onda se buka stiša, rušenje prestade, i opet je mir i tišina.

Čitav sat stoji Voreux tako razvaljen, kao da ga je barbarska vojska gađala topovima.
Nitko više ne viče, gledaoci stali u širem krugu i gledaju. Pod gomilom greda u rešetar-
nici razaznaju se razmrskani vozovi premetači, ispucani i savijeni lijevci. Ali najviše se je
ruševina nagomilala u primaonici, gdje su se zidovi razmrskali, te opeke napadale kao
kiša. Željezna motka, na kojoj su valjci, savila se i napola se ugurala u okno; jedan voz još
visi, okrajak se otrgnutoga željeznoga konopa ljulja; tu je zbrka vozova, željeznih ploča,
ljestava. Lamparnica je slučajno ostala čitava, te se slijeva vide jasni redovi malih lampa.
A u pozadini razvaljene odaje javlja se stroj, koji čvrsto stoji na svojem izidanom podnož-
ju; bakar sja, krupni se čelični dijelovi čine kao mišice, koje se ne mogu uništiti, a ogrom-
na poluga, savijena u visini, nalikuje na silno koljeno orijaša, koji leži miran u svojoj sna-
zi.

Nakon toga sata mirovanja osjeti Hennebeau da mu se vraća nada. Zemlja se je jamačno
prestala gibati, pa će se moći spasiti stroj i zgrade, što su preostale. Ali još uvijek brani,
da nitko ne pristupi. Htio je da se strpi još pola sata. Čekanje biva nenasnim, nada pod-
vostručuje zebnju, svima kuca srce. Mračan se oblak razastro obzorjem i požurio sumrak,
zlosretan suton nad tim ostacima nakon zemaljske bure. Već sedam sati stoji ovdje svijet,
a niti se miče niti jede.

Odjednom, kad inženjeri oprezno pođoše naprijed, zemlja se strahovito trže i natjera ih u
bijeg. Pod zemljom zaori praskanje, kao da užasno topništvo gađa bezdan iz topova. Na
zemlji se obaraju i raspadaju posljednje građevine, najprije zahvati kao neki vihor ruše-
vine od rešetarnice i primaonice. Onda se razvali i nestade zgrada, gdje su parni kotlovi.
Zatim se četvorni tornjić, u kojem je spopao hropac crpku, sruši na lice, kao čovjek, po-
gođen topovskim zrnom. A sada se uoči strašan prizor: stroj, maknut sa svoga temelja, s
razglavljenim udovima, bori se sa smrću: kreće se, odapinje polugu, svoje orijaško kolje-
no, kao da će ustati, ali onda izdiše, smrvljen i uništen. Samo visoki dimnjak od trideset
metara stoji još, pa se drma kao jarbol na oluji. Misliš da će se zdrobiti i u prah se razlet-
jeti, ali on se odjednom sav uvalio, propao u zemlju i nestao kao golema voštanica; i ništa
ne preostade, ni vršak munjovoda. Svršeno je. Opaka zvijer, šćućurena na tom dnu, nah-
ranjena čovječjim mesom, ne diše više svojim krupnim, otegnutim dahom. Voreux se je
sav savcat sunovratio u bezdan.

Svjetina ciči i bježi. Žene trče i kriju oči. Strah vitla ljude kao hrpu suha lišća. Neće da viču, a viču, da grlo puca, i razmahuju se rukama, gledajući grdnu jamu, što se je izdubla. To ždrijelo ugašenoga vulkana, duboko kojih petnaest metara, pruža se od ceste do prokopa, u širini od najmanje četrdeset metara. Cijelo mjesto, na kojem bješe ugljenik, otišlo je za zgradama, orijaška lazila, mostići s tračnicama, čitav vlak vozova, tri vagona; a k tomu sva drva, što su na zalih, silesija izrezanih motki, sve je progutano kao slamka. Na dnu se vidi samo zbrka greda, opeka, željeza, sadre, strašnih razbijenih ostataka, zgomilanih i iskaljenih u bijesnoj katastrofi. Jama se zaokružuje, pukotine pucaju od rubova i prodiru daleko po polju. Jedna pukotina seže sve do Rasseneurove krčme, na kojoj je raspušlo pročelje. Zar će nastradati i samo naselje? Dokle da bježe ljudi, da se sklone na smaku ovoga strašnoga dana, pod ovim olovnim oblacima, što se čini da kane satrti svijet?

Négreel zacikne od boli. Hennebeau, koji je uzmaknuo, zaplače. Još nema dosta nesreće, nego se provalila strma obala i prokop se u jedan mah kao uskipjeli vodopad izlio u pukotinu. Nestao je i pao u nju kao slap u duboku dolinu. Upio ugljenik rijeku i sada su hodnici preplavljeni na godine i godine. Ždrijelo se brzo napunilo, te se ondje, gdje je nekada bio Voreux, razlilo jezero blatne vode, nalik na jezera, pod kojima spavaju prokleti gradovi. Nastala prestravljena tišina i samo se je još čulo, kako ta voda buči padajući u utrobu zemlje.

Sada na uzdrmanoj ugljari ustade Souvarin. Prepoznao je Maheuovicu i Zacharija, gdje jecaju gledajući tu propast, taj teški teret iznad glava onih, što izdišu dolje. Baci posljednju cigaretu i krene, i ne osvrćući se u noć, što se je smračila. U daljini mu se sjena sve smanjuje i slijeva se s mrakom. Ide on onamo, u nepoznato. Ide mirno na zator, svagdje gdje ima dinamita, da njime u zrak baca gradove i ljude. Kad buržoazija, što izdiše, na svakom koraku bude čula, kako joj praska pločnik pod nogama, bit će izvjesno da je on kreator svega.

IV.

One noći nakon propasti Voreuxa Hennebeau je otputovao u Pariz, da osobno izvijesti upravitelje, dok još ni novine nisu mogle ništa javiti. Kad se je sutradan vratio, bio je sasvim miran, onaj uredni poslovni čovjek kao i uvijek. Bilo je očito da je svalio sa sebe odgovornost. Činilo se je da nije pao ni u nemilost, što više, dekret, kojim je imenovan časnikom počasne legije, potpisan je dvadeset četiri sata nakon toga.

Ali iako je upravitelj ostao čitav, ugljeničko se je društvo potreslo od strašnoga udara. Nije zbog nekoliko izgubljenih milijuna, nego joj je to uništenje jednoga od njihovih ugljenika bila teška rana, potajan i neprestalan strah od sutrašnjega dana. Dioničko ugljeničko društvo je bilo tako pogođeno, da mu se je i opet učinilo najzgodnijim šutjeti. Čemu dirati u tu strahotu? Zašto bi, ako se pronađe zlikovac, stvarali od njega mučenika, koji bi svojim užasnim junaštvom zavrtio drugima glave i rodio čitav niz palikuća i ubojica. Uostalom, nisu sumnjali ni na koga da je kriv, te na koncu stanu misliti da postoji silesija sukrivaca, jer nisu vjerovali da bi se jedan čovjek sam usudio na tolik posao i imao snage za nj; a ta ih je misao baš i zaokupila: da odsad sve veća opasnost prijeti njihovim ugljenicima. Upravitelju narediše da organizira veliki uhodnički sustav, a onda neka bez buke, jednoga po jednoga, protjera opasne ljude, na koje sumnja da su upleteni u zločin. Zadovoljiše se tom mudrom politikom pročišćavanja.

Samo jedan bude odmah otpušten, i to nadglednik Dansaert. Od one sablazni s Pierro-
novicom nije mu više bilo ostanka. Uzeše za izliku njegovo ponašanje u opasnosti, onu
kukavnost vođe, koji ostavlja svoje momke. U drugu ruku, to je tiho popuštanje rudari-
ma, koji su mrzili Dansaerta.

Kako su ipak neki glasovi prodrli u javnost, moralo je upraviteljstvo poslati ispravak je-
dnomu listu i opovrgnuti vijesti da su štrajkaši tobože potpalili bačvicu puščanoga pra-
ha. Državni je inženjer nakon brze istrage već bio zaključio u svojem izvješću da su se
skele pokrhole prirodnim načinom, jer se je slegla zemlja; a ugljeničko je društvo više
voljelo i šutjeti i otrpjeti prijekor da mu je nadzor bio loš. U Parizu je, počevši od trećega
dana, katastrofa napunila novine novostima: nije se govorilo ni o čemu više, nego o rad-
nicima koji pogibaju na dnu ugljenika, i požudno su se čitali brzogovi, tiskani svakoga
jutra. U samom Montsouu građani su blijedjeli i riječ im je zapinjala u grlu, čim se spo-
mene Voreux, te se je stvarala priča da su se i najodvažniji bojali šapnuti je u uho. U
svem kraju stadoše silno žaliti žrtve i svijet je pohodio k razorenomu rudniku; pristizali
su ovamo ljudi sa svojtom, da se zgražaju nad tim ruševinama, što se svom težinom sva-
liše jadnicima na glave i pokopaše ih.

Deneulin, koji je bio imenovan odjelnim inženjerom, stupio je u službu i zapao baš usred
nevolje. Najpreča mu je bila briga da prokop vrati u staro korito, jer ta je bujica činila sve
veću i veću štetu. Grdan je posao trebao za to, te on odmah pokrene stotinjak radnika da
dignu nasip. Dva puta silovita voda razvali prve brane. Ali onda budu namještene crpke,
pa se zametnula ljuta borba, žestoko osvajanje nestale zemlje korak po korak.

No spašavanje zasutih rudara još je jače raspaljivalo svijet. Négrelu narediše da pokuša
što god može, a nije mu bio problem niti pronaći pomagalice, jer svi su ugljari, u zanosu
bratstva, trčali i nudili se. Zaboravljali su na štrajk, nisu se brinuli za plaću; makar im i
ništa ne dadu, jer od onoga časa otkad su im drugovi u smrtnoj opasnosti, oni hoće zalo-
žiti svoje glave za njih. Svi su ovdje sa svojim oruđem, strepeći i čekajući da čuju na ko-
jem mjestu trebaju kopati. Mnogi su se nakon nesreće razboljeli od užasa, tresu se od
nervozne drhtavice, probija ih hladan znoj i muče ih neprestane tlapnje, ali ipak se dižu i
najžešće su volje da se bore sa zemljom, kao da joj se osvećuju. Na nesreću, neprilika je
već započinjala pitanjem: kakav bi rad koristio: što da učine? Kako da siđu? S koje strane
da udare na stijene?

Négrel je mislio, da nijedan od onih nesretnika neće preživjeti, nego je tih petnaestoro
ljudi izvjesno poginulo: ili su se podavili, ili su se pogušili. Ali u rudničkim je katastro-
fama pravilo da se zasuti ljudi uvijek smatraju živima, te je on rasuđivao u tom smislu.
Prva mu je zadaća da smisli gdje li su se sklonili. Nadglednici i stari rudari, koje je zapi-
tao, svi složno vele: prije krize drugovi su jamačno pošli gore, iz hodnika u hodnik, sve
do najviših otkopa, tako da su sada svakako stjerani na kraj kojega gornjega puta. To se
uostalom slaže i s obaviješću starog Mouquea, po čijem se je zbrkanom pripovijedanju
naslućivalo čak i to, da se je skupina u mahnitom bijegu razbila na sitne grupice, te su se
bjegunci putem rasuli po svim katovima. Ali nadglednicima se nakon toga razidoše miš-
ljenja, čim se je započeo razgovor o tom što bi se moglo pokušati. Do najbližih putova
pod zemljom ima sto pedeset metara, pa se ne može ni misliti da bi se prokopalo okno.
Preostaje još Réquillart, jedini pristup, jedina točka, otkuda se mogu približiti. Najgore je
zlo što je i stari rudnik preplavljen, nema više veze s Voreuxom i nad vodom su mu sa-
mo komadi hodnika, koji vodi k prvomu pristaništu. Za crpanje treba nekoliko godina,
najbolja je dakle odluka razgledati hodnike, ne graniče li s preplavljenim putovima, u
kojima su na kraju, misli se, oni bijedni rudari. Dok nisu logično dospjeli do ovoga zak-
ljučka, mnogo je bilo raspravljanja i odbacivanja silesije neprovedivih projekata.

Négreel odmah strese prašinu s arhiva, pa kad je našao stare planove obaju rudnika, pro- uči ih i odredi točke, otkuda treba tražiti. Malo po malo raspali ga taj lov. I njega spopa- de sada groznica požrtvovnosti, uza svu podrugljivu nebrigu za ljude i za stvari. U Réquillartu bude odmah poteškoća sa silaženjem: ulaz u okno morao se je raskrčiti, os- koruša sasjeci, trnjina i glog otkresati; i još su se morale popraviti ljestve. Onda započe pipanje. Inženjer siđe s deset radnika, te im je određivao, na kojim će mjestima u žili lupati svojim željeznim oruđem; mrtva je bila tišina, a svak je pritiskivao uho uz ugljen i slušao, da ne odgovara iz daljine lupa. Ali uzalud su protrčavali sve prohodne hodnike, niotkuda nije odjekivala jeka. Zabuna je postajala sve veća: na kojem mjestu da zadru u sloj? Prema čemu da krenu, kad se čini da nikoga tu nema? A ipak su se tvrdoglavili i tražili, iako su posustajali od sve veće tjeskobe.

Od prvoga dana dolazi Maheuovica svakoga jutra u Réquillart. Sjeda na gredu pred ok- nom i ne miče se sve do večeri. Kad se koji čovjek vraća iz rova, ustaje ona i pita ga oči- ma: ništa? Ne, ništa! I opet sjeda i čeka dalje, bez riječi, tvrda i smrknuta lica. A Jeanlin, kad je vidio, da prodiru u njegovo skrovište, odskitao se izbezumljen kao grabežljiva zvi- jer, kojoj otkrivaju jazbinu i plijen u njoj: misli on na onoga vojnika što leži pod stijenama i strah ga je da ne bi uzbunili taj tvrdi san; ali u ovu stranu rudnika prodrila je voda, a i kopaju više na lijevu stranu, u zapadnom hodniku. Isprva je i Philomene dolazila, prateći Zacharija, koji je bio među radnicima koji su zdušno tražili; onda joj dodijalo zepsti bez potrebe i bez koristi, te je ostala u naselju i životarila iz dana u dan kao mlitava, ravno- dušna žena, zaokupljena kašljanjem od jutra do mraka. Zacharie pak ginuo je živ i zem- lju bi proždri, samo da nađe sestru. Noću više on, vidi i čuje sestru, izmorenu gladom i promuklu od zazivanja u pomoć. Dva puta htjede kopati, kako nije zapovjeđeno, te je govorio da je to tu i da on dobro osjeća. Inženjer mu nije više dopuštao da silazi, a on se nije micao od toga okna, otkud ga tjeraju; nije mogao ni sjediti i čekati uz mater, nego se raspalio od potrebe da nešto poduzme i vrtio se neprestano.

Bio je treći dan. Négreel je očajavao, te je odlučio da se navečer okani svega. Kad se je u podne, nakon doručka, vratio sa svojim ljudima, da pokuša posljednji pokušaj, začudi se Zachariju, gdje izlazi iz rova, sav crven, mašući i vičući:

– Tu je ona! Odgovorila mi je! Hodite, hodite!

Usprkos stražaru strugnuo je niz ljestve, te se preklinje, da su tamo lupkali, na prvoj stazi u žili Guillaume.

– Ta mi smo već dva puta prošli onuda, kuda velite – primijeti Négreel ne vjerujući. Na- pokon, vidjet ćemo.

Maheuovica ustala dotle i na silu su je morali spriječiti da ne siđe u rov. Stoji ona i čeka na rubu okna, a oči upiljila u tu mračnu jamu.

Dolje u rovu lupne sam Négreel tri puta razdaleko; onda pritisne uho uz ugljen i naredi radnicima da šute. Nije čuo, da se je isto ganulo, te mahne glavom: jasno je, da je jadnik momak sanjao. Zacharie se ražesti, te stade sada on lupati; i opet on čuje, a oči mu se bli- staju i tijelo mu se trese od radosti. Onda će da pokušaju i drugi radnici, jedan po jedan: svi su se raspaljivali, čuli su sasvim jasno dalek odgovor. Inženjer se začudi i opet prislo- ni uho, te začuje naposljetku, kao tihano trepetanje uzdušno, ritmičan tutanj, koji se jed- va razaznaje, poznati takt onoga zazivanja, kad su rudari u opasnosti te udaraju o ugljen. Ugljen nosi glasove u daljinu jasno kao biljur. Nadglednik, koji se je desio tu, sudio je, da je stijena, što ih rastavlja od drugova, debela najmanje pedeset metara. Ali se je činilo, kao da im već mogu pružiti ruku, te zaori radost. Négreel morade odmah započeti posao, da se približe.

Kad se je Zacharie popeo gore i opet spazio mater, zagrlu se s njom.

– Nemojte se uludo veseliti, surovo im reče Pierronovica, koja se je toga dana od radoznalosti došetala. Ako Catherine ne bude tu, bit će vam kasnije preteško.

Istina je, Catherine je možda na kojem drugom mjestu.

– Hu! Okani me se! – razbjesni se Zacharie. Ona je tu, ja znam!

Maheuovica sjela opet, te šuti, a lice ni da joj se gane. Uzela opet čekati.

Čim je glas o tom dospio u Montsou, opet povrvi svijet. Ništa ne vide, a ipak tu stoje, te se moraju suzbijati ti radoznali ljudi. Dolje se radi dan i noć. Bojeći se, da ne naiđe na zapreku, dao je inženjer probiti u žili tri hodnika, koji se spuštaju i stječu se ondje, gdje se po njihovu sudu nalaze zasuti rudari. Jedan jedini kopač može kidati ugljen pred sobom u tjesnacu. Svaka dva se sata smjenjuje. A ugljen se trpa u košare i ide iz ruku u ruke čitavoj povorci ljudskoj, koja se sve oteže, što se dalje izdubljuje prokop. Isprva je uznapredovao posao veoma brzo: prokopaše šest metara za dan.

Zachariju pođe za rukom, da dospije među odabrane radnike, koji kidaju ugljen. To je počasno mjesto, za koje se otimaju. Zato se on razjari, kad ga htjedoše smijeniti iza dva sata određena rada. Otima se je da radi mjesto drugova, kojima je red, i nije puštao budak iz ruku. Njegov je hodnik pretekao ubrzo drugove. Udarao je on o ugljen s takvim divljim oduševljenjem, da se je čulo iz tjesnaca, kako mu prsa huču, kao da u njima bruji kovačnica. Kad je izlazio otuda, blatan i crn, pijan od umora, padao je na zemlju, te su ga morali zamatati pokrivačem. Onda je, još uvijek posrćući, zaranjao opet, i borba se iznova započinjala, jaki mukli udarci, prigušen jauk, pobjedna žestina loša radnika. Najgore je zlo, što ugljen tvrdne. Dva puta je skrhao oruđe, bijesan, što ne napreduje više onako brzo. Mučila ga je i žega, sve gora što god dalje prodi, nepodnošljiva na dnu te tijesne jame gdje zrak ne može propuhivati. Ima doduše ručni ventilator, ali zračenje je slabo i tri puta su izvukli kopače, koji se onesvijestili od asfiksije.

Négrel je stanovao dolje sa svojim radnicima. Jelo mu se je slalo dolje, a katkad je znao prospavati dva sata na gomili slame, zamotan u kabanicu. Srčanost im se je podržavala zaklinjanjem onih jadnika, sve jasnijim zazivanjem, što ga lupaju, neka se požure, da stignu. Sada odjekuje sasvim jasno, s glazbenom zvučnošću, kao da ori s harmonike. Za tim su se biljurovim zvukom povodili i napredovali, kao što se napreduje za topovskom paljbom u bitkama. Kadgod koji kopač bude smijenjen, Négrel silazi, lupa, prislanja uho, i svaki put se je sve dosada javljao brz i hitan odgovor. Nema sumnje, u dobru pravcu napreduju, ali na nesreću tako polagano! Neće nikako stići za vremena. Za prva su dva dana otkopali trinaest metara, ali trećega dana spadoše na pet, a četvrtoga dana na tri metra. Ugljen se zbija, tvrdne, tako da sada kidaju s teškom mukom dva metra. Devetoga dana, pošto su se namučili preko ljudske sile, stigoše na tridesetidva metra, a računaju, da imaju pred sobom još dvadesetak metara. Onima zasutima započinje se dvanaesti dan, dvanaest puta dvadesetičetiri sata bez kruha, bez ognja, u ledenu mraku! Od te su se užasne misli kvasile vjeđe i kočile se ruke u poslu. Čini se nemogućim, da bi kršten svijet živio još tamo; daleka lupa slabi od sinoć, te dršču, neće li odjednom čuti, da je prestala.

Maheuovica dolazi uvijek točno i sjeda pred okno ugljениčko. Donosi na ruci Estellu, koja ne može ostajati sama od jutra do mraka. Tako ona sat za satom gleda posao, učestvuje u nadama i malodušnosti. U skupovima, što tu stoje, i sve do Montsoua, grozničavo je iščekivanje, preklapanje bez kraja. Sva srca u ovom kraju kucaju tamo pod zemljom.

Devetoga dana, o doručku, Zacharie ne odgovori, kad ga zovnuše, da bude smijenjen. Kao bijesan prionuo za posao i kune. Négrela nema, da ga upokori, jer je na časak otišao;

tu je samo nadglednik s tri rudara. Zacharie se jamačno razbjjesnio na slabu svjetlost, na to svjetlomrcanje, što mu usporuje posao, pa nepromišljen otvorio lampu. A o tom su izdane stroge zapovijedi, jer su se pojavili zapaljivi plinovi, te napunili te tjesne hodnike, u kojima nema zračenja. Odjednom prasne kao grom, a oganj sukne iz tjesnaca kao iz nabijenoga topovskoga zjala. Sve plane, zrak se kao puščani prah zapali po hodnicima od jednoga kraja do drugoga. Plamen kao bujica zahvati nadglednika i tri radnika, sukne iz okna i provali na zemlju, izbacujući stijene i pokrhane grede. Radoznali se svijet razbjegne, a Maheuovica ustane, pritiskujući na grudi uplašenu Estellu.

Kad se Négrel i radnici vratiše, spopade ih strašna ljutina. Udarali su petama zemlju, kao nemati, koja u glupim hirovima svoje okrutnosti ubija nasumce djecu. Žrtvuju se oni, pritječu drugovima u pomoć i još moraju tu gubiti ljude! Kad naposljetku za tri duga sata napora i opasnosti prodriješe u hodnike, late se tužna posla, da iznesu žrtve. Ni nadglednik ni radnici nisu bili mrtvi, ali su ih pokrile strašne rane, te zaudaraju kao prženo meso; nagutali su se ognja i ožegline im doprle čak u vrat; jauču bez prestanka i preklinju drugove, neka ih dotuku. Od te trojice rudara jedan je bio onaj, što je za štrajka grunuo trnokopom u crpku u Gaston-Marie i razvalio je; drugoj su dvojici ostale brazgotine na rukama, a prsti su im oguljeni i isječeni, kako su svom silom bacali opeke na vojnike. Svjetina probljedi i zadršće, te poskida kape dok su oni prolazili.

Maheuovica je stajala i čekala. Naposljetku stigne tijelo Zacharijevo. Odjeća je spaljena, tijelo je crno kao ugljen, sagoreno i ne možeš ga prepoznati. Glavu je eksplozija zdrobila, te je nema više. Ti grozni ostaci budu položeni na nosila, te Maheuovica pođe za njima, besvjesno koračajući, upaljenih vjeđa, bez ijedne suze. Na rukama je nosila uspavanu Estellu i stupala strahovita, a kosu joj vitlao vjetar. Kad stigoše u naselje, Philomene se ukoči, ali onda joj navru suze kao potok i odmah joj odlane. A mati se je istim onakvim korakom vraćala već u Réquillart; ispratila je sina i vraća se, da dočeka kćer.

Prodoše još tri dana. Uz silne su se poteškoće prihvatili opet posla za spašavanje. Na svu sreću, nisu se od zapaljivoga plina srušili hodnici, po kojima se približuju; samo tamo žeže zrak, težak i pokvaren tako, da se moralo postaviti još ventilatora. Svakih se dvadeset sati smjenjuju kopači. Prodiru i jedva ih još dva metra rastavljaju od drugova. Ali sada rade sa zebnjom u srcu i jedino od osвете udaraju ljuto; jer lupa je prestala i zazivanje ne odjekuje više svojim tihim, jasnim ritmom. Dvanaesti je dan, otkad rade, petnaesti dan od katastrofe, a od jutra je zavladala mrtva tišina.

Nova je nezgoda podvostručila radoznalost u Montsouu i građani stadoše toliko nagrtati na izlete, da i Grégoirovi odlučiše povesti se za svijetom. Udesili izlet i dogovorili se, da će se u Voreux odvesti kočijom, a gospođa će Hennebeau povesti onamo u svojoj kočiji Lucie i Jeannu. Deneulin će im pokazati svoju radionicu, a onda će se oni vratiti na Réquillart, gdje će od Négrela točno doznati, dokle su hodnici doprli i nada li se on još. Naposljetku će navečer zajedno na večeru.

Kad su u tri sata Grégoirovi i kći im Cécile sišli pred razrušenim rudnikom iz kočije, zatekoše tamo gospodu Hennebeau, koja je stigla prva. Bila je u modroj haljini, a zaklanjala se suncobranom od blijedoga sunca veljačkoga. Vedro je i toplo bilo kao u proljeće. Baš je sada bio tu Hennebeau s Deneulinom; rastresen jedva je i slušao, što mu pripovijeda Deneulin o silnoj mucu, s kojom su zagrađili prokop. Jeanne, koja uvijek nosi sa sobom album, oduševi se strahotom motiva i stade crtati, a Lucie sjela ukraj nje na razbijen vagon, pa i ona pocikuje, kako je to "veličanstveno". Nasip nije dovršen, te mnogo procuruje i ti se zapjenjeni valovi valjaju i padaju kao slap u golemo zjalo razvaljenoga rudnika. Ali ždrijelo se ipak prazni, voda opada, jer je zemlja upija, pa se otkriva strašna kaljuga. Pod

nježnim plavetnilom krasnoga dana to je kao blatište, kao grad sunovraćen i rastopljen u blato.

– Dakle zato smo se uzbunili, da vidimo to! – zavikne Grégoire razočaran.

Cécile, sva rumena od zdravlja, sretna, što udiše takav čist zrak, radovala se je i šalila se. Gospođa se Hennebeau naduri od odvratnosti i promrmlja:

– Doista nema tu ničega lijepoga.

Oba se inženjera nasmiju. Potrude se, da zainteresiraju posjetnike, te ih povedu svakuda i objasne im, kako rade sisaljke i kako se rukuje s tučkom koji zabija kolce. Ali dame se uznemirile. Prostrepše, kad su čule, da će sisaljke raditi godinama i godinama, možda šest sedam godina, dok se okno ne izgradi nanovo i dok se ne iscrpe sva voda iz ugljenika. Milije im je misliti na što drugo, jer od ove će uzrujanosti samo ružno sanjati.

– Hajdemo – reče gospođe Hennebeau i pođe k svojoj kočiji.

Jeanne i Lucie zaciknu. Što, zar tako brzo! A risarija još nije gotova! Žele ostati, a otac će ih navečer dovesti na večeru. Hennebeau sjedne sam sa ženom u kočiju, jer i on je želio ispitati Négrela.

– Idite dakle naprijed, reći će Grégoire. Mi ćemo za vama. Moramo samo na pet časaka onamo u naselje... Idite, a mi ćemo u Réquillart stići kada i vi.

Popne se opet u kočiju za ženom i Cécile; ona druga kočija udari uz prokop, a njihova krene polako uzbrdicom.

Misao o milosrdnom djelu dovršit će izlet. Smrt Zacharijeva pobudila je u svima smilovanje za tu zlosretnu porodicu Maheuovu, o kojoj se razgovara po svem kraju. Ne žale oni oca, onoga razbojnika, onoga ubojicu vojničkoga kojega su trebali ubiti kao vuka. Žale jedino mater, tu siroticu ženu, koja je izgubila muža i sada sina, a kći joj je možda samo još mrtav trup pod zemljom; k tomu joj još spominju nemoćna djeca, dijete, koje je palo i ohromilo, i kćerku, koja joj je za štrajka umrla od gladi. Iako je dakle ta porodica zbog ružnoga mišljenja donekle zaslužila svoje nesreće, ipak se oni odluče, da pokažu široko milosrđe, želju, da se sve zaboravi i izmiri, pa će joj sami odnijeti milostinju. Dva brižno zamotana zamotka leže u kočiji pod sjedištem.

Neka starica pokaže kočijašu Maheuov stan, broj 16 u drugoj zgradi. Grégoirovi siđu i ponesu zamotke, ali uzalud im kucanje. Naposljetku stanu pesnicama lupati u vrata, ali ni sada nema odgovora: kuća odjekuje tužno, kao obitavalište, ispražnjeno žalošću, ledeno i mračno, odavno zapušteno.

– Nikoga tu nema, razočarala se Cécile. To je nemilno! Što ćemo sa svim ovim?

Odjednom se otvore pokrajna vrata i Levaquovica se javi.

– Oh! Gospodin i gospođa, oprostite! Oprostite, gospođice!... Vi tražite susjedu. Nema je tu, ona je u Réquillartu...

Riječi joj potekoše kao bujica, te im ona sve ispriповijeda i nekoliko puta ponovi, da se ljudi i moraju uzajamno pomagati i da su kod nje Lenora i Henri, kako bi mati njihova mogla onamo odlaziti i čekati. Pogled joj pao na zamotke, te ona stade govoriti o svojoj sirotici kćeri, koja je obudovjela, i razgrtati svoju nevolju. Oči su joj se blistale od lakomosti. Onda promrmlja oklijevajući:

– Ja imam ključ. Ako gospodin i gospođa svakako žele... Djed je tamo.

Grégoirovi je pogledaju zapanjeni. Što, zar je djed tu? Tanitko ne odgovara. Spava dakle? A kad Levaquovica otvori napokon vrata, zastanu na pragu od čuda, što vide.

Bonnemort sjedi kraj hladnoga kamina na stolici, a oči razvalio i ukočio. Soba se oko nje-
ga čini sada većom, jer nema kukavičjega sata ni pokućstva od pokoštene jelovine, što su
je prije oživljivali. Na prostim zelenkastim zidovima ostadoše samo slike cara i carice,
koji se rumenim usnama smješaju sa službenom dobrohotnošću. Starac se ne mače i ne
trenu okom, kad je na vrata sinula svjetlost. Lik mu je tup, kao da nije ni opazio sve te
ljude, što udoše. Kraj nogu mu je zdjela s pepelom, kao mačkama za nečist.

– Oprostite, nije on pristojan, primijeti Levaquovica uslužno. Kao da je nešto pomjerio
pameću. Evo već dvije nedjelje dana ne govori više.

U to se Bonnemort strese, zakrči mu kao iz samoga trbuha, te on u zdjelu ispljune gustu,
crnu pljuvačku. Pepeo je bio prokvašen od nje, od ugljenova blata, od ugljena iz cijeloga
rudnika, što ga on istiskuje iz grla. Ali odmah se ukoči opet. Ne miče se više, nego samo
porijetko, kad će pljunuti.

Grégoirovi se zbunili i zgađili, ali ipak htjedoše mu reći nekoliko prijateljskih riječi, da ga
ohrabre.

– Što je, prijane, reći će otac, vi ste dakle u hunjavici?

Starac upiljio oči u zid i nije se ni osvrtao. Opet nastade teška šutnja.

– Treba vam se skuhati malko čaja, dometne mati.

Starac je ukočen šutio.

– Je li, tata, šapne Cécile, rečeno nam je doduše, da je nemoćan, ali mi onda nismo misli-
li...

Sva zbunjena zastade. Položi na stol lonac s juhom i govedinom i dvije boce vina, a onda
razriješi drugi zamotak i izvadi par golemih cipela. Taj je dar namijenjen starcu, te je
smetena držala u svakoj ruci po cipelu i gledala natečene noge toga jadnika, koji nikada
više hodati neće.

– A? Malko su prekasno stigle, je li, prijane? – prihvati opet Grégoire, da zбриše smet-
nju. Neka, poslužiti će cipele ipak.

Bonnemort nije čuo ništa, nije odgovarao ništa, a lice mu je bilo strašno, hladno i tvrdo
kao kamen.

Cécile krišom metne cipele uz zid. Ali uzalud joj bješe opreznost, jer čavli zveknuše; te su
goleme cipele neprestana smetnja u sobi.

– Pustite ga, neće on zahvaliti! – zavikne Levaquovica, koja je sa silnom zavišću pogle-
dala cipele. – Kao da ste, da prostite, patki dali naočale.

Tako nastavi ona i sve se je mučila, da odvuče Grégoirove u svoj stan, jer se je nadala, da
će ih tamo ražaliti. Napokon smisli izliku, te im pohvali Henrija i Leonoru, kako su ulju-
dni i umiljati, a tako pametni, te kao anđeli odgovaraju, štogod budu zapitani! Oni će
reći sve, što gospodin i gospođa žele doznati.

– Hoćeš li časkom, kćerkice? – zapita otac, zadovoljan, što odlazi.

– Hoću, odmah ću za vama – odgovori ona.

Cécile ostade sama s Bonnemortom. Drhtala je, ali kao opčaranu zadržavala ju je ovdje
misao, da poznaje toga starca: gdje li je srela to četverouglasto, modro lice, išarano uglje-
nom? Odjednom se sjeti, te joj se pred očima javi uzvikana svjetina, što je opkoljuje, i ona
osjeti, kako joj hladne ruke stežu vrat. On je to, našla je onoga čovjeka. Gleda mu ruke,
položene na koljena, ruke šćućurenoga radnika, kojemu je sva snaga u pesnicama, jaki-
ma još u starosti. Malo po malo kao da se je Bonnemort razbudio. Opazio i on nju, pa
zinuo i motri je. Rumen mu žari obraze, a nervozan mu drhat razvlači usta i iz njih teče

tanak mlaz crne sline. Kao da ih nešto privlači, ne miču se jedno ispred drugoga, ona rascvjetana, debela i svježija od duga ljenčarenja i od sita blagostanja svoje porodice, a on otekao od vode, jadno ružan kao šepava životinja, mučena od oca na sina za sto godina rada i glada.

Kad se Grégoirovi, začuđeni, što nema Cécile, iza deset časaka vratiše u Maheuov stan, zajauknuše strahovito. Na podu im je ležala kći, modra lica, zagušena. Na vratu joj je bio crven otisak od prstiju orijaške šake. Bonnemort, posrćući mrtvim nogama, pao kraj nje i ne može ustati. Ruke su mu još zgrčene. Razvaljenih očiju gleda tupo svijet. Kako je pao, razbio je svoju zdjelu, pepeo rasuo, blatna crna pljuvačka poprskala sobu; a onaj par golemih cipela stoji nedirnut kraj zida.

Nikada ne mogoše točno ustanoviti, što se je dogodilo. Zašto se je Cécile približila? Kako ju je Bonnemort, prikovan uz stolicu, mogao zgrabiti za vrat? Kad ju je uhvatio, očividno se je razbjescio, pa je bez prestanka gnjavio, gušio joj viku, valjao se s njom sve do posljednjega hropca. Nikakva graja ni jauk nije prodro kroz tanku pregradu iz susjedne sobe. Valjda mu je to bio nenadan nastup ludila, neobjašnjiva napast umorstva, kad je smotrio bijeli vrat djevojčin. Zaprepastiše se od tolikoga divljaštva toga starca bogalja, koji je živio kao čestit čovjek, kao pokorna životinja, protivna novim idejama. Kakva je mržnja, nepoznata i njemu samomu, polagano trovana, suknula njemu iz srca u glavu? Tako je strahovita ta mržnja, da zaključiš: besvjesno je djelo, zločin čovjeka slaboumnika.

Grégoirovi klekli, pa jecaju, guše se od boli. Njihova obožavana kći, žuđena tako dugo, obasipana onda svim, što imaju, ona, kojoj su na prstima pristupali, da vide, kako spava, koja im nikada nije bila dosta ishranjena, dosta debela! To je propast i njihova života. Čemu da oni žive sada, gdje bi živjeli bez nje?

Levaquovica zavikne prestravljena:

– Ah, nitkov stari, što je učinio? Ko bi to bio mislio?... A Maheuovica će se vratiti istom navečer! Bih li otišla po nju?

Otac i mati ubijeni nisu ni odgovarali.

– A? Bolje bi bilo... Idem ja.

Ali prije odlaska opazi cipele. Sve se naselje uzbunilo, svjetina se već gura. Mogu i ukrasiti cipele. A onda, kod Maheuovih i nema više nijednoga muškarca, da ih obuče. Polako ih odnese. Bit će upravo za Bouteloupovu nogu.

Hennebeau i gospođa u društvu s Négrelom počekali dugo u Réquillartu. Négrel se uspeo iz ugljenika i pripovijedao im pojedivosti: nadaju se, da će se još večeras sastati sa zasutima, ali će se jamačno izvući samo trupovi, jer tamo je neprestana mrtva tišina. Za inženjerom sjedi na gredi Maheuovica, sva blijeda, i sluša. U to dođe Levaquovica i pripovjedi joj, što je počinio starac. A ona samo mahne od nestrpljivosti i razdraženosti. Ali ipak krene za Levaquovicom.

Gospođa Hennebeau klone. Takva strahota! Sirotica Cécile, kako je još danas bila vesela, kako je bila nestašna još prije sata! Hennebeau morade svoju ženu na časak uvesti u straćaru starca Mouqua. Nevještini je rukama raskopča, i glava mu se zavrti od mošusova mirisa, što joj je zamirisao iz otvorena struka. A kad je zagrlila Négrela, sva u suzama, prestravljena tom smrću, koja je prekinula njegov ženidbu, muž ih pogleda, kako zajedno jadikuju, i sa srca mu spade briga. Ova nesreća uređuje sve. Bolje zadržati svoga nećaka, nego da se mora bojati svoga kočijaša.

V.

Na dnu rova zapušteni su jadnici urlali od užasa. Voda im je sada do trbuha. Bujica huji i zaglušuje ih, a kad su se srušile posljednje grede, pomisle oni, da je propast svijeta. Ali nadasve im je mutilo pamet rzanje konjâ, zatvorenih u staji, strahoviti, nezaboravni smrtni vrisak životinje, koju guše.

Mouque je pustio Bojnika. Stari konj stoji i dršće, a oči izbuljio i upiljio u tu vodu, što neprestano raste. Naglo se napunila pristanišna dvorana, te se u crvenoj svjetlosti triju lampa, što još gore pod svodom, vidi sve veća zelenkasta vodurina. Odjednom, kad je osjetio, da mu ta studena voda kvasi dlaku, poleti on, što ga nove nose, bijesnom trkom, te odjuri i nestade u jedan od hodnika, kojima se vozi ugljen.

Sada nastane bježanje, ljudi potrče za životinjom.

– Koga ćemo vraga ovdje! – zavikne Mouque. Treba pokušati na Réquillart.

Zaokupila ih sada misao, da će možda moći izići kroz stari susjedni rov, ako stignu, dok još nije prekinut prolaz. Nanizali se njih dvadesetorica u povorku i guraju se, a lampe izdižu u zrak, da ih ne ugasi voda. Na svu sreću, hodnik se malko penje, da se i ne osjećaju, te prijeđoše dvjesto metara, boreći se s vodom, ali ih ona ne stiže više. Uspavana se vjerovanja razbuđuju u tim preplašenim dušama, te oni zazivlju zemlju, jer to se osvećuje zemlja i pušta ovako krv iz žile, zato što su joj presjekli žilu kucavicu. Neki starac savija palce i muca zaboravljene molitve, da umiri zle duhove u ugljeniku.

Ali na prvom raskrižju nastane nesloga. Konjušar bi da udari lijevo, a drugi se kunu, da je kraći put desno. Jedan čas bude izgubljen.

– Eh, ginite vi tu, što se mene tiče! – zavikne surovo Chaval. – Ja ću ovuda.

On krene desno, a dva drugara za njim. Drugi potrče i dalje za starim Mouquom, koji je odrastao na dnu Réquillarta. Ali on i sam krzma, ne zna, kuda bi zakrenuo. Glave im se vrte, stari ljudine poznaju više putove, kao da su se sklupčali i zamrsili pred njima. Na svakom ih raspuću naglo zaustavlja neodlučnost, a ipak moraju se odlučiti.

Étienne trči posljednji, zadržavan od Catherine, koja je obnemogla od umornosti i od straha. Udario bi na desno sa Chavalom, jer misli, da je on na pravom putu, ali se okani, spreman da pogine tu dolje. Uostalom, zbrka se nastavlja, još neki drugovi skrenuše na stranu i samo su još sedmorica za starcem Mouquom.

– Objesi mi se o vrat, ja ću te ponijeti – reče Étienne mladoj djevojci kad je opazio da slabi.

– Neću, pusti me – šapne ona – ne mogu više, volim odmah umrijeti.

Zaostali su pedeset metara, te Étienne digne Catherinu usprkos njenu otimanju. Odjednom se hodnik zatrpa: svalila se golema stijena i rastavila ih od drugih. Poplava raskvašuje već stijene, na sve strane nastaju odroni. Moraše se vratiti istim putem. Ne znaju sada više, ni kuda idu. Svršeno je, treba se okaniti misli, da će izići na Réquillart. Jedina im je nada, da će se popeti u gornje otkope, te će odande možda biti oslobođeni, ako voda opadne.

Étienne prepozna naposljetku žilu Guillaumeu.

– Dobro! – reče – znam, gdje smo. – Zakona mu, bili smo na pravom putu; smiri se sada!... Slušaj, hajdemo ravno, pa ćemo ispuzati kroz dimnjak.

Voda ih bije u prsa, te stupaju jako polagano. Dok im je svjetlosti, neće očajavati; izgase jednu lampu, da zaštede ulje, pa će ga kasnije izliti u drugu lampu. Kad stigoše k dimnjaku, nešto zagraja za njima i oni se okrenu. Da se ne vraćaju drugovi, kojima je prepriječen put? Nešto puše i huče u daljini. Ne mogu razumjeti kakva im se približuje bura, prskajući pjenu. I zaciknu, kad smotre golemu, bjelkastu masu, kako izlazi iz mraka, te se muči i ubija među tijesnim skelama da stigne k njima.

To je Bojnik. Kad je otišao s pristaništa, protrčao je u žestini hodnike. Kao da poznaje svoj put u tom podzemnom gradu, gdje živi već jedanaest godina; oči mu jasno vide po vječnoj noći, u kojoj živi. Juri te juri, pa saginje glavu, baca noge, prolazi kroz te tjesnace u zemlji i puni ih svojim ogromnim tijelom. Ulice se ređaju, raspuća se rašljaju, ali on se ne skanjiva. Kuda je namjerio? Možda onamo za prikazom svoje mladosti, k mlinu, gdje se je rodio, na obalu Scarpe, k nejasnomu spomenu sunca, što sija u zraku kao velika svjetiljka. Hoće živjeti, razbuđuje mu se životinjsko sjećanje, a želja, da još diše zrakom onih ravnica, goni ga pravcem naprijed, sve dok ne nađe kakvu rupu, izlazak pod toplo nebo, na svjetlost. Uzbuna mu prevladala pređašnju rezignaciju: taj ga rov ubija, pošto ga je oslijepio. Voda ga progoni, šiba ga po bedrima, izjeda mu sapi. Stogod dublje zalazi, hodnici se sve suzuju, krov se snizuje, stijene debljaju. Ali on ipak juri, guli se, odire o grede komade svojih udova. Kao da se sa sviju strana steže rov, da ga zgrabi i zaguši.

Bojnik stigne blizu Étiennea i Catherine, te ga oni smotre, kako se davi među stijenama. Posrnuo i prebio obje prednje noge. S posljednjim se silama odvukao nekoliko metara, ali bokovi mu ne prolaze više, te se on smotao i skupio na zemlji. Krvava mu se glava ispružila i još traži krupnim, mutnim očima kakvu pukotinu. Voda ga naglo prelijeva i on zahrže dugim, užasnim hropcem, u kojem su drugi konji u staji već poskapali. Strašna je agonija, kako se ta stara životinja, razbijena, svaljena, daleko od svjetlosti sunčane, otima toj dubini. Grozni joj vrisak ne prestaje, voda joj topi grivu, te se vrisak sve hrapaviji ori iz ispružene, razvaljene gubice. Još posljednji put zariknuo, a onda se samo začula mukla buka, kao da se puni bure. Iza toga nastade mrtva tišina.

— Ah! Bože moj! Odvedi me — zajeca Catherine. — Ah! Bože moj! Ja se bojim, ja neću da umrem... Odvedi me! Odvedi me!

Vidjela je smrt. Ni srušeno okno, ni poplavljeni ugljenik, ništa joj nije dahnuo u lice s takvim užasom, kao što vrisak Bojnikov, kad je skapavao. Neprestano ga čuje, uši joj zuje od njega, cijelo joj tijelo dršće od njega.

— Odvedi me! Odvedi me!

Étienne je zgrabi i ponese. A i krajnje je vrijeme. Popnu se u dimnjak, prokvašeni sve do ramena. Mora joj pomagati, jer ona nema više snage, da se hvata za grede. Tri puta malo da mu se nije izmakla i pala u duboko more, u kaljugu, što tutnji iza njih. Kad stigoše do prvoga puta, koji je još slobodan, odahnu nekoliko časaka. Ali voda se javi i oni se moraše opet penjati. Sate i sate ne prestaje to penjanje, voda što raste tjera ih od puta k putu i silu ih, da se uvijek dižu. Na šestom putu zastanu dugo i ražare se nadom, jer im se učini, da voda ne napreduje. Ali onda se javi još jača navala, te oni moraše uspuzati na sedmi, pa na osmi put. Samo jedan još preostaje, pa kad onamo stigoše, stanu u strahu paziti na svaki centimetar, za koji raste voda. Ako ne prestane, zar će oni, kao onaj stari konj, pomrijeti, zgnječeni o krov, grla puna vode?

Odroni odjekuju svaki čas. Sav se ugljenik uzdrmao; utroba mu je preslaba i puca od silne vodurine, što se slijeva u nju. Na kraju hodnika skuplja se i zbija potisnuti zrak i provaljuje sa strašnim praskom između razbijenih stijena i rasute zemlje. To je grozovita huka nutarnjega prevrata, okrajak starodrevne borbe, kad su potopi prevračali zemlju, sunovraćujući brda u doline.

Potresena, omamljena tim neprestanim rušenjem, sklapa Catherine ruke i muca neprestano jedne te iste riječi:

– Neću da umrem... Neću da umrem...

Da je ohrabri, kune joj se Étienne da se voda ne miče više. Bježanje im traje šest sati, pa će ljudi sići, da im pomognu. Šest sati, veli, a i sam ne zna, koliko, jer ne mogu oni točno ni sračunati vrijeme. Uistinu je prošao već cio dan, otkad se penju po žili Guillaumeu.

Vlažni, cvokoćuci zubima smjestili se. Catherine se bez stida razodjenula, da iscijedi odjeću; onda opet obukla hlače i kaput, da se osuše na njoj. Kako je bosonoga, a on ima cokule, natjera je, da ih uzme. Sada se mogu strpjeti. Zavrnuti su fitilj na lampi i sada im lampa svijetli samo kao žižak. Ali grčevi im paraju želudac i oboje primijete, da umiru od gladi. Sve dosad nisu ni osjećali, da žive. Kad je nastupila katastrofa, nisu bili doručkovali, te sada nađoše svoj kruh s maslacem, raskvašen vodom, prevraćen u juhu. Étienne ne htjede uzeti svoj dio, dok se Catherine nije rasrdila. Čim se je ona najela, zaspi od umora na hladnoj zemlji. A on, moren besanicom, podbočio rukama čelo, upiljio oči i bdi kraj nje.

Koliko je sati proteklo tako? Ne zna on. Zna samo, da pred sobom kroz rupu od dimnjaka vidi, kako se opet javlja i miče crna voda, ta zvijer, što neprestano nadimlje leđa, da ih stigne. Isprva je samo tanka crta, vitka zmija, koja se pruža, onda se proširuje u kičmu, koja gmiže i puže; ubrzo stiže do njih i okvasi noge mladoj djevojci što spava. Étienne se je uplašen skanjivao, bi li je probudio. Zar nije surovo uzbuniti je u počinku, u besvijesti, koja je možda uspavljuje snom o čistom zraku i životu pod suncem? A i kamo da bježe? Smišlja, pa se sjeti, da spuštaljka u ovom dijelu žile stoji svojim krajem u vezi s onom spuštaljkom, što služi gornjemu pristaništu. Tuda je izlazak. On pusti Catherinu, neka spava, doklegod samo može da bude, a sâm je gledao, kako voda raste, i čekao, dok ih ne otjera. Naposljetku je digne polako. Ona protrne sva.

– Ah! Bože moj, istina je!... Opet se započinje, Bože moj!

Sjetila se i uzvikala se od straha bliske smrti.

– Nije, umiri se – šapće joj Étienne. – Može se proći, kunem ti se.

Da stignu do spuštaljke, moraju hodati presavijeni, i opet u vodi sve do ramena. I opet se započe još opasnije penjanje kroz tu rupu, sasvim obloženu drvom, dugu kojih sto metara. Najprije povuku za konopac, da dolje bude voz, jer ako se drugi spusti, dok se oni penju, zdrobit će ih. Ali ništa se ne miče, neka je smetnja pokvarila mehanizam. Oni se odvaže, ali ne smiju se služiti tim konopcem, što im smeta, nego se noktima hvataju za glatke grede. Étienne ide za Catherinom i zadržava je glavom, kad se ona krvavih ruku osklizuje. Odjednom udare o razbijene grede, što zakrčuju spuštaljku. Zemlja spuzla odozgor, odron ih ne pušta dalje u vis. Na svu sreću, ima još prolaz i oni iziđu na put.

Zapanjili se, kad pred sobom smotriše lampu, gdje svijetli. Neki im čovjek zaviče bijesno:

– I opet prefriganci, glupi kao i ja!

Prepoznaše Chavala, zatvorena odronom, koji je zemljom zatrpao spuštaljku. Ona dva drugara, što su krenula s njim, poginula su putem, razmrskane su im glave. Chaval je ozlijeđen na laktu, ali je bio toliko srčan, da se je vratio na koljenima, uzeo im lampe i prevrnuo im džepove, da im pokrade kruh. Kad je izmaknuo, posljednji je odron iza njegovih leđa začepio hodnik.

Chaval se odmah zakune, da neće svoje jelo dijeliti s tim ljudima, što izlaze iz zemlje. Ubio bi ih. Onda prepozna i on njih i srdžba ga mine. Stane se zlorado smijati.

– Ah! Ti si to, Catherine! Nagrabusila si, pa bi opet k svomu mužu. Dobro, dobro! Zajedno ćemo stradati.

Pretvarao se je, kao da ne vidi Étiennea. A Étienne, ozlojeđen tim sastankom, razmahne se, da zaštiti vozačicu, koja se je privila k njemu. Ali što će, treba se snaći u prilikama. Zapita dakle drugara, kao da su se kao dobri prijatelji rastali prije jednoga sata:

– Jesi li pogledao dolje? Ne može se dakle kroz otkope?

Chaval se samo kesi.

– Jest, šipak! Kroz otkope! I oni su se odronili. Mi smo između dva zida, kao u mišolovci. Ali ti se možeš vratiti na spuštaljku, ako si dobar ronilac.

I zbilja, voda raste. Čuje se, kako zapljuskuje. Uzmak je već prekinut. Pravo veli Chaval. To je mišolovka, konac hodnika, oko kojega se je zemlja slegla, te ga zatvorila straga i sprijeda. Nikuda nema izlaza, sve troje su zazidani.

– Ti dakle ostaješ? opet se naruga Chaval. To ti je i najbolje, a ako me pustiš u miru, neću ni govoriti s tobom. Ima tu još mjesta za dva čovjeka. Vidjet ćemo uskoro, koji će prvi skapati, van ako nam priskoče u pomoć, ali teško da će to biti.

Mladić odvratil:

– Ako budemo lupali, možda će nas čuti.

– Dodijalo mi je lupati... Evo, pokušaj ti ovim kamenom.

Étienne digne komad pješčanika, što ga je Chaval već izmrvio, te uzme o žilu u rovu lupati rudarski znak, dugu tutnjavu, kojoj radnici u opasnosti javljaju, gdje su. Onda prisloni uho, da čuje. Dvadeset puta pokuša tvrdoglavo. Ni glasak mu nije odgovarao.

Za to se je vrijeme Chaval pretvarao, kao da mirno uređuje svoje stvari. Najprije poredao svoje tri lampe uz stijenu: samo jedna gori, a druge će poslužiti kasnije. Onda položio na gredu dva komada kruha, što još ima. To je smočnica, pa će mu trajati valjda dva dana, ako bude pametan. Osvrne se i reče:

– Ti znaš Catherine, polovica je tebi, dok ogladniš.

Djevojka šuti. Prevršuje joj nesreću, što je opet između ta dva čovjeka.

Započeo se strahovit život. Chaval i Étienne sjede na zemlji, nekoliko koračaja udaljeni, a nijedan ni da pisne. Na Chavalovu primjedbu Étienne izgasi lampu, jer ta je svjetlost izlišna raskoš, a onda zapadoše opet u šutnju. Catherine, uznemirena pogledima, što joj ih dobacuje nekadašnji ljubavnik, legla blizu mladića. Prolaze sati. Čuje se tih šum, kako voda neprestano raste; a katkad potresi u dubini i daleke tutnjave javljaju posljednja slegnuća u ugljeniku. Kad je lampa dogorjela, te je druga trebala biti otvorena i zapaljena, uzbuni ih časkom strah od zapaljiva plina. Ali radije bi odmah odletjeti u zrak, nego da ostanu u pomrčini. Ne odletješe, nije bilo zapaljiva plina. Opet se pruže, i opet su prolazili sati.

Buka uzbuni Étiennea i Catherinu, te oni dignu glavu. Chaval je odlučio jesti: prepolovio komad kruha, te žvače polagano, kako ga ne bi snašla napast, da proguta sve. A oni ginu od gladi i gledaju ga.

– Zar zbilja nećeš? – zapita on izazovno vozačicu. – Krivo činiš.

Catherine obori oči. Strah ju je, da ne bi popustila, jer takav joj grč trga želudac, da joj suze vrcaju na oči. Ali zna, što bi on; već joj je jutros puhao za vrat; opet ga je zaokupila nekadašnja bijesna požuda kad je vidi kraj onoga drugoga. U pogledima, kojima je doživljava, plamen je, što ga ona dobro zna, plamen njegovih ljubomornih nastupa, kad navaljuje na nju s pesnicama i krivi je zbog strahota sa stanarom materinim. A ona neće, jer ako

se vrati k njemu, dršće, da će nahuškati ova dva čovjeka jednoga na drugoga u toj tijesnoj spilji, gdje izdišu. Bože moj! Zar ne mogu pomrijeti u prijateljstvu!

Étienne bi radije skapao od iznemoglosti, nego da od Chavala zamoli zalogaj kruha. Sve je teža šutnja i kao da se je oteгла vječnost s tromim jednolikim časovima, što prolaze jedan po jedan, bez nade. Već je prošao dan, kako su zatvoreni zajedno. Druga se lampa trne, te zapališe treću.

Chaval načne drugi komad kruha i promrmlja:

– Ta hodi, ludo!

Catherine protrne. Étienne se odvrati, da bude slobodna. A kad se nije makla, šapne joj tiho:

– Idi, dijete!

Poteku joj suze, koje je gušila. Plače i plače, a nema snage, ni da ustane, ne zna više, ni da li je gladna, i sve joj tijelo muči bol.

Étienne ustao i ushodao se, lupajući uzalud rudarski znak, bijesan na ovaj ostatak života, što mora proživjeti ovdje, ukraj morskoga suparnika. Nema ni dosta mjesta, da skapaju daleko jedan od drugoga! Čim korakne deset koračaja, mora se vratiti i okrznuti se o toga čovjeka. A ona, jadnica, za koju se otimaju čak i u zemlji! Ona će pripasti onomu, koji preživi drugoga. Taj će mu čovjek i opet ukrasti nju, ako ga prvoga nestane. Nikada tomu kraja. Sati prolaze za satima, odvratno zbrkano društvo sve je mrže, dah se je otrovao. Dva puta nasrnuo Étienne na stijene, kao da će ih razvaliti pesnicama.

Opet prođe dan. Chaval sjeo kraj Catherine i dijeli s njom posljednju polovicu kruha. Ona s teškom mukom žvače zalogaje, a Chaval naplaćuje svaki zalogaj milovanjem; uzjogunio se u ljubomornosti i neće umrijeti dok je ne bude opet imao pred Étienneom. Catherine se iznemogla prepušta. Ali kad je Chaval htjede uhvatiti, zajaukne:

– Oh, pusti me, krhaš mi kosti.

Étienne dršće, pa prislonio čelo uz gredu, da ne gleda. Ali onda skoči bijesan.

– Okani je se, zakona ti!

– Što se to tebe tiče! – odvrati Chaval. – Ona mi je žena, pa je valjda moja!

Opet je uhvati, pa je stiska, na prkos, prijanja joj na usta crvenim svojim brkovima i uvijek ponavlja:

– Okani nas se, hej! Budi ljubazan i pogledaj dolje, jesmo li tamo.

Ali Étienne sav probljedio, te viče:

– Ako je ne pustiš, zagušit ću te!

Chaval skoči brže, jer po piskutljivom je glasu razabrao, da drug hoće to dokončati. Smrt im se čini presporom. Jedan od njih dvojice mora odmah uzmaći. Započinje se opet stara borba, ali sada u zemlji, u kojoj će uskoro počivati jedan uz drugoga; a tako je tijesan prostor, te se i ne mogu razmahivati pesnicama, a da ih ne ogule.

– Pazi se – progunđa Chaval. – Sada ću te smlaviti.

Étiennea spopao bijes. Oči mu se zamaglile crvenom parom, u grlo mu navalila krv, zakupila ga neodoljiva potreba, da ubija, fizička potreba, krvno uzbuđenje sluznice, za kojim dolazi žestok kašalj. Skupilo se je i prasnulo to unatoč njegovoj volji, pod pritiskom nasljedne greške. Zgrabi u stijeni jako široku i jako tešku ploču škriļjevca, drmne je i istrgne. Onda je objeručke, s deseterostrukom snagom, tresne Chavalu o glavu.

Chaval nije dospio ni da odskoči, nego se svalio razmrskana lica, rascijepljene lubanje. Mozak mu poprskao krov u hodniku, a crven mlaz šiknuo iz rane, kao neprestani mlaz

iz vrutka. Razlila se odmah bara, u kojoj se zrcali dimljiva svjetlost lampina. Mrak zavladao u toj grobnici među stijenama, a tijelo se na zemlji činilo kao da je crna grba škrljjeva.

Étienne se sagnuo, razdrljio oči i gleda ga. Učinio je dakle, ubio je. Zbrkane mu se javile na pameti sve borbe njegove, onaj beskorisni otpor protiv otrova, što mu drijema u mišicama, protiv alkohola, koji se je polako nagomilao u njegovoj porodici. A ipak je pijan jedino od gladi, dovoljno je bilo pijanstvo roditeljsko. Koža mu se ježi od toga strašnoga ubojstva, ali usprkos odvratnosti, stečenoj po odgoju, srce mu zakuca od veselja, od životinjske radosti, što mu je napokon zadovoljen apetit. A onda se ponosi, što je jači. Javio mu se pred očima onaj vojnik, kojemu je dječak probio nožem vrat i ubio ga. I on je ubio.

Catherine se osovila i glasno ciknula.

– Za Boga! Mrtav je!

– Zar ga žališ? – zapita Étienne osorno.

Catherine se je gušila i mucala. Onda mu posrćući poleti u naručaj.

– Jao! Ubij i mene, jao! Umririmo oboje!

Zagrlila ga i priljubila mu se k ramenu. I on zagrlio nju, te se ponadali, da će umrijeti. Ali smrt se ne žuri. Puste se oni iz ruku. A onda, da Catherine ne krije oči, odvuče Étienne onoga jadnika i baci ga niz spuštaljku, da ga makne s ovoga prostora, na kojem oni još trebaju živjeti. Ne bi dulje mogli živjeti, dok im je taj trup pod nogama. Strah ih spopade, kad začuše, kako je zaronio u vodu i kako je prsnula pjena. Voda je dakle napunila tu jamu? Vide je već, kako se prelijeva u hodnik.

Sada nastade nova borba. Zapalili su posljednju lampu, te ona izgara obasjavajući vodu, koja nikako ne zastaje, nego pravilno, uporno raste. Voda im doprla do članaka, onda im okvasila koljena. Put se penje i oni se sklone na kraj. Tako se odmire nekoliko sati. Ali valovi ih stignu i okupaju ih sve do pojasa. Stoje oni, naslonjeni uz stijenu, i gledaju, kako voda neprestano raste. Dok im dopre do ustiju, bit će kraj. Lampu su objesili i ona obasjava žutom svjetlošću sitne uzbibane talasiće; onda se stade gasiti, te se razabira samo još polukrug, sve manji i manji, kao da ga guta mrak, koji kao da se širi s priljevom; odjednom ih ovila pomrčina; lampa sinula posljednjom kapi ulja i izgasila se. To je crna crncata noć, ona noć u zemlji, u kojoj će zaspati i nikada više neće rasklopiti oči svjetlosti sunčanoj.

– Sto mu jada! – opsuje Étienne muklo.

Catherine, kao da osjeća, kako je pomrčina hvata, privila se k Étienneu, te ponavlja tihim glasom rečenicu rudarsku:

– Smrt gasi lampu.

Ali ipak im se nagon bori protiv te prijetnje. Oživljuje ih grozničava želja za životom. Étienne stao svom silom dupsti škrljavac kukicom s lampe, a Catherine mu pomaže nohtima. Izdjelali neku visoku klupu, te kad se oboje uspeše na nju i sjedoše, noge im se objesile, a leđa zgrabila, jer su pod svodom, te moraše sagnuti glavu. Voda im samo još hladi pete, ali studen im odmah prodre u članke, listove, koljena, neodoljivo i bez počinaka napredujući. Klupa je neravna, a kvasi se takvom ljepljivom vlagom, te su se morali dobro držati, da se ne skliznu. To im je kraj. Koliko će još počekati, stjerani u ovu izdubinu, gdje ne smiju ni da se maknu, izmučeni, gladni, bez kruha, i bez svjetlosti? Najteži im je mrak, od kojega ne vide dolazak smrti. Mrtva je tišina. Rov se napio vode i ne miče se više. Pod sobom osjećaju samo to more, što na dnu hodnika nadimlje svoje tihe valove.

Sati prolaze crni za crnima. Ne znaju im točno odrediti trajanje i sve se više bune u sračunavanju vremena. Muke njihove, mjesto da im otežu časove, ubrzavaju ih. Misle, da su zatrpani istom dva dana i jednu noć, a uistinu se svršava već treći dan. Nestalo im je svake nade u pomoć, nitko ne zna, da su tu, nitko ne može ovamo sići, pa će ih glad umoriti, ako ih poštedi poplava. Još bi jednom zalupali znak zazivanja, ali kamen im je ostao pod vodom. A tko bi ih i čuo?

Catherine s rezignacijom naslonila bolnu svoju glavu na žilu, ali odjednom zadržće i osovi se.

– Slušaj – reče.

Étienne pomisli isprva, da ona govori o tihom šumu vode, što raste uvijek. Da je umiri, slaže:

– Mene si ti to čula, ja mičem noge.

– Nije, nije to... Tamo, slušaj!

I ona prisloni uho uz ugljen. Étienne razumio, pa prislonio uho i on. Dah im zape, dok su čekali nekoliko časaka. Onda začuju tri udarca, vrlo daleka, vrlo slaba, razdaleko. Ali još sumnjaju, uši im zuje, možda je to pucketanje u sloju. I ne znaju, čim bi lupali za odgovor.

Étienne se dosjeti.

– Ti imaš cokule. Izvuci noge, pa lupaj petama.

Catherine uzme lupati rudarski znak. Poslušaju i opet razaberu u daljini tri udarca. Dvadeset puta opet, i dvadeset puta im odgovoriše udarci. Plaču, grle se, ne mareći, što se mogu strovaliti. Tu su napokon drugovi, dolaze. Radost i ljubav provali i prevlada svu muku čekanja; bijes zbog dugoga uzaludnoga zazivanja, kao da izbavitelji trebaju samo prstom probiti stijenu, da ih oslobode.

– Hej! – zavikne Catherine veselo – sva sreća, što sam prislonila glavu!

– Eh! Oštre su ti uši – odvrati joj Étienne. – Ja nisam ništa čuo.

Od toga se časa uzeše smjenjivati, te uvijek jedno od njih prisluškuje, da odmah odgovori na najmanji znak. Uskoro začuju udarce budakom: započinje se posao, da im se približe, prosijeca se hodnik. Nijedan im glasak ne izmiče. Ali radost ih prođe. Uzalud im veselje, kojim jedno zavarava drugo. Opet ih po malo očaj hvata. Isprva stadoše raspredati: očito je, da dolaze iz Réquillarta, hodnik se spušta u sloj, možda prosijecaju i nekoliko hodnika, jer tamo tri čovjeka kidaju ugljen. Onda stanu manje govoriti i napokon zašute, kad su smislili, kolika ih golema masa rastavlja od drugova. Šuteći promišljaju, koliko dana treba radnik, da probije toliku stijenu. Nikako im neće stići na vrijeme, dotle će pomrijeti dvadeset puta. Sumorni, u toj sve većoj zebnji ne smiju ni riječ da pisnu, a na dozivanje odgovaraju lupom cokula, bez ikakve nade i jedino još s nesvjesnom potrebom da jave drugima da su još živi.

Prođe dan, prođu dva dana. Dolje su oni već šest dana. Voda im je stala kod koljena, niti se penje niti opada; otpadoše im noge u toj ledenoj kupelji. Mogli su izvući noge na jedan sat, ali taj im je položaj tako nezgodan, da ih spopadaju ljuti grčevi, te opet moraju spuštati pete. Svakih deset časaka miču se unatrag na sklizavoj stijeni. Izlomljen ih ugljen bude u hrptenicu, u zatiljku ih neprestano silno boli, jer moraju uvijek biti sagnuti, da ne razbiju glavu. Sve im je zagušljivije, zrak se, potisnut od vode, zbija u tom prostoru, gdje su zatvoreni, kao u mjehuru. Prigušen glas njihov čini se kao da dopire iz daljine. U ušima im zazuji, kao da ori bijesna zvonjava, kao da juri stado pod pljuskom i tučom bez kraja.

Isprva stala Catherinu strašno mučiti glad. Diže ona svoje jadne zgrčene ruke k vratu i neprestano jadikuje bolno, kao da joj kliješte trgaju želudac. Étienne, i sam davljen tom istom mukom, grozničavo pipa po mraku, dok mu prsti ne naiđoše u blizini na komad polutrule grede. Izmrvi on to noktima i dade šaku vozačici, a ona proždrljivo proguta. Dva dana proživješe, hraneći se tim crvotočnim drvom, i sve izjedoše. Onda očajni, što su svršili s tim, oguliše ruke grebući druga drva, koja su još čvrsta, te vlakna ne popuštaju. Sve im je gora muka. Spopada ih bijes, što ne mogu gristi platno sa sebe. Kožni pojas, kojim se je Étienne pasao, pomogao im nešto. Étienne ga raskida zubima na sitne komadiće, a Catherine sasitnila komadiće i silom ih gutala. To im je zabavljalo vilice i zavaralo ih, kao da jedu. A kad pojasa više nije bilo, prihvatiše se opet platna i stadoše ga sisati sate i sate.

Ali uskoro se smirili ti ljuti nastupi. Glad im je sada samo još duboka, tajna bol, samo polagano i sve veće onesvješćenje sila njihovih. Bili bi svakako klonuli, da im nema vode, kolikogod ih volja. Samo se saginju te piju iz dlana, i to neprestano, jer ih žeže takva žeđa, te sva ta voda ne može da je ugasi.

Sedmoga se dana Catherine nagne, da se napije, te okrzne rukom neko tijelo, koje je plivalo pred njom.

– Ded pogledaj... Što je to?

Étienne popipa u mraku.

– Ne razaznajem. Kao da je krov s vrata za zračenje.

Catherine se napije, ali kad se drugi put sagne, da gutne, udari joj ono tijelo o ruku. Ona zacikne strahovito.

– On je, za Boga!

– Ta ko?

– On, zar ne znaš?... Osjetila sam mu brkove.

Trup je Chavalov voda vratila uz spuštaljku i dotjerala ga čak do njih. Étienne pruži ruku, osjeti i sam brkove i smrvljeni nos, te se strese od odvratnosti i straha. Catherine, užasno zgađena, ispljune vodu, što joj je još bila u ustima. Činilo joj se, kao da se je napila krvi i kao da je ta duboka voda pred njom sada krv toga čovjeka.

– Čekaj – promuca Étienne – ja ću ga otpraviti.

Čakne nogom trup, i trup se udalji. Ali ubrzo osjete, kako im opet udara o noge.

– Sto ti jada, ta odlazi!

Treći put ga morade Étienne pustiti. Nekakva ga struja vraća. Neće Chaval otići, nego hoće biti s njima, uz njih. Strašan je to drug, koji će sasvim otrovati zrak. Sav taj dan ne htjedoše piti, otimali su se, voljeli su umrijeti. Istom sutradan ih natjera muka. Uz svaki su se grtljaj odvrćali, ali ipak su pili. Nije mu vrijedno bilo razmrskati glavu, jer i opet će se vratiti među njih, tvrdoglav u svojoj ljubomornosti. Navijek će biti tu, čak i mrtav, i smetati njima, da ne budu zajedno.

Opet jedan dan, i još jedan dan. Kadgod zadržće voda, o Étiennea se lako okrzne čovjek, kojega je on ubio, kao da ga laktom koma susjed i napominje mu, da je tu. A Étienne svaki put trne. Neprestano mu je on pred očima, naduven, zelen, s crvenim brkovima na razmrskanom licu. Onda se prestade i sjećati, pa nije ni znao, da je onoga ubio, nego je mislio, da onaj pliva i hoće ga ujesti. Catherinu je spopadao na mahove dug, beskrajn plač, a iza plača ju je svaljivala iznemoglost. Naposljedku zapade u nesavladiv drijem. Kad se Étienne probudi, izmuca ona koju riječ i opet nanovo zaspi, ne rasklapajući oči. Da se ne bi utopila, Étienne je obuhvati rukom oko struka. Drugovima odgovara sada

on. Lupa budacima približuje se, čuje ju on za leđima. Ali u njemu gine snaga, nestaje mu sva srčanost, da lupa. Znaj, da su oni ovdje, zašto dakle da se još muči? Ne zanima ga više, što će oni možda doći. U tupoglavu iščekivanju zaboravlja na nekoliko sati, što iščekuje.

Opet im odlane malko, kad je voda opala i Chavalovo se tijelo udaljilo. Devet dana rade već da ih oslobode. Prvi put prođu oni sada nekoliko koračaja po hodniku. Ali strašan ih potres svali na zemlju. Pohrle jedno k drugomu i zagrle se mahnito, bez svijesti, misleći, da se opet započinje katastrofa. Ali ništa se nije micalo više. Udaranje budacima prestalo.

U kutu, gdje su sjedjeli jedno uz drugo, Catherine se nasmija tiho.

– Vani je jamačno krasno... Hodi, hajdemo.

Étienne se stade isprva odupirati tomu ludilu. Ali njegova se bistrija glava zarazi, te on izgubi istinski osjet za ozbiljnost. Sva su im osjetila oslabjela, osobito Catherini, koju trese groznica i muči volja, da govori i da se razmahuje. Zujanje u ušima čini joj se sada žuborom vode što teče, pjevanjem ptičjim. Osjeća oštar miris zgnječenih biljaka, vidi jasno, kako joj žute mrlje lete ispred očiju, razrogačenih tako jako, te ona misli, da je vani, kraj prokopa, u žitu, na sunčanu danu.

– A? Al je toplo!... Ta uzmi me, ostanimo zajedno, oh, zauvijek, zauvijek!

Étienne je stišče, a ona mu se sve privija i neprestano brblja sretna:

– Al smo bili glupi, što smo oklijevali tako dugo! Odmah sam se ja zaželjela tebe, a ti nisi razumio, nego si se durio... Onda, sjećaš se, u našem stanu, obnoć, kad nismo spavali, nego dizali glave i slušali kako dišemo, željni i preželjni da se zagrlimo?

Étiennea zaokupi radost i on stade zbijati šalu od uspomena nijeme ljubavi njihove.

– Ti si me jednom istukla, jest, jest! Ispljuskala si mi obadva obraza!

– Zato, jer sam te voljela – šapne Catherine. Vidiš, ja sam se otimala, da ne mislim na tebe, pa sam sebi govorila, da je tomu kraj, ali u dnu sam srca osjećala, da ćemo se jednom združiti... Trebao je samo slučaj, zgodna prilika, je li?

Étienne protrnu i htjede se otresti toga sna, a onda ponovi polagano:

– Ničemu nije nikada kraj. Treba samo malo sreće, da se sve započne opet.

– Ti ćeš me dakle zadržati? Sada je po sreći pošlo?

Onesviještena, ona klone. Tako je bila slaba, da joj se nije ni čuo glas. Étienne je prestrašen privine na grudi.

– Boli li te?

Catherine se začuđena osovi.

– Ne boli ništa... Zašto?

Ali to je pitanje razbudi iz sna. Preneražena pogleda ona pomrčinu, zalamaće rukama i opet zapadne u jecanje.

Nije to više ni žito, ni miris biljaka, ni pjesma ševina, ni jasno žuto sunce; to je porušeni, poplavljeni ugljenik, smradna noć, tužno kapanje u toj grobnici, gdje izdišu već toliko dana. Čuti joj se izopačile te još povećale užas. Zaokuplja je opet praznovjerje iz djetinjstva i ona ugleda "crnoga čovjeka", staroga mrtvoga rudara, koji se vraća u rov, da zakreće vratove nevaljalim djevojkama.

– Slušaj, jesi li čuo?

– Nisam, ništa nisam čuo.

– Ta jest crni čovjek, znaš?... Evo ga, tu je... Zemlja je pustila svu krv iz žile, da se osveti, što su joj presjekli kucavicu. Tu je on, ti ga vidiš, gledaj. Crnji je nego noć... Jao, ja se bojim, jao, ja se bojim!

Zašuti cvokoćući zubima. Onda nastavi sasvim tiho:

- Nije, to je uvijek onaj drugi.
- Koji drugi?
- Onaj, što je uz nas, onaj, kojega nema više.

Uvijek joj se vraća lik Chavalov. Govori o njem zbunjeno i pripovijeda o pasjem životu svojem s njim, o onom jedinom danu, kad je bio umiljat, u Jean-Bartu, a u druge je dane bilo pogrda i pljusaka, gušio ju je milovanjem, pošto ju je svu izmlatio.

– Ja ti velim, da će on doći i opet nam neće dati, da se združimo!... Hvata ga opet ljubomornost... Jao, otjeraj ga, jao, zadrži me, zadrži me svu!

Sa zanosom se objesi o njega, potraži ustima njegova usta i strastveno se priljubi uz njih. Mrak se razjasnio i ona opet ugledala sunce, i opet joj se na licu javio tih smiješak zaljubljene djevojke. Étienne zadržće, kad ju je osjetio ovako uz svoje tijelo, polugolu u raskomadnom kaputu i hlačama. Razbudila mu se muževnost i on je zgrabi. I to im bude napokon bračna noć, na dnu ovoga groba, na tom blatnom ležaju. Neće da umru, dok nisu okusili sreću svoju, uporno hoće živjeti i stvarati život posljednji put. Ljube se u očaju svega, u smrti.

I onda ništa više. Étienne sjeo na zemlju, svejednako u onom istom kutu, a Catherine mu leži na koljenima i ne miče se. Prolaze sati za satima. Dugo je Étienne mislio, da Catherine spava. Onda je dirne. Sva je hladna, mrtva je. Ali ipak on se ne miče, da je ne probudi. Razblažuje ga misao, da je možda on prvi bio s njom kao sa ženom i da je možda zatrudnjela. Katkad mu se javljaju i druge misli, želja, da ode s njom, radost, što će oni kasnije učiniti, ali te su misli tako nejasne, da mu jedva i dodiruje čelo, kao dah kojega sna. Slabi on, te samo može još rukom micati malko i polagano, da se uvjeri, je li Catherine tu. A ona spava kao dijete, ukočena i ledena. Sve propada, čak i noć je nestala, te on nije nigdje, nego je izvan prostora i izvan vremena. Nešto mu doduše lupka kraj glave, sve glasniji se udarci približuju, ali isprva je bio lijen, da odgovori, jer ga je omlitavila silna umornost, a sada ne zna ni za što više, nego samo sanja, da Catherine stupa pred njim i on čuje, kako joj tiho klopoću cokule. Dva dana prođu, a ona se nije ni makla. Étienne je nesvjesno dirne i umiri se, kad je osjetio, da je tako mirna.

Étienne osjeti, da se nešto tresse. Glasovi bruje, stijene mu se valjaju čak pred noge. Kad je spazio lampu, zaplače. Oči mu žmirkaju za svjetlošću i ne može da je se nagleda, sav opčaran crvenkastom tačkom, što se jedva i vidi u pomrčini.

Drugovi ga iznesu i on ih pusti, neka mu kroz stisnute zube liju iz žlice juhu. Istom u réquillartskom hodniku prepozna čovjeka, inženjera Négrela, što stoji pred njim; i ta dva čovjeka, koji se preziru, buntovnik radnik i šef skeptik, zagrle se i zajecaju glasno u zanosu sve čovječnosti, što je u njima. Beskrajna je to žalost pokoljenja, najljuća bol, u koju život može zapasti.

Gore se Maheuovica svalila ukraj mrtve Catherine, pa zajauknula, i onda opet i opet. Kukala je silno i neprestano. Neki su trupovi već izneseni i poredani na zemlji: Chaval, o kojem su mislili, da ga je ubio odron, onda jedan vozač i dva kopača, također ubijeni, s glavama, iz kojih se je istresao mozak, s trbusima nadutima od vode. Neke žene među svjetinom ludile su. Deru suknje, grebu si lice. A kad napokon iznesoše Étiennea, pošto se je naučio na lampe i malo se nahranio, zagledaju ga mršava, sasvim sijeda, te se stanu

odvrćati i drhtati od toga starca. Maheuovica prestade vikati i tupoglavo upilji u njega svoje razvaljene, ukočene oči.

VI.

Četiri su sata izjutra. Hladna noć travanjska k jutru se topli. Na vedrom se nebu blistaju zvijezde, a zora rumeni istok. Mračni, uspavani kraj tek što je zatreptio onom nejasnom bukom, što se javlja pred ranu zoru.

Étienne zahvatio koračati po vandamskoj cesti. Proveo je šest nedjelja dana u Montsouu, na bolničkoj postelji. Još je žut i sav mršav, ali je osjetio snagu, da putuje, pa putuje. Ugljениčko društvo, uvijek u strahu za svoje ugljenike, pa malo otpušta radnike, te je i njemu javilo, da ga ne može zadržati. Ponudiše mu uostalom potporu od sto franaka, s očinskim savjetom, neka se okani posla u ugljenicima, koji mu je sada pretežak. Ali on je odbio tih sto franaka. Dobio je već pismo od Plucharta s putnim troškom i s pozivom u Pariz. Stari mu se san obistinjuje. Sinoć je izišao iz bolnice, te je prenoćio u krčmi udovice Désir, *K veseljaku*. Rano je poranio i samo mu je još želja, da reče drugovima zbogom, prije nego što ode u Marchiennes na vlak, koji kreće u osam sati.

Na cesti, obasjanoy rumenom zorom, Étienne časkom stade. Slatko je udisati taj čisti zrak ranoga proljeća. Divno će jutro biti. Polako se dani, život se na zemlji budi sa suncem. Étienne opet pođe, snažno udarajući svojim drenovcem i gledajući ravnici, kako se u daljini javlja iz noćne magle. Nikoga još nije vidio. Maheuovica ga je samo jednom pohodila u bolnici, a kasnije jamačno nije više mogla doći. Ali on zna, da cijelo naselje Deux-Cent-Quarante radi sada u Jean-Bartu, pa se je valjda i ona tamo opet prihvatila posla.

Malo se pomalo napučuju puste ceste. Ugljari prolaze neprestano kraj Étiennea, blijedi, šutljivi. Ugljениčko društvo, govori se, zlo se koristi svojom pobjedom. Iza dva i pola mjeseca štrajkanja radnici su se, svladani gladom, vratili u ugljenike te morali prihvatiti cjenik za podbočivanje, te tajno obaranje plaće, koje je sada i odurno, jer je okrvavljeno drugarskom krvlju. Krađu im jedan sat rada i sile ih na kršenje zakletve, da se neće podvrći, a ta na silu kriva prisega pekla ih je u grlu kao žuč. Svuda se opet započinje posao, u Mirouu, u Madeleineu, u Crèvecoeuru, u Victoireu. Još pred osvit tapka svakuda po mračnim cestama rulja, povorke ljudi, što koračaju oborena nosa k zemlji, kao stoka, tjerana u klaonicu. Cvokoću od studeni u svojim tankim platnenim odjećama, prekrštavaju ruke, savijaju križa i grbe leđa, i onako već grbava od kruha, strpana među košulju i kaput. A u tom povratku mnoštva, u tim nijemim, crnim sjenama, bez ijednoga smiješka, bez pogleda na stranu, osjećaju se stisnuti zubi srdžbe, srce puno mržnje, jedino popuštanje potrebi trbuha.

Štogaod se više Étienne približava ugljeniku, vidi, da im broj sve raste. Skoro svi stupaju pojedinačno, a oni, koji dolaze u skupovima, nižu se jedan za drugim, izmučeni već sada, siti i drugih i samih sebe. Među njima spazi jednoga jako staroga, kojemu se oči ispod blijeda čela sijaju kao žeravice. Drugi opet, mladić, duše neprestano kao vjetar. Mnogi nose cokule u rukama, te se jedva i čuje tiho stupanje vunenim čarapama po zemlji. To je kao potok bez kraja, pogibija, prisilno kretanje potučene vojske, koja uvijek korača oborene glave, s potajnim bijesom, što se mora opet prihvaćati borbe i osvete.

Kad je stigao Étienne, Jean-Bart se je pomaljao iz mraka. Svjetiljke, povješane na lazilima, gore još, iako sviće. Iznad mračnih zgrada suklja i ispinje se para kao bijela perjanica, samo malko crvenkasta. Étienne pođe uz stube rešetarničke, da stigne u primaonicu.

Silaženje se je započelo. Radnici se penju iz daščare. U toj graji i kretanju Étienne zastane časkom. Željezne se ploče na podu tresu od vozova, što se guraju, koloturi se okreću i odmataju gvozdene konope, a ore trube glasnice, zvone zvonca, klatna udaraju znakove. I opet mu je pred očima neman, što proždire svoj obrok mesa ljudskoga, ti vozovi, što izlaze i rone, te odvlače u ponor ljude, bez prestanka, lako gutajući kao ždrijelo proždrljiva orijaša. Od svoje nesreće strašno zazire od ugljenika. Ti vozovi, što tonu, trgaju mu utrobu. Morade odvratiti glavu, jer ga okno razbješnjuje.

U prostranoj, jošte mračnoj dvorani, u kojoj dogaraju svjetiljke i osvjetljuju je mutnom svjetlošću, nije Étienne opazio nijedno prijateljsko lice. Rudari, koji ovdje čekaju, bosonogi, s lampom u ruci, gledaju ga krupnim, nemirnim očima, a onda obaraju glavu i uzmiču od sramote. Oni ga jamačno poznaju, ali nemaju više mržnje prema njemu, nego kao da ga se još i boje i od stida se rumene, neće li ih prekoriti, da su kukavice. Od toga mu zaigra srce, te on zaboravi, da su ga ovi bijednici kamenovali. Opet se zanese u san, da ih prevrati u junake, da upravlja narodom, tom prirodnom silom, koja proždire sama sebe.

U voz se ukrkali ljudi i nestade taj tovar. Kad stigoše drugi, opazi on napokon jednoga od svojih pomagača u štrajku, srčana čovjeka, koji se je zakleo, da će poginuti.

– I ti! – šapne Étienne ražalošćen.

Onaj problijedi i usne mu zadržću; onda mahne za ispriku:

– Što ćeš? Imam ženu.

Među svijetom, što je sada navrvio iz daščare, poznaje on svakoga.

– I ti! I ti! I ti!

A oni svi strepe i mucaju prigušenim glasom:

– Imam mater... Imam djece... Treba kruha.

Voz se ne javlja, te oni čekaju, mrki, toliko potišteni svojim porazom, da im se oči uklanjaju tuđim pogledima i ukočeno pilje u okno.

– A Maheuovica? – zapita Étienne.

Ne odgovoriše mu. Jedan mahnuo rukom, da će doći. Drugi digli ruke, dršćući od žaljenja; ah, jadna žena! Onakva nesreća! Šute uvijek, a kad im je drug pružio ruku, da im reče zbogom, svi mu je stisnuše krepko, i u taj nijemi stisak sasuše svoj bijes, što su uzmakli, i strasnu nadu u odmazdu. U to stigao voz, oni se ukrkali, zaronili, progutao ih bezdan.

Dođe Pierron. Na kožnatoj mu je kapi pričvršćena nadglednička lampa sa slobodnom svjetlošću. Već osam dana je starješina radničkomu skupu na pristaništu, te mu se radnici uklanjaju, jer se je zbog te časti uzoholio. Kad opazi Étiennea, bude mu mrsko, ali ipak pristupi, pa se napokon umiri, kad mu je mladić javio, da odlazi. Porazgovorili se. Žena njegova drži sada krčmu *K napretku*, uz pomoć svekolike gospode, koja su joj tako dobra. Ali onda prekine i ražesti se na starog Mouqua, kriveći ga, da nije iznio balegu ispod kojna u određeno vrijeme. Starac ga sasluša i prigne ramena. A onda, pred silazak, bijesan zbog toga ukora, porukuje se i on sa Étienneom, kao i drugi, krepko i toplo, s povraćenom srdžbom, koja dršće za novim pobunama. A ta staračka ruka, što dršće u njegovoj ruci, taj starac, koji mu oprašta mrtvu djecu svoju, potrese Étiennea tako, da se je bez ijedne riječi zagledao u njega, doklegod nije nestao.

– Zar Maheuovica nema danas? – zapita Étienne Pierrona nakon časka.

Pierron se isprva pričini kao da nije čuo, jer ona se nesreća katkad spominje, samo da bude razgovora. Onda pođe, pod izlikom, da nešto zapovjedi, te reče napokon:

– A? Maheuovica... Evo je.

I zbilja, Maheuovica izlazi iz daščare, s lampom u ruci, s hlačama i kaputom na sebi, s kapom natučenom na glavu. Ugljениčko se društvo smilovalo nevolji te nesretne žene, koju je zadesio onakav gorak udes, te je izuzetno dozvolilo, da siđe na rad, iako joj je već četrdeset godina; kako se čini preteškom, da gura kolica, namještena je kod malog ventilatora, koji je postavljen u sjevernom hodniku, u onom paklenom kraju pod Tartaretom, gdje nema zraka. Ondje ona, sva izlomljena, šest sati okreće kotač na dnu ognjena tjesnaca, a tijelo joj se peče u žegi od četrdeset stupnjeva. Dobiva trideset sua.

Kad je Étienne opazi ovako jadnu u muškoj odjeći, prsiju i trbuha kao još naduvena od vlage u otkopima, zbuni se i zamuca, te nije smogao nikakvih riječi, da joj javi svoj odlazak i da joj je došao reći zbogom.

Maheuovica ga je gledala, ali ga nije slušala. Napokon reče, govoreći mu ti:

– A? Čudiš se, što mene vidiš... Istina je, prijetila sam se, ko prvi od mojih bude sišao, da ću ga zagnjaviti; a eto vidiš, ja silazim, pa bih sama sebe trebala zagnjaviti, je li?... Ah, i učinila bih, da nemam u kući starca i onih mališa!

I ona nastavi govoriti svojim muklim, umornim glasom. Ne opravdava se, nego samo pripovijeda zgrade, kako bi bili poskapali, te se je ona na to odlučila, da ne budu otpravljeni iz naselja.

– Kako starac? – zapita Étienne.

– Uvijek je jako tih i jako dobar. Ali pameti nema ni truna više... Nije osuđen zbog svoga djela, ti znaš? Htjedoše ga staviti u ludnicu, ali ja nisam dala, jer bi mu tamo tutnuli što-god u juhu... Ali njegova nam je zgoda ipak nanijela krivicu, jer neće nikada dobiti mirovinu. Jedan mi je od gospode rekao da bi bilo nemoralno kad bi mu se dala mirovina.

– Radi li Jeanlin?

– Radi. Gospoda su mu našla posla gore. Dobiva dvadeset sua... Oh! Ne tužim se ja, starješine su bile jako dobre, kao što su mi sami razjasnili... Dvadeset sua deranovih i mojih trideset to je pedeset. Da nas nema šestoro, bilo bi dosta za hranu. Estella je sada proždrljiva, a najgore je, što treba još četiri pet godina, dok Lenora i Henri ne odrastu, da mognu u ugljenik.

Étienne se trgne od boli.

– Zar i oni!

Maheuovici se zarumene blijedi obrazi, a oči joj sinu. Ali ramena joj se slegla, kao od tereta sudbine.

– Što ćeš? Za drugima i oni... Svi su tamo zaglavili, pa je njima red.

Zašuti, jer ih smetoše vozači, što guraju kolica. Kroz velike zaprašene prozore pomalja se nejasan dan i obavija svjetiljke sivom svjetlošću. Svaka tri časa kreće se stroj, željezni se konopi odmataju, vozovi dalje gutaju ljude.

– Hajdemo, dangube, žurimo se! – viče Pierron. Ulazite, nikada danas nema kraja.

Gleda Maheuovicu, ali ona se ne miče. Propustila je već tri vožnje. Kao da se je probudila i sjetila se prvih riječi Étienneovih, reče:

– Ti dakle putuješ?

– Putujem, sada izjutra.

– Pravo činiš. Bolje je biti drugdje, kad se može... Volim, što sam te vidjela, jer ćeš barem znati, da nemam ništa protiv tebe. Jedan čas bila bih te ubila, iza svoga onoga ubijanja. Ali čovjek razmišlja, je li, i vidi, da najzad nije to ničija krivica... Ne, ne, nije tvoja krivica, nego je krivica svega svijeta.

Sada ona govori mirno o svojim pokojnicima, o mužu, Zachariju, Catherini; suze kao da su joj sinule u očima samo onda, kad je spomenula Alzirino ime. Kao pametna žena opet se je uspokojila, te sudi razborito o zgodama. Neće biti građanima na korist, što su poubijali toliku sirotinju. Bit će oni za to svakako jednom kažnjeni, jer sve se plaća. Ne trebaju se ni brigati za to, jer će se i samo rasprsnuti sve, a vojnici će pucati na gospodare, kao što su pucali na radnike. U stoljetnoj rezignaciji, u nasljednosti stege, koja je opet pokorava, izvršio se je dakle posao, stekla se je izvjesnost, da nepravda ne može dulje potrajati, te ako nema više Boga, mora niknuti drugi, da osveti te jadnike.

Govori ona tiho i nepovjerljivo se ogledava. A kad se je približio Pierron, dometne ona sasvim glasno:

– Ti dakle putuješ. Moraš doći po svoje stvari... Tamo su ti još dvije košulje, tri rupca i stare hlače.

Étienne mahne, da mu ne trebaju te stvari, što su izmakle staretinaru.

– Nije vrijedno; neka je za djecu... Ja ću se snaći u Parizu.

Siđu opet dva voza, te se Pierron odluči, da se obrati ravno Maheuovici.

– Ta tamo vas čekaju! Hoće li se skoro svršiti taj razgovor?

Ali Maheuovica mu okrene leđa. Što se je upleo taj prodanac? Silaženje se ne tiče njega. Radnici ga njegovi na pristaništu već mrze. Neće ona, nego stoji s lampom u ruci i zebući na propuhu, iako je toplo vrijeme.

Ni Étienne ni ona ne znaju više, o čemu bi govorili. Stoje tako licem u lice, a srce im je prepuno, te bi još da reknu koju riječ.

Napokon progovori Maheuovica, samo da nešto reče:

– Levaquovica je trudna, Levaque je još uvijek zatvoren, pa ga dotle zamjenjuje Boute-loup.

– Ah, jest, Bouteloup.

– A, slušaj, jesam li ti pripovjerala?!... Philomene je otišla.

– Što, otišla?

– Jest, otišla s nekim rudarom iz Pas-de-Calaisa. Bojala sam se da mi ne ostavi ona dva mališa. Ali nije, pvela ih je... A? Žena, koja pljuje krv i kao da uvijek guta svoj jezik!

Malko se zamisli, a onda nastavi polaganim glasom.

– Al su mene na jezicima raznijeli!... Sječaš se, govorili su, da se držim s tobom. Bože moj! Iza smrti mojega muža moglo se je to lako i desiti, kad bih bila mlađa, je li? Ali danas mi je draže, što se to nije dogodilo, jer bi jamačno žalili.

– Jest, žalili bi – odvrati Étienne.

To je bilo sve, dalje se ne razgovoriše. Voz je čekao, ljuto su zvali Maheuovicu i prijetili joj se globom. Sada se ona nakani, te stisne Étienneu ruku. On ju je sav ganut gledao, ovako propalu i ubijenu, modra lica, s kosom bez boje, što joj ispada ispod plave kape, a izobličanim tijelom glupa i preplodna stvora u platnenim hlačama i kaputu. To posljednje rukovanje opet mu je onako isto, kao i s drugovima, dugo, nijemo stiskanje, koje uriče sastanak za onaj dan, kada će se opet sve započeti. Razumije on nju jako dobro. Na dnu očiju je spokojno uvjerenje. Uskoro, a onda će doći snažna odluka.

– Kako se prokletnica pretvara! – zavikne Pierron.

Gurana i komana strpa se Maheuovica i još četvero u voz. Trgnu signal, da se vozi meso, voz se otkaçi i sleti u mrak, i samo se je još vidjelo brzanje željeznoga konopa.

Étienne krene sada iz ugljenika. Dolje, pod rešetarničkim spremištem, smotri nekoga, gdje sjedi na zemlji usred silnoga ugljena, a noge ispružio. To je Jeanlin, kojega su namjestili, da čisti grumenje. Uhvatio među butove ugljenov grumen i sabija s njega komade škrljevca; a sitna ga prašina obasula tolikom čađi, te ga mladić ne bi prepoznao, da nije deran digao svoju majmunsku njušku s klopavim ušima i zelenkastim očicama. Nasmiješi se obješenjački, te razbije posljednjim udarcem grumen i nestane u crnoj prašini, što se je uzvitlala.

Kad je Étienne izišao, krene zamišljen časkom po cesti. Svakakve su mu misli zujale po glavi. Ali onda osjeti čist zrak, vedro nebo i odahne svom dušom. Sunce se javlja na ponosnu obzorju, po svem se kraju budi radost. Zlatan se val valjâ po beskrajnoj ravnici s istoka na zapad. Ta toplina života osvaja, širi se, s drhtajem mladosti, u kojem trepte uzdasi zemljini, pjesma ptičja, sve šuštanje vóda šúmâ. Lijepo je živjeti; stari svijet hoće proživjeti još jedno proljeće.

Kad se je zavezao u tu nadu, uspori korak, zagledavajući se i desno i lijevo u tu živahnost novoga godišnjega doba. Razmišlja o sebi, te osjeća, da je jak i da je dozreo u krutom iskustvu na dnu ugljenika. Odgoj mu se je završio. Odlazi oboružan, kao razborit vojnik revolucije, koji je objavio rat društvu, što poznaje i osuđuje. Radost, što će se sastati s Pluchartom, što će biti kao Pluchart, vođa kojega slušaju, šapće mu govore i on za njih udešava riječi. Smišlja, da proširi svoj program, jer građanska profinjnost, koja ga je uzdigla nad njegov stalež, razbuđuje u njem još jaču mržnju na građanstvo. Želja mu je, da te radnike, koji mu sada smetaju zadahom svoje sirotinje, uzvisi na slavu. Pokazivao bi ih kao jedine velike, jedine nepogrešive ljude, kao jedinu plemenštinu, jedinu snagu, u kojoj se čovječanstvo može prekaliti. Vidi već, kako stoji na tribini i slavi pobjedu s narodom, ako ga narod ne proždere.

U visini zapjeva ševa i Étienne pogleda k nebu. Rumeni oblačići, posljednje pare noćne, tope se u jasnoj modrini. Pred očima mu iskrsnuo nejasni lik Souvarinov i Rasseneurov. Doista, sve se kvvari, kad se svak otima za vlast. Tako je onaj čuveni "međunarodni savez", koji je trebao obnoviti svijet, nemoćan promašio svrhu, pošto mu se je strašna vojska razbila i razdrobila u nutarnjim svađama. Zar dakle pravo veli Darwin, da će svijet biti sama borba, u kojoj će jaki proždrti slabe, da budu lijepe i trajne vrste? To ga pitanje buni, iako ga rješava kao čovjek zadovoljan sa svojim znanjem. Ali sumnje mu razbija i veseli ga misao, da će se odmah, čim bude govorio, prihvatiti opet nekadašnjega tumačenja teorije. Ako koji stalež mora biti utamanjen, zar neće narod, koji je još životan i mlad, utamaniti građanstvo, istrošeno užitkom? Nova će krv stvoriti novo društvo. A u tom iščekivanju navale barbarske, koja će preporoditi stare nemoćne narode, javlja se opet njegova tvrda vjera u skorbu, istinsku, radničku revoluciju, od koje će požar zapaliti konac vjeka ovom grimiznom bojom sunca na istoku, što ga on u krvi gleda na nebu.

Stupa sanjareći i udara svojim drenovcem po kamenju nacesti; obazire se uokolo i razpoznaje mjesta po tom kraju. Baš ovdje, u Fourche-aux-Boeufsu, sjeća se da se je primio zapovjedništva nad ruljom onoga jutra, kad su opljačkani ugljenici. Sada se opet započinje živinski, smrtonosni, loše plaćeni rad. Čini mu se, da tu pod zemljom, u dubljini od sedam stotina metara, čuje mukle, redovite, neprestane udarce: to njegovi drugovi, koje je gledao, gdje silaze, crni drugovi udaraju u nijemu bijesu. Oni su naravno pobijeđeni, izgubili su i novaca i mrtvaca, ali Pariz neće zaboraviti pucnjavu u Voreuxu, poteći će i carstvu krv iz ove neizlječive rane; a ako i jest industrijska kriza pri kraju, ako se tvornice

i opet redom otvaraju, rat je ipak i dalje proglašen, a mira ne može više biti. Ugljari su se prebrojali, okušali su svoju snagu, prodrnali su svojim klikom za pravdom radnike po svoj Francuskoj. Njihov poraz nije dakle umirio nikoga. Građane je montsouske u njihovoj pobjedi zaokupila potajna tegoba, što će biti iza štrajka, te se obaziru, da li im nije ipak u toj mrtvoj tišini kucnuo neizbježan posljednji čas. Znaju oni, da će se revolucija neprestano nanovo rađati, možda sutra, a općim štrajkom, u slozi sviju radnika, koji imaju potporne zadruge, te mogu istrajati mjesecima i mjesecima, hraneći se kruhom. Sada su se tek malko prihvatili razrušenoga društva i već su čuli prasak pod nogama i osjetili, da se kreću još drugi potresi, i dalje drugi, doklegod se stara zgrada ne uzljulja, ne strovali, ne propadne u ponor, kao i Voreux.

Étienne udari lijevo joiselskom cestom. Ovdje je, sjeća se, spriječio rulju, da ne navali na Gaston-Marie. Po jasnu danu vidi u daljini vrške nekoliko ugljenika, Mirou s desne strane, Madeleine i Crèvecoeur, jedan kraj drugoga. Svuda bruji posao, lupa budacima, koju je on zamišljao pod zemljom, odjekuje sada ravnicom od jednoga kraja do drugoga. Lupa i lupa neprestano, pod poljima, putovima, što se koče na suncu: sav skroviti posao u podzemnoj tamnici, tako pritisnutoj golemom masom stijena, da joj istom onda, kad znaš, da je tamo dolje, razaznaješ glasni, bolni uzdisaj. A sada misli on, da žestina možda ne požuruje ništa. Željezni su konopi presječeni, tračnice poistrpane, lampe porazbijane, pa je sav posao bio uzalud! Baš je zato bilo i vrijedno juriti u četi od tri tisuće glava i harati! Nejasno on pogađa, da bi zakonitost mogla jednoga dana biti strašnija. Razum mu dozrijeva, odbacio je djetinjastu zlobu. Jest, pravo veli Maheuovica po svojem zdravom razboru, to će biti odlučni korak: mirno se okupiti, upoznati se, sjediniti se u udruge, dok to zakoni dopuštaju; a kad se osjete jakima, kad budu milijuni radnika protiv nekoliko tisuća danguba, zahvatiti vlast i zagospodariti. Krasna li buđenja istine i pravde! Onoga će časa skapati siti, šćućureni bog, nakazni kumir, sakriven u svojem svetištu, na onom dalekom nepoznatom mjestu, gdje ga bijednici hrane svojim mesom, a nikada ga nisu vidjeli.

Étienne skrene s vandamskoga puta i iziđe na pločnik. S desne strane vidi Montsou, kako se spušta i nestaje. Pred njim je razrušeni Voreux, prokleta jama, iz koje tri sisaljke neprestano crpu vodu. Dalje su na obzorju drugi ugljenici, Victoire, Saint-Thomas, Feutry-Cantel, a na sjeveru se u prozirnom jutarnjem zraku dime visoke peći i koksove peći. Ako neće propustiti vlak u osam sati, mora se požuriti, jer ima još šest kilometara za prevaliti.

A pod njegovim nogama neprestano udaraju duboki, uporni udarci budacima. Svi su drugovi tu i on ih čuje, kako za svakim koračajem idu za njim. Zar ovo pod tim repištem nije Maheuovica, zgrbljenih leđa, a dah joj je hrapav i prati ga hukanje ventilatora? Lijevo, desno, dalje, kao da razaznaje i druge, pod žitom, pod živicom, pod mladim drvećem. Nebo je vedro, a travanjsko sunce sija u svoj slavi i grije zemlju, koja rađa. Iz utrobe hraniteljčine izbija život, pupoljci se raspupavaju u zeleno lišće, poljane dršću od klijanja biljaka. Svuda buja sjeme, raste, probija ravnice, težeći za toplinom i svjetlošću. Izlijevaju se sokovi i teku s glasovima što šušte, klijanje odjekuje u glasnu poljupcu. Sve jasnije i jasnije, kao da su se približili k površini, udaraju drugovi. Pod žarkim zrakama sunčanim, u to jutro mladovanja, poljana je zatrudnjela tom grajom. Izbijaju ljudi, crna, osvetnička vojska, koja je prokljala polako u brazdama i odrasla za žetve budućega vijeka, a od njena će se klijanja ubrzo rasprsnuti zemlja.

Rječnik

asfiksija – nesvjestica, klonulost, obamrlost (zbog pomanjkanja kisika)

aspidistra – vrsta sobne ukrasne biljke
ašov (mađ.) – kopača, vrsta lopate za kopanje zemlje

biljur (tur.) – kristal

bradva – tesarska sjekira

budak (tur.) – pijuk, trnokop

caknuti – lagano udariti

departman – administrativna teritorijalna jedinica u Francuskoj, slično našoj županiji

estrada (franc.) – podij, pozornica

funta – mjera za težinu, oko pola kilograma

ganuti se – pomaknuti se

gôd – godišnjica, obljetnica, proslava; crkveno slavlje

guka – otekлина, izraslina, tumor

kačket (franc.) – kapa sa štitnikom

kaljav – blatnjav

kiselica – vrsta biljke koja se jede na salatu

kumir – idol, kip božanstva

kuničnjak – nastamba za kuniće

lagum (tur.) – mina, eksploziv; prokop u koji se stavlja eksploziv za rušenje zidina i sl.

lazilo – rampa, kolni prilaz

majolika – vrsta porculana (naziv prema otoku Mallorca)

majur – dobro, salaš, poljoprivredno imanje s gospodarskim zgradama

ostendski – pridjev prema Ostende, grad i luka u Belgiji

parhet (njem.) – vrsta pamučnog platna s finim dlačicama s jedne strane

pokošten – lakiran

prakljača – plosnat komad drveta s drškom kojim se udara rublje kad se pere na potoku i sl.

prignjavljen – pritisnut, prignječen

prijevojes – platno koje u ženskoj nošnji visi od kape do leđa

prošće – kolci koji čine plot

razulja – libela, alat kojim se mjeri je li neka površina vodoravna

rips (engl.) – tkanina s poprečnim rebrastim brazdama

rukunica – držak; jedno od dvaju ruda u jednoprežnim kolima

santim (franc.) – sitni novac, stoti dio franka

sipnja – astma

snježanica – bara od otopljenog snijega, bljuzgavica

stipsa – bijeli kristal topljiv u vodi; alaun

sou, su (franc.) – sitni novac, 5 santima ili 1/20 franka

šimšir – zimzeleni ukrasni grm, zelenika

ulozi – bolest zglobova, giht, podagra

upisnik – trgovačka knjiga

uštrojiti – uškopiti

zagatiti – zagrđiti gatom, podići nasip

zapretati – prekriti pepelom žar ili ono što se peče pod pepelom

zasoptan – zadihan

zavor – spojni klin; zasun; vrsta kočnice na kolima